

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2017

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. 188 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 30 травня 2017 р. (протокол № 11).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Сильвестр Чопик

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Дацків

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 930.2:94(479.25): [623.44:355.1]«088/1064»

Дмитро Димидюк

ОЗБРОЄННЯ ВІРМЕНСЬКОГО ВОЇНА НАПРИКІНЦІ ІХ – ВСЕРЕДИНИ ХІ СТ.

На основі писемних, археологічних та зображувальних джерел реконструйовано зовнішній вигляд знатного вірменського воїна в часи існування Багратидського царства (884/886–1045/1064 рр.). Проаналізовано найпопулярніші різновиди обладунків та інших елементів захисного спорядження, вказуючи їхні позитивні та негативні якості. Досліджено бойові характеристики тогочасної зброї ближнього бою, а також визначено причини поширеності на теренах Вірменії «булатних мечів». Висловлено власну теорію стосовно причин непопулярності лука, як зброї дистанційного бою. Охарактеризовано культурні впливи візантійців, а з іншого боку, арабів і тюрків, на розвиток військової справи Багратидської Вірменії.

Ключові слова: Багратидська Вірменія, Візантія, озброєння, воїн, зброя.

Історію Багратидської Вірменії дослідники часто розглядають у контексті протистояння Візантійської імперії та мусульманських еміратів за її землі та Закавказзя загалом, що сприяло постійному розвитку оборонного потенціалу Вірменії та створенню особливої військової організації суспільства із розвинутими сюзеренно-васальними відносинами.

Вивчення озброєння вірменського воїна є важливою складовою дослідження військової історії Багратидського царства. Новизна роботи полягає не в розширенні географічних чи часових рамок, а в поглибленому дослідженні охарактеризованої проблеми, завдяки охопленню значної кількості джерел і використанню міждисциплінарного підходу.

Мета дослідження полягає у реконструкції вигляду середньовічного вірменського воїна ІХ–ХІ ст. на основі аналізу захисного спорядження та зброї ближнього і дистанційного бою знатних дружинників (азатів).

Вивчення озброєння вірменського воїна зіштовхується із багатьма труднощами. Насамперед зазначимо, що тема ще не ставала об'єктом спеціального дослідження. Якщо існують праці з військової історії античної [49] чи Кілікійської Вірменії [22; 29], то через незрозумілі причини історики оминали військову сферу Багратидського царства. У сучасній історіографії історія Багратидської Вірменії розглядається більше в контексті релігійних чи політичних проблем, де військова сфера присутня, але без системного та глибокого аналізу [44; 47–48]. Чи не єдиним дослідженням, де питання про військову історію Багратидів віднесено у окремий короткий розділ, є третій том праці «Історія вірменського народу» за редакцією Бабкена Аракеляна, де в загальних рисах окреслено чисельність війська, його формування, структуру та озброєння [46, с. 273–277].

Окремі відомості із поданої тематики містяться у дотичних працях з військової історії Візантійської імперії та Арабського халіфату, а також у статтях з соціально-економічної історії Багратидського царства, які базуються на археологічних матеріалах. Так, вірменський історик Б. Аракелян, вивчаючи ремесло та торгівельні відносини вірменських міст в ІХ–ХІІІ ст., висловив припущення, що вірмени знали більше 18 типів зброї, частину з яких дослідник зумів охарактеризувати на основі наявних археологічних даних [1; 43].

Види обладунків, які були поширеними серед грузинської знаті у Х–ХІІ ст., детально розглянула у статті Мамука Цурцумія, охарактеризувавши та порівнявши їх із бронєю ромейських воїнів. Дослідниця доводить, що озброєння, виготовлене на Закавказзі (зокрема у Грузії), було практично ідентичним візантійському, що свідчить про однакові стандарти їх виготовлення [42].

Не менш змістовними виявилися дослідження англійського історика Девіда Ніколя, котрий, вивчаючи ранньосередньовічну арабську та візантійську армії, не раз згадував про вірмен, які не тільки служили у військах цих двох держав, запозичуючи їхні новинки, але вносили й свою лепту в розвиток військової сфери [35–38].

Вірменські джерела досліджуваного періоду не містять детальних описів озброєння та повсякденного життя воїна, обмежуючись стандартними фразами про наявність в його арсеналі: «лука, гострого меча, списа та щита» [19, с. 147, 204]. До цього переліку хроністи іноді додають ще «кольчугу, шолом, пращу та благородного коня», якщо йдеться про знатних воїнів-вершників (азатів) [21, с. 150].

Вважаємо, що тогочасні хроністи, які були переважно кліриками, слабо розбиралися у військовій сфері та під кутом зору власних вподобань описували ті чи інші події, через що джерела позбавлені подробиць і деталей з військової сфери, натомість переповнені художніми засобами [22, с. 66–67]. Прикладом цього служить опис вірменського історика Степаноса Орбеляна (XIII ст.) озброєння одного із вірменських князів початку IX ст.: «Разом із шоломом, увінчаним головою тигра, він одягнув яскравий королівський обладунок, прикрашений перлами. Взявши у руки золотий щит і спис, він заскочив на свого чорного коня і кинувся на супротивника» [39, р. 21]. Знаходимо певну схожість між цим уривком та описом озброєння головного героя іранської повісті «Шах-наме» (X ст.) та грузинської поеми «Витязь у тигровій шкурі» (XII ст.), що свідчить про те, що поданий твір відображає радше не військову, а літературну спадщину того періоду [36, р. 33].

Незважаючи на це, окремі корисні свідчення можемо знайти в хроніках Товми Арцруні (X ст.) [45], Ованеса Драсханакертці (X ст.) [19], Псевдо-Шапуха Багратуні (X ст.) [21], Асохіка (кінець X – початок XI ст.) [6] та Аристакеса Ластиверці (XI ст.) [20], котрі були сучасниками описуваних подій.

Певну ясність у дослідження вносять віднайдені археологічні артефакти, хоч і їх надто мало. Це пов'язано, передусім, з християнською культурою поховання, адже в могили не клали особисті речі та зброю. Поля битв не можуть дати багатого матеріалу, адже епоха середньовіччя не може похвалитися грандіозними сутичками [22, с. 67–68], а уся зброя, яка залишалася після бою, забиралася переможцями чи мародерами, через що більшість відомих нам знахідок є випадковими [10, с. 25–26]. У цьому плані винятками є міста, зокрема Ані [2] та Двін [9], де завдяки археологічним розкопкам знайдено фрагменти мечів, кольчуг та інших видів озброєння місцевого чи привізного виробництва [14, с. 342–344].

Найкраще доповнюють наші відомості зображувальні джерела, які подають загальне уявлення про вигляд тодішнього воїна. Найбільш інформативним у цьому плані є барельєф на фасаді церкви святого Хреста на острові Ахтамар (озеро Ван, Туреччина), де вирізьблено зображення біблійного Голіафа (X ст.) у повному бойовому обладунку [37, р. 20]. Окрему цінність становлять книжкові мініатюри, де показано різноманітні види зброї та броні, що навіть дозволяє ознайомитися із принципом їх дії. Більшість із необхідних мініатюр знаходимо у додатках до дисертації доктора філософії Д. Ніколя, де автор змальовував їх з оригінальних манускриптів, збережених у архівах Венеції, Матенадарана, Ечміадзіна (Вірменія) і т.д. [38, illustr. № 239–251].

У тогочасній Вірменії існував подібний до феодалізму військово-політичний устрій, де багата і численна верства дрібної вірменської знаті (азатів) змушена була самостійно забезпечувати себе озброєнням, отримуючи для цього земельні наділи у формі бенефіціїв від своїх сюзеренів (нахарарів чи ішханів) [18, с. 105–107]. Звісно ж, існували випадки, коли цар особисто укомплектовував озброєнням свою дружину, але у IX–X ст. така традиція відійшла у минуле [40, р. 176]. На відміну від Київській Русі та європейських держав, де існувала подібна практика [13, с. 54–55], у Візантійській імперії виробництво озброєння ґрунтувалося на державному замовленні та відрізнялося високим рівнем стандартизації, адже ромейська армія не була структурою феодального типу, а утримувалася за кошти державної скарбниці [16, с. 29].

Для кращого розгляду питання поділимо вірменське озброєння на два типи: наступальне (зброя ближнього та дистанційного бою) та захисне (обладунок, щит, шолом тощо), з розгляду якого й розпочнемо наш аналіз. Зокрема, у тогочасній Вірменії найпопулярнішими були три види обладунків: лускаті, ламеллярні та кольчужні. Лускаті обладунки склалися із металевих пластинок, прикріплених до шкіри або тканини черепацеподібно. Пластини мали U-подібну форму та завжди спрямовувалися до низу. Ряди лускатих обладунків на 1/3 перекривали один одного, утворюючи багатощарову поверхню, схожу на риб'ячу луску (звідси їхня назва) [42, р. 67]. Використовували такого типу захисне спорядження ще зі скіфських часів і воно було поширеним на території всієї середньовічної Європи. Недолік лускатих обладунків полягав у тому, що під час їзди на коні пластини піднімалися, що робило вершника вразливим до ворожих атак, особливо знизу.

У VII–IX ст., під впливом аварів, хозар, угрів та інших кочових племен, у Візантійській імперії та на Закавказзі стають популярними ламеллярні обладунки, які особливо широко поширилися в X ст. [33, р. 129]. На відміну від лускатого обладунку, ламеллярна броня складалася із пластин прямокутної форми, які не прикріплювалися до одного цілого субстрату, а зв'язувалися між собою горизонтально та вертикально, за допомогою шнурів [32, р. 138–141].

У порівнянні із лускою, ламеллярні пластини були більшими та подовженої форми. Вони мали опуклу форму для ефективнішого захисту та розсіювання сили удару ворога. Вага повного комплексу пластинчастого обладунку товщиною 1–1,5 мм становила 14–16 кг. Недоліком цієї броні було те, що внаслідок удару меча міг відбутися розрив шнурків (ременів), які скріплювали разом ряд пластин. Через це, з кінця X ст., почали використовувати заклепки, якими замість шнурів прикріплювали пластини, що значно спростило їхнє виготовлення та покращило ударостійкість [42,

р. 69–71]. Загалом, тогочасні ламеллярні обладунки із заклепками значно перевершували захисними якостями кольчугу та, частково, лускату броню [22, с. 77–78].

У джерелах є непрямі свідчення про використання заможними воїнами, зокрема вершниками-азатами, ламеллярного обладунку [21, с. 150; 20, с. 60–61]. О. Драсханакертці пише, що: «численне військо на конях, немов летить, в залізних обладунках, страхітливих шоломах та в скріплених залізними цвяхами нагрудниках, тримаючи в руках міцні щити та гострі списи» [19, с. 217–218]. У поданому описі захисного спорядження безпомилково можна впізнати ламеллярний обладунок із заклепками.

Зображення обладунків часто зустрічаємо в різноманітних творах церковного характеру. В Андріанопольському Псалтирі (1007 р.) знаходимо мініатюру, де вірменський протоспафарій, одягнений в ламеллярну броню, дарує Псалтир маленькому Ісусу Христу та Богородиці. Зображення цікаве тим, що на рукавах ламеллярні пластини були значно більшими, ніж в області торсу, адже воїн повинен був постійно нагинатися та рухатися, а малий розмір пластин не мав був цьому заважати [34, р. 182–183].

Найкращим джерелом у вивченні захисного озброєння, є барельєф на фасаді церкви святого Хреста на острові Ахтамар, на якому вирізьблено зображення біблійного Голіафа (X ст.), одягненого в ламеллярний обладунок (типу «пончо») з лускатим нагрудником (міг бути й кольчужний) та наручами [37, р. 20]. Такого роду комбінації обладунків мали хороший захист та були поширеними не тільки на Закавказзі, але й на Русі та Візантії [15, с. 76–77]. У руці «Голіафа» знаходився невеликий круглий щит для захисту від колючих чи ріжучих атак. Окрім круглого, вірменська піхота використовувала також і краплевидний щит, зображення якого знаходимо не тільки у манускриптах [38, illustr. № 246], але й на одній із тарілок X–XI ст. з Єгипту. Д. Ніколь стверджує, що краплевидний щит зародився саме на Близькому Сході, а вже згодом поширився в Європі, де його в основному використовували вершники [37, р. 19]. Більшість тогочасних щитів робили зі шкіри та дерева, оббивали металом або кріпили залізний умбон в центру, щоб при ударі меч зісковзував вбік [24, с. 144].

Не менш популярною у Вірменії була кольчуга, яка своїми захисними властивостями поступалася іншим обладункам, але була натомість простішою у виготовленні та користувалася попитом в середовищі бідніших азатів [21, с. 150]. Перевага кольчуги була у тому, що її можна було «одягати під одяг», як прихований захист для таємних операцій та вбивств [21, с. 178]. Гіршими, але дешевшими за кольчугу були шкіряні обладунки, довжина яких сягала колін та ліктів, хоч це зовсім не сковувало рухи воїна [48, іл. 135].

Окрім кольчуги, ламеллярного чи лускатого обладунку, існували й інші елементи захисного спорядження. У цьому плані змістовними виступають свідчення О. Драсханакертці, котрий описуючи озброєння вірменських воїнів під час однієї з битв в 919 р. зазначав: «Сіяли на сонці [вірменські] щити і шоломи, мідні пластини [які прикривали спину], нагрудники, набедреники, налокітники та поручі» [19, с. 212]. Археологічні дані теж підтверджують той факт, що деякі елементи захисного спорядження могли виготовлятися із міді чи бронзи, хоча більшість обладунків були залізними [14, с. 342–343].

Шоломи переважно були конусоподібної форми та виготовлялися із заліза [34, р. 172–173]. Іноді, замість шоломів, для захисту голови використовували кольчужний капюшон, як це зображено на фасаді відомої нам церкви святого Хреста на острові Ахтамар [37, р. 20; 38, illustr. № 241 А]. Звісно ж, такого роду шоломи не були ідеальним захистом, але, як свідчать хроністи: «при ударі меча по шолому він розколювався на дві частини» [23, с. 5].

У вірменських джерелах описується цікавий факт, що вже в другій половині X ст. війська окремих князів мали однакові елементи одягу, що відрізняло їх від решти армії. Так, під час походу проти непокірного абхазького царя у 988 р., загін карського царя Аббаса був одягнутий «у червоний одяг» [6, с. 182].

Воїни одягали свої обладунки лише перед битвою, адже їхня загальна вага могла сягати 15–20 кг і більше, що зумовлювало швидку втому під час руху [6, с. 196–197]. Описуючи битву грузино-вірменських військ супроти ромейської армії у 1021 р., вірменський хроніст Асохик зазначав наступне: «Змучені довгими переходами та важким озброєнням [вірменські та грузинські вершники] зазнали поразки від новоприбулих та свіжих візантійських солдат» [20, с. 68].

Не варто недооцінювати інформативність тогочасного вірменського епосу, зокрема твору про Давида Сасунського (історію богатирів із Сасуну, які боролися проти арабських завойовників у VIII–X ст.), як джерела до вивчення озброєння вірменської знаті. Незважаючи на часті вигадки, у тексті зустрічаються й відносно правдиві описи озброєння героїв, свідченням чого є наступний опис процесу підготовки воїна до битви: «Мгер [один із головних героїв] одягнув батьківський кафтан, оперезався срібним поясом, одів шолом, взяв у руку спис та меч [є згадки також про щит, лук і стріли], а на ногах у нього були сталеві чоботи. Він рукою погладив коня, сідлом перламутровим

його осідлав та золоту вуздечку у руки взяв» [8, с. 49–51, 298–302]. Зазначимо, що через дорожнечу захисного спорядження, обладунок передавався від батька до сина, де новий власник щоразу підлаштовував його під себе (ставлячи різні підкладки тощо) та займався його доглядом і ремонтом [8, с. 186–190].

Володіємо суперечливими даними про наявність броні у тогочасних вірменських коней. Відомий нам барельєф озброєного вершника із церкви святого Хреста на острові Ахтамар зображує коня без обладунків, лише зі зброєю [37, р. 19]. Натомість, Т. Арцруні подав детальний опис кінських обладунків, називаючи навіть назви окремих елементів: «Вершники одягали обладунки, шоломи та поручі, а на ногах кріпили металеві пластини. У коней також були наголовники і щити на крупях [задня частина спини коня]. На чотирьох ногах були наколінники та набедреники. Посередині лобу та на шиї висіло намисто у формі півмісяця. На спині у коня була міцна броня, а зону живота захищала міцна пластина щитоподібної форми» [45, Ёг. 148–149]. Вважаємо, що у Вірменії кінський обладунок був популярним серед представників знаті, що частково підтверджується іншими хроністами [19, с. 212] та археологічними джерелами [9, с. 74].

Незважаючи на описані позитивні захисні властивості обладунків, знаходимо у джерелах відомості і про їх негативні сторони. Під час першої битви між військами князівства Васпуракану та тюрками-сельджуками у 1018 р. вірмени зазнали відчутної поразки, адже: «невірні [тюрки-сельджуки] пускали стріли, які масово вбивали та ранили багатьох з вірменського війська. Побачивши це, один із полководців Давида [командувач васпураканських військ, син царя Васпуракану Сенекерима I (1003–1021)] сказав: «Повертай назад царю, бо велика частина наших воїнів поранені стрілами. Дозволь нам відступити і захиститися від цієї зброї, яку ми бачимо в руках невірних, виготовивши інші види обладунків, які будуть захищати від їхніх стріл» [28, р. 47–48].

Подібний опис цієї події зустрічаємо в інших хроністів. Смбаг Спарпет (XIII ст.) писав, що: «лучники [тюрки-сельджуки] з розпущеним волоссям, як у жінок, почали стріляти у вірменську армію, яка не була готовою дати відсіч» [23, с. 15]. Усі наступні свідчення про набіги тюрків на Вірменію в середині XI ст. будуть подібними за своєю суттю [20, с. 87–88].

Наведені уривки з джерел свідчать про те, що вірменська броня не була пристосована до захисту від металевих стріл. Скоріш за все, стріли вражали ті місця, де обладунки залишали відкриті стики: згин руки, під пахвами, зону стегна та коліна. Не відкидаємо й того факту, що частина стріл справді могла пробивати неякісні обладунки. Навіть через декілька десятиліть із подібною проблемою стикнулися ромені у битві при Манцикерті (1071 р.) супроти тюрків-сельджуків, які були «чудовими стрілками з лука на бігу» [11, с. 365–366].

Вважаємо, що лук, як вид зброї, не користувався популярністю серед вірмен аж до приходу сельджуків на початку XI ст. Найчастіше лучники несли вартову службу у замках чи на кораблях [47, Ёг. 264–266], про що свідчать археологічні джерела, де дослідники знаходять по декілька різновидів стріл, які мали від двох до шести граней [9, с. 73]. Натомість, на полі битви загони стрільців вважалися допоміжним видом військ. Чи не єдиний ґрунтовний опис використання лука міститься в хроніці О. Драсханакертці, де описано битву на о. Севан між еміром Атропатени Юсуфом (901–928 рр.) та вірменськими військами Ашота II Ерката (914–928 рр.), де останній: «спорядив [в 923 р.] одинадцять кораблів і помістив на них сімдесят чоловік азатів і слуг їхніх із широкими луками – чоловіків хоробрих і настільки майстерних в бою, що вони навіть на волоссині не промахувались. Взявшись спритно стріляти з лука, вірмени декого з ворогів перетворили на однооких і багатьох, смертельно поранивши, вбили» [19, с. 235–236].

Зображення піших та кінних лучників східної зовнішності із простим чи композитним луком знаходимо на барельєфах храмів [38, illustr. № 241 С], що є доказом тісних взаємокультурних впливів між вірменами та арабами чи тюрками, хоча питання про використання вірменами саме композитного лука до XI ст. є доволі суперечливим. У джерелах також є згадка про працю, як інший вид металевих стріл. Для прикладу, Псевдо-Шапух Багратуні писав, що в середині IX ст. правитель Васпуракану Дерен Арцруні керував військом із 40 тис. пращників, що є абсурдним за своєю суттю, але сам факт того, що хроніст згадує цей вид зброї дозволяє стверджувати, що його теж могли використовувати поряд із луком [6, с. 130], що підтверджується й іншими джерелами [21, с. 174].

Цікавим та малодослідженим видається той факт, що частина вірмен ще у X ст. перейшла на службу до мусульманських правителів, зокрема у Фатимідській Єгипет. Особливо цей процес посилювався після падіння Анійського царства в середині XI ст. [30, р. 64–65]. У переважній більшості новоприбулі вірменські солдати ставали пішими лучниками та служили під командою ісламізованих вірмен. Таку ситуацію можна пояснити тим, що Фатиміди були зацікавлені у вербуванні професійних вірменських воїнів, які вже не тільки мали досвід боротьби із сельджуками, але запозичили у них технологію виготовлення та стрільби з лука. Зауважимо, що корпус вірмен навіть організував повстання в 1073 р. й тимчасово захопив владу в Каїрі. Їхній

очільник Бадр аль-Джамаль, ставши візиром, розпочав вербування ще більшого числа вірмен (як християн, так і мусульман) у свій корпус [38, р. 411]. З кінця XI ст. їхня кількість почала зменшуватися, хоч вірменські загони існували до кінця XII ст. [27, с. 44–45; 37, р. 23].

Завдяки приблизним підрахункам встановлено, що вірменські воїни використовували понад 18 видів зброї ближнього та дистанційного бою із різноманітними модифікаціями, які відрізнялися за розмірами, способами носіння та, очевидно, характером своєї дії [10, с. 25–26]. Така значна кількість зброї пояснюється постійними контактами із тюрками, арабами та ромеями, звідки вірмени часто запозичували технологічні новинки [38, р. 289–290]. Подаємо неповний перелік типів зброї, які використовували у Вірменії IX–XIII ст.: рогатки, лук і стріли, металеві дротики, праці, сокири, двосічні сокири, мечі та їхні різновиди (палаш, тесак, шабля тощо), кинджали, бойові молоти різних форм та розмірів, булави із шипами та їхні модифікації, довгі або короткі списи та їхні різновиди (із боковими гачками серпоподібної форми і т.д.) [43].

Згідно зі свідченнями Т. Арцруні, популярними у Вірменії були «палаші, тесаки, мечі, дротики, сокири, щити, списи, сагайдак та лук» [45, с. 148–149], але найефективнішою тогочасною зброєю вважався меч, яким володіли лише заможні воїни, що зумовлено його високою ціною. Про сакральність та найбільшу ефективність меча вказують хроніки, де часто згадуються різноманітні фразеологізми, пов'язані із його використанням («земля була спустошена мечем», «воїн впав від меча» тощо) [28, р. 58–60]. Археологічний [5, с. 216–217] та джерельний [6, с. 118–119] матеріал доказує, що популярними у Багратидській Вірменії були прямі двосічні клинки, хоча скошені мечі (шаблі) теж використовувалися, але їхнє масове поширення відбувалося вже після сельджуцького завоювання в середині XI ст. [10, с. 25–26].

У середньому, довжина вірменських мечів коливалася від 70 – до 85 см, при ширині клинка 4,5–6 см, що узгоджується із західноєвропейською традицією. Ефес мечів складався із хрестовини, руків'я та навершя, або тільки із хрестовини й руків'я. У більшості випадків хрестовини виготовлялися прямими. Траплялися також вигнуті хрестовини, іноді і різко опущеними краями. Прямокутні хрестовини могли мати чітко виражені кулясті, дископодібні або краплеподібні розширення на кінцях. Доказом цього служить конструкція меча Голіафа із барельєфу на церкві Ахтамар [37, р. 20]. Реалізм цієї фігури посилюється тим фактом, що руків'я цього меча практично ідентичне знайденому в затонулому, біля берегів Анатолії, мусульманському кораблі XI ст. [35, р. 280]. Археологічні дані засвідчують, що руків'я тодішніх мечів виготовляли переважно із дерева, хоча знайдено декілька зразків із металу, які мали циліндричну форму. Навершя вірменських мечів, судячи із зображувальних джерел, мали кулясту, дископодібну або циліндричну форми [5, с. 216–217].

Головними центрами ковальства та зброярства у Вірменії були Гарні, Карс, Ані та Двін [43], де ще із часів арабського володарювання можна було «купити все необхідне для війська, придбати зброю, лати, шоломи і повне озброєння» [7, с. 105–106], що також підтверджуються численними археологічними знахідками [9, с. 72–74; 14, с. 342–343]. Про важливість ковальської справи та роботи із добування заліза наголошувалося ще у «Судебнику» Мхитара Гоша (XII ст.) де зазначалося, що царі мали вживати усіх можливих заходів для розвитку цих промислів [17, с. 148–149, 153].

Особливої уваги заслуговує фрагмент меча, знайдений під час розкопок центрального кварталу м. Двіна, виготовленого методом гарячого кування (так званий «булатний меч»), із одностороннім гострим лезом. Згідно зі стратиграфічними даними, згадуваний меч можна датувати IX ст. [9, с. 24]. Такого роду мечі кували із різносортової сталі, насиченої значною кількістю вуглецю, за спеціальною технологією гартування, кування та відпуску. Завдяки цьому, булатні мечі отримували ударну в'язкість із достатньою твердістю [4, с. 75–76], що робило їх дорогими та ексклюзивними. У цьому плані Вірменії поталанило, адже на її території розміщувалися поклади якісної руди, з якої можна було робити таку зброю [1, с. 119–120].

Згадки про булатні мечі знаходимо у джерелах, де автори чітко акцентують увагу на тому, що володарями подібних клинків були лише знатні люди [6, с. 142], а самі мечі були унікальними та навіть могли розколоти обладунки ворога [28, р. 10, 14]. Володіємо також і напівлегендарними свідченнями, де начебто «булатний клинок з легкістю розрубав сім кольчуг, покладених одна на одну» [28, р. 73]. Зауважимо, що навіть згадуваний Давид Сасунський, головний герой однойменного епосу, теж володів булатним мечем [8, с. 186–188].

Незважаючи на часті згадки мечів у джерелах, найпопулярнішою зброєю вважався спис, котрий був дешевим у виготовленні та складався із двох компонентів – древка та металевого загостреного наконечника, прикріпленого до нього. Завдяки відносній дешевизні та простоті у виготовленні, спис став найпопулярнішою зброєю в ополченні вільних селян-общинників та серед азатів, про що свідчить значна кількість його варіацій [43]. Частина піхотинців використовувала не короткий, а так званий «довгий спис», на кінці якого був спеціальний гак, щоб скидати вершників із

сідла. Довжина такого списа сягала трьох метрів, тому тримали його воїни обома руками [47, ґз. 220]. Водночас, вершники також були озброєнні списами, довжина яких сягала двох метрів [38, illustr. № 240], що дозволяло їм однією рукою тримати спис, а іншою керувати конем. Не менш популярними були прості [23, с. 11] чи двосічні сокири [38, р. 79–80], а також різноманітні булави із одним чи декількома шипами [38, р. 69].

Вірменські солдати вважалися одним із найкращих воїнів у Візантії [33, р. 220; 41, р. 139], про що свідчить їхня висока заробітна плата у порівнянні зі стратіотами чи найманцями (окрім варягів) [26, с. 13, 19]. Доказом цього є те, що в середині XI ст. із 40 знатних вірмен, які перебували на службі у ромеїв, 33 були воєначальниками [12, с. 154].

Завдяки посиленню візантійської експансії на Закавказзі наприкінці X – в середині XI ст. [3, с. 36–39], вірменська знать (разом зі своїми військами) почала масово переселятися до Візантії. Вірменські князі, отримуючи земельні наділи на сході Малої Азії (у фемах Месопотамії, Кілікії та Себастії) [31, р. 74, 77–78], змушені були разом зі своїми вершниками та піхотинцями захищати східні кордони Імперії від нападів арабів чи тюрків [41, р. 212]. Водночас, бували випадки, коли імператори тимчасово передислоковували піші вірменські корпуси в іншу частину держави у військових цілях (використовуючи для цього навіть коней) [38, р. 407–409]. Так, у часи балканських воєн Святослава Ігоровича (964–972 рр.) візантійський імператор Іоанн Цимісхій (969–976 рр.) перекинув у Болгарію частину вірменських корпусів для захисту північних кордонів Імперії [45, ґз. 56].

Популярність вірменських азатів, як професійних воїнів, зумовлювалася їхніми професійними навичками, які формувалися завдяки частим військовим тренуванням. Хлопчики із самого дитинства вивчали бойові мистецтва, практикувалися в рукопашному бою, відточували навички стрільби із лука, вчилися битися на мечях та їздити верхи на коні [30, р. 136–137]. Такими базовими навичками змушений був володіти кожен знатний воїн.

Про важливість фізичного розвитку воїна опосередковано свідчить згадка Аристакеса Ластівертці котрий із певною іронією описував вірменського царя Ованеса-Смбата (1020–1041 рр.) як людину, котра: «мала грубе та важке тіло, що навіть під час нападу ворогів [цар] не міг залізити на коня» [20, с. 60].

Про поширеність на території Вірменії спортивних ігор свідчить уривок із вірменського епосу про Давида Сасунського (X ст.), де описано гру, як молоді воїни вчаться верхи на коні кидати затуплений дротик у коня свого противника [8, с. 121–125]. Ця згадка X ст. свідчить про зв'язок між військовими традиціями часів Римської імперії, які через Візантію та Вірменію були ретрансльовані до майбутньої Османської імперії, де описана гра отримала назву «джерід» [36, р. 33].

Отже, завдяки комплексному аналізу наявних джерел (мініатюр, барельєфів, писемних та археологічних даних), можемо отримати приблизну картину озброєння знатного вірменського воїна. Для захисту власного тіла використовували кольчужний, лускатий чи ламеллярний обладунок, останній із яких вважався найкращим. Іноді обладунок покривався накидкою, що було відмінною рисою військової знаті. Воїни одягали конусоподібні шоломи, наручі, поножі та різного виду мідні пластини для захисту усіх частин тіла.

Водночас, проаналізовані джерела свідчать про те, що вірменська броня не була пристосована до захисту від масових обстрілів із луків тюрками-сельджуками, адже стріли вражали не тільки ті місця, де обладунки залишали відкриті стики, але й могли пробивати їх. Цей факт пояснюється тим, що вірмени, до початку XI ст., не стикалися із масовим застосуванням лука в наземному бою, через що не виникало потреби у захисті від нього.

Найпопулярнішим видом зброї, через свою дешевизну, був короткий або довгий спис, який використовували як піші воїни, так і вершники. Натомість, найкращою зброєю вважався одноручний двосічний меч та його різноманітні модифікації (палаші, тесаки, шаблі тощо). Вважаємо, що складний композитний лук та шабля були відомі вірменам ще здавна, але саме із приходом сельджуків на Закавказзя у середині XI ст. ці види зброї почали набувати масової популярності. Загалом, у Вірменії було, як мінімум, 18 різновидів зброї, в тому числі й металеві.

Завдяки тому, що Вірменія перебувала на межі двох цивілізацій (візантійсько-християнської та арабо-мусульманської), вона мала змогу запозичувати найкращі зразки озброєння із обох боків, що дозволило Багратидському царству створити потужну військову організацію, а вірменські воїни були чи не найпопулярнішими найманцями на Близькому Сході. Вважаємо, що вивчення озброєння вірменського воїна є важливим аспектом в подальшому дослідженні проблематики військової організації Вірменського царства у IX–XI ст.

Список використаних джерел

1. Аракелян Б. Развитие ремёсел и товарного производства в Армении в IX–XIII вв. // Советская археология. Москва, 1956. Т. XXVI. С. 118–153.
2. Арутюнян В. Город Ани. Ереван: АГИ, 1964. 91 с.
3. Атаджанян И. Из истории русско-армянских взаимоотношений с X по XVIII века. Ереван: Лингва, 2006. 153 с.
4. Войтович Л. Чи були мечі харалужні? // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. Львів, 2007. Вип. 2. С. 74–79.
5. Всадники войны. Книга первая. Кавалерия Европы / под ред. Д. Алексинского, К. Жукова, А. Бутягина, Д. Коровкина. Санкт-Петербург: Полигон, 2005. 488 с.
6. Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI ст.] / пер. с арм. Н. Эмина. Москва: Книга по требованию, 2011. 377 с.
7. Гевонд. История Халифов [VIII ст.] / пер. К. Патканьяна. Москва: Директ-Медиа, 2010. 180 с.
8. Давид Сасунский. Армянский народный эпос / пер. с арм. Л. Мкртчяна. Ереван: Аревик, 1989. 352 с.
9. Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985) / под ред. А. Калантарян. Ереван: Гитутюн, 2008. Т. IV. 244 с.
10. Джанполадян Р., Кирпичников А. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале // Эпиграфика Востока. – Москва, 1972. Вып. XXI. С. 23–29.
11. Історія Візантії. Вступ до Візантиністики. / за ред. С. Сорочана, Л. Войтовича. Львів: Априорі, 2011. 880 с.
12. Каждан А. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI–XII вв. Ереван: АН АрмССР, 1975. 191 с.
13. Котляр М. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К.: Наш час, 2010. 280 с.
14. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века / отв. ред. С. Плетнева. Москва: Наука, 2003. 534 с.
15. Лупиненко Ю. Покрой пластинчатых доспехов на территории Руси в XII–XIII вв // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск, 2010. № 19. С. 70–85.
16. Матевосян Р. Государственное устройство и административный строй Багратидской Армении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Ереван, 1991. 32 с.
17. Мхитар Гош. Судебник [XII ст.] / пер. с арм. А. Паповяна. Ереван: АН АрмССР, 1954. 263 с.
18. Новосельцев А. Пути развития феодализм. Москва: Наука, 1972. 340 с.
19. Ованес Драсханакертци. История Армении [X ст.] / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. Ереван: Советакан Грох, 1986. 396 с.
20. Повествование вардапета Аристокэса Ластиверци [XI ст.] / пер. с арм. К. Юзбашяна. Москва: Наука, 1968. 194 с.
21. Псевдо-Шапух Багратуни. История анонимного повествователя [X ст.] / пер. М. Дарбинян-Меликян. Ереван: АН АрмССР, 1971. 238 с.
22. Романова М. Вооружение и обмундирование армянского Киликийского войска (1073–1375) // Հայոց պատմության հարցեր / Խմբ. Ս. Մելքոնյան. – Երևան, 2011. – Հ. 64–81.
23. Смбат Спарпет. Летопись [XIII ст.] / пер. с арм. А. Галстяна. Ереван: Хайастан, 1974. 240 с.
24. Сорочан К. Продовольство, сировина і ремісничя продукція у Візантії IV–IX ст.: професійна спеціалізація у виробництві та торгівлі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Харків, 2015. 318 с.
25. Сукиасян А. История Киликийского армянского государства и права (XI–XIV вв.). Ереван: Митк, 1969. 328 с.
26. Филипчук О. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст.? // Ruthenica. К.: Інститут історії України НАН, 2008. Т. VII. С. 7–30.
27. Шамдор А. Саладин, благородный герой ислама / пер. с фр. Е. Кулешова. Санкт-Петербург: Евразия, 2004. 347 с.
28. Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa [XII ст.] / translated by A. Dostourian. Lanham: University Press, 1993. – 392 p.
29. Chlipała M. Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych. Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013. 128 s.
30. Dadoyan S. The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East. Leiden: Brill, 1997. 214 p.
31. Dédéyan G. Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IXe – fin XIe siècles // Travaux de la Maison de l’Orient. Lyon, 1993. Vol. 21(№ 1). P. 67–85.
32. Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261) / trans. from Polish by R. Brzezinski. Leiden: Brill, 2010. 601 p.
33. Haldon J. Warfare, State and Society in the Byzantine World (565–1204). London: Routledge, 1999. 400 p.
34. Nersessian V. Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art. Los-Angeles: Paul Getty Museum, 2001. 240 p.
35. Nicolle D. A Companion to Medieval Arms And Armour. Woodbridge: Boydell Press, 2002. 320 p.
36. Nicolle D. Romano-Byzantine Armies 4th–9th century. Oxford: Osprey Publishing, 1992. 49 p.
37. Nicolle D. The Armies of Islam VII–XI centuries. Oxford: Osprey Publishing, 1995. 41 p.
38. Nicolle D. The Military Technology of Classical Islam. Unpublished Ph.D. thesis. Edinburgh, 1982. Vol. I–III. 521 p.
39. Step’annos Orbelean. History of the State of Sisakan [XIII ст.] / trans. by R. Bedrosian. Long Branch, N.J.: Sources of Armenian Tradition, 2012. 269 p.
40. The Armenian People from Ancient to Modern Times / ed. by Richard G. Hovannisian. New-York: St. Martin’s Press, 1997. Vol. I: The Dynastic periods: from Antiquity to the fourteenth century. 493 p.
41. Treadgold W. Byzantium and Army. Stanford: University Press, 1995. 284 p.
42. Tsurtsumia M. The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th centuries // BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Athens, 2011. № 21. P. 65–99.
43. Առաքելյան Բ. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ [Аракелян Б. Ремесло в містах Вірменії IX–XIII ст.]. URL: <http://rma.zorakn.org/?p=24>.
44. Երիզարյան Ա. Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց. Երևան: ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016. 120 էջ. [Сгіазарян А. Ашот Залізний. Вірменський цар. Єреван: Видавництво ЕГУ, 2016. 120 с.].
45. Թովմա Արծրունի. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց [X դար.] / Խմբ. Բ. Հ. Դարբինյան–Մելիքյանի. Երևան: Մագաղաթ, 2006. 504 էջ. [Товма Арцруні. Історія дому Арцруні [X ст.] / під ред. М. Дарбинян-Меликян. – Єреван: Магахат, 2006. 504 с.].
46. Հայ Ժողովրդի Պատմություն / Խմբ. Բ. Առաքելյան. – Երևան: ԱրմՖԱՆ, 1976. – Հ. 3. – Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը). – 1032 էջ. [Історія вірменського народу / під ред. Б. Аракеляна. Єреван: АН АрмССР, 1976. Т. III. Вірменія в епоху розвинутого феодалізму (з середини IX до середини XIV ст.). 1032 с.].
47. Մեր հայրանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան.

Երևան: Նորավանք, 2009. Ն. 2. 332 էջ. [Наші перемоги / під. ред. Г. Арутюняна. Єреван: Норавапк, 2009. Т. 2. 332 с.]. 48. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Նորավանք, 2011. – Ն. 3. 336 էջ. [Наші перемоги / під. ред. Г. Арутюняна. – Єреван: Норавапк, 2011. Т. 3. 336 с. 49. Մարգարյան Ս. Հայ բազմակամ արվեստի պատմություն. Երևան: Հայաստան, 1969. 218 էջ. Саркисян С. З історії вірменського військового мистецтва. Єреван: Хайастан, 1969. 218 с.

References

1. Arakelyan B. Razvitie remesel i tovarnogo proizvodstva v Armenii v IX–XIII vv. [The development of crafts and commodity production in Armenia in the IX–XIII centuries.], *Sovetskaya arkhologiya*, 1956, T. XXVI, pp. 118–153.
2. Arutyunyan V. Gorod Ani [City of Ani], Yerevan, «AGI», 1964. 91 p. 3. Atadzhanyan I. Iz istorii russko-armyanskikh vzaimootnoshenii s X po XVIII veka [History of Russian-Armenian relations from X to XVIII century] Yerevan, «Lingva», 2006. 153 p. 4. Voytovych L. Chy byly mechi kharaluzhni? [Were there kharaluh swords?]. *Visnyk Instytutu arkhologii L'viv's'koho natsional'noho universytetu im. Ivana Franka*, 2007, Vol. 2, pp. 74–79. 5. Vsadniki voyny. Kniga pervaya. Kavaleriya Evropy [Riders of war. Book One. European cavalry], edit. by Aleksinskogo D., Zhukova K., Butyagina A., Korovkina D., Saint Petersburg, «Poligon», 2005. 488 p. 6. Vseobshchaya istoriya Stepanosa Taronского Asokhika po prozvaniyu [General history of Stepanos of Taron called Asoghik], transl. by Emina N., Moscow, «Kniga po trebovaniyu», 2011. 377 p. 7. Gevond. Istoriya Khalifov [History of the Caliphs], transl. by Patkan'yana K., Moscow, «Direkt-Media», 2010. 180 p. 8. David Sasunskii. Armyanskii narodnyi epos [Armenian Folklore], transl. by Mkrtchyan L., Yerevan, «Arevik», 1989. 352 p. 9. Dvin. Gorod Dvin i ego raskopki (1981–1985) [Dvin. The city Dvin and its excavations (1981–1985)] / edit. by Kalantaryan A., Yerevan, «Gitutyun», 2008, Vol. IV. 244 p. 10. Dzhanpoladyan R., Kirpichnikov A. Srednevekovaya sablya s armyanskoj nadpis'yu, naidennaya v Pripolyarnom Urale [Medieval sword with Armenian inscriptions found in the Polar Ural], *Epigrafika Vostoka*, 1972, Vol. XXI, pp. 23–29. 11. Istoriya Vizantiyi. Vstup do Vizantynistyky [History of Byzantium. Introduction to Byzantine], edit. by Sorochan S., Voytovych L., Lviv, «Apriori», 2011. 880 p. 12. Kazhdan A. Armyane v sostave gosподstvuyushchego klassa Vizantiiskoi imperii v XI–XII vv. [Armenians in the ruling class of the Byzantine empire in the XI–XII centuries], Yerevan, AN ArmSSR, 1975. 191 p. 13. Kotlyar M. Narysy voyennoho mystetstva Davn'oyi Rusi [Essays of the military arts of Ancient Rus], Kyiv, «Nash chas», 2010. 280 p. 14. Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomor'e i Zakavkaz'e v epokhu srednevekov'ya IV–XIII veka [Crimea, the northeastern part of the Black Sea and the Caucasus in the Middle Ages (IV–XIII century)], edit. by Pletneva S., Moscow, «Nauka», 2003. 534 p. 15. Lupinenko Yu. Pokroi plastinchatykh dosphekhov na territorii Rusi v XII–XIII vv [Style of the plate armor in the Rus' in the XII–XIII centuries], *Materyaly pa arkhologii Belarusi*, 2010, Vol. 19, pp. 70–85. 16. Matevosyan R. Gosudarstvennoe ustroystvo i administrativnyi stroi Bagratidskoi Armenii: avtoref. dis. na soiskanie uchen. stepeni kand. ist. nauk. [State structure and administrative system of Bagratid Armenia: Cand. of his. sci. diss.], Yerevan, 1991. 32 p. 17. Mkhitar Gosh. Sudebnik [Code of Law], transl. by Papovyana A., Yerevan, AN ArmSSR, 1954. 263 p. 18. Novosel'tsev A. Puti razvitiya feodalizma [Ways of development of feudalism], Moscow, «Nauka», 1972. 340 p. 19. Ovanes Draskhanakertsi. Istoriya Armenii [History of Armenia], transl. By Darbinyan–Melikyan M., Yerevan, «Sovetakan Grokh», 1986. 396 p. 20. Povestvovanie vardapeta Aristakesa Lastivertsi [The history of vardapet Aristakes Lastivertsi], transl. by Yuzbashyana K., Moscow, «Nauka», 1968. 194 p. 21. Psevdo-Shapukh Bagratuni. Istoriya anonimnogo povestvovatelya [The history of the anonymous narrator], transl. by Darbinyan–Melikyan M., Yerevan, AN ArmSSR, 1971. 238 p. 22. Romanova M. Vooruzhenie i obmundirovanie armyanskogo Kilikiiskogo voina (1073–1375) / [Arms and weapons of Armenian Cilicia warrior (1073–1375)], *Hayoc patmowt'yan harcer*, Yerevan, 2011. pp. 64–81. 23. Smbat Sparapet. Letopis' [Annals], transl. by Galstyana A., Yerevan, «Khaiastan», 1974. 240 p. 24. Sorochan K. Prodovol'stvo, syrovyna i remisnycha produktsiya u Vizantiyi IV–IX st.: profesiyna spetsializatsiya u vyrobnytvstvi ta torhivli: dys. na zdbuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk [Food, raw materials and craft products in Byzantium IV–IX centuries. : professional specialization in production and trade. Cand. of his. sci. diss.], Kharkiv, 2015. 318 p. 25. Sukiasyan A. Istoriya Kilikiiskogo armyanskogo gosudarstva i prava (XI–XIV vv.) [History of the Armenian Cilicia state and law (XI–XIV centuries.)], Yerevan, «Mitk», 1969. 328 p. 26. Fylypchuk O. Skil'ky koshtuvav rus'kyi naymanets' u Vizantiyi u X st.? / Oleksandr Fylypchuk [How much cost Rus' mercenary in Byzantium in the X century?], *Ruthenica*, 2008, Vol. VII, pp. 7–30. 27. Shamdor A. Saladin, blagorodnyi geroi islama [Saladin: Hero of Islam], transl. by Kuleshova E., Saint Petersburg, «Evrasiya», 2004. 347 p. 28. Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa, transl. by Dostourian A., Lanham, University Press, 1993. 392 p. 29. Chlipala M. Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych [Military history of the Cilician Armenian kingdom in the time of Crusades], *Tarnowskie Góry, «Inforteditions»*, 2013. 128 p. 30. Dadoyan S. The Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East, Leiden, «Brill», 1997. 214 p. 31. Débéyan G. Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IXe – fin XIe siècles [The Armenians on the southern border of Byzantium (end of the IX – end of the XI centuries)], *Travaux de la Maison de l'Orient*, Lyon, 1993, Vol. 21(№ 1), pp. 67–85. 32. Grotowski P. Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261), trans. by R. Brzezinski, Leiden, «Brill», 2010. 601 p. 33. Haldon J. Warfare, State and Society in the Byzantine World (565–1204), London, «Routledge», 1999. 400 p. 34. Nersessian V. Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art, Los-Angeles, «Paul Getty Museum», 2001. 240 p. 35. Nicolle D. A Companion to Medieval Arms And Armour, Woodbridge, «Boydell Press», 2002. 320 p. 36. Nicolle D. Romano-Byzantine Armies 4th–9th century, Oxford, «Osprey Publishing», 1992. 49 p. 37. Nicolle D. The Armies of Islam VII–XI centuries, Oxford, «Osprey Publishing», 1995. 41 p. 38. Nicolle D. The Military

Technology of Classical Islam. Unpublished Ph.D. thesis, Edinburgh, 1982, Vol. I–III. 521 p. 39. Step'annos Orbelean. History of the State of Sisakan, trans. by R. Bedrosian, Long Branch, N.J., «Sources of Armenian Tradition», 2012. 269 p. 40. The Armenian People from Ancient to Modern Times, ed. by Richard G. Hovannisian, New–York, «St. Martin's Press», 1997, Vol. I. 493 p. 41. Treadgold W. Byzantium and Army, Stanford, «University Press», 1995. 284 p. 42. Tsurtsumia M. The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium: Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th centuries, BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, Athens, 2011, Vol. 21, pp. 65–99. 43. Arrak'yelyan B. K'aghak'nery yev arhestnery Hayastanum IX–XIII dd [Crafts in Armenian cities in IX–XIII centuries]. Available at: <http://rma.zorakn.org/?p=24>. 44. Yeghiazaryan A. Ashot Yerkat'. T'agavor Hayots' [Ashot II of Armenia], Yerevan, YSU, 2016. 120 p. 45. T'ovma Artsruni. Patmut'iwn tann Artsruneats' [The history of the house Artzruni] transl. by Darbinyan–Melikyan M., Yerevan, «Makaghat», 2006. 504 p. 46. Hay Zhoghovrdi Patmut'yun [History of Ukrainian nationality], edit. by Arrak'yelyan B., Yerevan, AN ArmSSR, 1976, Vol. 3. 1032 p. 47. Mer hagh'tanaknery [Our victories] edit. by Harut'yunyan G., Yerevan, «Noravank», 2009, Vol. 2. 332 p. 48. Mer hagh'tanaknery [Our victories] edit. by Harut'yunyan G., Yerevan, «Noravank», 2011, Vol. 3. 336 p. 49. Sargsyan S. Hay irazmakan arvesti patmut'yun [History of Armenian military art], Yerevan, «Hajastan», 1969. 218 p.

Дмитрий Димидюк

ВООРУЖЕНИЕ АРМЯНСКОГО ВОИНА КОНЦЕ IX – В СЕРЕДИНЕ XI ВВ.

На основе письменных, археологических и изобразительных источников реконструирован внешний вид знатного армянского воина во времена существования Багратидського царства (884/886–1045/1064 гг.). Проанализированы самые популярные разновидности доспехов и других элементов защитного снаряжения, названы их положительные и отрицательные качества. Исследованы боевые характеристики тогдашнего оружия ближнего боя, а также определены причины распространенности на территории Армении «булатных мечей». Высказано собственную теорию о причинах непопулярности лука, как оружия дистанционного боя. Охарактеризованы культурные влияния византийцев, а с другой стороны, арабов и тюрков, на развитие военного дела Багратидской Армении.

Ключевые слова: Багратидская Армения, Византия, вооружение, воин, оружие.

Dmytro Dymydyuk

MILITARY EQUIPMENT OF THE ARMENIAN WARRIOR AT THE END OF IX – IN THE MIDDLE OF XI CENTURY

The history of early medieval Armenia (VII–XI centuries) is often studied in the context of struggle between Byzantine Empire and the Arab Caliphate for Armenia and the Caucasus in general. When the Caliphate began to win this fight, as for example at the beginning of the VIII century, Armenia immediately became a part of Caliphate. However, the strengthening of Byzantium and the Arabs weakening in the second half of the ninth century led to the change of geopolitical situation in the Caucasus, which allowed Armenians to create an independent Armenian state (884/886–1045/1064).

On the basis of historical documents, archaeological and illustrated sources we investigated body armor of the Armenian nobility such as helmets, shields and lamellar, mail and scale armor. The article gives the general characteristics of popularity of a particular protective equipment, and described their quality characteristics.

We examined the approximate number of types of weapons and analyzed the most popular ones that are frequently mentioned in the sources (swords, bows, spears, slings, etc.). We will dwell upon the right of land ownership as the main source of income for small nobility for procurement of arms and consider the main centers of production of military equipment.

We estimated the Byzantine-Arab influences on military affairs in medieval Armenia. General overview of military equipment of the Armenian soldier was created.

Key words: Bagratid Armenia, Byzantine Empire, military equipment, warrior, armor.

УДК 94:355.1 (477): 355.48 “1660”

Олександр Мацьков

ЧИСЕЛЬНІСТЬ АРМІЇ Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ: СПРОБА З'ЯСУВАННЯ

У межах статті здійснено спробу визначення чисельності української армії під проводом Ю. Хмельницького, яка брала участь у Чуднівській кампанії восени 1660 р. Критичний аналіз іноземних та вітчизняних джерел дозволив автору згрупувати їх й виокремити найбільш поширені свідчення стосовно її кількості. Важливим аспектом дослідження стала ідентифікація правобережних полків, які перебували у розпорядженні молодого гетьмана, а також з'ясування чисельності полку як військової одиниці. Цілком доречним є висвітлення ряду чинників, пов'язаних із погіршенням демографічної ситуації у козацькій Україні у 50-х рр. XVII ст., що негативним чином вплинуло на якісний склад армії.

Ключові слова: Ю. Хмельницький, правобережні полки, джерело, версія, чисельність.

Проблема чисельності особового складу як польсько-татарських, так і російсько-українських військ у Чуднівській кампанії 1660 р. впродовж багатьох років є дискусійною серед істориків. Очевидно, що перевага у військовій силі могла стати вирішальним чинником для здобуття перемоги, а її відсутність, відповідно, причиною поразки. Найбільш суперечливою та заплутаною виглядає ситуація із з'ясуванням кількості й чисельності правобережних полків Ю. Хмельницького. На сьогодні ця проблема є найменш вивченою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Зважаючи на фрагментарність, суперечливість, а подекуди й відсутність джерельної бази, серед дослідників сформувалися різні підходи стосовно обрахунку чисельності української армії. Тому актуальність статті полягає у визначенні чисельності української армії гетьмана та ідентифікації полків, які входили до її складу.

Науковці, які безпосередньо займалися вивченням перебігу подій осінньої виправи 1660 р., зокрема питанням чисельності особового складу армії, обраховують її по-різному. Відтак український історик В. Герасимчук, аналізуючи наявні документи вважає, що у таборі Ю. Хмельницького перебувало не більше 30 тис. вояків [6, с. 87]. Один із перших польських дослідників Чуднівської епопеї В. Чермак схиляється до 40 тис. осіб, визнаючи неточність цієї цифри, зважаючи на обмеженість матеріалу [23, с. 352]. А. Хнілко у статті, присвяченій битві під Слободищем, також визначає кількість українського війська близьку до 40 тис. осіб, аргументуючи її наявністю у таборі гетьмана усіх правобережних полків та кількатисячного підрозділу колишнього молдавського господаря К. Щербана [24, с.196; 25, с.63]. Аналогічної думки дотримується і Р. Романський [40, с. 20]. Категорично не погоджується із подібним обрахунком Л. Оссолінський. На його думку, правобережні полки нараховували близько 20 тис. воїнів, а дані про 40–60 тис. козаків вважає «просто байкою» [35, с. 28]. На переконання російської дослідниці Т. Яковлевої, Ю. Хмельницький мав у своєму розпорядженні 40 тис. українців [18, с. 99].

Розмаїття інформації у джерельному масиві дозволяє нам умовно виокремити чотири найбільш поширені версії. Першу групу джерел складають відомості про 50–60-ти тисячний корпус гетьмана. Одразу ж відзначимо, що ми передусім виділяємо ті з них, автори яких безпосередньо перебували на місці подій. У даному випадку їх налічується чотири, решта два подають інформацію постфактум у вигляді спогадів. Загалом виходить шість одиниць. Серед них – п'ять із польського боку та одне із російського. Учасник кампанії у складі коронної армії та невідомий автор «Діаріуша війни з Шереметом» повідомляв про 60 тис. українське військо з 30-ма гарматами [12, арк. 44; 34, с.154]. Італійський нунцій, котрий перебував у поході серед поляків восени 1660 р., у звіті до Риму наводив дані також про 60 тис. козаків [39, с. 301]. У новинах, написаних з-під Чуднова, ще одним невідомим автором, зустрічаємо аналогічну цифру [22, с. 755]. Посилаючись на інформацію, одержану у Варшаві, тогочасна французька газета «Gazette de France» навела інформацію у 60 тис. українських воїнів [37, с. 178]. Сучасник подій, український хроніст Й. Єрлич, згодом описуючи події Чуднівської кампанії, також вважав, що правобережні полки нараховували 60 тис. козаків та мали 40 гармат [27, с.54]. На аудієнції у Посольському приказі посланців Ю. Хмельницького М. Сулиниченка із товаришами, висланих до царя після Слободищенської битви, зазначалося наступне: «І гетьману говорили, щоб він на ляхів наступав і воз'єднався з Шереметьєвим. А війська при Хмельницькому 50 тисяч...» [14, арк. 4].

До другої групи джерел належать свідчення авторів про існування 40 тис. війська у молодого гетьмана. Їх складає також шість одиниць. Серед них «Війна польсько-московська», написана,

ймовірно, коронним маршалком й одним із головних полководців польської армії у виправі Є. Любомирським. Її зміст описує епізоди, пов'язані із допитом полонених козаків, які сповістили про наближення до Чуднова правобережних полків чисельністю 40 тис. осіб [12, арк. 209; 21, с. 27; 41, с.60, 66–67]. Аналогічна цифра звучить і у звітній гетьманській реляції, представленій на генеральний сейм у 1661 р. коронним гетьманом С. Потоцьким та згаданим уже Є. Любомирським (аналіз поданого документу дозволяє нам висловити міркування про його подібність із текстом «Війни польсько-московської») [20, с. 416, 421]. Шотландський офіцер у лавах жовнірів П. Гордон у щоденнику писав, що під Слободищами було 40 тис. вояків [7, с. 63]. Інший учасник кампанії Я. Зеленевиц дотримувався тотожної думки [32, с. 2, 110]. Згодом польський історик (поет) В. Коховський і львівський канонік Я. Юзефович у своїх працях, опираючись напевно на згадані матеріали, подавали аналогічні дані [28, с. 91; 30, с. 247].

Третя група джерел свідчить про 20–30-ти тисячний український корпус. Нами віднайдено чотири джерела, що свідчать на користь цієї версії. Краківський воєвода С. Потоцький у листі до коронного конюшого Б. Радзивілла від 28 листопада 1660 р. обраховував загальну чисельність московсько-українських військ на 80 тис. осіб, 40 тис. з яких припадало на армію В. Шереметьєва, іншу половину склали козаки Ю. Хмельницького та наказного гетьмана Т. Цицюрі. Автор листа не уточнював їхній поділ, однак можемо припускати, що йдеться більш як 20 тис. у кожному із таборів [19, с. 11–12]. На початку жовтня 1660 р., під час перебування української армії в околицях Бердичева, бельський воєвода Д. Вишневецький, перебуваючи у безпосередній близькості від українського обозу, доповідав гетьманам про 30 тис. військо гетьмана та 1 тис. молдаван із колишнім воєводою К. Щербаном [22, с. 756]. Анонімний автор новин з-під Самбору в серпні 1660 р., характеризуючи стан подій на теренах козацької України, писав: «Хмельниченко із правобережними козаками чисельністю 20 тисяч за Дніпром чекає на татар» [22, с. 752]. У віднайденому нами рукописі польського історика К. Гофмана зазначається, що для захисту кордонів Гетьманщини від татар гетьман мав у своєму розпорядженні 30 тис. армію [38, с.15].

Четверту групу складає одинокі джерело – щоденник німецького найманця, учасника Чуднівської кампанії Г. Хольстена. За його спостереженнями, у битві під Слободищами їм протистояло близько 10 тис. козаків [26, с. 58]. На тлі інших даних, його інформація кардинально різниться. Проте звертаємо увагу на те, що він єдиний учасник, за виключенням офіцера П. Гордона, хто брав участь у Слободищенській битві 7 жовтня і бачив на власні очі козаків Ю. Хмельницького.

Як же бути з усіма цими даними? Польський історик Л. Оссолінський у свій час слушно підкреслив схильність дослідників буквально сприймати цифри, подані у спогадах очевидців подій, замість того щоб їх критично оцінювати [36, с. 59–60]. У окремих випадках інформація взята постфактум і не могла відображати реальний стан речей. Необхідно враховувати і факт походження авторів переважної більшості джерел із Речі Посполитої та трактування ними виправи як беззаперечного триумфу польської зброї, а завищена чисельність противника слугувала додатковим аргументом хоробрості поляків й водночас свідчила про низьку боєздатність українців. Вже згадуваний нами один із анонімних авторів новин з-під Чуднова повідомляв про те, що розголос про наближення правобережних полків Ю. Хмельницького швидко поширився у польському обозі й викликав панічні настрої серед жовнірів. У той же час додає, що самі ж оповідачі подекуди збільшували чисельність противника [22, с. 755].

З метою отримати найбільш вичерпну та якомога об'єктивну відповідь, слід першочергово ідентифікувати полки Ю. Хмельницького та при можливості визначити їхнє місцезнаходження напередодні кампанії. На 1660 р., згідно із адміністративно-територіальним поділом, в козацькій Україні існувало вісімнадцять полків. З них десять правобережних – білоцерківський, брацлавський, чигиринський, уманський, корсунський, кальницький, канівський, черкаський, подільський і паволоцький. На Лівобережжі знаходилися решта вісім полків: київський (поділений між лівим та правим берегами), полтавський, ніжинський, лубенський, переяславський, миргородський, прилуцький і чернігівський. У порівнянні із реєстром 1649 р. ця цифра збільшилася на два полки – подільський і паволоцький [8, с. 17].

Військова рада у Василькові 17 липня 1660 р. узгодила координацію та поділ українських полків. Здійснювався він головним чином за територіальним принципом [17, с. 241]. Наказному гетьманові Т. Цицюрі підпорядковувалися лівобережні полки [21, с. 38], гетьману Ю. Хмельницькому – правобережні [15, с. 434–435]. У відписці до князя Г. Ромодановського 4 листопада 1660 р. Олексій Михайлович так пояснював поділ: «гетьману задніпровські [лівобережні – авт.] козаки будуть не послухні, а він гетьман, йшов з козаками, які по цю сторону [правобережну – авт.] Дніпра» [1, с.185]. Таким чином, Ю. Хмельницький мав у підпорядкуванні десять полків. Однак, черкаський і канівський полки відправилися на Січ до кошового отамана І. Сірка. План запорожців передбачав проведення походу в Кримське ханство з метою змусити основні сили татар повернутися назад й відмовитися від військової акції в Україні [2, с. 28]. Не має жодних даних

про те, чи повернулися вони у табір Ю. Хмельницького до початку активної фази бойових дій [29, с. 377–378; 33, с. 190;].

Отримання у другій половині серпня 1660 р. інформації про вступ у межі українських земель орди нурадин-султана Мурат-Гірея змусило гетьмана відправити на перехоплення частину правобережних полків. До Шаргорода прибули уманський М. Ханенка та брацлавський М. Зеленського полки, у Вільхівці, поблизу Могилева, став подільський полк Є. Гоголя. Згодом до них ще приєднався кальницький І. Вертелицького. Станом на середину вересня 1660 р. усі чотири полки перебували поблизу Бару під керівництвом М. Ханенка [6, с. 39; 23, с. 63].

Фактично у похід Ю. Хмельницький виступив із чотирма полками – білоцерківським, чигиринським, корсунським і паволоцьким. Після об'єднання з рештою полків поблизу Прилук їхня кількість становила вісім одиниць. Зміст листа гетьмана до російського головнокомандувача від 26 вересня 1660 р. це підтверджує [15, с. 432–433].

Важливо визначити чисельність полку як військової одиниці. Відсутність списків козацького реєстру 50–60-х рр. XVII ст. не дозволяє дати вичерпної відповіді на це питання. За оцінками істориків, упродовж 1649–1654 рр. середня чисельність полка варіювалася приблизно від 2072 – до 3048 осіб [11, с. 28–30]. Беручи за основу «Реєстр Війська Запорозького 1649 року», Л. Осолінський встановив, що шість правобережних полків (за виключенням подільського і паволоцького) на 1649 р. нараховували 17246 козаків [35, с. 14–15]. Віднайдений М. Крикуном перепис Подільського полку кінця 1659 р. зазначав про шість сотень загальною кількістю 1222 козаки, хоча, на думку історика, ця цифра не відображає реального стану справ і є дещо заниженою [11, с. 28–30]. Паволоцький полк підпорядковувався білоцерківському і мав у своєму розпорядженні на 1649 р. 776 козаків. У 1654 р. його чисельність суттєво зросла після приєднання до нього ряду містечок [8, с. 42–43].

Опосередковану інформацію про чисельність полку на межі 1659–1660 рр. дають свідчення посланців із Путивля І. Тітова та Ф. Щелкіна у серпні 1659 р. Перебуваючи у обозі тодішнього гетьмана І. Виговського біля Гадяча, вони повідомляли: «А в Черкас при Виговському 3 полки, а в них всяких людей тисяч з шість і більше...» [2, с. 295–296]. В. Кривошея ідентифікує їх як переяславський Т. Цицюри, миргородський Г. Лісницького та прилуцький П. Дорошенка [10, с. 144]. Згодом інші посланці уточнювали, «а всього війська було в Гадячі в той час бойового люду з 4500 осіб, крім місцевих людей; а місцевих жителів 900 чоловік» [2, с. 297]. М. Максимович, вивчаючи адміністративно-територіальні зміни Полтавського полку, дійшов висновку, що упродовж 1660–1672 рр. у ньому налічувалося 17 сотень [13, с. 724–726]. Таким чином, можемо припускати, що середня чисельність полку на той час становила близько 1500–1800 осіб. Хоча не виключаємо, що в окремих випадках вона могла бути більшою.

Історики сходяться на думці, що безперервні війни впродовж 50-х рр. XVII ст. з Річчю Посполитою, а згодом і Московією, різко негативно вплинули на демографічну ситуацію в Гетьманщині і на якісний склад армії. У цьому аспекті її опосередкованим підтвердженням є відомі слова І. Виговського: «Тепер не страшна козацька сила бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами, Миргородський з тридцятьма тисячами, також Прилуцький та Іркліївський доценту знесені. Кропивою поросли міста і села, бо одні полягли на полі бою у стількох багатьох боях, а інші з жінками пішли в орду» [15, с. 403–404]. Справді, Кримське ханство вдало використовувало українсько-польську війну для захоплення ясиру. Після кожної кампанії, ординці на шляху до Криму здійснювали спустошення сіл та містечок, забираючи у полон місцеве населення. У період 50-х рр. XVII ст., з огляду на інтенсивність бойових зіткнень, орда декілька разів на рік здійснювала походи на терени України [3, с. 66–68].

Значні людські втрати принесла Конотопська кампанія 1659 р., яка за своїми масштабами нагадувала Чуднівську. По обидва боки приймали участь практично всі українські війська. Гетьман І. Виговський мав у своєму розпорядженні десять полків, три із яких лівобережні та сім – правобережних. У Конотопі був заблокований ніжинський полк. Також там перебувало близько 4 тис. козаків із чернігівського та кальницького полків. Їм, окрім московської армії О. Трубецького, протистояв І. Безпалій із полтавським та слобідськими полками (біля 7 тис. осіб) [4, с. 10, 13–14; 10, с. 131]. Зважаючи на запеклість протистояння, невдалі спроби українсько-татарського війська на марші захопити московський обоз, історики оцінюють втрати української сторони у 4–6 тис. козаків [4, с. 36; 5, с. 2, 381; 16, с. 60; 17, с. 236; 29, с. 254–255]. З огляду на значні втрати російської армії, схильні вважати, що вони також були значними серед опозиційних формувань І. Безпалого.

І. Виговський у листах до польського керівництва восени 1659 р. відзначав неможливість українського командування виставити в одному місці більше 40 тис. козаків [15, с. 403–405]. А оскільки війська просувалися двома групами (а окремі полки були відсутні), їх загальна чисельність

не перевищувала 30 тис. воїнів. Тому висловимо міркування, що вісім полків Ю. Хмельницького нараховували не більше 15 тис. боєздатних козаків.

У документах також згадується про допоміжні підрозділи колишнього молдавського воєводи К. Щербана. Останній перебував на Васильківській раді і у присутності В. Шереметьєва просив захисту в царя від татар і турків [9, с. 397–398]. Про його перехід через Дністер дізнався уманський полковник М. Ханенко 14 червня від ладижинського сотника. За інформацією останнього, при ньому перебувало близько 400 воїнів із гарматами [9, с. 318–324, 400]. У польських джерелах повідомляється про 12 корогв кінноти, які налічували більше 1 тис. воїнів [22, с. 756; 41, с. 67]. Додаючи їх, отримуємо приблизну кінцеву цифру в 15500–16500 тис. осіб. Зважаючи на суперечливість інформації документів, дотичним підтвердженням слугують слова козацького полковника Г. Лісницького до Ю. Хмельницького, сказані у розпал битви під Слободищами: «Поляки над нами беруть гору, не менші від нас сили мають...» [28, с. 95]. За оцінками дослідників, армія Є. Любомирського нараховувала не більше 16 тис. жовнірів і татар.

Отже, військо Ю. Хмельницького під час проведення осінньої кампанії складало близько 16–17 тис. осіб. Відомості сучасників подій про 30–60 тис. українську армію розглядаються як такі, що не відповідають дійсності і є істотно завищеними.

Список використаних джерел

1. Акты Московского государства, изданные императорскою академією наук / ред. Д. Я. Самоковсова. СПб., 1901. Т. III. 672 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. СПб., 1853. Т. 5. 335 с.; Т. 7. 398 с.
3. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-і роки XVII ст. К., 1961. 298 с.
4. Бабулин И. Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. М.: «Цейхгауз», 2009. 48 с.
5. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. К., 2008. 64 с.
6. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року // Записки НТШ. Т. СХ, СХІ, Львів. 1912; Т. СХІІ, СХІІІ, СХІV, СХVІ, Львів. 1913.
7. Гордон П. Дневник 1659–1667 [перевод Д. Федосова]. М.: Наука, 2003. 314 с.
8. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
9. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы в трех томах (1633–1673 гг.) [Ред. кол. А. Новосельский, Л. Черепнин и др.]. М.: «Наука», 1968. Т. II. 446 с.
10. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАНУ, 2008. 452 с.
11. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. К.: «Часопис «Критика», 2006. 472 с.
12. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. V. Спр. №335/II. Арк. 39–48 зв.; Спр. №236/II. Арк. 171–272.
13. Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // Максимович М. Собр. соч.: в 2-х т. К., 1876. Т. I. С. 654–727.
14. Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут Рукописів. Ф. II. №15401-15406. 30 арк.
15. Памятники, изданные Киевской комиссією для разбора древних актов / Изд. 2-е, с дополнениями. К., 1898. Т. III. 600 с.
16. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф під час Руїни. К.: Темпора, 2008. 72 с.
17. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. Т. 7. 351 с.
18. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). К.: Основи, 2003. 644 с.
19. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Dział V. № 12266. S. 11–12.
20. Arhiwum Panstwowe w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19., «Relacja panów hetmanów o ukrainnej z Szeremetom i Kozakami transactieј na sejmie walnym Warszawskim, die secunada maj A. 1661 zlożonym czyniona». 928 s.
21. Bellum Pollono-Moschicum ad Czudnow Ioanne Casimiro Rege, Stanislaо Potocki, Palatino Cracovienci, et Giorgio Lubomirski, Regni Marschalco, ducibus anno D-ni 1660 expeditum / Widał dr. W. Czermak // Arhiwum Komisji Hist. Kraków, 1895. T. VII. 54 s.
22. Biblioteka Jagielonskiego Uniwersytetu. Rpis. №5., «Acta publica et epistolae 1606–1674, Gurlandica, Russica, Prussica, Tartorca». 1358 s.
23. Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660 // Przegląd Polski. Kraków, 1893. T. 107. S. 342–371.
24. Hniłko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1929. T. I. Zeszyt 2. S. 192–206.
25. Hniłko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. 112 s.
26. Holsten H. C. Przygody wojenne 1655–1666; [oprac. T. Wasilewski]. Warszawa, 1980. – 138 s.
27. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa; Petersburg, 1853. T. II. 213 s.
28. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. T. II. 314 s.
29. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658–1660. Warszawa, 2008. 452 s.
30. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obelmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historyą arcybiskupstwa Lwowskiego w teje epoce / Napisana przez X. J. T. Józefowicza. Lwow, 1854. 504 s.
31. Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / Oprac. P. Borek. Kraków, 2006. 214 s.
32. Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Mosckoum Duce etc... ad Cudnow iamreportate A. D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum Ioannem Zielenievicium, ecclesiae parochiabis Casimiriae inferioris praepastum ibidem que decanum. Cracoviae, 1668. 168 s.
33. Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku // Bitwy decydujące o losach Europy środkowej. 2010. S. 187–207.
34. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków. 1845. S. 144–169.
35. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. / L. Ossoliński. Warszawa, 1995. 68 s.
36. Ossoliński L. Cudnow – Slobodyszcz 1660. Zabrze, 2006. 104 s.
37. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res

gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. Kraków, 1880. T. I. Cz. I. 748 s. 38. Polska Akademia Nauk w Krakowie. Rpis. № 114, «Historia Jana Kazimierza 1648–1667 rr.». 95 s. 39. Relacie nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin-Poznań. T. II. 604 s. 40. Romanski R. Cudnow 1660. Warszawa: «Bellona», 1996. 192 s. 41. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M. A. Hniłko. Warszawa, 1922. T. III. 125 s.

References

1. Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannye imperatorskoju akademieju nauk [Acts of the Moscow State, issued by the Imperial Academy of Sciences] / red. D.Ja. Samokvasova. SPb., 1901. T.III. 672 c. 2. Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskiju komissieju [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeological commission]. SPb., 1853. T.5. 335 s.; T.7. 398 s. 3. Apanovych O. Zaporiz'ka Sich u borot'bi proty turets'ko-tatars'koyi ahresiyi 50–70-i roky XVII st. [Zaporizhzhya Sich in the struggle against the Turkish-Tatar aggression 50–70-ies of the XVII century.] K., 1961. 298 s. 4. Babulin I. Bitva pod Konotopom 28 ijunja 1659 goda [The Battle of Konotop June 28, 1659]. M.: «Cejhgauz», 2009. 48 s. 5. Bul'vins'kyy A. Konotops'ka bytva 1659 roku [Konotop battle of 1659]. K., 2008. 64 s. 6. Herasymchuk V. Chudniv'ska kampaniya 1660 roku [Chudniv campaign in 1660]. ZNTSh, T. CX, CXI, L'viv. – 1912; T. CXII, CXIII, CXIV, CXVI, L'viv. 1913. 7. Gordon P. Dnevnik 1659–1667 [Diary 1659–1667] [perevod D. Fedosova]. M.: Nauka, 2003. 314 s. 8. Zaruba V. Administratyvno-terytorial'nyy ustrij ta administratsiya Viys'ka Zaporoz'kohu u 1648–1782 rr. [Administrative-territorial structure and administration of the Zaporozhian Army in 1648–1782]. Dnipropetrovsk: «Lira LTD», 2007. 380 s. 9. Istoricheskie svjazi narodov SSSR i Rumynii v XV – nachale XVIII v.: Dokumenty i materialy v treh tomah (1633–1673 gg.) [Historical ties between the peoples of the USSR and Romania in the XV – early XVIII centuries: Documents and materials in three volumes (1633–1673)] [Red. kol. A. Novosel'skij, L. Cherepnin i dr.]. M.: «Nauka», 1968. T.II. 446 s. 10. Kryvosheya V. Kozats'ka elita Het'manshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]. K.: IPIEND imeni I.F. Kurasa NANU, 2008. 452 s. 11. Krykun M. Mizh viynoyu i radoyu. Kozatstvo Pravoberezhnoyi Ukrayiny v druhiy polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittya: Statti i materialy [Between the War and the Council. Cossacks of Right-Bank Ukraine in the second half of the seventeenth and early 18th centuries: Articles and materials]. K.: «Chasopys «Krytyka», 2006. 472 s. 12. L'viv'ska natsional'na biblioteka im. V. Stefanyka, Viddil Rukopysiv. F.V. Spr. #335/II. Ark. 39–48 zv.; Spr. #236/II. Ark. 171–272. 13. Maksimovich M. Obozrenie gorodovyh polkov i soten, byvshih na Ukraine so vremeni B. Hmel'nickogo [Survey of police regiments and hundreds that were in Ukraine since the time of B. Khmel'nitsky]. Maksimovich M. Sobr. soch.: v 2-h t. K., 1876. T. I. S.654–727. 14. Natsional'na biblioteka Ukrayiny imeni V. Vernads'kohu. Instytut Rukopysiv. F. II. #15401-15406. 30 ark. 15. Pamjatniki, izdannye Kievskoj komissiej dlja razbora drevnih aktov [Monuments published by the Kiev commission for the analysis of ancient acts] / Izd. 2-e, s dopolnenijami. K., 1898. T.III. 600 s. 16. Sokyрко O. Konotops'ka bytva 1659 r.: Triumf pid chas Ruyiny [Konotop battle of 1659: Triumph during the ruins]. K.: Tempora, 2008. 72 s. 17. Smolij V., Stepankov V. Ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya XVII st. (1648–1676 rr.) [Ukrainian national revolution of the XVII century. (1648–1676)]. K.: Vydav. dim «Al'ternatyvy», 1999. T.7 351 c. 18. Yakovleva T. Ruyina Het'manshchyny. Vid Pereiaslavs'koyi rady-2 do Andrusivs'koyi uhody (1659–1667 rr.) [The Ruin of the Hetmanate. From the Pereiaslav Council-2 to the Andrusiv Agreement (1659–1667)]. K.: Osnovy, 2003. 644 c. 19. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Radziwiłłów. Dział V. №12266. S.11–12. 20. Arhiwum Panstwowe w Gdańsku. – Rpis. №300 R/Ee/19., «Relacja panów hetmanów o ukrainnej z Szeremetem i Kozakami transactiej na sejmie walnym Warszawskim, die secunada maj A. 1661 złożonym czyniona». 928 s. 21. Bellum Pollono-Moschicum ad Czudnow Ioanne Casimiro Rege, Stanisłao Potocki, Palatino Cracovienci, et Giorgio Lubomirski, Regni Marschalco, ducibus anno D-ni 1660 expeditum / Widał dr. W. Czermak // Arhiwum Komisji Hist. Kraków, 1895. T.VII. 54 s. 22. Biblioteka Jagielonskiego Uniwersytetu. Rpis. №5., «Actapublica et epistolae 1606–1674, Gurlandica, Russica, Prussica, Tartorca». 1358 s. 23. Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r. 1660 // Przegląd Polski. Kraków, 1893. T.107. S. 342–371. 24. Hniłko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1929. T.1. – Zeszyt 2. S. 192–206. 25. Hniłko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. 112 s. 26. Holsten H. C. Przygody wojenne 1655–1666; [oprac. T. Wasilewski]. – Warszawa, 1980. – 138 s. 27. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa; Petersburg, 1853. T. II. 213 s. 28. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. T. II. 314 s. 29. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą 1658–1660. Warszawa, 2008. 452 s. 30. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obelmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa Lwowskiego w teje epoche / Napisana przez X.J. T. Józefowicza. Lwow, 1854. 504 s. 31. Leszczyński S. Potreba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / Oprac. P. Borek. Kraków, 2006. 214 s. 32. Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Moscoum Duce etc...ad Cudnow iamreportate A. D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum Ioannem Zielenievicium, ecclesiae parochiabis Casimiriae inferioris praepastum ibidem que decanum. Cracoviae, 1668. 168 s. 33. Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku // Bitwy decydujące o losach Europy środkowej. 2010. S. 187–207. 34. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Dariusze, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków. – 1845. – S. 144–169. 35. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. / L. Ossoliński. Warszawa, 1995. 68 s. 36. Ossoliński L. Cudnow – Slobodyszcz 1660. Zabrze, 2006. 104 s. 37. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. Kraków, 1880. T.I. Cz. I. 748 s. 38. Polska Akademia Nauk w Krakowie.

Rpis. №114, «Historia Jana Kazimierza 1648–1667 r.». 95 s. 39. Relacie nuncyuszów apostołskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin-Poznań. T. II. 604 s. 40. Romanski R. Cudnow 1660. Warszawa: «Bellona», 1996. 192 s. 41. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M. A. Hniłko. Warszawa, 1922. T.III. 125 s.

Александр Мацьков

ЧИСЛЕННОСТЬ АРМИИ Ю. ХМЕЛЬНИЦКОГО В ЧУДНОВСКОЙ КАМПАНИИ 1660 Г.: ПОПЫТКА ВЫЯСНЕНИЯ

В пределах статьи предпринята попытка определения численности украинской армии под руководством Ю. Хмельницкого, которая приняла участие в Чудновской кампании осенью 1660 г. Критический анализ иностранных и отечественных источников позволил автору сгруппировать их и выделить наиболее распространенные свидетельства относительно ее количества. Важным аспектом исследования стала идентификация правобережных полков, находившихся в распоряжении молодого гетмана, а также выяснения численности полка как военной единицы. Вполне уместным является освещение ряда факторов, связанных с ухудшением демографической ситуации в казацкой Украине в 50-х гг. XVII в., что негативным образом повлияло на качественный состав армии.

Ключевые слова: Ю. Хмельницкий, правобережные полки, версия, источник, численность.

Oleksandr Matskov

THE STRENGTHS OF YURII KHMELNYTSKY'S ARMY IN THE CAMPAIGN OF CHUDNOV IN 1660: AN ATTEMPT TO FIGURE OUT THE NUMBERS.

In this article we have attempted to determine the strengths of Ukrainian army led by Y. Khmelnytsky which took part in the Campaign of Chudnov in the autumn of 1660. A critical analysis of foreign and domestic sources let the author group and display the most common witnesses of the army numbers. The important aspect of this research is the identification of the right-bank regiments that were at the disposal of a young Hetman, and also the determination of regiment numbers, as a military unit. It is also proper to cover a series of factors connected to deterioration of a demographic condition in Kozaks' Ukraine during 1650s that negatively influenced the qualitative strength of the army.

Key words: Y.Khmelnytsky, right-bank regiments, source, version, quantity.

УДК94: [323.272:316.343-058.14](480)

Галина Бойченко

РОБІТНИЧА РЕВОЛЮЦІЯ У ФІНЛЯНДІЇ 1918 Р.

У статті розглянуто ситуацію у Фінляндії напередодні робітничої революції. Проаналізовано процес пошуку революційних лідерів. Розглянуто початок революційної кризи в країні. Розглянуто основні передумови початку робітничої революції у Фінляндії. Проаналізовано головні причини страйків робітників. Подається інформація щодо ходу революційних подій. Виділені основні спроби придушення революції. Проаналізовано умови проголошення незалежної Фінляндської республіки. Розглянуто значення підписання мирного договору між РРФСР і Фінляндією. Проаналізовано вплив цього договору на подальшу співпрацю. Розглянуто зовнішню та внутрішню політику Фінляндії після придушення революції.

Ключові слова: революція, Фінляндія, робітничий клас, страйки, 1918 р.

На початку березня 1917 р. Тимчасовий уряд видав постанову про відновлення в Фінляндії царської конституції. Незабаром був затверджений коаліційний сенат – уряд із шести соціал-демократів і шести представників буржуазії. Також скликано сейм, обраний ще в 1916 р. Але фактичної влади ні сейм, ні сенат не отримали. Тимчасовий уряд призначив у Фінляндії свого представника і відмовилося визнати її незалежність.

Фінські військові розпочали переговори із Німеччиною – з Вільгельмом II з метою відокремлення Фінляндії від Росії. Спираючись на німецьких імперіалістів, фінська буржуазія готувалася не тільки до відокремлення від Росії, але й до громадянської війни зі своїми робітниками. Пролетаріат Фінляндії був рішучим противником союзу із німецьким імперіалізмом проти Росії та підтримував російську революцію. Домагаючись незалежності, фінський сейм

прийняв у липні закон про верховні права сейму. У відповідь на цю постанову Тимчасовий уряд, за прикладом царизму, розпустив фінський сейм.

Однак робітничий клас Фінляндії не мали революційних лідерів. Навіть ліве крило соціал-демократичної партії не було готове очолити революційну боротьбу. Праві соціал-демократи, що увійшли до складу буржуазного уряду, нічого не зробили для покращення становища народних мас.

У квітні 1917 р. робітникам вдалося домогтися фактичного введення 8-ми годинного робочого дня на підприємствах, а у липні сейм, за пропозицією соціал-демократів, вів закони про 8-ми годинний робочий день, демократизацію місцевого самоврядування та оголосив себе носієм верховної влади в країні. Однак уряд О. Керенського відмовився затвердити ці закони і розігнав сейм. Фінська буржуазія найбільше побоювалася розвитку пролетарського революційного руху. Готуючись до його придушення, вона стала зміцнювати свої збройні загони – шюцкор, створені навесні 1917 р. для боротьби зі страйками. У ряді місць шюцкорівці влаштували криваві розправи над страйкуючими робітниками. У відповідь робітники приступили до створення загонів Червоної гвардії, як це було і в 1905 р.

Більшовицький заколот в Росії надихнув робітничий клас Фінляндії. 13 листопада 1917 р. в країні розпочався загальний страйк. Загони робітників зайняли багато залізничних станцій, телефон, телеграф, заарештували найбільш активних реакціонерів. Революційні події робітничого класу змусили сейм знову прийняти закони, відхилені урядом О. Керенського. Вимоги робітників про боротьбу із голодом і безробіттям та соціальне страхування залишилися не виконаними.

Червона гвардія вимагала взяття влади пролетаріатом. В. Ленін у листі керівникам лівого крила фінської соціал-демократії висловив від імені пролетаріату Росії впевненість в тому, що значний організаційний таланти фінських робітників допоможе їм успішно здійснити соціалістичну реорганізацію Фінляндії. Проте у Центральній революційній раді, яка керувала страйком, прихильники взяття влади виявилися у меншості. Рада розраховувала, що буржуазія, налякана виступом робітників, добровільно погодиться на створення соціал-демократичного уряду. 19 листопада 1918 р. страйк припинено.

Подальший хід подій показав необґрунтованість цих розрахунків. У кінці листопада 1918 р. створення уряду доручено реакційному діячу П. Свінхувуду. Уряд П. Свінхувуда відразу ж звернувся до Німеччини і проханням надіслати війська для придушення революційного руху.

14 листопада 1917 р. на з'їзді фінських соціал-демократів виступив народний комісар у справах національностей Й. Сталін. Він привітав робітників Фінляндії і пояснив їм програму радянської влади з національного питання. Радянський уряд гарантував незалежність Фінляндії. Закликаючи робітників Фінляндії взяти приклад з російських, Й. Сталін обіцяв їм братню допомогу радянської республіки. Однак рішення про передачу влади робітничому класу Фінляндії не прийнято. За підтримки фінських соціал-демократів буржуазія зміцнила свою владу. Більшість фінського сейму висловилося за відділення від Росії.

6 грудні 1917 р. визнано незалежність Фінляндської республіки. Проголошення В. Леніном незалежності Фінляндії було видатним історичним актом, яким радянський уряд показав, що право націй на самовизначення підтримується [2, с. 167–178]. Проте в країні швидко назривала революційна криза. Різно загострилося продовольче становище. Народні маси голодували, були випадки голодної смерті. Буржуазія приховувала продовольство. Обшуки виявили значні запаси продуктів харчування. Уряд, посилюючи труднощі, вивозив продовольство на північ Фінляндії, де створював базу для війни, що готувалася проти робітничого класу.

12 січня 1918 р. більшість сейму надала П. Свінхувуду фактично диктаторські повноваження. Шюцкор взято на державне утримання. Почастішали напади шюцкорівців на робітників.

Вечері 27 січня 1918 р. в Фінляндії розпочалася революція. Червона гвардія зайняла в Гельсінкі урядові установи, банки. На наступний день, 28 січня, створено революційний уряд – Рада народних уповноважених. До нього увійшли О. Куусинен, Ю. Сирола та інші. Революція швидко перемогла у Південній Фінляндії з її промисловими центрами та організованим робітничим класом. Тут виникали нові, революційні державні органи влади. Проте більшість північної частини країни залишилася під владою буржуазії та була базою контрреволюції. Тим часом у північних районах контрреволюціонери розпочали бойові дії проти революційного уряду. Активна буржуазна пропаганда стверджувала, що білофіни ведуть боротьбу за «звільнення» Фінляндії, а «червоні» хочуть підпорядкувати Фінляндію Росії і відібрати землю у селян. Буржуазії вдалося налаштувати селян проти революції та залучити їх до контрреволюційної білої армії. Ця армія була добре озброєна і мала у своєму розпорядженні кваліфікований командний склад. Робітничий клас набагато гірше підготувався до збройної боротьби. Не вистачало зброї, навченого командного складу, організованої розвідки, резервів. До того ж революційний уряд втратив військову ініціативу. Проте робітники були сповнені рішучості боротися. Тисячі добровольців вступали до Червоної гвардії. Радянська Росія тоді перебувала у винятково важкому становищі, але допомагала

революційній Фінляндії зброєю, ділилася з нею продовольством. Російські добровольці билися в рядах фінської Червоної гвардії. 1 березня 1918 р. між РРФСР і Фінляндської Республікою укладено договір про зміцнення дружби і братерства.

За два місяці боїв «білим» вдалося домогтися деяких територіальних успіхів, але південь із найважливішими промисловими містами залишався в руках Червоної гвардії. Прагнучи отримати іноземну допомогу, буржуазія була готова пожертвувати незалежністю країни. 7 березня 1918 р. білофіни уклали із Німеччиною мирний договір, угоду про торгівлю й мореплавання, а також таємну військову угоду.

3 квітня 1918 р. німці висадили в Ханко 12-ти тисячну «балтійську дивізію» під командуванням генерала фон дер Гольца, а трохи пізніше у Ловійсі – інший багатотисячний загін. Поява в тилу Червоної гвардії досвідчених і добре озброєних німецьких військ, підтримуваних військовими кораблями й авіацією, різко змінило співвідношення сил на користь контрреволюції. Через декілька днів контрреволюціонери оволоділи містом Тампере. 13 квітня 1918 р. німці захопили столицю країни – Гельсінкі. Революційний уряд переїхав у Виборг. Продовжуючи героїчний опір, загопи Червоної гвардії відходили на схід. 29 квітня впав Виборг, а в перших числах травня зазнали поразки й інші частини Червоної гвардії. Декілька тисяч революційних робітників пробілися в радянську Росію. Для придушення революції контрреволюційні сили закликали на допомогу німецьких імперіалістів.

7 березня 1918 р. в Берліні між урядом П. Свінхувуда й німецьким урядом укладені договори, що ставили Фінляндію в політичну і економічну залежність від Німеччини. За допомогою німецьких військ революція завершилася на початку травня 1918 р. [1, с. 112–120].

Головними причинами поразки революції в Фінляндії були непослідовність і нерішучість лівого крила соціал-демократичної партії, відсутність міцного союзу робітничого класу із селянством, яке буржуазії вдалося обдурити націоналістичними гаслами. Незважаючи на те, що у революційного уряду була відсутня чітка соціалістична програма, він на практиці здійснював не тільки загальнодемократичні, але й деякі соціалістичні заходи. Надалі революційний досвід допоміг передовим робітникам звільнитися від соціал-демократичних пережитків і заснувати в серпні 1918 р. комуністичну партію Фінляндії.

Після придушення революції в Фінляндії встановився режим «білого» терору. 15 травня 1918 р. парламент прийняв рішення про розрив відносин із радянською Росією. У серпні з боку Фінляндії заявлено, що мирні відносини між обома країнами можуть бути встановлені лише після приєднання до Фінляндії Карелії і Кольського півострова. Для оформлення політичного союзу із Німеччиною, парламент прийняв закони 1 серпня 1918 р. про встановлення у Фінляндії монархії, а 9 жовтня 1918 р. про обрання королем Фінляндії німецького принца Фрідріха Карла Гессенського.

17 липня 1919 р. Фінляндія проголошена республікою. Президентом буржуазної Фінляндської республіки обрано К. Стольберга. У 1918–1920 рр. Фінляндія підтримувала плани імперіалістичних держав, хоча сама не брала участі в них. Перемоги Червоної армії, посилення робітничого руху в країні і економічні труднощі змусили Фінляндію прийняти мирні пропозиції радянського уряду. Політичні, економічні та культурні зв'язки з СРСР були мінімальними [3, с. 98–105].

14 жовтня 1920 між РРФСР і Фінляндією підписано мирний договір. Проте в подальші роки у зовнішній політиці Фінляндії переважала антирадянська скерованість, що впливає із класових позицій буржуазії, а також із прагнення реакційних кіл створити «Велику Фінляндію».

Список використаних джерел

1. Пивовар С., Серішев Я., Стельмах С. Всесвітня історія XX століття: учбовий посібник. К.: Феміна, 1995. 236 с.
2. Свечников М. С. Революция и гражданская война в Финляндии 1917–1918 гг. М., 1923. 235 с.
3. Сюкияйнен И. И. Революционные события 1917–1918 гг. в Финляндии. Петрозаводск, 1962. 204 с.

References

1. Pyvovar S., Serishchev Ya., Stel'makh S. Vsesvitnyia istoriia XX stolittya: uchbovyu posibnyk [World History of the Twentieth Century: Textbook]. K.: Femina, 1995. 236 s.
2. Svechnikov M. S. Revolyutsiya i grazhdanskaya voina v Finlyandii 1917–1918 gg. [Revolution and civil war in Finland in 1917–1918]. M., 1923. 235 s.
3. Syukiyainen I. I. Revolyutsionnye sobytiya 1917–1918 gg. v Finlyandii [Revolutionary events of 1917–1918. in Finland]. Petrozavodsk, 1962. 204 s.

Галина Бойченко

РАБОЧАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В ФИНЛЯНДИИ 1918 Г.

В статье рассмотрено ситуацию в Финляндии перед революцией рабочих. Проанализирован процесс поиска революционных лидеров. Рассмотрено начало революционного кризиса в стране. В статье рассмотрены основные предпосылки начала революции в Финляндии. Проанализированы главные причины рабочих стачек. Подается информация о ходе революционных событий. Выделены основные попытки подавления данной революции. Условия

провозглашення незалежності Фінляндської республіки проаналізовані в статті. Розглянуто значення підписання мирного договору між РСФСР і Фінляндією. Проаналізовано вплив даного договору на подальше співробітництво. Розглянуто зовнішню і внутрішню політику Фінляндії після придушення робочої революції.

Ключові слова: революція, Фінляндія, робочий клас, страйки, 1918 г.

Halyna Boichenko

LABOR REVOLUTION IN FINLAND OF 1918

The article deals with the situation in Finland before the revolution of the workers. The process of finding revolutionary leaders is analyzed. The beginning of revolutionary crisis is examined in this paper. Primary background of beginning of labor revolution in Finland is shown in the article. Main reasons of working strikes are analyzed in this paper. There is information about revolutionary phases. Primary attempts of revolution reduction are emphasized. Conditions of proclamation of independent Republic of Finland are analyzed in the article. The importance of signing a peace treaty between the RSFSR and Finland is examined in this paper. The influence of this agreement on further cooperation is analyzed. Foreign policy and domestic policy of Finland after revolution reduction are analyzed in the article.

Key words: revolution, Finland, labor, strikes, 1918.

УДК 94(477) «1917/1918»

Ігор Дацків

НІМЕЦЬКИЙ ЧИННИК У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ УНР 1918 Р.

У статті йдеться про міжнародні зв'язки України в добу національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. З'ясовуються передумови українсько-німецького зближення наприкінці Першої світової війни. У роботі проаналізовано особливості відносин між Німеччиною та урядами Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, розкривається вплив політики Німеччини на становлення та розвиток української державності. У науковому дослідженні розглядаються економічні аспекти, зокрема в системі українсько-німецьких стосунків, які суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва та Берліна, були важливим чинником під час переговорів та укладання міжнародних угод. Висвітлюється діяльність українських дипломатичних представництв та економічно-торговельних місій за кордоном, скерованих на забезпечення розвитку української економіки та потреб війни за незалежність. Показано залежність відносин між Німеччиною та Україною від розстановки сил на міжнародній арені. Показано, що найважливішим досягненням України, здобутим завдяки економічним угодам, було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену і на цій основі можливість продовжувати національно-визвольні змагання у майбутньому.

Ключові слова: українсько-німецькі відносини, міжнародний вплив, уряд, делегація, договір.

Проблема міжнародних відносин України в добу національно-визвольних змагань 1917–1918 роках перших державних утворень – Центральної Ради – УНР – Гетьманату П. Скоропадського має досить потужний пласт наукових досліджень вітчизняних, діаспорних і зарубіжних істориків. Водночас бракує глибокого вивчення економічних аспектів, зокрема в системі українсько-німецьких взаємин, що суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва і Берліна, були важливим чинником у переговорах та укладенні міждержавних угод. Недостатньо вивчена й висвітлена діяльність українських дипломатичних представництв і економічно-торговельних місій за кордоном, скерована на розвиток вітчизняної економіки та потреб змагань за незалежність. У наукових працях економічні аспекти у стосунках України з Німеччиною розглядаються переважно фрагментарно, через призму Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р., що спричинив певні зобов'язання сторін в економічній сфері відносин.

На наш погляд, найбільше уваги означеній проблемі приділив колишній міністр закордонних справ Української Держави 1918 р. Дмитро Дорошенко. Визначний історик подав і глибоко проаналізував економічні аспекти Брестської угоди між Україною і Німеччиною, оприлюднив Протокол економічного договору на господарський 1918–1919 рр., деякі угоди на взаємні поставки продовольчих і промислових товарів, фінанси, тарифи, мита та ін. Менш вартісні, але корисні для дослідження, є праці В. Верстюка [1], В. Винниченка [2], О. Копиленка [3], В. Литвина [4], П. Христюка [5] та інших.

Можна також відзначити публікації сучасних українських істориків з цієї проблематики у періодиці, зокрема П. Барвінської [6], В. Верстюка [7], І. Каменецького [8], С. Кульчицького [9], О. Павлюка [10], Р. Пирого [11], П. Притуляка [12], В. Солдатенка [13] та інших. Розглядаючи українсько-німецькі стосунки, вказані й інші дослідники, відзначимо серед них працю «Украинская революция» російського діаспорного історика О. Федюшина, де головна увага зосереджена на військово-політичних і дипломатичних аспектах. Економічну складову вони зачіпають настільки, наскільки вона впливала на ці взаємини [14].

Між тим, як свідчать переговори української дипломатичної місії у Бресті і надзвичайно успішні угоди із Німеччиною та її союзниками, економічний чинник поряд із геополітичним, відіграв визначну роль у розв'язанні Україною глобальних завдань офіційного визнання незалежності держави, встановлення дипломатичних і торговельних відносин з Центральними та низкою нейтральних держав, реальної допомоги у визволенні країни від військ більшовицької Росії й відновлення влади Української Центральної Ради. Отже, у цій публікації спробуємо глибше дослідити й висвітлити зазначену проблему.

Українсько-німецькі відносини формувалися у досить складний період Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. Як відзначав І. Каменецький, ще під час війни Німеччина зацікавилася українською проблемою, зокрема її економічними аспектами. Це проявилось у співпраці впливових діячів німецького суспільства із Союзом визволення України (далі – СВУ), підтримці ідеї самовизначення України. Берлін усвідомлював, що незалежна в майбутньому Україна може стати противагою Росії і Польщі її потужним економічним ринком передусім сільськогосподарської продукції [8, с. 12–15]. Доречно зауважити, що Німеччина разом із українцями СВУ активно підтримувала у роки війни усі революційні рухи в Російській імперії, особливо більшовиків, які, за свідченням О. Федюшина, через А. Гельфанда (Парвуса) отримали майже 50 млн марок, тоді як СВУ на пропаганду та культурно-освітню роботу в таборах військовополонених впродовж 1915–1917 рр. отримав 743 тис. марок [14, с. 59–60].

Розпад Російської імперії в результаті Лютневої 1917 р. революції й виникнення на її території державних утворень, зокрема Української Центральної Ради, кардинально змінило геополітичну ситуацію у Східній Європі. Проте Тимчасовий уряд Росії твердо перебував на позиції продовження війни проти блоку Центральних держав. Провід Центральної Ради, як парламентської репрезентації українського народу на чолі з Михайлом Грушевським, у процесі державотворення обрав статусом України автономію у складі федеративної демократичної Росії. Під його впливом Український Національний Конгрес 19 червня 1917 р. проголосив, що «тільки національно-територіальна автономія в стані забезпечити ті потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі» [15, с. 61].

Напевно, найбільшим натхненником осягнення Україною автономії, як стратегічної концепції державного будівництва в Україні, був голова Центральної Ради М. Грушевський: «Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної російської республіки. Треба всю душу і силу свою вкласти, щоб здобути широкої національно-територіальної автономії України» [16, с. 114, 123].

Отже, зовнішньополітична орієнтація України на першому етапі існування й діяльності Центральної Ради була підпорядкована Петроградові, по-суті проантантівською. Між тим, в Україні набирало силу самостійницьке угруповання під проводом М. Міхновського, В. Липинського та інших громадсько-політичних діячів, що відстоювало ідею повної незалежності України, стимулювало суспільно-політичну думку на створення суверенної держави із власною зовнішньою політикою. Саме це змусило країни Антанти, що не виявляли значного інтересу до українських справ, повернути увагу до України й надіслати до Києва військово-дипломатичні місії. Антанта сподівалася насамперед втримати Україну у війні та виявляла зацікавленість її економічним потенціалом, тобто переслідувала суто прагматичні цілі. Про цю тенденцію щодо України наголосив голова уряду – Генерального Секретаріату – В. Винниченко, який у серпні 1917 р. в інтерв'ю французькій газеті відверто заявив: «Неуважливе відношення союзників до вимог українського народу викликає серед українців неприязні настрої. Що більше противляться вони нашим вимогам, тим більше певні українські круги звертають свої очі на Австрію та Німеччину» [3, с. 122].

Винниченко мав на увазі передусім упереджене ставлення певних кіл Антанти до процесу відродження державності України, оскільки вони підтримували точку зору російського Тимчасового уряду, що звинувачував провідних діячів Центральної Ради у «германофільстві». На це М. Грушевський у виступі на Малій Раді наголошував: «Як голова Центральної Ради від її початку рішуче заявляю, що не знаю в Центральній Раді і одного члена германофільської орієнтації» [3, с. 128].

Кардинальна зміна зовнішньополітичної орієнтації Центральної Ради сталася після жовтневого 1917 р. більшовицького перевороту в Петрограді і проголошення Третім Універсалом

Української Народної Республіки, що фактично означало утворення Української держави. Водночас декларація не заперечувала участі України у федерації з утвореними на території колишньої Російської імперії державами, але не визнала більшовицького уряду В. Леніна, що прийшов до влади.

Ситуація, коли більшовицьке керівництво під тиском солдатських мас проголошувало припинення війни й загального миру, що не влаштовувало Антанту, вона зробила ставку на антибільшовицькі сили в Росії. Країни Заходу, особливо Франція й Англія, інтенсивно посилювали зв'язки з УНР. Голова французької місії генерал Ж. Табуї, призначений Парижем комісаром Франції при уряді УНР, на зустрічах із В. Винниченком та іншими діячами обіцяв підтримку України за умов дотримання військово-політичних угод із Росією, тобто продовження війни до переможного кінця. У грудні 1917 р. він двічі звертався до уряду України із заявами про прихильність Франції та висловлював обіцянку, що Франція офіційно визнає Українську державу у майбутньому. Подібні запевнення надійшли від представника Великобританії П. Баге [2, с. 233–234, 242–243].

П. Христюк свідчив, що військові місії Антанти у Києві, в ситуації, коли восени 1917 р. розвалювалася російська армія й відтак Східний фронт планували створити із українізованих частин кілька армійських корпусів, які спільно з утвореними польськими й чеськими легіонами склали б український фронт (на місці колишніх Південно-Західного і Румунського) й не дали би можливості Німеччині та Австро-Угорщині перекинути свої війська на Захід [5, с. 92].

Безперечно, українське суспільство не сприймало такої перспективи. Враховуючи антивоєнні настрої, що панували у державі, і прагнення задекларувати світові про самостійний зовнішньополітичний курс, уряд України 24 грудня 1917 р. звернувся до воюючих держав світу із нотою, у якій закликав негайно припинити військові дії на усіх фронтах і скликати міжнародну мирну конференцію. Заявлено про бажання УНР, як незалежної держави, взяти участь у мирних переговорах. Якщо держави антантівського союзу закликав України проігнорували, 28 грудня надійшла відповідь від блоку Центральних держав. Голови зовнішньополітичних відомств Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини заявили: «Безумовно, потрібно, щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Бересті-Литовським. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія Туреччина вважають необхідним привітати участь представника УНР в мирових переговорах у Бересті-Литовським» [17, с. 44].

Від'їзд до Бреста української делегації та її участь у мирних переговорах визначили радикальну зміну зовнішньополітичної орієнтації на користь Німеччини, започатковано досить тривалу фазу україно-німецьких стосунків у військово-політичній та економічній сферах. Безумовно, у новій ситуації обидві сторони шукали можливості забезпечити національні інтереси України – припинити війну, домогтися офіційного визнання її незалежності, вийти на міжнародну арену самостійним чинником, отримати реальну військову підтримку в розв'язаній більшовицькою Москвою війні. Німеччина та її союзники сподівалися насамперед ліквідувати Східний фронт та перекинути частину військ на Захід, отримати доступ до України, як багатій сировинної бази, передусім до українського хліба, оскільки населення їх країн було на межі голоду. Крім того, слушно зауважує В. Верстюк, німці швидко зрозуміли, що присутність української делегації у Бресті буде додатковим важелем впливу на переговори із більшовицькою Москвою, делегація якої під проводом Л. Троцького усіяло затягувала підписання договору й навіть спробувала його зірвати [7, с. 68].

З перших днів брестських переговорів представники Німеччини прихильно поставилися до української дипломатичної місії, визнали її правомочність і змусили радянських представників на чолі із Л. Троцьким не лише визнати право делегації під проводом В. Голубовича представляти Україну та бути рівноправним учасником переговорного процесу, але й практично засвідчити визнання більшовицькою Росією незалежної Української держави. Вже у ході першої дискусії голова засідання, міністр зовнішніх справ Австро-Угорщини О. Чернін, зробив історичну заяву: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і уповноваженим представником самостійної Української Народної Республіки... Що більше, ми бачимо далі підставу визнати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійні інтернаціональні договори» [31, с. 69].

Безперечно, тон переговорам задавала представницька делегація Німеччини на чолі із головнокомандувачем Східного фронту генерал-фельдмаршалом Леопольдом Баварським. У її складі були статс-секретар міністерства закордонних справ Р. фон Кюльман, генерал-майор Макс Гофман, високопоставлений урядовець зовнішньополітичного відомства Розенберг, радник-юрист Крюге, радники Генерального штабу та інші спеціалісти. Фактичним керівником делегації був Кюльман. Треба відзначити, що й інші країни представляли досвідчені дипломати, політичні й військові діячі, зокрема більшовицьку Росію – нарком закордонних справ Л. Троцький, А. Йоффе, Л. Каменєв, Л. Карахан, М. Покровський, А. Біценко. Проте молоді українські дипломати В. Голубович, О. Севрюк, М. Любинський М. Левитський та інші у нелегкій боротьбі, особливо із

радянською і австро-угорською делегаціями, гідно відстоювала національно-державні інтереси України. «В тих днях я дивувався з молодих українців, – писав у спогадах генерал М. Гофман. – З цілою певністю вони знали, що крім евентуальної допомоги німців, вони нічого за собою не мають і що їх уряд є поняттям фіктивним, а проте вони рішуче стояли в переговорах з графом Черніним при вимогах, які зголосили, і не відступали від них ані на крок» [19, с. 264].

Не вдаючись до перебігу переговорів у Бресті, оскільки це окрема тема, відзначимо, що 9 лютого 1918 р. Україна підписала, а згодом ратифікувала, як і Німеччина, мирний договір надзвичайної ваги, який, за висновком В. Винниченка та інших провідників України, безперечно, був для Української держави дуже корисним і вчасним, передусім тому, що забезпечив визволення України від більшовицьких військ й відновлення влади Центральної Ради у краї, вихід України на міжнародну арену, встановлення дипломатичних і економічних зв'язків із Німеччиною та її союзниками [2, с. 289].

Основні статті Брестської угоди, підписаної українською делегацією, визначали: що УНР визнається де-юре і де-факто незалежною державою, стан війни між УНР і Німеччиною та її союзниками закінчений; між країнами встановлюються дипломатичні стосунки; сторони зрікаються анексії і контрибуцій; передбачається обмін військовополоненими, приєднання Холмщини до УНР і створення із Галичини й Буковини окремого коронного краю – автономії. Окрема VIII стаття визначала економічні взаємини, що охоплювали основні напрямки і створювали правову базу для їх розвитку. Зауважимо, що у цій статті було багато пунктів, що визначали й деталізували різні аспекти, зокрема, розміри і порядок товарообміну, фінансових розрахунків тощо. У її основу покладено умови колишнього російсько-німецького договору про торгівлю і мореплавство 1894–1904 рр. із деякими застереженнями [18, с. 141–144; 20, арк. 1].

Ще у процесі визволення України німецько-українськими військами, повернувшись до Києва, Рада Міністрів УНР 14 березня 1918 р. ухвалила створити при уряді України державну комісію із товарообміну, на яку покладалося завдання опрацювати в деталях економічний договір із Німеччиною і заходи для його реалізації. До складу комісії увійшли М. Порш (голова), Г. Остапенко, К. Мацієвич, П. Феденко-Чопівський на інші досвідчені політичні діячі, економісти й юристи [21].

25 березня 1918 р. комісія розпочала переговори із представниками Німеччини, яких очолював посол, барон Мумм фон Шварценштейн та Австро-Угорщини на чолі із графом Й. Фогачом. Зауважимо, що готувалися окремі угоди із цими країнами. Передусім, йдеться про виконання умови VIII статті, у якій зазначалося: «До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб» [22, арк. 24].

У складі комісії створено дві підкомісії: експортну, яка поділялася на чотири відділи – експортний, імпорتنний, фінансовий і юридичний, її очолював І. Феденко-Чопівський; та імпорتنну, її голова – В. Коваль. Найбільш складною була діяльність експортної підкомісії, оскільки німецька сторона вважала основою брестських угод саме поставки України, зокрема збіжжя 60 млн пудів. Заступник міністра торгівлі і промисловості І. Феденко-Чопівський 9 березня 1918 р. доповідав урядові: «Статистичні дані щодо розміру врожаїв в Україні за останні 5–6 років показують, що тепер в українських губерніях є надлишок хлібних злаків. Надлишок цей повинен, на нашу думку, досягти значних розмірів, якщо взяти до уваги, що в роки війни хліб за кордон не вивозився» [23]. Навіть поверхневі розрахунки свідчили про те, що вимоги німців є надмірними. Українська сторона пропонувала зменшити їх до 39 млн пудів, М. Порш вимагав водночас домовитися про імпортування із Центральної держави необхідних для сільського господарства товарів, насамперед 100–150 тис. плугів. Але під тиском німецької сторони українцям довелося погодитися на експорт до 31 липня 1918 р. 60 млн пудів збіжжя: у квітні – 6 млн, травні – 15, червні – 20, липні – 19 млн. При цьому Україну зобов'язали продавати хліб (основна на той час складова експорту УНР) іншим державам лише з дозволу Центральної держави. Були визначені ціни: за пуд пшениці – 5 крб. 80 коп., жита – 4 крб. 48 коп., ячменю – 4 крб. 05 коп. [24, арк. 14].

Серед інших сільськогосподарських продуктів, крім збіжжя, німецька сторона виявила значний інтерес до м'яса, жирів, цукру й деяких овочів. Вони вимагали шляхом державних поставок і вільної закупівлі отримати від України 1,3 млн голів свиней, 300 тис. голів худоби, 1 млн пудів жирів та ін. Проте українська сторона пропонувала зменшити вимоги і брала на себе зобов'язання до 31 липня поставити Німеччині 30 тис. пудів сала, 900 тис. пудів худоби (у живій вазі), 100 млн яєць, 27 млн пудів цукру, 100 пудів картоплі та ін. [12, с. 66; 25, арк. 5].

Таким чином, вже на початку переговорів в економічній угоді між УНР і Німеччиною виявилися різні підходи сторін. Безперечно, німці намагалися якомога швидше і в максимальних розмірах отримати від України продукти сільського господарства до чого спонукала внутрішня ситуація в країні. Українська сторона в особі комісії керувалася завданнями набагато ширшими: поряд із виконанням економічного розділу Брестської угоди дбати про розвиток економіки України шляхом

вигідного експорту та імпорту промислових товарів, а також не допустити економічного закабалення й перетворення молодого Української держави на німецьку колонію. Точилися гострі дискусії щодо експорту сільськогосподарських товарів до 13 квітня, в результаті яких підписано декілька угод про поставки деяких видів продукції у розмірах та здебільшого задовольняли обидві сторони. Одночасно розв'язувалося питання про фінанси, мита, транспортування Брестським і Львівським відділеннями залізниці та з чорноморських портів Одеси, Миколаєва, Херсона. Згідно з публікацією в газеті «Киевская мысль», кількість вивезеного до Німеччини хліба, за свідченням прем'єр-міністра УНР В. Голубовича, становила три мільйони пудів [26].

У другій половині квітня 1918 р. досягнуто угоди про експорт різних видів сировини. Зокрема, із криворізьких та донецьких копалень передбачалося відправити 37,5 тис. пудів залізної руди, марганцю, будівельного лісу з розрахунку 300 вагонів щомісячно, а також металобрухту в розмірах ваги імпорту машин та різних металевих виробів. «Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, – наголошує П. Притуляк, – що метою представників Центральних держав було не визначення її надлишків, а викачування з неї необхідної для них сировини. А найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні вільної торгівлі» [12, с. 68].

Така тактика німецької сторони на переговорах із економічних питань спонукала Раду Міністрів видати низку постанов про заборону експорту деяких видів продовольчих і промислових товарів. Це викликало незадоволення партнерів на переговорах. Німці пильно стежили за тим, щоб Україна не продавала хліба та інших сільськогосподарських товарів іншим державам, зокрема Росії, Дону, Грузії й Білорусі.

Не менш складними були переговори української імпортової комісії В. Ковалю із німецькою стороною, на перших засіданнях від кінця березня 1918 р. Українці висунули пропозиції поставити до 1 червня в Україну щонайменше 101,5 тис. плугів, близько 19 млн пудів, причому заявили, що у випадку задоволення вимоги, українська сторона не гарантує виконання експорту хліба. Це змусило німців погодитися на ввіз 215 тис. т вугілля, адже вони пропонували втричі менше, щоправда німці намагалися долучити до угоди право контролю за розподілом вугілля, але українці відстояли право ним розпоряджатися. Певних успіхів вдалося досягти делегації УНР на переговорах про поставки німцями 350 тис. пудів нафти, хімічних і фармацевтичних товарів, а також сільськогосподарських машин, облаштування млинів, маслобоєнь, машин для переробки сільськогосподарських продуктів, моторів, мануфактура. Водночас впроваджено такий курс валюти при взаєморозрахунках: 1 німецька марка – 75 коп., 1 австрійська корона – 50 коп. Відтак 23 квітня економічний договір між Україною і Німеччиною підписано головами комісій М. Поршем і А. Муммом. Оскільки його термін спливав 31 липня, вирішено у червні 1918 р. провести нові переговори для продовження його дії [27, с. 296–296].

Щоправда, виконання економічних угод супроводжували значні труднощі, пов'язані із внутрішньою ситуацією в Україні. Д. Дорошенко подає характерну доповідну записку одного із австрійських дипломатів, який повідомляв із Києва: «Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогінанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим – не зачіпаючи питання про його добру волю – є в стані постачати нам потрібні продукти або створити такі умови, які дали б нам змогу добути ці продукти через закупку? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно поставленої працюючої організації. І це не може швидко змінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справжнього виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція в своїм розпорядженні)» [27, с. 11].

Німці швидко переконалися, що Центральна Рада в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не зможе виконати угоди про поставки, зокрема хліба. Німецькі чинники відзначали, що поставок харчових продуктів не вистачає навіть на утримання окупаційних військ в Україні – майже 400 тис. вояків. Частими були випадки, коли військові частини вдавалися до самочинних ревізій та закупівлі сільськогосподарської продукції. Мало того, головнокомандувач німецькими військами в Україні, генерал-фельдмаршал Герман фон Ейхгорн, без узгодження із українським урядом, 6 квітня віддав наказ селянам під загрозою кари засівати хліб самим і не перешкоджати поміщикам. Цей його вчинок викликав обурення міністра земельних справ М. Ковалевського, який подав у відставку. Мала Рада відгукнулася на втручання німців у внутрішні справи постановою, у якій наголошувалося: «Ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме». Відзначалося, що подібні дії можуть «зробити неможливим виконання тих економічних договорів між УНР і Центральними державами» [14, с. 145–146].

Між тим посол Німеччини А. Мумм, який постійно виявляв прихильність до України та її уряду, й у донесеннях до Берліна підкреслював необхідність дотримуватися Брестських угод, не

втручатися у внутрішні справи УНР, змушений був виправдати заходи щодо забезпечення майбутнього врожаю, оскільки Німеччина сподівалася отримати узгоджену із українцями кількість хліба. Проте 24 квітня посол телеграфував до Берліна, що «співробітництво з теперішнім урядом, беручи до уваги його тенденції, неможливе». Отже, українсько-німецькі стосунки погіршувалися, насамперед із причин, пов'язаних з економічними угодами та їх виконаннями українською стороною. Варто також зауважити, що цьому сприяло ставлення М. Грушевського до німців. Голова Центральної Ради майже не цікавився станом українсько-німецьких стосунків. «Надзвичайна сухість і черствість у відносинах... – писав Д. Дорошенко, – наче задавала тон відношення українського уряду й офіційних сфер до німців – військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїздити до Києва. Ніякого прийняття, ніяких зустрічей і відносин поза чисто офіційними справами. Тим часом «неукраїнське товариство» Києва робило якраз навпаки і «обробляло» німців, як тільки можна» [28, с. 90].

Д. Дорошенко згадував, як прибулий до Києва Микола Василько, відомий буковинський діяч і член австрійського парламенту, який активно допомагав українській делегації в Бресті, наголошував на тому, що серед німецьких впливових кіл панує глибоке розчарування українським державним і політичним проводом. Особливо це стосувалося укладених торговельно-економічних угод [28, с. 92]. За цих обставин наприкінці квітня 1918 р. в українсько-німецьких стосунках визрів потужний конфлікт, який спонукав німців до зміни українського уряду шляхом державного перевороту, оскільки Центральна Рада із своїм соціальним курсом та нездатністю задовольнити гострі потреби Німеччини. Хоча П. Скоропадський у своїх заявах і спогадах відзначав, що домовився із німцями про нейтралітет, події 29 квітня свідчили про активну участь у поваленні Центральної Ради і встановленні режиму Гетьманату П. Скоропадського. Водночас більшість дослідників проблеми вважають, що визначальними причинами падіння Центральної Ради була внутрішня криза, відсутність єдності насамперед серед українського політикуму в питаннях державного й військового будівництва та зовнішньополітичної орієнтації, що призвело до фатальних помилок і прорахунків. Зауважимо, що гетьманський переворот відбувся безкровно і за відсутності будь-якого спротиву органів влади і суспільства загалом.

29 квітня 1918 р. П. Скоропадський, виходець зі старовинного козацького старшинського роду, генерал-лейтенант російської армії, оголосив «Грамоту до всього українського народу» і «Закон про тимчасовий державний устрій України» як Гетьман Української Держави. У документах визначалися напрямки державного будівництва, окреслено структуру, права і завдання органів влади, а також права і обов'язки громадян, які гарантували загальноприйняті в світі умови життя й праці. Водночас створювався Кабінет Міністрів на чолі із Ф. Лизогубом, у якому міністром закордонних справ став Д. Дорошенко. Саме на нього, а також міністрів А. Ржепецького, торгівлі – С. Гутника, харчових справ Ю. Соколовського, юстиції – М. Чубинського – покладено виконання домовлень П. Скоропадського із представниками Німеччини, за якими Українська Держава перебрала на себе виконання Брестської угоди та економічного договору від 23 квітня 1918 р. щодо експортних зобов'язань [29, с. 161].

З метою ефективного керівництва експортом-імпортом України з Німеччиною і Австро-Угорщиною, при Кабінеті Міністрів з підпорядкуванням Міністерству торгівлі, утворено комітет для зовнішньої торгівлі, який діяв у тісному контакті із вказаними міністерствами, в першу чергу харчових справ, щоб забезпечити зумовлені поставки продовольчих товарів до Центральних держав. Незважаючи на значні кошти – 230 млн крб., – виділені Міністерством фінансів для заготівлі хліба, худоби, яєць та ін., зруйноване війною та революційними подіями сільське господарство Української держави було неспроможне до 31 липня виконати договірні зобов'язання, а саме – поставити Німеччині й Австро-Угорщині насамперед 60 млн пудів хліба. Тому, згідно із заявою міністра продовольчих справ С. Гербея, на середину серпня 1918 р. Україна відправила Центральним державам всього 6,68 млн пудів збіжжя. Крім того, 350 тис. пудів вивезли за кордон неофіційно різні фірми Німеччини, без санкцій відповідних українських органів [30].

Подібна ситуація склалася у процесі закупівлі і експортованих до Німеччини інших видів сільськогосподарських товарів. Щоправда, вивіз тривав стабільно, а з вересня його темпи зростали щомісяця. Аналіз експорту харчових продуктів свідчить про те, що разом із хлібом, потужну частку становили інші види. Зокрема за квітень-вересень 1918 р., згідно із даними Міністерства торгівлі і промисловості, вивезено до Німеччини й Австро-Угорщини вагонами: хліба – 6,3 тис. цукру – 3,5 тис., яєць – 2 тис., худоби – 5,5 тис., всього 44,5 тис. вагонів. Водночас ввезено переважно із Німеччини вугілля – 41,4 тис., нафтопродуктів – 0,8 тис., сільськогосподарських машин – 1,7 тис., а всього 24,5 тис. вагонів. Транспортування відбувалося через Львів – до Австро-Угорщини і через Брест – до Німеччини, причому через Львів рухалося до 64 % експортованих товарів [27, с. 300].

Аналіз імпорту товарів із Центральних держав на першому етапі існування Гетьманату свідчить про те, що він теж далеко не відповідав укладеним угодам. У травні-червні в Україну

надійшло із Німеччини майже 7 тис. вагонів вугілля, 250 – нафтопродуктів, 230 – сільськогосподарських машин, 92 – з ремісничим інструментом. Проте за планом мало було 600 вагонів із машинами та 350 з іншими промисловими товарами. Якщо обсяг експорту сягав 24–30 млн німецьких марок, то сума імпорту не перевищувала 10 млн, тобто поставки з України були у 2,5–3 рази більшими, що дуже турбувало українську сторону [27, с. 302].

Усі дослідники з історії Української Держави свідчать про те, що гетьман П. Скоропадський проблемам зовнішньої політики і розбудови дипломатичної служби уваги набагато більше, ніж провідники Центральної Ради. Від перших днів створено Міністерство закордонних справ, яке очолив М. Василенко, а від 20 травня – Д. Дорошенко. «Діапазон зовнішньополітичної діяльності Української Держави суттєво зріс, – зазначає О. Павлюк, – її зарубіжних місій акредитовано у Києві: з Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. 10 українських дипломатичних представництв виряджено за кордон: до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії ...» [10, с. 327].

Гетьман П. Скоропадський, який згідно із законом був найвищим керівником зовнішньополітичних відносин, відповідно до міжнародної практики перебрав усі зобов'язання перед іншими державами і, відповідно, зобов'язання Брестського мирного договору. Він підписав у липні 1918 р. усі ратифікаційні грамоти договорів із Центральними державами, налагодив тісні стосунки особливо з представниками Німеччини: послом А. Муммом, генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном та генералом В. Тренером, які перебували у Києві. «Відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною, – слушно зауважують Олександр і Марія Копиленки привертати найбільше уваги та зусиль української дипломатії з огляду на реальні політичні обставини, зокрема присутність німецьких військ на українській землі» [17, с. 99].

Вже у червні 1918 р. відчувалося, що криза в українсько-німецьких відносинах минула і відбувається активний процес налагодження партнерських стосунків. Про це яскраво свідчив меморандум фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 червня 1918 р. У ньому викладено напрямки німецької зовнішньої політики на Сході й концепція відносин з Україною. Передусім, він зазначав, що підтримувати незалежну, сильну Україну вигідно не лише із позиції економічних взаємин, але й необхідної надійної безпеки своїх інтересів з боку Росії. Україна, наголошував Г. Ейхгорн, до якої Німеччина матиме доступ через Литву, стане потужним мостом до Кавказу, Азії та Індії. Він наказував своїм військами усіляко підтримувати гетьманську владу. У ті ж дні, окреслюючи тривалу перспективу розвитку зовнішньої політики щодо України, німецький посол А. Мумм писав із Берліна: «Є два можливих підходи до нашої політики стосовно України. Один з них – безжальна експлуатація країни незалежно від наслідків. Інший – утвердження життєздатного політичного організму, який в тісному союзі з Німеччиною став би важливим політичним, військовим і економічним фактором нашої східної політики в майбутньому» [14, с. 186].

З усіх країн Четвертного блоку найліпше розвивалися відносини України із Німеччиною. Цьому сприяли візити П. Скоропадського та голови уряду Ф. Лизогуба до Берліна й ділові переговори з провідними діячами країни. Поряд із військово-політичними розглядалися економічні аспекти українсько-німецьких відносин. Сторони визнавали, що план вивезення із України сировини та продовольства, укладений з Центральною Радою реалізовано лише на 20 %, причому обома сторонами. Тому, згідно із домовленостями, 10 вересня 1918 р. укладено новий українсько-німецький економічний договір, який мав був діяти до 30 червня 1919 р. Над його проектом працювала потужна група спеціалістів на чолі із міністром С. Гутником. У її складі новоствореної комісії були з української сторони С. Гербель, В. Тимошенко, І. Шафаренко, А. Лукашевич, О. Андерсон та інші. Німецько-австро-угорську сторону представляли послы А. Мумм та Й. Форгач.

Новий економічний договір базувався на основних принципах Брестської угоди і теж був досить відчутним тягарем для України. Згідно з ним, Українська Держава мала експортувати до Центральних держав 35 % зібраного врожаю збіжжя, що становило до 1 грудня 1918 р. 40 млн пудів, а до 1 червня 1919 р. – на суму 75 млн. Крім того, Україна зобов'язувалася до липня 1919 р. експортувати 11 млн пудів живої худоби, 300 тис. овець, 2 млн птиці, 450 тис. пудів сала, масла і сиру, 2,5 млн пудів цукру, а також значну кількість сировини: металу, дерева та ін. Були встановлені тверді ціни. Крім всього, фінансова частина договору визначала, що у Берліні будуть друкуватися карбованці для України, з яких 250 млн щомісячно у 1918 р. і 100 млн – у 1919 р. отримує Німеччина тільки для утримання своїх військ в Україні та закупівлю товарів у вільній торгівлі. Берлін компенсуватиме Україні щомісячно 5 млн німецьких марок і 5 млн австрійських корон. У свою чергу Німеччина зобов'язалася постачати в Україну щомісячно 3 млн пудів вугілля, Австро-Угорщина – щомісячно 5 тис. т нафти. Імпортовані машини і промислові товари, як і отримані кредити, були скеровані на розвиток власної економіки. Зокрема, законом від 25 травня 1918р. уряд виділив 25 млн крб. на відновлення і розвиток сільськогосподарського машинобудування. Багато зроблено для розбудови цукрових заводів. Зауважимо, що до світової

війни в Україні вироблялося 74,7 млн пудів цукру (82 % загальної продукції в Росії) з них 60 млн йшло на експорт. У 1918 р. виробництво цукру впало до 59 млн пудів [27, с. 303–304, 308].

Оцінюючи економічний договір від 10 вересня 1918 р., дехто із істориків, зокрема П. Притуляк, вважає, що його умови були набагато гіршими від попереднього, підписаного Центральною Радою 23 квітня 1918 р. Проте, на наш погляд, більш ближчий до істини В. Литвин, який визнав його достатньо збалансованим [4, с. 272].

Восени 1918 р. Німеччина розпочала передислокацію частини своїх військ з України на Західний фронт, де складалася для неї складна ситуація. У вересні виведено п'ять піхотних дивізій із двадцятьох дислокованих в Україні. Очевидно, що цей процес мав тривати й надалі. Але до повного виводу своїх військ Берлін зробив декілька кроків з метою посилення влади гетьмана П. Скоропадського. Зокрема, 10 жовтня 1918 р. новий міністр закордонних справ Німеччини В. Зольф, підтверджуючи повну незалежність України та умови Брестського мирного договору, рекомендував гетьманові здійснити радикальну українізацію Кабінету Міністрів, провести аграрну реформу, порозумітися із керівництвом Національного союзу на чолі з В. Винниченком. Крім того, німці поступово зм'якшували свою позицію відносно створення Українською Державою власних збройних сил, що виявилось запізнілим кроком.

15 листопада 1918 р. утворена В. Винниченком, С. Петлюрою та іншими провідними діячами Директорія УНР розгорнула антигетьманське повстання, яке підтримали широкі верстви українського народу, підбурені маніфестом П. Скоропадського від 14 листопада про приєднання до «білої» Росії як федеративної держави. Цей крок не виправдав сподівань гетьмана на підтримку Антанти й антибільшовицьких сил Росії і став фатальним для нього. Війська Директорії, підтримані українськими повстанськими формуваннями, розгромили гетьманців. 14 грудня П. Скоропадський звернувся до українського народу із заявою про складення повноважень і виїхав до Німеччини [27, с. 424].

З падінням Гетьманату, приходом до влади Директорії УНР та евакуацією військ Німеччини та Австро-Угорщини, українсько-німецькі стосунки набрали форму суто дипломатичних зв'язків. Посольство України у Берліні прагнуло запевнити новий уряд Німеччини, що Україна залишається перспективним політичним партнером.

Підсумовуючи результати українсько-німецьких стосунків і ролі у них співробітництва у торговельно-економічній сфері, відзначимо, що вони значно впливали на встановлення та еволюцію військово-політичних і дипломатичних взаємин. Оцінюючи умови економічних угод Центральної Ради і Української Держави гетьмана П. Скоропадського із Центральними державами, варто враховувати тодішнє зовнішнє й внутрішнє становище України, яке спонукало уряди на непопулярні кроки, частково цьому причиною були й економічні договори. «Договір (від 23 квітня 1918 р. – авт.) не можна назвати рівноправним, – слушно зауважує П. Притуляк – і все ж він був вигідним як для Центральних держав, так і для країни» [12, с.71]. Найважливішим досягненням України, здобутим завдяки економічним угодам, було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену і на цій основі можливість продовжувати національно-визвольні змагання у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Верстюк В. Українська Центральна Рада. К., 1997. 341 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. Київ-Відень, 1920. 328 с.
3. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992. 204 с.
4. Литвин В. Україна: доба війни і революцій (1914–1920). К., 2003. 486 с.
5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Ч. 2. Відень, 1921. 152 с.
6. Барвінський П. Українсько-німецькі відносини на початковому етапі австро-німецької окупації України (лютий-березень 1918 р.) // Київська старовина. К., 2000. № 2. С.157–161.
7. Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. 1995. № 6. С. 66–78.
8. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генерація // Український історик. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1968. Ч. I. С.5–19.
9. Кульчицький С. В. Українська держава часів гетьманату // Український історичний журнал. 1992. № 7–8. С. 60–79.
10. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) Нариси з історії дипломатії України. К., 2001. С.314–396.
11. Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військово командування в Україні: Проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. 2007. № 2. С.47–63.
12. Притуляк П. П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 62–72.
13. Солдатенков В. Перша дипломатична акція УНР. – Берестейська угода // Україна дипломатична: науковий щорічник. К., Вип. II., 2002. С.248–263.; Солдатенков В., Веденєєв Д. «Німецький фактор» в Українській революції // Діалог. 2000. С. 108–111.
14. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. Москва, 2007. 332 с.
15. Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. К., 2006. 296 с.
16. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К., 1992. 550 с.
17. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. К., 1997. 206с.
18. Воляник С. Берестецький договір 9.II. 1918. Клівленд,

1989. 208 с. 19. Гофман М. Записки из дневника. 1914–1918. Ленинград, 1929. 322 с. 20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 118. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1. 21. Вісник Ради Народних Міністрів УНР. К., 1918 (11 квітня). 22. ЦДАВО України. Ф. 118. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 24. 23. Киевская мысль. 1918, 10 марта. 24. ЦДАВО України. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 14. 25. ЦДАВО України. Ф. 118. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5. 26. Киевская мысль. 29 апреля 1918. 27. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. 1914–1920. Мюнхен, 1969. 467 с. 28. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Нью-Йорк, 1954. 424 с. 29. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. 495 с. 30. Діло. 23 серпня 1918. 31. Чернин О. В дни мировой войны: Мемуары. Москва-Петроград. 1923. 346 с.

References

1. Vtrstniuk V. Ukrainiska Tsentralna Rada [The Ukrainian Central Rada]. K., 1999. 341 s. 2. Vynnychenko V. Vidrozhennya natsiyi [Revival of the nation]. Ch. II. Kyiv – Viden', 1920. 328 s. 3. Kopylenko O.L. «Sto dнів» Tsentral'noyi Rady [«Hundred Days» of the Central Council]. K., 1992. 204 s. 4. Lytvyn V. Ukrayina: doba viyny i revolyutsiyi (1914–1920) [Ukraine: the era of war and revolution (1914–1920)]. K., 2003. 486 s. 5. Khrystyuk P. Zamitky i materialy do istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1920 rr. [Notes and materials to the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920]. Ch. 2. Viden', 1921. 152 s. 6. Barvins'ka P. Ukrayins'ko-nimets'ki vidnosyny na pochatkovomu etapi avstro-nimets'koyi okupatsiyi Ukrayiny (lyutyu-berezen' 1918 r.) [Ukrainian-German relations at the initial stage of the Austro-German occupation of Ukraine (February-March 1918)]. Kyiv's'ka starovyna. K., 2000. № 2. S. 157–161. 7. Verstyuk V. Ukrayins'ka revolyutsiya: doba Tsentral'noyi Rady [Ukrainian Revolution: The Day of the Central Council]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 1995. № 6. S. 66–78. 8. Kamenets'kyi I. Nimets'ka polityka suproty Ukrayiny v 1918 r. ta yiyi istorychna heneratsiya [German policy against Ukraine in 1918 and its historical generation]. Ukrayins'kyi istoryk. Nyu-York-Toronto-Myunkhen, 1968. Ch. I. S. 5–19. 9. Kul'chyts'kyi S.V. Ukrayins'ka derzhava chasiv het'manatu [The Ukrainian State of the Hetmanate Times]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 1992. № 7–8. S. 60–79. 10. Pavlyuk O. Dyplomatiya nezaleznykh ukrayins'kykh uradyv (1917–1920) [Diplomacy of Independent Ukrainian Governments (1917–1920)]. Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny. K., 2001. S. 314–396. 11. Pyrih R. Tsentral'na Rada y nimets'ke viys'kove komanduvannya v Ukrayini: Problemy vzayemovidnosyn (lyutyu-kviten' 1918 r.) [Central Council and German Military Command in Ukraine: Problems of Relations (February-April 1918)]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 2007. № 2. S. 47–63. 12. Prytulyak P.P. Ekonomichnyy dohovir UNR z Nimechchynoyu ta Avstro-Uhorschchynoyu 1918 r. [Economic contract of the UNR with Germany and Austria-Hungary in 1918]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 1997. № 1. S. 62–72. 13. Soldatenkov V. Persha dyplomatychna aktsiya UNR. – Beresteys'ka uhoda [The first diplomatic action of the UPR. – The Brest Agreement]. Ukrayina dyplomatychna: naukovyy shchorichnyk. K., Vyp. II., 2002. S. 248–263; Soldatenkov V., Vyedyenyeyev D. «Nimets'kyi faktor» v Ukrayins'kyi revolyutsiyi [«German factor» in the Ukrainian revolution]. Dialoh. 2000. S. 108–111. 14. Fedyushyn O. Ukrainskaya revolyutsiya. 1917–1918 [The Ukrainian Revolution. 1917–1918]. Moskva, 2007. 332 s. 15. Vyedyenyeyev D., Budkov D. Yunist' ukrayins'koyi dyplomatiyi. Stanovlennya zovnishn'opolitychnoyi sluzhby Ukrayins'koyi derzhavy. 1917–1923 roky [Yuneness of Ukrainian diplomacy. The formation of the foreign policy service of the Ukrainian state. 1917–1923]. K., 2006. 296 s. 16. Velykyi ukrayinets'. Materialy z zhyttya ta diyal'nosti M.S. Hrushevs'koho [Great Ukrainian. Materials from the life and work of M.S. Hrushevsky]. K., 1992. 550 s. 17. Kopylenko O.L., Kopylenko M. L. Derzhava i pravo Ukrayiny. 1917–1920 [State and Law of Ukraine. 1917–1920]. K., 1997. 206 s. 18. Volyanyk S. Berestets'kyi dohovir 9.II. 1918 [Berestecky contract 9.II.]. Klivlend, 1989. 208 s. 19. Hofman M. Zapisky iz dnevnika. 1914–1918 [Notes from the diary. 1914–1918]. Leningrad, 1929. 322 s. 20. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVO Ukrayiny). F. 118. Op. 1. Spr. 37. Ark. 1. 21. Visnyk Rady Narodnykh Ministriv UNR. K., 1918. 22. TsDAVO Ukrayiny. F. 118. Op. 2. Spr. 23. Ark. 24. 23. Kyevs'kaya mysl'. 1918, 10 marta. 24. TsDAVO Ukrayiny. F. 118. Op. 1. Spr. 51. Ark. 14. 25. TsDAVO Ukrayiny. – F. 118. Op. 1. Spr. 33. Ark. 5. 26. Kyevs'kaya mysl'. 1918, 29 aprelya. 27. Doroshenko D. Moyi spomyuny pro nedavnye-mynule. 1914–1920 [My memories of the recent-past 1914–1920]. Myunkhen, 1969. 467 s. 28. Doroshenko D. Istoriya Ukrayiny 1917–1923 rr. T. II. Ukrayins'ka Het'mans'ka Derzhava 1918 r. [History of Ukraine 1917–1923. T. II. Ukrainian Hetman State 1918]. N'yu-York, 1954. 424 s. 29. Skoropads'kyi P. Spohady: kinets' 1917 – hruden' 1918 [Memoirs: end of 1917 – December 1918]. Kyiv-Filadel'fiya, 1995. 495 s. 30. Dilo. 1918. 23 serpnya. 31. Chernin O. V dni mirovoy voyny: Memuary [During the World War: Memoirs]. Moskva-Petrohrad. 1923. 346 s.

Игорь Дацкив

ГЕРМАНСКИЙ ФАКТОР ВО ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ УНР 1918 Г.

В данной статье речь идет о международных связях в период национально-освободительных соревнований 1917–1918 гг. Выясняются предпосылки украинско-германского сближения в конце Первой мировой войны. В работе проанализированы особенности отношений между Германией и правительствами Центральной Рады, Украинского Государства гетмана П. Скоропадского, раскрывается влияние политики Германии на становление и развитие украинской государственности. В научном исследовании рассматриваются экономические аспекты, в частности система украинско-германских отношений, которая существенно влияла на

внешнеполитическую ориентацию Киева и Берлина, была важным фактором во время переговоров и заключения международных соглашений. Освещена деятельность украинских дипломатических представительств и экономических торговых миссий за рубежом, направленных на обеспечение развития украинской экономики и нужд войны за независимость. Показано, что важнейшим достижением Украины, достигнутым благодаря экономическим соглашениям, было сохранение государственной независимости и выход на международную арену и на этой основе возможность продолжать национально-освободительную борьбу в будущем.

Ключевые слова: украинско-немецкие отношения, международное влияние, правительство, делегация, договор.

Igor Datskiv

THE GERMAN FACTOR IN THE FOREIGN EKONOMIC POLICY OF THE UNR 1918

The article deals with international ties of Ukraine in the period of national liberation movements of 1917–1918. Investigated the background of the Ukrainian-German rapprochement at the end of the First world war. The paper analyzes the peculiarities of the relations between Germany and the governments of the Central Rada, the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky, reveals the impact of German policy on the formation and development of Ukrainian statehood. The research concerns economic aspects, in particular in the system of Ukrainian – German relations, which influence considerably the foreign political orientation of Kyiv and Berlin an important impact on the negotiations and conclusion of international agreements. The activities of Ukrainian diplomatic representatives and economic trade organizations abroad are investigated in their connection with providing the development of Ukrainians economy and the needs the war for independence. It is shown that the most important achievement of Ukraine, achieved thanks to economic agreements was the preservation of state independence and onto the international scene and on this basis the opportunity to continue the national liberation struggle in the future.

Key words: Ukrainian-German relations, international influence, government, delegation, contract.

УДК 94(477.83/.86–11)«1919/1939»

Зореслава Захожай

МІЖ ПОЛЬСЬКИМ «МОЛОТОМ» І РАДЯНСЬКИМ «КОВАДЛОМ» (СХІДНА ГАЛИЧИНА В 20–30 РР. ХХ СТ.).

У статті аналізується та розкривається політика польської та радянської влади щодо Східної Галичини в 20–30 рр. ХХ ст., які брутально намагалися взяти під свій контроль суспільне, економічне, політичне та культурно-просвітницьке життя на західноукраїнських землях. У той час, Європа, висловлюючи «занепокоєння», не реагувала на події на західноукраїнських землях, не враховувала прагнення українців та діяла виключно у своїх інтересах. В умовах окупації Польщі та постійного втручання радянських урядів УРСР і СРСР продовжувалася незламна боротьба українців Східної Галичини за державність та захист національних інтересів. Галичани своїми діями демонстрували непоборне прагнення до створення самостійної держави.

Ключові слова: Східна Галичина, геополітика, міжвоєнний період, польська влада, радянський уряд.

Після завершення Першої світової війни, галичани, незважаючи на національну свідомість, суспільну організованість, досвід боротьби ЗУНР, так і не змогли створити своєї державності. Польща стала господарем на західноукраїнських землях внаслідок агресії, здійсненої за підтримки Антанти. Але заради справедливості слід підкреслити, що країни Антанти не вважали цю територію за етнічні польські землі. Навіть найвища Рада Антанти у грудні 1919 р. вирішила, що Польща має обмежитися тільки польськими теренами. Щоб усунути загрозу наступу більшовицьких військ на Західну Польщу, тоді ж визнано за доцільне, дати можливість населенню Східної Галичини самовизначитися щодо її державної приналежності. Лише 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти ухвалила рішення про прилучення Галичини до Польщі, без проведення плебісциту [6, с.131]. Рада послів врахувала те, що кордон між Польщею і Росією «означено і застовплено згодою цих держав», маючи на увазі умови Ризького мирного договору 1921 р. між цими державами [3, с. 22–23]. Антанта всіма засобами підтримувала Польщу,

розглядаючи її як своєрідний «санітарний кордон» розповсюдженню більшовизму та світової комуністичної революції.

У таких умовах Польська держава використала міжнародну ситуацію на власну користь, приєднавши до себе західноукраїнські території, всупереч бажанню більшості населення. Рада послів допомогла Польщі приєднати землі Східної Галичини до Польщі, а та, прикриваючись так званими «історичними правами», проводила свою агресивну політику та порушувала засади самовизначення націй. Польський уряд проводив утиски українського населення, яке не визнавало законності польської влади. Згідно із даними Міжнародного Червоного Хреста, лише восени 1919 р. кількість українців, заарештованих та засланих до таборів, перевищило 100 тис. осіб [8, с. 18].

Грубим порушенням прав українців була дискримінаційна політика польської влади щодо української мови. Керівники Міністерства віросповідань та освіти видали розпорядження про звільнення учнів від вивчення української мови. Усунення із навчальних планів української мови призвело до різкого зменшення викладачів цієї дисципліни та їх масового звільнення. У 1924 р. ухвалено закон про усунення української мови з усіх державних і самоуправних установ Західної України. Розгорнувся наступ на українські школи. Упродовж 1936–1937 н. р. 52,8 % учнів української національності трьох східногалицьких воєводств навчалися у школах із польською мовою викладання, 40,9 % в утравкістичних і лише 6 % – в українських. На Волині у 1922–1923 н.р. українських шкіл залишилося тільки чотири [7, с. 320].

Полонізації зазнали і вищі навчальні заклади. Поляки ліквідували усі українські кафедри, встановили навчання лише польською мовою і обмежену квоту вступу українцям в університет. У таких умовах, галичани створили «таємний університет», який забезпечував українською вищою освітою частину молоді [4, с. 97–98]. «Таємний університет» явив світові приклад самовідданого відстоювання національної гідності поневолених українців, демонстративний процес проти польської окупації, прагнення до знань і науки.

Складною проблемою для західноукраїнського населення було земельне питання. Згідно із законом від 17 грудня 1920 р. перевага у придбанні землі надавалася колишнім військовим та інвалідам польської армії, які воювали проти армії ЗУНР і Червоної армії. Ця категорія громадян Польщі могла безкоштовно отримати її із державного земельного фонду. Держава сприяла також переселенню поляків із корінних земель у Східну Галичину, даючи їм як допомогу найкращі землі й ліси та кредити. У період між двома переписами (1921 і 1931 рр.) на території п'яти воєводств Західної України кількість поляків зросла на 393405 осіб [5, с. 28]. Протегування польського уряду своєму населенню породжувало неприязнь і конфронтацію між місцевими українцями та польськими колоністами. Сподівання поляків на асиміляцію галичан не справдилися, а після «пацифікації» Ю. Пілсудського, яке супроводжувалося жорстокими езекуціями за допомогою каральних військ, погромами, тортурями, ув'язненнями українських селян, розпочалась відкрита ворожнеча.

Ліга Націй створила спеціальний комітет для розслідування погромів, здійснених польською владою на українських землях і піддала осуду насильницьке «умиротворення» українського населення [13, с. 213, 215–225].

Радянський уряд, в свою чергу, не залишав надії на повернення цих земель під свою владу та різними способами намагався поширити свій вплив та ідеологію серед галичан. Геополітичні плани більшовицьких урядів РСФРР і УСРР щодо Східної Галичини зумовлювалися ідеєю про світову комуністичну революцію, ця територія розглядалася як «ворота» для її поширення в Польщу, Румунію, Німеччину, Угорщину та інші країни шляхом переможної наступальної військової акції.

Ідея радянзації Східної Галичини втілювалася в життя у формі Галицького революційного комітету та проголошеної ним нової радянської держави – Галицької соціалістичної радянської республіки. Слабкість впливу комуністичної ідеології на терені Східної Галичини та військові невдачі не дали можливості завершити процес радянзації цієї території.

Загалом, стратегія і тактика радянського керівництва у східногалицькому питанні залежали від реальних внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації, однак завжди підпорядковувалася основній меті – орієнтації на світову комуністичну революцію. Тому рішення Антанти в березні 1923 р. щодо передачі Східної Галичини у підпорядкування Польщі розглядалося лише як тимчасове явище, а питання її територіальної приналежності вважалося тільки питанням часу.

В основі політики радянсько-партійних структур на терені Східної Галичини в міжвоєнний період лежала комуністична ідеологія. Більшовицьке керівництво прагнуло привнести у свідомість галицького суспільства основні постулати марксистсько-ленінської ідеології. Основоположними ідеями були положення про ліквідацію буржуазного ладу в Польщі та встановлення радянського соціалістичного устрою. У контексті цього, існуючий в Польщі суспільно-політичний та економічний устрій представлявся як антинародний, а на певних етапах і як фашистський, як такий, що не міг задовольнити інтереси працюючих верств суспільства. Єдиним виходом вважалася перемога соціалістичної революції й встановлення соціалістичного устрою, єдино вірною формою організації

влади – влада рад робітничих і селянських депутатів. Радянська пропаганда агітувала за формування бойового союзу робітничого класу і трудящого селянства під проводом міського пролетаріату. Радянські джерела свідчать про те, що під керівництвом партійних комуністичних організацій діяли 16 повітових, 48 містечкових і 1150 сільських ревкомів [1, с. 129]. Однак, на нашу думку, ці дані є значно перебільшеними.

Значну увагу радянська пропаганда приділяла питанням національної теорії. Користуючись тим, що польський уряд проводив політику не в інтересах української національної меншини, СРСР намагався представити себе захисником національних інтересів західноукраїнського населення, активно агітуючи за возз'єднання із радянською Україною. Українцям Східної Галичини доводили, що УСРР є своєрідною формою реалізації української державності, яка здатна забезпечити всю повноту їх національних прав. Основним ідеологічним гаслом, яке стало поширюватися радянською пропагандою на терені Західної України, стало гасло: «Соціалістична Україна – культурний П'ємонт всього українського народу».

Водночас, наполегливо проводилася ідея пролетарського інтернаціоналізму, необхідності формування і зміцнення класової інтернаціональної єдності робітників, незалежно від національної належності, проти польських й українських поміщиків і буржуазії. При цьому поряд із буржуазією й поміщиками ворогом трудящих мас проголошувалися так звані «буржуазні націоналісти», під якими розумілися переважна частина інтелігенції та українські політичні партії (крім КПЗУ та підконтрольних їй лівих соціалістичних партій). Тому боротьба із буржуазним націоналізмом була основоположною складовою радянської політики. Головною метою радянсько-комуністичної діяльності на терені Східної Галичини було поширення марксистсько-ленінських ідей та радянсьофільських настроїв. Це реалізовувалося за допомогою різноманітних засобів і прийомів.

Використовувалися різні форми усної агітації – вивішування транспарантів, напис різних комуністичних лозунгів, організація доповідей, лекцій, бесід, мітингів, масовок, демонстрацій, зібрань під комуністичними гаслами: «Вся влада Радам», «Геть буржуазний лад», «За возз'єднання з Радянською Україною» тощо. За зразком радянської практики, на терені Східної Галичини, силами комуністичних і прокомуністичних сил відзначалися так звані «революційні свята» – 1 травня, роковини Жовтневої революції, Міжнародний день боротьби проти війни (1 серпня), Міжнародний день юнацтва, день Паризької Комуни та інші. Святкування проходило під гаслами підтримки СРСР, необхідності возз'єднання із УСРР, інтернаціональної єдності робітників і селян тощо.

Під час проведення економічних страйків робітників і селянських заворушень, до суто економічних вимог обов'язково привносилися політичні гасла – боротьба за ліквідацію буржуазного ладу, національного гніту, за встановлення радянської влади. У цьому відношенні показовою є листівка страйкового комітету сільськогосподарських і лісових робітників села Потоки в червні 1929 р., у якій зазначалося: «Брати селяни! ... Наша програма – є вашою програмою. Зламання страйку є зламання єдиного фронту сільськогосподарських робітників і біднішого селянства. Боріться з фашизмом, зривайте підготовку війни проти СРСР. Домагайтесь 8-годинного робочого дня для дорослих і 6-годинного для малолітніх. Домагайтесь підвищення заробітної плати і виплати заборгованості. Хай живе робітничо-селянський уряд! За землю без викупу! Хай живе єдиний фронт польських, українських і єврейських робітників і селян!» [2, с. 120].

На захист СРСР, проти «провокацій міжнародного імперіалізму», проводилися окремі мітинги під гаслами «Геть руки від СРСР!», «Хай живе Радянська влада!», «Хай живе возз'єднана Радянська Україна!». А після вбивства радянського посла П. Войкова комуністична партія Польщі провела гучний антивоєнний місяць на захист СРСР, у межах якого організовувалися різні заходи «проти фашистської диктатури Пілсудського та його підручних» [2, с. 88].

Через легальну та нелегальну пресу більшовики популяризували досягнення радянської економіки, науки та культури, регулярно друкували у фінансованій радянським урядом західноукраїнській пресі інформації про життя радянської України, де цинічно поширювали відверту неправду про рівень економічного життя в СРСР. Фінансово підтримували прорадянську пресу, зокрема газети «Воля народу», «Сельроб», «Сила», «Наша земля», журналів – «Культура», «Вікна», «Сяйво», «Нові шляхи» та ін. Розповсюджували радянську літературу через дипломатичні представництва та місцеві видавництва, зокрема, видавництво «Книжка».

Радянський уряд займався організацією нелегальної роботи, проведенням агентурних, розвідувальних і контррозвідувальних операцій, здійсненням диверсій та терористичних актів.

Одним із основних напрямків своєї діяльності в Східній Галичині радянське керівництво вважало контроль за політичними партіями. Ця робота проводилася диференційовано, залежно від ідеологічної орієнтації партії. Найбільшою «опікою» з боку ВКП(б) та КП(б)У користувалася КПЗУ. Утворившись, фактично, за ініціативи більшовиків, вона фінансувалася із бюджету УСРР, постачалася літературою та кадрами. Партійні радянські функціонери ретельно відстежували

внутріпартійний стан КПЗУ, стежили за тим, щоб національна українська ідея (навіть у комуністичному вигляді) не стала домінуючою над ідеєю інтернаціональної єдності. Будь-які прояви так званого «націонал-ухильництва» зразу присікалися і ряди партії (під керівництвом і за допомогою КП(б)У) звільнялися від непевних у класовому відношенні елементів. Доля КПЗУ цілком залежала від більшовиків – вони її створили, вони ж її й заборонили.

Ідейно й фінансово підтримувалися легальні прокомуністичні партії, які знаходилися під впливом КПЗУ – Українська соціал-демократична партія та «Сельроб». Частково фінансувалася й партія Є. Петрушевича (УПП), яка стала на радянофільські позиції, однак вона не користувалася особливою довірою. Через вище названі партії комуністичний режим намагався поширити радянофільські настрої серед східногалицького населення.

Стосовно політичних партій, які не поділяли радянофільських позицій, використовувалися інші методи. Зокрема, фінансування йшло на підлив зсередини, утримання власних агентів. Такі методи застосовувалися проти найвпливовішої партії Західної України міжвоєнного періоду – УНДО та проти ОУН. Щодо останньої використовувалися й терористичні методи. Через їх послаблення радянська влада прагнула зменшити популярність національної ідеї в Східній Галичині.

Активна діяльність комуністично-радянських структур спостерігалася і в молодіжному русі Східної Галичини. Не отримавши бажаного результату в таких впливових організаціях, як «Сокіл», «Січ», «Пласт», комуністи пішли шляхом радянського досвіду, організовуючи комсомольські осередки. Основною метою діяльності серед молоді вважалося виховання її в дусі комуністичної теорії та ідей пролетарського інтернаціоналізму. Переважаючими формами роботи були організація лекцій на політичні теми, залучення молоді до участі в страйках, мітингах, демонстраціях та розповсюдження нелегальної літератури. Робота проводилася диференційовано серед учнів старших класів гімназій, студентства та молодих робітників. З ними особисто велися бесіди, під час яких їх переконували в тому, що для України було б найкраще, якби усі її землі були з'єднані під опікою Москви. Також доводилося, що у СРСР загалом і в радянській Україні зокрема набагато кращі умови життя, ніж у Польщі. Ці доводи підкріплювалися тим, що у Польщі на той час була сувора цензура, українське друковане слово переслідувалося, а в УСРР друкувалося й розповсюджувалося сотні томів класиків української літератури. Для посилення враження учнів інколи водили до української книгарні у Станиславові, якою завідував І. Чепіга. Тут їм демонстрували гарно видані в УСРР томи української книги. Після цього, щоб посилити враження від проведеної роботи, показувалася будь-яка західноукраїнська газета, що видавалася у Польщі. Юнаки і дівчата дивилися на пусті, без тексту цілі сторінки газетних видань, де надруковано тільки одне слово – «сконфісковано». Така агітація була надзвичайно дієвою, її наслідком стало поширення серед найкращих учнів старших класів симпатій до радянської України [14, с. 66–67].

Показовим є той факт, що радянське керівництво намагалося поширювати комуністичну ідеологію й через абсолютно далекі від політики організації. Зокрема, на початку 30-х рр. ХХ ст. були налагоджено стосунки між східногалицьким товариством «Відродження» та всеукраїнським антиалкогольним товариством у Харкові. Певний час між двома організаціями підтримувалися активні зв'язки, велося листування та обмін літературою. Проте через постійні протиріччя на ідеологічному ґрунті зносини ставали дедалі прохолоднішими, а у 1936 р. зовсім припинилися. Причиною стала відмова «Відродження» прийняти пропозицію Харкова про перетворення свого товариства на «суто робітничо-селянську» організацію, що в дійсності означало ведення комуністичної агітації [11, с. 71].

Складними були стосунки радянської влади із західноукраїнською інтелігенцією. На початку 20-х рр. ХХ ст. її представники активно запрошувалися на роботу до УСРР. Таким чином, вирішувалися дві проблеми – заповнювався брак спеціалістів у радянській економіці та науці, а також послаблювалася українська діаспора. У цей період радянське керівництво певною мірою ще «загравало» із найбільш видатними представниками західноукраїнської науки й культури, запрошуючи їх на гастролі в УСРР, призначаючи пенсії, підтримуючи фінансово «Просвіту», таємний університет тощо. Радянській владі вдалося заохотити деяких відомих представників галицької науки для роботи в УСРР. Наприклад, директором Географічного інституту був талановитий і відомий у світі дослідник, основоположник української школи історичної географії, етнограф, народознавець С. Рудницький. За підтримки М. Скрипника він одержав звання академіка. Інститут історії у ВУАМЛІНі очолював галичанин академік М. Яворський, історична концепція якого впродовж кількох років була об'єктом шалених нападів агресивної «молодої порослі». Там же працював і М. Грушевський, історичні погляди якого радянська історіографія пов'язувала передусім із «галицькими впливами», що їх професор зазнав за довгі роки перебування на посаді завідувача кафедри всесвітньої історії Львівського університету. В Інституті філософії на керівників М. Скрипником були висунуті галичани В. Юринець та П. Демченко. До

комісії із українського правопису, яку очолював М. Скрипник, і всеукраїнської правописної конференції залучено галичан В. Сімовича та І. Свенціцького [12, с. 181].

За підрахунками дослідників, на початку 30-х рр. XX ст. чисельність західноукраїнської еміграції в УСРР становила понад 50 тис. осіб, а в усьому СРСР – 60 тис. Значний відсоток у ній належав представникам розумової праці, які прагнули віддати власні сили й фахові знання справі національно-культурного відродження українського народу, назагал лояльно ставилися до радянської влади і намагалися якомога далі триматися від політики [9, с. 131–132].

Іншою формою індивідуальної матеріальної підтримки галицьких вчених було призначення урядом УСРР персональних пенсій. Це був надзвичайно вигідний з позиції радянської пропаганди захід, за допомогою якого радянська влада виглядала меценатом західноукраїнської науки та культури. Однак так само як і з виплата гонорарів, виплата цих пенсій також була вкрай нерегулярною, бо для більшовицького керівництва основним був пропагандистський ефект, а не дійсне бажання допомоги [10, с. 83].

Однак, уже з початку 30-х рр. XX ст. західноукраїнська інтелігенція, як і наддніпрянська, стала одним із основних об'єктів сталінських репресивних кампаній. Ставлення до радянської України та оцінка політичних і економічних процесів на її терені з боку східногалицького населення були неоднаковими упродовж усього міжвоєнного періоду. Значна частина української еміграції та населення регіону негативно поставилися до оформлення СРСР, вбачаючи в цьому або обмеження, або фіктивність державного суверенітету УСРР. Однак, політика українізації, проведення НЕП, поширення націонал-комуністичних ідей серед партійного керівництва республіки в середині 20-х рр. XX ст. сприяло поширенню радянофільських настроїв серед галицького населення.

Ці настрої найбільш були поширені серед інтелігенції та робітників і селян. Інтелігенції імпонували українізаційні процеси, стрімкий розвиток української радянської літератури та інших видів мистецтва, українізація освітніх закладів. Це виглядало доволі привабливо на тлі антиукраїнської політики Польщі, яка не давала можливості розвитку національної культури у будь-яких її проявах. Робітництво піддавалося агітації досягнень радянської економіки та рівня соціальної захищеності інтересів робітничого класу. Західноукраїнському селянству на тлі власного малоземелля та безземелля подобалася більшовицька політика НЕП, внаслідок якої радянський селянин отримав більш-менш нормальні умови для розвитку власного господарства.

Загалом, поширенню радянофільських настроїв сприяли, насамперед, об'єктивні умови, які посилювалися ще й радянською пропагандою, що представляла СРСР і радянську Україну як країну без економічних і політичних проблем.

Зі зміною політики центру щодо України, скріпленням тоталітарного режиму, згортанням НЕП та українізації спостерігається й різке падіння авторитету СРСР та зниження радянофільських настроїв. Особливо стрімко вони почали падати з початком Голодомору 1932–1933 рр. Поширення на терені Східної Галичини інформації щодо реального стану речей в УСРР призвело до практично повного зникнення радянофільства.

Отже, більшовицьке керівництво СРСР та УСРР надавало велике значення роботі серед громадських організацій Східної Галичини, розглядаючи їх як структури, за допомогою яких можна поширювати комуністичну ідеологію. В основному вони діяли через комуністів і комсомольців. Загалом, комуністам не вдалося опанувати діючі в краї громадські товариства. Ця робота більш-менш успішно розвивалася до того часу, поки в УСРР проводилася політика українізації та націонал-комуністи мали вплив на розвиток подій у республіці. Ці об'єктивні чинники сприяли поширенню радянофільських та прокомуністичних настроїв серед частини членів організацій. Однак, у своїй більшості громадські товариства залишилися на національних позиціях і продовжували вбачати своїм основним завданням виховання населення краю на базі національних цінностей. У 30-х рр. XX ст., з огляду на політичні процеси в СРСР (масові репресії, Голодомор 1932–1933 рр. тощо), позиції комуністів у громадських об'єднаннях різко послабилися.

Таким чином, Східна Галичина в міжвоєнний період опинилася зі своїми проблемами та прагненнями без будь-якої підтримки. Становище українців в Польщі в міжвоєнний період залежало не тільки від дискримінаційної й репресивної політики польської влади, а й певною мірою, й від політики уряду СРСР, поведінки самих українців.

Список використаних джерел

1. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. 632 с.
2. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. К.: Політвидав України, 1960. 225 с.
3. Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з франц. Є. Маричев. К., 1995. 903 с.
4. Захожай З. Молодь Східної Галичини в радянсько-польському протистоянні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXIII. Запоріжжя. 2012. С. 96–101.
5. Качараба С. Еміграція з Західної України. 1919–1939. Львів, 1999.

31 с. 6. Кедрин І. Україна як підмет і предмет міжнародної політики (3 нагоди 64-х роковин призначення Галичини Польщі) // Альманах Українського Народного Союзу. 1983. С. 125–134. 7. Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921–1939) // Україна крізь віки. Т. 11. К., 1999. 336 с. 8. Мірчук П. Нариси історії Організації Українських націоналістів. Т.1 1920–1939. Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. 597 с. 9. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с. 10. Рубльов О.С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). К.: Наукова думка, 1994. 350 с. 11. Сенюк М.Я. Зарубіжні зв'язки українських громадських організацій Галичини у 20–30-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. істор. наук. Івано-Франківськ, 2006. 215 с. 12. Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2002. 352 с. 13. Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. К., 1998. 251 с. 14. Шумський І. І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939): дис. ... канд. істор. наук. Тернопіль, 2001. – 203 с.

References

1. Velykyy Zhovten' i hromadyans'ka viyna na Ukrayini. Entsyklopedychnyy dovidnyk [Great October and civil war in Ukraine. Encyclopedic Directory]. K.: Holov. Red. URE, 1987. 632 s. 2. Herasymenko M., Dudykevych B. Borot'ba trudyashchykh Zakhidnoyi Ukrayiny za vozz'yednannya z Radyans'koyu Ukrayinoyu [The struggle of the working people of Western Ukraine for reunification with Soviet Ukraine]. K.: Polityvdav Ukrayiny, 1960. 225 s. 3. Dyurozel' Zhan-Batist. Istoriya dyplomatiyi vid 1919 roku do nashykh dnev [History of diplomacy from 1919 to the present] / per. z frants. Ye.Marychev. K., 1995. 903 s. 4. Zakhozhay Z. Molod' Skhidnoyi Halychyny v radyans'ko-pol's'komu protystoyanni [Youth of Eastern Halychyna in the Soviet-Polish confrontation]. Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Vyp.. XXXIII. Zaporizhzhya. 2012. S. 96–101. 5. Kacharaba S. Emihratsiya z Zakhidnoyi Ukrayiny. 1919–1939 [Emigration from Western Ukraine. 1919–1939. Lviv, 1999. 31 p.]. L'viv, 1999. 31 s. 6. Kedryn I. Ukrayina yak pidmet i predmet mizhnarodnoyi polityky (Z nahody 64-kh rokoyv pryznachennya Halychyny Pol'shchi) [Ukraine as the subject of international politics (On the occasion of the 64th anniversary of the appointment of the Halychyna of Poland)]. Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu. 1983. S. 125–134. 7. Kul'chys'kyy S. Ukrayina mizh dvoma svitovymy viynamy (1921–1939) [Ukraine between two world wars (1921–1939)]. Ukrayina kriz' viky. T. 11. K., 1999. 336 s. 8. Mirchuk P. Narisy istoriyi Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh natsionalistiv. T.1 1920–1939 [Essays on the history of the Organization of Ukrainian Nationalists. T.1 1920–1939]. Myunkhen-London-N'yu-York, 1968. 597 s. 9. Rubl'ov O.S. Zakhidnoukrayins'ka intelihentsiya u zahal'nonatsional'nykh politychnykh ta kul'turnykh protsesakh (1914–1939) [Western Ukrainian intelligentsia in national political and cultural processes (1914–1939)]. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2004. 648 s. 10. Rubl'ov O.S., Cherchenko Yu.A. Stalins'hyna y dolya zakhidnoukrayins'koyi intelihentsiyi (20–50-ti roky XX st.) [Stalin and the fate of the Western Ukrainian intellectuals (20–50-ies of the XX century)]. K.: Naukova dumka, 1994. 350 s. 11. Senyuk M.Ya. Zarubizhni zvyazky ukraiyins'kykh hromads'kykh orhanizatsiy Halychyny u 20–30-ti roky XX st. [Foreign connections of Ukrainian public organizations of Galicia in the 20-30th years of the XX century]. Dys. ... kand. istor. nauk. Ivano-Frankivs'k, 2006. 215 s. 12. Soldatenko V.F. Nezlamnyy. Zhyttya i smert' Mykoly Skrypnika [Adamantine. Life and death of Mykola Skrypnyk]. K.: Poshukovo-vydavnyche ahentstvo «Knyha pamyati Ukrayiny», 2002. 352 s. 13. Shul'hin O. Bez terytoriyi. Ideolohiya ta chyn uryadu UNR na chuzhyni [No territory. Ideology and rank of government of the UPR in a foreign country]. K., 1998. 251 s. 14. Shums'kyy I.I. Molodizhnyy rukh u Zakhidniy Ukrayini (1920–1939) [The Youth Movement in Western Ukraine (1920–1939)]: Dys. ... kand. istor. nauk. Ternopil', 2001. 203 s.

Зореслава Захожай

МЕЖДУ «ПОЛЬСКИМ МОЛОТОМ» И «СОВЕТСКОЙ НАКОВАЛЬНЕЙ» (ВОСТОЧНАЯ ГАЛИЧИНА В 20–30 ГГ. ХХ В.)

В статье анализируется и раскрывается политика польской и советской власти в Восточной Галичины в 20–30 гг. ХХ в., которые пытались взять под свой контроль общественную, экономическую, политическую и культурно-просветительскую жизнь на западноукраинских землях. В то время Европа, выражая «беспокойство», неадекватно реагировала на события на западноукраинских землях, не учитывала стремление украинцев, и действовала исключительно в своих интересах. В условиях оккупации Польши, и постоянно вмешательства советских правительств УССР и СССР продолжалась несокрушимая борьба украинцев Восточной Галичины за государственность и защиту национальных интересов. Галичане, всеми действиями демонстрировали непреодолимое стремление к созданию самостоятельного государства.

Ключевые слова: Восточная Галичина, геополитика, межвоенный период, польская власть, советское правительство.

Zoreslava Zakhozhai

**BETWEEN THE POLISH HAMMER AND SOVIET ANVIL
(EASTERN GALICHINA DURING 20–30 YEARS DURING OF XX CENTURY)**

In the article considers the policy of polish and soviet authorities in Eastern Galichina during 20–30 years of XX century. That period marked as a time when outland government tried to take control of social, economic, political, cultural and educational life of Western part of Ukraine. In those days Europe expressed just «concern» and did not react to the events in West of Ukraine and didn't take into account the desire of Ukrainian and was acting in their own European interests. In terms of Polish occupation and constant interference by the Soviet government of the Ukrainian SSR and the USSR was continuing the enduring struggle of Eastern Galichinan for independence and national interest.

Key words: Eastern Halychina, geopolitics, the interwar period, the Polish government, the Soviet government.

УДК 327 (73:549.1) «196»

Павло Уллах

ВІЙСЬКОВА ПІДТРИМКА США ПАКИСТАНУ ВПРОДОВЖ 1965–1971 РР.

У статті розглядається питання про військові поставки США Пакистану впродовж 1965–1971 рр., коли в Південній Азії відбулися дві індо-пакистанські війни. Вибір саме цього аспекту обумовлений тим, що він був основним для американо-пакистанських відносин в означений період, і від нього багато в чому залежав загальний хід цих взаємин. Проаналізувавши питання про військові постачання, їхні особливості та умови надання, автор спробував дати відповідь на питання про те, чи дійсно американо-пакистанські відносини в 1965–1971 рр. можна вважати «особливими союзницькими» або ж таке означення зберігалось за інерцією після перших 10 років активного військово-технічного співробітництва США та Пакистану.

Ключові слова: Пакистан, США, постачання, ембарго, особливий союзник.

Американо-пакистанське співробітництво впродовж 1950–1960-х рр. в середовищі американської адміністрації та в історіографії нерідко називали «особливими відносинами», чим намагалися підкреслити важливість для Вашингтону гарних стосунків з Пакистаном з огляду як мінімум на вигідне стратегічне розташування останнього. Ці «особливі відносини», з американського боку, підживлювалися постачаннями багатьох типів військового обладнання та техніки, а згодом, на думку багатьох дослідників, призвели до «нахилу» США в бік Пакистану під час південноазійської кризи 1971 р. Втім, вважаємо необхідним більш детально дослідити питання про американські військові постачання, тож наша мета – з'ясувати, чи дійсно вони суттєво допомогли Пакистану, як це прийнято вважати, і чи дійсно можна говорити про «особливі стосунки».

При написанні статті автор в першу чергу користувався масивом відомчих документів – збірками Держдепартаменту США (розсекречені упродовж 1999–2005 рр.) [11; 16; 31] та щоденними зведеннями, які ЦРУ готувало для президентів Ліндона Джонсона та Річарда Ніксона (розсекречені у 2015–2016 рр.) [27–28]. Також серед джерел варто виділити матеріали ряду західних ЗМІ, зокрема «Daily Express», «Hartford Courant», «Los Angeles Times», «The Christian Science Monitor», «The Guardian», «The New York Times» та «The Washington Post» [10; 12; 17; 26; 29; 30; 32]. Зазначимо, що у більшості робіт дослідників, в тому числі використаних автором, надаються суперечливі, а інколи взаємно протилежні дані щодо військових постачань, однак масив опублікованих документів дозволяє внести більшу точність у досліджуване питання та фактичне положення справ.

Серед використаних наукових робіт зарубіжних авторів – монографія Ш. Алама про модернізацію пакистанської армії [5], дослідження М. Брзоски про військові постачання в контексті інших аспектів співробітництва між США та Пакистаном [8] та Б. Рідела про відносини у трикутнику США-Індія-Пакистан [20], огляд зовнішньої політики Пакистану впродовж 1947–2004 рр. Х. Різві [22]. Окремо слід відзначити працю С. Сохерворді, який звернув увагу на те, що в період між індо-пакистанськими війнами 1965–1971 рр. США почали переорієнтовуватися на Індію [24].

Перші проблеми для американської програми військових постачань впродовж досліджуваного нами періоду з'явилися навесні 1965 р., коли в Каччському Ранні розпочався збройний конфлікт між Індією та Пакистаном. Обидві сторони свідчили про використання супротивниками американської зброї, що певною мірою дискредитувало політику постачань (30. 04. 1965, р. А 8)

[11, doc. 107, 108; 32]. Індійці були незадоволені тим, що Пакистан використовує проти них американську зброю всупереч запевненням США щодо того, що «цього ніколи не станеться», а пакистанці обурювалися тим, що Вашингтон намагається заблокувати використання своєї зброї у Ранні, адже вона завжди постачалася виключно для ймовірного протистояння з комуністичними країнами [6, p. 107; 11, doc. 107; 19, p. 362]. На той час США обмежилися попередженнями та запитами на адресу президента Пакистану Мухаммеда Аюб-хана, однак якихось обмежень на постачання не ввели [11, doc. 109; 25, p. 57]. Питання про скасування військових поставок тоді дійсно підіймалося, але через можливі деструктивні наслідки від цієї ідеї відмовилися, тим більше визначити ініціатора конфлікту в Ранні так і не вдалося [11, doc. 111, 125].

Надалі Індія та Пакистан продовжували критикувати США за постачання, однак якоїсь конкретної відповіді Вашингтону на цю критику не було до початку вересня 1965 р., коли індо-пакистанський конфлікт перемістився у Кашмір та набув усіх ознак повномасштабної війни [11, doc. 181; 27]. 5 вересня США вирішили до кінця конфлікту припинити постачання «ключової зброї» та продукції подвійного призначення Індії та Пакистану [11, doc. 185, 190]. Якщо Індія через це рішення не змогла отримати відновлені двигуни для військово-транспортних літаків, то Пакистан – 3 літаки, 160 ракет та 47 танків [11, doc. 185]. Наведені дані свідчать про те, що Пакистан більше постраждав від цього рішення [33, p. 177]. За наявними підрахунками, з 1954 р. Пакистан встиг отримати американської військової допомоги майже в 11 разів більше, ніж Індія, і можливе ембарго загрожувало йому колапсом системи оборони [10, p. 1].

На тлі загострення військового конфлікту і побоювань щодо можливого вступу Китаю у індо-пакистанську війну, 8 вересня 1965 р. США оголосили про введення ембарго на військові постачання Індії та Пакистану [11, doc. 191, 199; 29, p. 1]. Представники останнього, розуміючи наслідки цього рішення, висловили обурення і почали припускати можливість дипломатичного визнання Демократичної Республіки В'єтнам [7, p. 140; 11, doc. 200; 14, p. 45; 29, p. 14].

Втративши у особі США ключового військового постачальника, джерело отримання нової техніки та комплектуючих до неї замість втрачених або пошкоджених, Пакистан був змушений розширювати військове співробітництво з Китаєм, що, в свою чергу, викликало невдоволення з боку Вашингтону і призвело до додаткового загострення двосторонніх відносин [4, c. 45; 6, p. 107; 10, p. 1; 21, p. 42]. У середовищі пакистанських спеціалістів з економічного планування стала популярною тема самозабезпечення у виробництві озброєння [21, p. 43]. Справа в тому, що поки йшли постачання із Заходу, місцева оборонна промисловість майже не розвивалася, тож Пакистан виявився неготовим до ембарго і відповів на нього зниженням активності в СЕАТО і СЕНТО [3, c. 574; 20, p. 66].

Щоб зрозуміти, наскільки важливим було для Пакистану відновлення військових поставок, можна порівняти обсяги техніки і озброєнь, отриманих ним від США та інших країн упродовж 1962–1965 рр. Американці надали Пакистану 727 одиниць озброєння (у тому числі субмарину, ракети і винищувачі), інші країни – 299. Індії США надали 66 одиниць озброєння, інші держави – 1309 [8, p. 28–29]. Загальна кількість одиниць отриманої іноземної зброї відрізняється незначно, але до Пакистану надходило чимало легкої техніки і озброєнь [29, p. 9], у той час як до Індії відправлялися переважно танки, бойові літаки, ракетні комплекси тощо. Це співвідношення дозволяє зробити висновок про те, що навіть до війни 1965 р. Індія підійшла краще підготованою технічно, ніж Пакистан. З огляду на американське ембарго, не було ніяких підстав вважати, що після війни ситуація зміниться.

Пакистан наполегливо домагався скасування ембарго, проте США, всупереч запевненням про його майбутнє послаблення, не поспішали виконувати своїх обіцянок і більше зосередилися на обговореннях цього питання [11, doc. 316; 32, p. A 1]. Державний департамент і Міністерство оборони США пропонували прив'язувати ослаблення ембарго до успіхів в економіці Пакистану та його згоди на визначення «стелі витрат» на оборону [11, doc. 318]. Досить цікаво виглядали плани США щодо цієї «стелі»: американці хотіли, щоб військові витрати Пакистану скоротилися з 525 млн дол. – до 400 млн дол. (тобто до 3,5 % ВВП), а у Індії – з 2081 млн дол. – до 1972 млн дол. (теж до 3,5 % ВВП) [11, doc. 328]. Відповідно, витрати Пакистану американці хотіли знизити більше ніж на 20 %, а індійські – приблизно на 5 %. Якщо врахувати, що у протистоянні з Індією 1965 р. Пакистан втратив чималу кількість військової техніки, то було б логічним, якби його «особливий союзник» не заважав відновлювати обороноздатність та не примушував до скорочення військових витрат.

До теперішнього часу в історіографії переважає думка про те, що якщо під час індо-пакистанської війни 1965 р. США були нейтральні, то під час кризи та війни 1971 р. підтримували Пакистан. За такою логікою, необхідно говорити і про те, що Вашингтон якимось чином сприяв розвитку пакистанської армії і економіки. Розгляд міжвоєнного періоду під таким кутом може показати, як політика США вплинула на ступінь підготовленості Пакистану до конфлікту 1971 р.

Конфлікт у Кашмірі завершився наприкінці вересня 1965 р., а вже у листопаді було вперше озвучено ідею про пом'якшення ембарго, хоча б для того, щоб Пакистан міг купувати запчастини для раніше отриманої американської техніки [11, doc. 250, 262]. Втім, Усі висловлені ідеї були формальними, і лише у лютому 1966 р. президент США Ліндон Джонсон дозволив комерційні і кредитні продажі нелетального військового обладнання [11, doc. 293, 294; 26, р. 1; 32].

Нелетальним обладнанням вважалися транспорт, апаратура спостереження, тренувальні літаки, вертольоти без озброєнь, вантажівки, трейлери, засоби зв'язку, радарне, сигнальне, медичне та інженерне устаткування. Під заборону залишалися постачання танків, бронетехніки, стрілецької зброї, артилерії, бойових гелікоптерів і літаків, боєприпасів тощо [11, doc. 294]. Межа між «летальною» і «нелетальною» зброєю не була чіткою – вона залежала від політичної кон'юнктури і могла стати предметом переговорів [23, р. 394]. Наприклад, подальші пом'якшення американці пообіцяли робити у тому випадку, якщо Пакистан буде дотримуватися умов Ташкентської декларації 1966 р., що формально завершила кашмірську війну [11, doc. 295].

Перше помітне послаблення ембарго відбулося 27 квітня 1966 р., коли Л. Джонсон дозволив продавати Пакистану запчастини для раніше наданого військового обладнання [11, doc. 329]. Також дозволено продати невелику партію запчастин для пакистанських ВПС і ВМФ, а ось можливість придбання американської зброї у третіх країн заблоковано [11, doc. 449, 21, р. 43]. На шляху до реального втілення цього рішення в життя були бюрократичні тонкощі, заради нівелювання яких пакистанське керівництво натякало на те, що коли постачання із США відновляться, Пакистану не буде потрібно купувати зброю у третіх країн, зокрема у Китаю [11, doc. 348, 353, 383, 384; 27]. Аюб-хан не вірив, що США швидко нададуть необхідне пакистанській армії обладнання, і зрештою виявився правим – перші постачання були відкладені під приводом того, що 1965 р. американська зброя застосовувалася «не там, де треба» [11, doc. 378, 379, 382]. Всього ж завдяки цим послабленням Пакистан зумів купити запчастин і обладнання на 28 млн дол. [11, doc. 469].

У березні 1967 р. відбулася ще одна серйозна зміна в політиці військових постачань [11, doc. 472]. США заявили про свою готовність постачати Пакистану будь-які деталі на кредитній основі, але кожну угоду збиралися уважно аналізувати і з'ясувати, для чого вона може бути призначена та як вплине на реалізацію американських інтересів [11, doc. 425, 431; 22, р. 15]. Зокрема, Пакистану дозволили закуповувати запчастини для раніше наданих винищувачів F-104, бомбардувальників B-57 і БТР М 113 [5; 26, р. 19; 30, р. 1]. Аюб-хан спочатку привітав рішення США, але з'ясувавши, що про постачання летальної зброї не йдеться, почав критикувати США і називати ембарго «неефективним інструментом тиску» [17, р. 12]. Критика з боку Аюб-хана була певною мірою обґрунтована, бо перші запчастини в рамках нової політики постачань були отримані в серпні 1967 р., а їхня загальна вартість склала тільки 9,2 млн дол. [11, doc. 449].

Надалі змін у політиці постачань не було до 1970 р., і єдине питання, діалог щодо якого продовжувався весь цей час, були перспективи постачання у Пакистан 100 або 200 американських танків М-47 [11, doc. 384, 435]. Пакистан намагався отримати їх з 1966 р., причому був згоден зробити це через треті країни, щоб не допускати формального порушення американського ембарго. З того часу Пакистан проводив переговори із урядами Німеччини, Італії, Франції та Бельгії, у розпорядженні яких були необхідні йому М-47 [11, doc. 384, 435, 469, 473; 28].

Позиція Вашингтону з цього питання могла викликати подив серед пакистанського керівництва: американці самі підказали Пакистану потенційних постачальників, але згодом держсекретар США Дін Раск радив цим же постачальникам відмовлятися від підписання угоди щодо танків [11, doc. 425, 433]. При цьому представники адміністрації США у бесідах зі своїми пакистанськими колегами до останнього запевняли в тому, що угода із Бельгією відбудеться [11, doc. 504].

За межами Європи потрібні танки міг продати Іран, але американці знову виступили проти. Справа в тому, що Тегеран анонсував п'ятирічну програму військових закупівель, і це збіглося у часі із обговоренням програми економічної допомоги Ірану в Конгресі [11, doc. 473, 511], тобто пакистано-іранська угода могла б викликати додаткові питання у американських законодавців. Шах Ірану Мохаммед Реза Пехлеві пішов на поступки Вашингтону і відкликав свою пропозицію про постачання М-47 [11, doc. 498]. Згодом до списку потенційних постачальників танків додалася Туреччина, що погодилася віддати 100 М-47 в обмін на таку ж кількість М-48 від США, але і в цьому випадку переговори провалилися [8, р. 49; 11, doc. 519, 523; 16, doc. 67, 68, 76; 17, р. 4; 30, р. 1].

Після приходу до влади в США нового президента Річарда Ніксона ситуація із військовими постачаннями не змінилася. Аналітики наполягали на тому, що для США Індія значно важливіше за Пакистан [16, doc. 47, 66], і в умовах, коли Нью-Делі протестував проти найменших спроб надати Ісламабаду будь-яку зброю [16, doc. 7, 17], це означало малоімовірність скасування ембарго. До того ж 1969 р. в Пакистані, після приходу до влади Мухаммеда Яхья-хана, введено воєнний стан, що зводило нанівець можливість отримати згоду Конгресу США на будь-які постачання військового характеру. Запити Пакистану щодо отримання військових постачань весь

час залишалися без конкретних відповідей, і все це більше обурювало пакистанських політиків [16, doc. 5, 8, 10, 15, 20, 23]. Посол США у Пакистані Бенджамен Олерт рекомендував прийняти позитивне рішення щодо відновлення постачань [16, doc. 17–18]. Пентагон теж виступав за постачання, в тому числі, летальної зброї, але внаслідок спротиву інших відомств і критики з боку Індії, Пакистану та Китаю ембарго залишили у силі [16, doc. 25, 30, 31, 40; 17, p. 1; 32, p. A 1].

У 1970 р. Р. Ніксон вирішив, що Пакистану треба «хоч якось допомогти», тож запропонував йому в порядку одноразового виключення придбати у США певну кількість озброєнь, в тому числі летальних [16, doc. 54, 62]. Таке рішення могло бути обумовлене двома чинниками. По-перше, президент США із симпатією ставився до свого пакистанського колеги Яхья-хана, а по-друге – Пакистан тоді виконував роль посередника у налагодженні діалогу між Вашингтоном і Пекіном [34, p. 407]. У підсумковій версії «одноразове виключення» виглядало так: 12 тактичних винищувачів F-104G/F-5 або 6 F-104 на заміну застарілих, 300 БТРів, 4 морських патрульних літаки та за наполяганням Р. Ніксона – 7 бомбардувальників B-57 [16, doc. 66]. На розчарування Яхья-хана, США планували продавати перераховане тільки за готівку, а не в кредит, але пропозиція про «одноразове виключення» все одно позитивно вплинула на розвиток американо-пакистанських відносин [26, p. 19].

За різними даними, упродовж 1967–1971 рр. американці надали Пакистану військового обладнання на суму від 2,5 млн – до 60 млн дол. [2, с. 73; 9, p. 58; 15, p. 53]. Значна різниця у цих даних пояснюється тим, що частина дослідників включає до підрахунків тільки постачання нелетальної зброї, а інші – всі постачання, які можна охарактеризувати як військові.

Довгий час Пакистан намагався домогтися продажу «одноразового виключення» в кредит, але успіху в цьому не досяг [16, doc. 79, 80, 83, 84, 93, 106, 108; 22, p. 15]. На початку лютого 1971 р. Р. Ніксон поставив крапку в цій дискусії – він вимагав оплату виключно готівкою [16, doc. 111, 114, 117]. Тим самим він зробив свою пропозицію про «одноразове виключення» марною, про що Яхья-хан заявив у бесіді із послом США 25 лютого 1971 р. [16, doc. 120].

Місяць по тому через внутрішні проблеми у Східному Пакистані розпочато силову операцію «Прожектор», в рамках якої армією використовувалася і американська зброя. Світове співтовариство та ЗМІ відреагували на цю операцію вкрай негативно, тож адміністрація США 6 квітня оголосила про відмову від будь-яких нових постачань, однак надалі преса неодноразово писала про виявлені порушення ембарго [12, p. 12; 17, p. 11; 24, p. 35; 30, p. 1; 31, doc. 22, 30; 32, p. A 2]. Усі ці звинувачення адміністрація заперечувала [30, p. E 6; 32, p. A 23], однак за підрахунками конгресменів, упродовж серпня-вересня 1971 р. за старими ліцензіями у Пакистан відправлено військового обладнання на суму від 3,8 – до 35 млн дол. [1, p. 75; 30, p. 16; 31, doc. 17]. Усі ці суми Білий дім приписував «бюрократичним тонкощам» і запевняв, що проти жителів Східного Пакистану американська зброя не застосовується, хоча проконтролювати це було неможливо [13, p. 18; 18, p. 72; 32, p. A 2; 32, p. A23; 32, p. A 17].

Прагнучі зменшити потік критики, у листопаді США ввели заборону на постачання будь-якого військового обладнання в Пакистан, в тому числі й за старими ліцензіями [17, p. A 10; 31, doc. 16]. Пізніше, вже під час індо-пакистанської війни (3–16 грудня 1971 р.), радник Р. Ніксона з питань нацбезпеки Генрі Кіссінджер рекомендував правителям Ірану та Йорданії «сміливо відправляти» Пакистану винищувачі F-104 і пообіцяв надіслати літаки їм на заміну [20, p. 77]. Рекомендація виконана, але коли дані про неї потрапили до преси, це викликало скандал [30, p. 1].

При аналізі американської політики військових постачань стає очевидним, що США не розглядали їх як щось життєво необхідне для себе чи для Пакистану, не надто звертали увагу на численні запити останнього. З точки зору інтересів США та їхніх міжнародних зобов'язань, обмеження та затягування із військовими постачаннями могли виглядати логічно, а з точки зору інтересів Пакистану – сприймалися як зрада з боку союзника, на допомогу якого розраховувало пакистанське керівництво. США не допомогли Пакистану під час його війни з Індією 1965 р., коли він чекав додаткових постачань, фактично відмовилися від участі у відновленні його обороноздатності після конфлікту, не зуміли посприяти у закупівлі танків М-47, запропонували «одноразове виключення» на неприйнятних для Ісламабаду умовах. Під час кризи 1971 р. США дійсно намагалися постачати обладнання навіть в обхід ембарго, і, зазвичай, дослідники вважають це одним із проявів політики «нахилу» до Пакистану. На нашу ж думку, ці постачання приносили Пакистану більше шкоди, ніж користі.

По-перше, постачання на 35 млн дол. аж ніяк не змогло нівелювати військове відставання Пакистану від Індії. По-друге, відомості про американські постачання наносили Пакистану репутаційні втрати в очах світового співтовариства, навіть якщо отримуване обладнання не мало жодного відношення до операції «Прожектор». По-третє, порушенням ембарго США могли створити в Пакистані ілюзію, що він буде підтриманий Вашингтоном у випадку війни з Індією. По-четверте, постачання могли відволікти Ісламабад від усвідомлення того, що обладнання, по суті,

стало подякою за сприяння у налагодженні зв'язків із китайцями та не було реальною допомогою на випадок військового конфлікту.

Усе це дозволяє поставити під сумнів те, що у другій половині 1960-х рр. мало місце таке явище, як «особливі» союзницькі відносини між США та Пакистаном та політика «нахилу». На наш погляд, своєю політикою постачань США посприяли збільшенню військово-технічного відставання Пакистану від Індії і, відповідно – виграшу останньої у конфлікті 1971 р., що закріпило за нею роль одноосібного лідера Південної Азії.

Список використаних джерел

1. Костиков В. М. Внешняя политика Индии в 1971–1972 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 1983.
2. Лунев С. И. Индия и США: межгосударственные отношения. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. 181 с.
3. Хасан З. Политика Пакистана на Среднем Востоке в 1958–1977 гг. (военно-политическое и экономическое сотрудничество с Ираном и Турцией): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 1984. 175 с.
4. Шилин А. А. Эскалация вооружений в Южной Азии: Этапы и направления развития военно-промышленного потенциала Индии и Пакистана: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2002. 212 с.
5. Alam S. Pakistan Army: Modernization, Arms Procurement and Capacity Building. New Delhi: Vij Books India, 2012. 116 p.
6. Bhatia V. Rising Threat to India's Security // India's Unity and Security: Challenges. New Delhi: Patriot Publishers, 1985. P. 101–112.
7. Bhurgri A. G. Zulfikar Ali Bhutto: The Falcon of Pakistan. Karachi: SZABIST, 2002. 519 p.
8. Brzoska M. Arms and Warfare: Escalation, De-escalation, and Negotiation. University of South Carolina Press, 1994. 316 p.
9. Chaudhury G. S. Pakistan – a pawn in the U.S. Power Game. Calcutta: Firma KLM Private Limited, 1985. 175 p.
10. Daily Express.
11. G. Mallon, D. Patterson, L. Smith. Foreign relations of the United States, South Asia, 1964–1968 // Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25>.
12. Hartford Courant.
13. Haynes A. M. Indian Naval Development: Power Projection in the Indian Ocean? Monterey: Naval Postgraduate School, 1990. 105 p.
14. Hussain S. A. Politics of Alliance and Aid: A Case Study of Pakistan (1954–1966) // Pakistan Horizon. 1979. Vol. 32, № 1/2. P. 11–46.
15. Jha D. C. U. S. Policy towards India // The Indian Journal of Political Science. 1976. Vol. 37, № 1. P. 41–70.
16. Keefer E. C. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Documents on South Asia, 1969–1972/ Ed. by E. C. Keefer, L. J. Smith // Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs. URL: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve07>.
17. Los Angeles Times.
18. Mary Senterla P. S. Indo-Soviet Relations 1971–1980: A Study of the Impact of the Treaty of Peace, Friendship and Co-operation on Bi-lateral Relations. Kottayam: School of International Relations, 1991. 371 p.
19. Qureshi K. Diplomacy of the India-Pakistan war // Pakistan Horizon. 1965. Vol. 18, № 4. P. 357–373.
20. Riedel B. O. Avoiding Armageddon: America, India and Pakistan to the Brink and Back. – Washington DC: Brookings Institute Press, 2013. 250 p.
21. Rizvi H. A. Pakistan's Defense Policy // Pakistan Horizon. 1983. Vol. 36, № 1. P. 32–56.
22. Rizvi H.A. Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947–2004. Briefing Paper for Pakistani Parliamentarians. Lahore: Pildat, 2004. 28 p.
23. Rudolph L., Rudolph S. H. The Regional Imperative. The Administration of US Foreign Policy Towards South Asian States Under Presidents Johnson & Nixon. Atlantic Highlands: Humanities Press Inc., 1980. 464 p.
24. Soherwordi S. H. S. US Foreign Policy Shift towards Pakistan between 1965 & 1971 Pak-India Wars // South Asian Studies. 2010. Vol. 25, № 1. P. 21–37.
25. Some Aspects Of The Rann Of Kutch Dispute // Pakistan Horizon. 1966. Vol. 19, № 1. P. 53–67.
26. The Christian Science Monitor.
27. The Collection of Presidential Briefing Products from 1961 to 1969 // CIA's Historical Review Program URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/presidents-daily-brief-1961-1969>. (дата звернення 01.04.2017).
28. The Collection of Presidential Briefing Products from 1969 to 1977 // CIA's Historical Review Program URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/presidents-daily-brief-1969-1977>. (дата звернення 01.04.2017).
29. The Guardian.
30. The New York Times.
31. The Tilt: The U.S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. by S. Gandhi URL: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79>. (дата звернення 01.04.2017).
32. The Washington Post.
33. With Us or Against Us: Studies in Global Anti-Americanism / Ed. By T. Judt, D. Lacorne. Gordonsville: Palgrave Macmillan, 2005. 255 p.
34. Ziring L. Militarism in Pakistan: The Yahya Khan Interregnum // South Asian Affairs. 1974. Vol. 1, № 6. P. 402–430.

References

1. Kostikov V. M. Vneshnyaya politika Indii v 1971–1972 gg. [India Foreign Policy in 1971–1972]: diss. ... of cand. of hist. sciences: 07.00.03. Moscow, 1983.
2. Lunev S. I. Indiya i SShA: mezhgosudarstvennyye otnosheniya [India and the USA: interstate relations]. Moscow: Main editorial board of Eastern literature of «Nauka» publishinghouse, 1987. 181 p.
3. Khasan Z. Politika Pakistana na Srednem Vostoke v 1958–1977 gg. (voenno-politicheskoe i ekonomicheskoe sotrudnichestvo s Iranom i Turtsiei) [Pakistan Policy in the Middle East in 1958–1977 (military, political and economic cooperation with Iran and Turkey)]: diss. ... of cand. of hist. sciences: 07.00.03. Moscow, 1984. 175 p.
4. Shilin A. A. Eskalatsiya vooruzhenii v Yuzhnoi Azii: Etapy i napravleniya razvitiya voenno-promyshlennogo potentsiala Indii i Pakistana [Armament escalation in South Asia: Stages and directions of India and Pakistan military-industrial potential]: diss. ... of cand. of hist. sciences: 07.00.03. Moscow, 2002. 212 p.
5. Alam S. Pakistan Army: Modernization, Arms Procurement and Capacity Building. New Delhi: Vij Books India, 2012. 116 p.
6. Bhatia V. Rising Threat to India's Security // India's Unity and Security: Challenges. New Delhi: Patriot Publishers, 1985. P. 101–112.
7. Bhurgri A. G. Zulfikar Ali Bhutto: The Falcon of Pakistan. Karachi: SZABIST, 2002. 519 p.
8. Brzoska M., Pearson F. S. Arms and Warfare: Escalation, De-escalation, and Negotiation. University of South Carolina Press, 1994. 316 p.
- 9.

Chaudhury G. S. Pakistan – a pawn in the U.S. Power Game. Calcutta: Firma KLM Private Limited, 1985. 175 p. 10. Daily Express. 11. G. Mallon, D. Patterson, L. Smith. Foreign relations of the United States, South Asia, 1964–1968 // Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25>. 12. Hartford Courant. 13. Haynes A. M. Indian Naval Development: Power Projection in the Indian Ocean? Monterey: Naval Postgraduate School, 1990. 105 p. 14. Hussain S. A. Politics of Alliance and Aid: A Case Study of Pakistan (1954–1966) // Pakistan Horizon. 1979. Vol. 32, № 1/2. P. 11–46. 15. Jha D. C. U. S. Policy towards India // The Indian Journal of Political Science. 1976. Vol. 37, № 1. P. 41–70. 16. Keefer E. C. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Documents on South Asia, 1969–1972/ Ed. by E. C. Keefer, L. J. Smith // Department of State Office of the Historian Bureau of Public Affairs URL: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve07>. 17. Los Angeles Times. 18. Mary Senterla P. S. Indo-Soviet Relations 1971–1980: A Study of the Impact of the Treaty of Peace, Friendship and Co-operation on Bi-lateral Relations. Kottayam: School of International Relations, 1991. 371 p. 19. Qureshi K. Diplomacy of the India-Pakistan war // Pakistan Horizon. 1965. Vol. 18, № 4. P. 357–373. 20. Riedel B. O. Avoiding Armageddon: America, India and Pakistan to the Brink and Back. – Washington DC: Brookings Institute Press, 2013. 250 p. 21. Rizvi H. A. Pakistan's Defense Policy // Pakistan Horizon. 1983. Vol. 36, № 1. P. 32–56. 22. Rizvi H.A. Pakistan's Foreign Policy: An Overview 1947–2004. Briefing Paper for Pakistani Parliamentarians. Lahore: Pildat, 2004. 28 p. 23. Rudolph L., Rudolph S. H. The Regional Imperative. The Administration of US Foreign Policy Towards South Asian States Under Presidents Johnson & Nixon. Atlantic Highlands: Humanities Press Inc., 1980. 464 p. 24. Soherwordi S. H. S. US Foreign Policy Shift towards Pakistan between 1965 & 1971 Pak-India Wars // South Asian Studies. 2010. Vol. 25, № 1. P. 21–37. 25. Some Aspects Of The Rann Of Kutch Dispute // Pakistan Horizon. 1966. Vol. 19, № 1. P. 53–67. 26. The Christian Science Monitor. 27. The Collection of Presidential Briefing Products from 1961 to 1969 // CIA's Historical Review Program URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/presidents-daily-brief-1961-1969>. 28. The Collection of Presidential Briefing Products from 1969 to 1977 // CIA's Historical Review Program URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/collection/presidents-daily-brief-1969-1977>. 29. The Guardian. 30. The New York Times. 31. The Tilt: The U.S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. by S. Gandhi URL: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79>. 32. The Washington Post. 33. With Us or Against Us: Studies in Global Anti-Americanism / Ed. By T. Judt, D. Lacorne. – Gordonsville: Palgrave Macmillan, 2005. 255 p. 34. Ziring L. Militarism in Pakistan: The Yahya Khan Interregnum // South Asian Affairs. 1974. Vol. 1, № 6. P. 402–430.

Павел Уллах

ВОЕННАЯ ПОДДЕРЖКА США ПАКИСТАНА В 1965–1971 ГГ.

В статье рассматривается вопрос о военных поставках США Пакистану в период 1965–1971 гг., когда в Южной Азии состоялись две индо-пакистанские войны. Выбор именно этого аспекта обусловлен тем, что он был основополагающим для американо-пакистанских отношений в обозначенный период, и от него во многом зависел общий ход этих взаимоотношений. Проанализировав вопрос о военных поставках, их особенностях и условиях предоставления, автор попытался дать ответ на вопрос о том, действительно ли американо-пакистанские отношения в 1965–1971 гг. можно считать «особыми союзническими», или же такое обозначение сохранялось по инерции после первых 10 лет активного военно-технического сотрудничества США и Пакистана.

Ключевые слова: Пакистан, США, поставки, эмбарго, особый союзник.

Pavlo Ullah

ON THE ISSUE OF US MILITARY SUPPLIES TO PAKISTAN IN 1965–1971

The article is dedicated to the issue of US military supplies to Pakistan during the period of 1965–1971, when two Indo-Pakistan wars occurred in South Asia. This aspect selected because it was fundamental to US-Pakistani relations in this period, and the general course of that relationship was largely dependent on it. After analyzing the issue of military supplies, their parameters and conditions of their provision, the author tried to answer the question of whether the US-Pakistan relationship in 1965–1971 can be considered as a "special allied" or such a designation was maintained by inertia after the first 10 years of active military-technical cooperation between the United States and Pakistan.

While analyzing the available data on the issue under consideration, the author defined the role of American supplies in the Indo-Pakistani conflict of 1965, their influence on relations between the United States and Pakistan in the period up to 1971, various initiatives of Washington to modify an embargo, introduced in 1965, etc. Special attention was paid to the problem of the American tank purchase, which wasn't decided by the United States in a favorable way for Pakistan, despite the numerous requests of the latter. Also, the author examined the question whether American supplies were useful or harmful for Pakistan during its conflict with India in 1971.

Key words: Pakistan, USA, supply, embargo, special ally.

УДК 341.231.14; 342.7**Turan Jahangirova****FEATURES OF REFUGEES PROBLEM IN AZERBAIJAN**

The article examines the historical aspects of the formation of the problem of internal displacement in Azerbaijan, as well as the negative consequences of the Nagorno-Karabakh conflict. Based on the analysis, the basic and specific characteristics of the problem in Azerbaijan.

Key words: refugee, internally displaced person, onslaught, occupation, property.

Most of the modern armed conflicts in basically are internal conflicts and the majority of the victims are civilians [1, p. 95]. Due to the international humanitarian law, commitments undertaken by the states are conducted with with universally recognized principles and norms (regulations), when armed conflict and military operations begin. These stated should follow them. Mankind is still unable to prevent the war, but it goes through the humanization of its laws and traditions [2, p. 3]. The most tragic pages in the history of the XX century, has been regarding the refugee and internally displaced people. Azerbaijan's geo-strategic location, rich natural resources attracted our enemy, they (Armenians) had their interests in the region. Thus in 1905, 1918–1920, 1948–1953 and 1988–1993 years are followed and resulted relocation of Azerbaijanis from their historical lands.

Suffice it to say that, as a result of the Armenian aggression against Azerbaijani people for many years at the helm of the massive violations of human rights and as an extension of sufferings at the end of the XX century, in 1989–1994 Armenian separatists and terrorists committed 373 terrorist acts in the territory of Azerbaijan as a result 1,568 people were killed and 1,808 wounded. The court of the Republic of Azerbaijan, as well as foreign countries proved in procedural rules that 32 terrorist attacks was implemented hundreds of kilometers from the settlements from the front line using occupied territories of Azerbaijan with the participation of special bodies of Armenia Republic [3, p. 257]. An integral part of Azerbaijan Daghlig Garabagh and its 7 regions ((Lachin-1992 18 May, Kalbajar-1993 April 2, Aghdam-1993 July 23, Jabrayil-1993 August 23, Fuzuli – 1993 August 23, Gubadli-1993 August 31, Zangilan-1993 October 29) were occupied by Armenian aggressors. In the result of this occupation 20 percentage of Azerbaijan territory was occupied, population exposed to torture, inhuman treatment and violence.

In result of this aggression bordering on Armenia and Daghlig Garabagh (Nagorno-Karabakh) settlement 700 thousand obligatory refugees had been resettled in 62 cities and regions, more that 1600 replaced in compact settlements, 12 camps, wagons, in 16 Finnsettlement residents, hostels, education institutions, kinder-gardens, public, social and private buildings, farms, drilling and roadsides. It is resulted the violation of their rights and freedom that known by international law. Despite of solution of social problems of internally displaced people, as well as reforms on improvement of living conditions by the government, 370 thousand of them have the problem of settlements at the moment. National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev, mentioned this problem a case of absolute measures in the events of international and local organizations, he called it the number one problem in the country. It is exactly right that, the problem of obligated people (refuges) should be solved in the same context with the same problems of another countries. The specific feature of creation of obligatory refugees in our country is to be made to leave their native lands by Armenian military aggression and occupation of our territories by Armenian Army. Armenian armed forces have forced to leave the people their native lands. So the fundamental human rights and freedoms of all our citizens who were displaced such as life, liberty, property, intellectual property, security life, personal integrity, inviolability of housing, employment, recreation, to live in a healthy environment, culture, health care, education, honor and dignity, freedom of conscience, and to demand compensation for damages and other rights have been violated. It should be noted with great regret, today, one of every 9 of the population of Azerbaijan Republic are refugees or internally displaced persons. It is the highest indicator due to the number of refugees and internally displaced persons in the world.

It is expressed in dozen international agreements stemming from the document of the UN Universal Human Rights Declaration of Human Rights since 1948 [4, p.12]. Resolution on «The determination of aggression» adopted by the UN General Assembly on the 1974. According to the resolution, aggression is an armed force of one country against another state's sovereignty, territorial integrity or political independence or incompatible with the UN Charter and the established praised movement.

At the same time, no one, no case and any situation can justify violence despite of political, economic, military or other nature. It is the responsibility of the international war of aggression a crime against international peace. The acquisition of any land or property as a result of rape, can not be considered legitimate. As international organizations and the international community conduct double standards to these events, Armenia continues the policy of occupation and terrorism against

overeign Azerbaijan Republic which is an equal member of the international community. As a result, the rights and freedoms recognized by international law about one million people are being violated. Security Council the UN adopted resolutions № 822, 853, 874, 884 regarding the liberation of the occupied territories, return of refugees and internally displaced persons to their homes; № 822 dated on 30 April, № 823 dated in 1993, a № 853 dated on 29 July 1993, № 874 dated 14 October 1993, № 884 dated on 12 November 1993. The implementation of those resolutions have not provided yet. In addition to the above-mentioned General Assambly of UN adopted reolutions titled «The emergency international assistance to refugees and displaced persons» on 20 December in 1993 No. 48/114, «The situation in the occupied territories of Azerbaijan» at the № 60/285 dated September 7, 2006 and February 20, 2008. But despite this, the Armenian side is still ignore mandatory of the these resolutions and the conflict is being continued. We should mentiom that, prepartion of common standards for providing of human rights and freedom had been taken much time, many years by the international organizations. The organizations have been spent for years for providing of human rights and freedom.

The main aim in this proccess is to prepare improment of international obligations regarding implementation of human rights and freedom, and European convention concerning «Protection of human rights and freedom» signed on 4 November, 1950 in Rome can be a good example. This convention is ratified on 25 December, 2001 by National Parliament of the Republic of Azerbaijan and in accordance of prosedure relees it has come into force on 15 April, 2002.

In addition to the Convention, minutes № 1, 4, 6 and 7 were ratified as anex by Parliament. It can be explained being the most useful Human Rights Mechanisms, convention regarding protection and development of human rights and freedom, the role and importance of Europe Human Rights Court, participants'supreme low, historical traditions and modern political-legal infrastructure on pluralist democracy and protection of human rights, having convention legislative authority or nature as international agreement. As we know, the Europe Convention gives status of a subject of international law to every indivudal and an opportunity to prosecute the state that is a sovereign subject of international law to the international court. Thus, the court, with the exception of international law regulating the protection of human rights, so do not institute a second. Exception of court there is not such institute to regulate protection of human rights in internationl low productively. There some normatives regarding «Protection of human rights and freedom» of European Commission, this normatove gives an opportunity to our obligatory refuges to apply to the European Human Rights Court to restore their violated rights as an applicant. There are several normatives regarding the recognition of the property rights of our compatriots and reception of appropriate financial compensation from agressor country in the European Conventions as a result of the Armenian occupation of Daghlig-Garabagh by Armenia. Article 8 of the European Convention and Article 1 of Protocol № 1 of the European Convenssion regarding «Protection of human rights and freedom» can be a good axample. So, this item focuses on the rights to respect private family life, home and confidential correspondence of every man.

Article 1 of Protocol № 1 «On the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms» of the European Convention provides for the right of property. It is informed: «Every indivudal or legal person has the right to the peaceful enjoyment of possessions. No one can be be deprived of oün properity in the public interest, the conditions provided for by law and by the general principles of international law, shall be deprived possessions expect the public interest and the conditions provided for by law and by the general principles of international law. The main direction of Azerbaijan's foreign policy isto regulate this conflict within the framework of international normative law. The conflict caused the loss of 431,5 billion dollars. Today Azerbaijan is spending more of its income to needs of obligatory refuges in comparison with any country that faced the same problem.

Todayour counry organizes events to solve the problems of obligatory refuges, provides rights and freedom in comparison with other citizenship, improves normative-legislative base in the education, medical sphere. It serves improvement of life level of our compatriots who were expelled from their native lands. In general, regular care and attention to the solution of problems of refugees and IDPs of the country once again proves that, every step taken in this area, signing decrees in order to solve their various problems, especially in the solution of social problems are seriuos collective challenges, as well as implementation of comprehensive measures.

As a result, country implements many events on improvement of living levels of refuges, provides the cost of stay (households in fuel consumption, payment of utility service), pays appropriate funds to the organizations for the resolution of important problems

Unfortunately we should mention that despite all the measures taken humanitarian and social situation of refugees and internally displaced people remains complicated. Thus, 400 thousand Internally Displaced Persons are still living in difficult conditions – buildings not suitable facilities for living. Despite the creation of favorable conditions for our compatriots to military agression victims, they have only one wishe and desire: To return to their native lands! At the present moment the solution of our country conflict according to the

international law norms, restoration of the territorial integrity and sovereignty of the country, the return of refugees and internally displaced people to their native lands for the sake of consistent efforts.

It is not difficult to see and to give a legal assessment the overall situation of people suffering from armed conflict in our country. We can see it more clearly not only by remembering of the war period in Azerbaijan, we can see the events and conflicts committed in the world more clearly by comparing. Notably that in recent years social-economic situation of refugees and internally displaced people (obligatory refugees) are developed and improved in our country and productive cooperation with international organizations that function in this direction give the concrete results. So, our country was elected another prestigious organization – a member of the Executive Committee of the High Commissioner for Refugees of the United Nations (UN). Due to the demand of Resolution General Assembly, dated December 19, 2011 it was held in the Economic and Social Council the UN on April 26, 2012 and they had adopted a unanimous decision regarding the selection of Azerbaijan Republic members of the Executive Committee of the UN High Commissioner for Refugees with the majority of votes.

Literature

1. Luise Gayger (Гейгер). Armed (military) forces and respected norms (regulations) of international humanitarian law: main problems // Symposium on humanitarian activities and the implementation of Peace Support. Report. M., МКК. 1995. 2. V.A. Ibayev. International Humanitarian Law. Baku, 2001. P.3. 3. Genocide of Azerbaijanis: Bloody chronicle of history. I Volume. Baku 2012. 4. Human rights: comments and international documents. Compiled by V. Parvizoghlu. Baku 2001. 5. Nazarbayev N.A. Critical Millennium. Baku 2004. 230 p.

Туран Джахангірова

ОСОБЛИВОСТІ ПРОБЛЕМ БІЖЕНЦІВ З АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті розглядаються історичні аспекти становлення проблеми вимушеного переселення біженців з Азербайджану, а також негативні наслідки нагірно-карабахського конфлікту. Формуються основні характеристики, виявляються специфічні особливості цієї проблеми в Азербайджані.

Ключові слова: біженець, вимушений переселенець, натиск, окупація, власність.

Туран Джахангірова

ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМ БЕЖЕНЦЕВ С АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматриваются исторические аспекты становления проблемы вынужденного переселения беженцев из Азербайджана, а также негативные последствия нагорно-карабахского конфликта. Формируются основные характеристики, выявляются специфические особенности данной проблемы в Азербайджане.

Ключевые слова: беженец, вынужденный переселенец, натиск, оккупация, собственность.

УДК 94(438)

Ярослав Секо

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1980-Х РР.

У статті розглянуто особливості формування центральноєвропейського дискурсу в опозиційній публіцистиці 1980-х рр. Головну увагу звернено на співвідношення ідеї Центральної Європи із популярними дисидентськими концепціями опору.

Ключові слова: Центрально Європа, дискурс, дисидентський рух, М. Кундера, Ч. Мілош.

Європу завжди ділили. І якби це робили залюблені в науку Паганелі на уроках географії – то ще б нічого. Але Європа, насправді, визначається не географією, а колективними уявленнями, які історично змінюються під дією різних чинників. Кожен воліє бачити «свою» Європу, тож не варто дивуватися, що у калейдоскопі уявлень співіснують європейські «Північ» і «Південь», «стара» і «нова» Європи, Західна і Східна. А додайте сюди поділи типу «кривавих земель», або ж помисліть «басейнами» – дунайським чи чорноморським.

Перебуваючи у світі подібних уявлень, важливо розуміти інструментальне значення таких поділів, на які проєктуються різні стратегії розвитку суспільств. Бо географія, в цьому випадку, розглядається «інтелектуальною ареною ідей та переконань», та підкреслюється важливість інтелектуальних концепцій географічного простору для формування людської свідомості [1, с. 16].

Саме тому, виносячи на розгляд концепцію Центральної Європи, важливо розуміти її дискурсивний характер. Вона по праву вважається однією із найцікавіших інтелектуальних знахідок

1980-х рр., що спричинила не лише бурю дебатів, але й формувала нові уявлення щодо Європи, її кордонів та культури. У наступні десятиліття вона стала наріжним каменем євроінтеграційних прагнень народів регіону, а сьогодні – часто використовується при обґрунтуванні їх спільної позиції в межах ЄС. При цьому було б надто спрощено вважати, що маємо справу із єдиною концепцією. Мова радше йде про набір часово-просторових уявлень, в основі яких різні історичні традиції та програми регіонального об'єднання.

Центральноєвропейський дискурс з'являється в період чергового загострення відносин між СРСР і США. Акцентація на цьому дозволяє виокремити надзвичайно важливий пласт сенсів, якими початково наділялася Центральна Європа. Отож, у статті буде розглянуто взаємозалежність центральноєвропейського дискурсу і дисидентських програм, що, в свою чергу, стало запорукою подальшого впровадження в масову свідомість жителів регіону.

Центральна Європа, як самобутній простір існування духу, розкрилася найперше у працях «Родина Європа» поляка Чеслава Мілоша, «Трагедії Центральної Європи» чеха Мілана Кундери та «Антиполітиці...» угорця Дьйордя Конрада. Що спонукало цих «центральноєвропейських джентльменів» шукати, або ж «уявляти» Центральну Європу? З одного боку – загострене відчуття окремішності власного життєвого досвіду із реаліями комуністичних режимів, за фасадами яких проростала російська культура. Це змусило багатьох емігрувати на Захід, і, в подальшому, «розчинитися» в його культурі. Таке, наприклад, трапилося із румуном Емілем Чораном, який буквально «вписався» в чужу, французьку культуру, і став відомим на весь світ Сьораном.

Але для окремих емігрантів перебування по той бік «залізної завіси» не розв'язало всієї складності екзистенційного конфлікту, бо «радянський виклик» змінився відчуттям власної непристосованості до західного світу. Так, угорський емігрант Шандор Мараї підкреслював свою неприкаяність у нових умовах: «Що очікувало мене тут, на «Заході», якщо я залишусь? Та «Європа», яку західні європейці розуміли інакше ніж ми «là-bas»* (як високомірно із поблажливою наглістю вони говорять, маючи на увазі нас). На Заході я – провінціал, бо угорець. Моя особиста доля може скластися щасливо, але, це нічого не змінює: я назавжди залишусь тут чужоземцем, якого терплять, зносять, лише приймають» [2, с. 301].

Таке подвійне відторгнення стало чинником глибокого самоаналізу для емігрантів, спонукало до глибшого вивчення власного досвіду та його осмислення у площині колективних уявлень. У передмові до видання 2001 р. «Родинної Європи» Ч. Мілош писав: «Моє становище у Франції 50-х років було, м'яко кажучи, важким. Я не мав ані роботи, ані жодного престижного фаху... Переді мною постала проблема самоідентифікації. Чи я мав стати західним європейцем, або ж просто громадянином світу?» [3, с. 6].

У цьому контексті виникає одне практичне питання: чому потрапляючи в європейське культурне поле емігранти не почали культивувати власні національні ідентичності? Не відмовляючись від того аби бути поляками, чехами чи угорцями, митці відчули розрив із власною нацією, яка залишилася за «залізною завісою», і одночасно – схожість власного нового досвіду із тими, хто розділив долю емігранта.

Ще однією проблемою було усвідомлення «жахів» націоналізму в міжвоєнний період та в роки Другої світової війни. За таких умов національна ідентичність виявилася переобтяженою негативним досвідом геноцидів та колаборацій. Не випадково, однією із провідних тем у публіцистиці емігрантських кіл став пошук механізмів примирення народів-сусідів та розробка нових стратегій співпраці в майбутньому. Ще однією причиною відмови від націоналізму стало його активне використання радянськими режимами з метою легітимізації в країнах Східної Європи. Як приклад можна назвати політику В. Мочара в Польщі, або А. Ранковича в Югославії в другій половині 1960-х рр.

Саме такі обставини спонукали Ч. Мілоша до творення «Родинної Європи». Самозаглибившись у дусі М. Пруста в спогади «втраченого часу», він створив надзвичайно ностальгійний текст, у якому розв'язок проблеми власної ідентичності відбувся через утвердження інакшості та наголосі на спротиві європейському культурному полю. Звідси – пошук родинності, який перенесено на Центральну Європу, або точніше її історичну форму – ягеллонську Річ Посполиту. Це була літературна спроба воскресити те, що французький історик П. Нора назвав «місцями пам'яті».

Загалом, ідея прочитання текстів, присвячених Центральній Європі, крізь призму колективної пам'яті надзвичайно спокуслива і відкриває чималі дослідницькі перспективи. Так, психологічні експерименти показали, що на рівні індивіда свідомість власного існування в минулому є фундаментальним елементом, який конструє його ідентичність [4, с. 50]. У випадку з Ч. Мілошем

* там, знизу (фр.).

це конструювання відбувалося через утвердження внутрішньої суперечності, зумовленої поєднанням почуття власної «недорослості», упослідженості й меншовартості, та власної таки самобутності, самоцінності й самодостатності. Спрямовуючи її в історію, Ч. Мілош вийшов на ширші узагальнення, наклавши власні відчуття на колективні уявлення. Так, ідеалізуючи Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполиту, як своєрідну «золоту добу» іншої Європи, заснованої на засадах взаємної толерантності до різномірних етнічних (литовці, поляки, українці, білоруси), мовних (латинська, польська, давньоруська) чи релігійних (католицизм, православ'я, поганство) складових – як властивої запоруки її власної сили і тривкості, яка не насаджувала свої звичаї, а переймала чужі, вона фігурує як протиположна західноєвропейській структурі, просякнутої колоніальною політикою поневолення, відтак набуває власної ваги і вартості, рівної, якщо не вищої за західну модель тогочасної держави [5, с. 138].

Мілошева образна, суб'єктивно-меланхолійна сугестія продовжилася в есе М. Кундери «Трагедія Центральної Європи» (1984 р.). Чеський письменник не просто продовжив мнемонічні мандрівки Центральною Європою, але пристосував тему до тогочасної політичної кон'юнктури. Регіон виявився об'єднаний не лише спільною пам'яттю, але й сучасною автором трагедією поразок опозиційних виступів.

Літератор уявив Центральну Європу простором «малих народів», перед якими постійно стояли виклики збереження ідентичності. Ще із Середньовіччя взаємне переплетення їх історій, співіснування в часі й просторі витворило внутрішню єдність, проявом якої стала духовна культура початку ХХ ст. Абсолютизувавши культурницьке начало, М. Кундера побачив у ньому відповідь тим політичним негодам, які супроводжували буття окремих малих народів упродовж історії, їх вразливість до окупації чужоземною владою. Письменник окреслив контури літературно-мистецького середовища, і, власне, сформував канон митців завдяки якому регіон зміг піднятися над національною обмеженістю й ворожнечею. Відтак, ним наголошено на позадержавному характері Центральної Європи, яка поставала «культурою або долею», уявні кордони якої потрібно щораз накреслювати знову й знову, з кожною новою ситуацією [6].

Таких ситуацій було декілька – у Австрійській імперії та в міжвоєнний час. І попри їх короткочасність і невдалість, вони дозволили побачити Центральну Європу в інтелектуально-культурних і ментальних координатах Європи. М. Кундера не сумнівався у належності «малих народів» до Європи, і розглядав центральноєвропейськість у якості інтелектуальної протиположності «слов'янському світу» та Росії. Остання – «інша цивілізація», на тлі якої відбувалося самоусвідомлення Центральною Європою себе.

Відтак, події другої половини ХХ ст., пов'язані із опозиційним рухом, отримали принципово інше прочитання: «країни Центральної Європи відчувають, що зміни, які сталися в їхній долі після 1945 р., не були просто політичною катастрофою: то був також напад на їхню цивілізацію» [6]. Що ховалося за цим твердженням? Не менше як інтелектуальне повстання проти ялтинсько-потсдамського світового порядку. Бо європейська цивілізаційна належність Центральної Європи і одночасне перебування в складі іншого цивілізаційного радянського блоку складають суть трагедії. Есе М. Кундери, звернене на Захід, мало продемонструвати його відповідальність за стан справ у Центральній Європі: «справжньою трагедією для Центральної Європи є не Росія, а Європа», яка не відчуває її як цінність, яка «бачить в Центральній Європі лише Східну Європу» [6].

Сміливість висновків М. Кундери межує хіба що з їх гіпотетичністю. Письменник, не обтяжений науковою сумлінністю, міг, звичайно, не зважати на точність аргументів при уявленні простору. Питання в іншому – а чому ж тоді його версії Центральної Європи повірили? Які пласти суспільної свідомості та колективних уявлень він підійняв, або/і які перспективи надавало таке уявлення Центральної Європи?

Відповідаючи на запитання, доречно звернути увагу на зовнішній контекст. Актуалізація теми відбулася після поразок опозиційних виступів у регіоні, які загрожували перерости в системність: 1956 р. в Угорщині, в 1968 р. – Чехословаччині, 1981 р. – Польщі. Польські події доповнили цикл поразок опозиційних рухів, після чого поразки перестали усвідомлюватися справою виключно угорців, чехів чи поляків, але стали спільним досвідом. Утім, працю М. Кундери надихає не просто констатація поразок, але й спосіб їх подолання та перетворення у певний соціальний капітал. Його «Трагедія Центральної Європи» це не реквієм, але – гімн створенню.

Пригадуються думки Ернеста Ренана про те, що «спільні терпіння єднають більше, ніж спільні радощі», а «в національних споминах смуток має більше значення, ніж тріумф: смуток накладає обов'язки, смуток спонукає до спільних зусиль» [7, с. 119]. Саме цим шляхом пішов М. Кундера, уявивши Центральну Європу чимось відмінним від радянського блоку, спільним прихистком для розчарованих реаліями побудови соціалістичного суспільства. М. Кундера був не єдиним, хто рефлексував на поразки опозиції, це було спільне місце в дисидентській думці з кінця 1970-х рр. На думку дослідника Таку Шинокари, «інтелектуали спробували перемоти чужий режим морально

і культурно, і відновити статус-кво у довготривалій боротьбі за допомогою створення, або ж у їх суб'єктивних уявленнях, оживлення спільної культурної центральноєвропейської ідентичності й традиції» [8].

Звичайно, співставлення подій 1981 р. із появою у 1984 р. есе М. Кундери саме по собі не є аргументом. Однак, зв'язок стає очевидним при аналізі текстів, присвячених проблемам Центральної Європи, які контекстуально обумовлені суспільно-політичними процесами, і відображали досвід поразки. Не випадково, ключовими термінами у текстах були «трагедія», «драма».

Дискурс Центральної Європи в цьому контексті не унікальний, а продовжував логіку дисидентського опору, пошук його нової ідеології, яка найкраще проявлялася у термінах «неполітичної політики». У різних редакціях, часто опонуючи один із одним, дисиденти-політики накресливали нові стратегії боротьби. Ще в 1976 р. А. Міхнік наполягав на необхідності поступових, поетапних змін замість насильницьких зрушень і раптової ліквідації існуючої системи. Його теорія будувалася на припущенні, що суспільство може прокинутися від тоталітарної анестезії, а люди поступово стануть громадянами. Останнє мало здійснюватися через створення одночасних до влади дійових і комунікаційних мереж [9, с. 139].

Після введення воєнного стану в Польщі, погляди А. Міхніка все більше схилилися в бік тактики «довгого маршу», коли вирішальна сутичка із владою відкладалася на невизначений термін. У «Листах із Бялоленки» він доводив недоцільність відкритої конфронтації і наполягав на створенні «суспільного руху опору» як легального, так і підпільного, тиск якого міг би змусити владу до пошуку компромісу із опозицією. До цієї ж тактики схилявся і лідер «Солідарності» Лех Валенса, який виправдовував політику «самообмеження революції». Яцек Куронь у 1982 р. виступив із новою політичною концепцією. Він запропонував посилити напівлегальну і легальну діяльність різного роду об'єднань, кооперативів, місцевого самоуправління, розвиток приватної ініціативи, створення ринкового анклавів, які мали б зробити Польщу іншою країною, вільною і незалежною від офіційної влади. Створення незалежного суспільства мало реалізувати принцип свободи особливого роду, не зовнішньої, а внутрішньої, радше свободи духу, аніж свободи буття [10, с. 829].

Схожі погляди домінували в чехословацьких опозиційних колах. Так, у 1977 р. філософ Вацлав Бенда запропонував концепцію «паралельного полісу», суть якої полягала в необхідності створення аналогічних державі структур, які б могли хоча б частково замінити відсутні, але необхідні для нормального функціонування суспільства інститути, так чи інакше пов'язані із політичним життям, або ж діяти в межах державних інститутів, із середини «гуманізувати» їх [11]. Абстрагуючись від конкретики, можна сказати – усе це були спроби «залягти на матраци» й сформувати нову стратегію співіснування із радянським режимом.

Схожу функцію засадничо виконував і дискурс Центральної Європи, передбачаючи зміщення опору в площину культури, народження й формування на цьому глибинному рівні нових ментальних і мисленневих сенсів. Центральноєвропейський дискурс став стратегією виживання в умовах (як очікувалося) довгого тоталітарного періоду. Найповніше переплетення стратегії розвитку опозиційного руху із дискурсом Центральної Європи знаходимо в «Антиполітиці» Д. Конрада.

Спостерігаючи дисонанс між офіційним політичним життям країн Центральної Європи та ідейними пошуками громадян цих держав, Д. Конрад проголосив явище «антиполітики», у якій побачив політизацію людей, які не стають політиками, не приймають ніякої участі у владі, проте, впливають на владу через власний моральний, культурний, соціальний авторитет. «Антиполітика, – писав він, – це політична діяльність тих, хто не хоче бути політиками і відмовляється брати участь у владних структурах. Антиполітика – це організація незалежних форумів, до яких можна апелювати із скаргами на політичну владу; це – контр влада, яка може взяти владу, але не хоче. Владу, яку вона вже має в силу свого морального і культурного впливу... Антиполітика і уряд діють у двох різних вимірах, у двох окремих площинах. Антиполітика не підтримує уряд і не виступає проти; це – щось інше. Люди, задіяні в ній, добре знають своє місце; вони створюють мережу, що контролює політичну владу, чинить тиск на саму основу їхнього культурного і морального стану, але не шляхом виборів. Це їхнє право і обов'язок, а над усе – їхній самозахист» [9, с. 158].

Відомі у дисидентських колах інтенції Д. Конрад переніс на простір Центральної Європи, оголосивши антиполітичну політику «стратегією політичного спротиву» характерною рисою цього регіону в той час, коли традиційні політичні засоби не мали сили, а політичною системою країн керували чужі еліти. Таким чином, конрадівське розуміння Центральної Європи, на основі концепту «антиполітики», розкрило новий бік формування поняття, акцентувавши увагу на громадсько-політичному аспекті його конституювання [12, с. 59].

Отже, уявлена письменниками Центральної Європа постала зручним і зрозумілим простором-запереченням Східної Європи. Вона постала альтернативою до витворених у Ялті-Потсдамі

радянських держав, які утворилися в якості центрів оази громадянського суспільства. Такий спосіб уявлення споріднював тексти про Центральну Європу із дисидентськими концепціями «відгороджування» від держави. І тут нічого дивного, адже обидва дискурси породжувалися розчаруванням у соціалістичній державі.

Ідеї розмежування понять держави та нації знаходимо в угорського поета Шандора Чоорі. У «Контексті знайомих понять» (1986 р.) він розглянув державу в якості інструмента тимчасової, зазвичай, не сприятливої, політики: «держава може піддавати мене цензурі, збіднювати, одурювати або ж чимось загрожувати мені, кидати букети квітів у травневе небо» [13, с. 350]. На протигагу їй нація наділялася метафізичною або культурною природою, і ставала справжнім прихистком.

Вживання терміну «нація» дещо спантеличує, однак, контекстуально малося на увазі те ж громадянське суспільство, виведене з-під впливу держави. Щоправда, його сфера існування обмежувалася виключно простором культури і не поширювалася на будь-які прояви соціальної дії, як це бачимо у випадку «антиполітики». Ш. Чоорі вважав, що людину або народ можна на певний час одержавити, що, власне, відбулося у країнах соціалістичного блоку, але не національний дух. Бо навіть у часи кризи й занепаду він залишається собою, звужуючись до окремих літературних творів. Звідси ототожнення літератури й нації, їх «нероздільність у свідомості» [12, с. 351].

Для Ш. Чоорі очевидна єдність Центральної Європи через схожість досвіду взаємодії між державами і націями, які його наповнюють, а, відтак, подібність шляхів виходу із кризи, зумовленої діяльністю радянських режимів. Поет відштовхувався від твердження про слабкість держави, вбачаючи у ній закономірний результат зовнішнього поневолення. Через це він вважав політичні рішення малопродуктивними, здатними хіба що змінити поневолювача. Відсутність власної потужної політичної сили спонукала Ш. Чоорі вказати на іншу логіку звільнення: «У країнах, затиснутих між Заходом і Сходом, зміна режиму ніколи не починається з того, що та чи інша партія прихилиє маси на свій бік, проводить голосування і формує новий уряд. У нас передовсім повинні змінитися людські серця. Повинні змінитися стиль мовчання і стиль говоріння, тон віршів і тон прози. А новий стиль закономірно відкриває нові істини і нові взаємозв'язки. І все це, з'являючись і накопичуючись в культурі, не тільки змінює душі, але й вимагає змін у суспільстві» [14, с. 356].

Отже, літературна Центральна Європа – це та своєрідна рекреація до якої стиснувся національний дух, дух опору. Саме тому, творення центральноєвропейського дискурсу не просто літературні витівки, а – «служіння істині», «спільна справа», «боротьба за незалежність людини, яка прагне досконалості» [13, с. 353]. Література – це тимчасовий прихисток, і водночас – «тренувальний майданчик» де виконуються нові ідеї, це – «місце загартування моральної мужності», «центр із виховання незалежної людини» [13, с. 357].

Як бачимо, центральноєвропейський дискурс суттєво розширював дисидентські проекти формування аналогічних до соціалістичної держави структур і надавав виразної єдності поодиноким проявам опозиційності в Польщі, Чехословаччині чи Угорщині.

У відомому початку «Сили безсилых» В. Гавела (який, у свою чергу, був парафразом початку «Комуністичного маніфесту») стверджувалося, що «Східною Європою походить примара, яку на Заході називають «дисидентським рухом» [15, с. 8]. Так от, те, що було «примарою» для Східної Європи, стало мешканцем Європи Центральної. Літератори перенесли сухі теоретичні побудови політиків-дисидентів на широке тло минулого, вписавши їх у по суті маргіальну регіональну традицію. Результатом цього синтезу став уявний простір, приналежність до якого розкривалася в опозиційності до радянських офіційних структур та цінностей.

Можна погодитися із дослідницею Олею Гнатюк в тому, що в кожній із культур – чеській, польській, угорській, словенській і хорватській – дискурс Центральної Європи протиставляв себе уніфікаційним тенденціям радянської культури, тобто перетворенню національної культури на різновид спільної соціалістичної культури, а отже, й спільної ідентичності. Центральноєвропейський дискурс пропонував заманливу ідею національної тожсамості, вписаної в європейський контекст і водночас виразно дистанційованої від Радянського Союзу [16, с. 273].

Новизна літераторів полягала у залученні до політичних проектів потужних механізмів колективної пам'яті, які дозволили в перспективі створити потужний альтернативний наратив спільних уявлень і цінностей, надати опозиціонерам необхідної аргументованості. Зазвичай, комунізм розглядався у якості суспільно-політичного ладу, функціональна непридатність якого виступала основним аргументом на користь його відкидання. Дисиденти пішли іншим шляхом, адже для них очевидно була інтелектуальна привабливість комунізму та «опію інтелектуалів» марксизму. Для дисидентів, після хвилі поразок, стало очевидно, що перемога над комунізмом може бути досягнутою лише в інтелектуальній площині. Отож, вони потребували інтелектуального інструменту здатного підважити «комуністичну утопію» як ідею. За таких умов дискурс Центральної Європи отримував своє виправдання, хоча за багатьма своїми характеристиками Центральна Європа була такою ж утопією, або, за словами літераторів – мрією.

Уявляючи Центральну Європу, вони найперше наділяли опозиційний рух спільною колективною пам'яттю, в основі якої лежали багато в чому взаємовиключні міфи – австро-угорський та ягеллонський. Щоправда, у 1980-ті рр. на цьому не акцентувалося, натомість підкреслювалося значення цих спадщин для осмислення своєї інакшості. Така колективна пам'ять мала легітимізувати не лише саме існування спільноти, але також її структур суспільного домінування й форм політичної влади. Державу, яка здійснює владу, не завжди акцептують, і чим сильнішим є її тиск, тим більша ймовірність опору. У символічній сфері опір проявляється у творенні відмінних, альтернативних супроти насаджуваних державою образів минулого, які ставлять під сумнів претензії влади на її законність, у відкиданні офіційно пропагованих зразків, у забуванні та запам'ятовуванні згідно з іншим, аніж пропагований, зразком. Реконструкція минулого є для пригноблених свідченням власної ідентичності та силою, яка утримує при житті прагнення до свободи та незалежності. Польська дослідниця Барбара Шацька вважає, що «покликання на образ минулого, сконструйований інакше, ніж офіційний, та інакше інтерпретований, а також запам'ятовування і забування згідно з іншим зразком, – це втеча з-під контролю держави, що може привести до виникнення інших, нових структур влади» [4, с. 58, 60].

Наступним важливим елементом стало формування стійких уявлень про простір існування опозиційного руху. Літератори його маркували поверх національних кордонів, вбачаючи в цьому умову єднання на ширшій ідентичності, і, водночас, протиставляючи себе колективним іншим – Західній і Східній Європам. Винайдення такого відмінного простору сприяло переведенню питання належності регіону за межі дискусії капіталістичного й комуністичного світів, спробою довести, що ідеологічні підходи не охоплюють уповні всього комплексу проблем регіону.

Утім, Центральну Європу легше уявити, аніж маркувати. Бо накласти власні фантазії на географічні межі виявилось справою нелегкою. Кордони Центральної Європи часто перемальовувалися, і, врешті-решт, набули доволі умовного характеру. Не випадково ключову роль у конструюванні простору відігравали позагеографічні підходи. Центральну Європу легше було уявити на особистісному рівні, як територію Кафки в минулому, або ж Кундери у 1980-х рр.

Уявність такої Центральної Європи ні для кого не була її запереченням. Так, один із польських інтелектуалів відзначав: «Коли Кундера накинув нам, нашій уяві утопію і програму Центральної Європи, ця утопія в певному розумінні почала існувати як щось, що впливає на наше мислення та наші дії. Незважаючи на утопічність і наївність цієї програми, незважаючи на її невиразність і, можливо, хибність» [16, с. 273]. Про це ж говорив Д. Конрад, відмовляючись маркувати Центральну Європу на карті: «Вона лежить десь на східних окраїнах Заходу та західних окраїнах Сходу. Точніше кажучи, вона животіє лише як ностальгія та утопія» [16, с. 273]. Данилу Кішу Центральною Європою нагадала «альфського дракона» з «Острова пінгвінів» Анатолія Франса, бо «ніхто з тих, хто твердить, що його бачив, не спромігся описати, як він виглядає» [16, с. 273].

Однак, такий підхід мав очевидні вади. Тому, формуючи спільний простір, літератори надали йому високого градусу емоційності, осмисливши Центральну Європу як простір травми, абсурду і жертви. Одним із перших до цієї теми звернувся Е. Бойтар, але розлогіші міркування знаходимо в публіцистиці 1980-х рр. Так, Ш. Чоорі відзначав: «Ми, мешканці Центральної і Південно-Східної Європи – поляки, чехи, румуни, угорці, серби – живемо в ситуації неперервної драми. У підганяючи одна другу драматичних ситуаціях» [13, с. 352]. Йдеться не лише про констатацію драматичного досвіду, але й виявлення тих рис, які підносять над ним, і дозволяють сформулювати власні цінності, які є типовою рисою центральноєвропейця, яка відрізняє його від східно- чи західноєвропейців. «Мешканці цього регіону, – продовжую цитування Ш. Чоорі, – майже всі як один можуть сказати: в цьому столітті вони пройшли через всі види зла, які здатні загубити і народи, і окрему людину. Пізнали зовнішні і внутрішні апокаліпсиси. Але те, що певним чином, зазнаючи живих втрат і часто вивертаючись навиворіт, нам усе-таки вдалося вижити, допоки ще озброює нас певною «німою філософією» і «німою політичною самосвідомістю». У непрохідній хащі сьогоденних тлумачень світу приємно усвідомлювати, що істинною реальністю буття в наш час є власна реальність людини. Вона й зобов'язувала нас не тільки до виживання, але й до твердого протистояння» [14, с. 358].

Зрештою, можна стверджувати, що літератори, відштовхуючись від маркування простору, плавно вийшли на проблеми ідентичності. Остання у їх творах набула значної парадоксальності й, подекуди, абсурдності. Так, угорський прозаїк Петер Естергазі вбачав сенс центральноєвропейськості у відсутності розуміння власного «я»: бути центральноєвропейцем «означає не знати себе» [8]. У есе 1988 р. він окреслив власне відчуття порожнечі: «Найбільша брехня – в тому, що нам говорили: ми є. Існує країна. Існує деяке «ми». Але це не так. Ми роздрібнені (розбиті, розідрані на шматки). Але якщо є тільки «я», то наші справи кепські. Ніхто так не беззахисніший, як людина самотня» [17, с. 371]. Вихід із цієї екзистенційної дилеми письменник побачив у «мрії» про Центральну Європу, яка здатна втілитися через творчість: «Із яких-то пір хоча

б щось, залежне від нас, від нашої фантазії, таланту! Пофантазувавши, ми можемо навіть уявити, наче ми вільні. І тоді – я, власне, до цього схиляю – ми, можливо, повернемо собі втрачене і бажане «ми». Спробуємо спочатку вимовити вголос ці слова: ми, народи Центральної Європи, після чого, напевно, буде легше вимовити: ми, угорці, ми, словенці, ми, серби, etc» [17, с. 372].

Обтяженість історією, на думку багатьох літераторів, найповніше розкриває сенс центральноєвропейськості. Ч. Мілош відзначав, що історичні уявлення центральноєвропейця «завжди годуються колективною пам'яттю і відчуттям загрози». Д. Конрад уявлення про історію обмежив ретроспективним мріянням: «якби тоді склалося б по-іншому, то все пішло б чудово. Майже-перемоги, ніби-то-досягнення, а потім гіркий екстаз самозвинувачень» [8].

Що стояло за такими інтелектуальними кроками здогадатися не важко. О. Гнатюк переконана у тому, що привабливість концепції Центральної Європи для дискурсу ідентичності полягала у входженні – принаймні в царині ідей – до європейської спільноти: «В уяві центральноєвропейців міф Європи посів важливе місце; правдоподібно, саме він поєднав досить різні чеські, угорські та польські концепції. Той міф також визначав спільну мету – «повернення до Європи» [15, с. 69]. Погоджуючись в цілому, хотілося б підкреслити, що єднання із Європою здійснювалося не на абстрактних цінностях, а на співпадінні її цінностей із засадами опозиційного руху. Відтак, сама Центральна Європа – частина Заходу. На думку Івана Жигала, «дискурс Центральної Європи як жертви, як простору травми і простору абсурду сприяв тому, що Центральна Європа почала видаватися Заходу «не чужою», звідси – та надмірність уваги, із якою Захід почав відноситися до держав Центральної Європи, починаючи з другої половини 1980-х рр.» [8].

Більше того, Центральна Європа постала викликом для бюрократичного проекту Брюсселя, який утверджувався в другій половині ХХ ст. М. Кундера доводив, що «Європа», відрізана від таких типово європейських міст, як Будапешт, Прага, Лейпціг та Варшава, не має сенсу. Європи немає без Центральної Європи [1, с. 358].

Заклики М. Кундери і Д. Конрада виявилися дочасними. Центральна Європа виявилася вдалим маркетинговим ходом для літераторів і культурологів, тематичною новинкою, здатною зацікавити читача. Такий собі притулок для рафінованих східноєвропейських письменників, ширше – інтелектуалів.

Апробація проекту Центральної Європи відбулася у травні 1988 р. на конференції в Лісабоні. На одному із засідань розгорілася дискусія між його прихильниками та опонентами із СРСР, на бік яких став І. Бродський. Окремі тези цієї дискусії надзвичайно цікаві з огляду на відвертість учасників. По суті, йшлося про те, що сприйняття центральноєвропейськими інтелектуалами себе як культурної цілісності наклалося на непорозуміння із боку радянських письменників, які такої цілісності за ними не вбачали, і продовжували застосовувати щодо них традиційні уявлення як про представників літератури Польщі, Чехословаччини, Угорщини і т. п.

Якщо Татяна Толстая несприйняття ідеї Центральної Європи пояснювала її лінгвістичним розмаїттям, то І. Бродський відкинув феномен «Центральної Європи» на рівні літератури [19]. На що Адам Загаєвський зауважив, що «на культурному рівні Центральна Європа не менш штучна побудова, аніж концепція Радянського Союзу як культурної єдності» [19].

Утім, швидко з'ясувалося, що суперечка мало стосувалася літератури, а мала неприйнятний для СРСР контекст. Його виразником став сербський письменник-емігрант Д. Кіш, який підкреслив політичну складову концепції Центральної Європи: «ця ідея була висловлена для того, аби підірвати концепцію Радянського Союзу, щоб перестати розглядати Центральну Європу лише однією з його складових, щоб отримати право бути самими собою», а згодом додав: «Антиросійська» за своєю ідеєю, тому що ми опинилися поміж двох культурних впливів і намагаємося знайти власне місце. Не варто надто спрощувати. Це не тільки антирадянське поняття. Воно більше, аніж «антирадянське» [19]. І це не модифікація первісної ідеї Д. Кішем, як це могло здатися на перший погляд. Ч. Мілош був категоричний: «Центральна Європа – це антирадянська концепція, поява якої була спровокована окупацією цих країн... Це поняття, вищою мірою вороже Радянському Союзу» [19].

Концепт Центральної Європи порушив традиційну дихотомію Європи на Західну і Східну, а також запропонував «дисидентську» версію уявлення європейського простору. Завдяки йому на інтелектуальному рівні заперечено «доктрину Л. Брежнєва». Адже, на відміну від соціалістичної Східної Європи, уявлена інтелектуалами Центральна Європа постала простором західних цінностей. Дискурс суттєво доповнював наявні програми дисидентів і сприяв посиленню їх аргументації в діалозі із представниками Заходу. Бо початково у нього закладалося розуміння того, що дискусія про Центральну Європу – це дискусія про Європу, але дискусія, яка велася із Центральної Європи. Традиційно європейці мислили про себе і про світ, тепер же частина світу почала мислити про них. Очевидно, що такий досвід був історично обумовлений конкретними поразками, а на тогочасному етапі – поразками опозиційних виступів. Саме тому Центральна

Європа свідомо міфологізувалася, і засадничо наділялася ознаками «втраченого раю». І хоча простір Центральної Європи гранично виводився із реальності й переносився в площину «чистої» творчості, він поставав вагомим інструментом руйнування інтелектуальних ідеологем радянських режимів, ослаблював тотальність контролю над свободою і цінностями суспільств. А поряд із дисидентськими концепціями, дискурс Центральної Європи окреслював межі виникаючого у межах соціалістичного ладу громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. К.: Дух і літера, 2011. 464 с. 2. Мараи Ш. Земля! Земля! Из книги воспоминаний // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 285–336. 3. Мілош Ч. Родина Європа / Пер. з польської. Львів: Літопис, 2007. 390 с. 4. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці: Книги-XXI, 2011. 248 с. 5. Поліщук Н. Інша Європа: дискурс ідентичності в есеїстичній прозі Чеслава Мілоша «Родина Європа» // Київські полоністичні студії. Т. XIX. К.: Університет «Україна». С. 134–140. 6. Кундера М. Трагедія Центральної Європи. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm> (дата звернення 01.02.2017). 7. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. С. 107–120. 8. Жигал І. Центральна Європа як пространство-фантом і травма. URL: <http://noweteksty.com/2015/06/02/ivan-zhigal-centralnaya-evropa-kak-prostranstvo-i-travma/> (дата звернення 01.03.2017). 9. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К.: Мегатайп, 2003. 336 с. 10. Польша в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. А. Носкова. М.: Индрик, 2012. 952 с. 11. Бенда В. Параллельний поліс. URL: http://krotov.info/libr_min/02_b/en/da.htm (дата звернення 01.03.2017). 12. Донська А. Політична обумовленість концепту Центральної Європи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2014. Вип. 1. С. 57–61. 13. Чоори Ш. Контекст знайомих понять // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 348–353. 14. Чоори Ш. Государство и писательская фантазия // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 354–359. 15. Гавел В. Сила безсилий / Пер. з чеської. Київ: «Чеська бібліотека», 2016. 144 с. 16. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с. 17. Эстерхазы П. Центральная Европа как рана, туман, заблуждение, надежда и безнадежность // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 371–373. 18. Лиссабонская конференция по литературе. Русские писатели и писатели Центральной Европы за круглым столом. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/5/se8.html> (дата звернення 01.02.2017).

References

1. Heffernen M. Znachennya Yevropy. Neohrafiya ta heopolityka [The Significance of Europe. Geography and geopolitics]. K.: Dukh i litera, 2011. 464 s. 2. Marai Sh. Zemlya! Zemlya! Iz knigi vospominanii [The Earth! Earth! From the book of memoirs]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 285–336. 3. Milosh Ch. Rodynya Yevropa [Family Europe] / Per. z pol's'koyi. L'viv: Litopys, 2007. 390 s. 4. Shats'ka B. Mynule – pamyat' – mit [The past – memory – myths]. Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2011. 248 s. 5. Polishchuk N. Insha Yevropa: dyskurs identychnosti v eseyistychniy prozi Cheslava Milosha «Rodynya Yevropa» [Another Europe: discourse of identity in essay prose by Cheslava Milosha «Family Europe»]. Kyivys'ki polonistychni studiyi. T. XIX. K.: Universytet «Ukrayina». S. 134–140. 6. Kundera M. Trahediya Tsentral'noyi Yevropy [Tragedy of Central Europe]. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm> 7. Renan E. Shcho take natsiya? [What is a nation?]. Natsionalizm: antolohiya / Uporyadnyky O. Protsenko, V. Lisovyy. K.: Smoloskyp, 2000. S. 107–120. 8. Zhigal I. Tsentral'naya Evropa kak prostranstvo-fantom i travma [Central Europe as a phantom space and trauma]. URL: <https://noweteksty.com/2015/06/02/ivan-zhigal-centralnaya-evropa-kak-prostranstvo-i-travma/> 9. Tysmenyanu V. Povорот u politytsi: Skhidna Yevropa vid Stalina do Havela [Turn in politics: Eastern Europe from Stalin to Havel]. K.: Mehatayp, 2003. 336 s. 10. Pol'sha v XX veke: Ocherki politicheskoi istorii [Poland in the XX century: Essays on political history] / Otv. red. A. Noskova. M.: Indrik, 2012. 952 s. 11. Benda V. Parallel'nyi polis [Parallel Policy]. – URL: http://krotov.info/libr_min/02_b/en/da.htm. 12. Dons'ka A. Politychna obumovlenist' kontseptu Tsentral'noyi Yevropy [Political Conditionalness of the Concept of Central Europe]. Visnyk Kyivys'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politolohiya. 2014. Vyp. 1. S. 57–61. 13. Choori Sh. Kontekst znakomykh ponyatii [Context of familiar concepts]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 348–353. 14. Choori Sh. Gosudarstvo i pisatel'skaya fantaziya [The state and the writer's fantasy]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 354–359. 15. Havel V. Syl'a bezsilykh [Power of the Impotent] / Per. z ches'koyi. Kyiv: «Ches'ka biblioteka», 2016. 144 s. 16. Hnatyuk O. Proshchannya z imperiyeyu: Ukrayins'ki dyskusiyyi pro identychnist' [Farewell to the Empire: Ukrainian Debate on Identity]. K.: Krytyka, 2005. 528 s. 17. Esterkhazy P. Tsentral'naya Evropa kak rana, туман, заблуждение, надежда и безнадежность [Central Europe as a wound, fog, delusion, hope and hopelessness]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 371–373. 18. Lissabonskaya konferentsiya po literature. Russkie pisateli i pisateli Tsentral'noi Evropy za kruglym stolom [Lisbon Conference on Literature. Russian writers and writers of Central Europe at a round table]. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/5/se8.html>

Ярослав Сэко

ЦЕНТРАЛЬНОЕВРОПЕЙСКИЙ ДИСКУРС В КОНТЕКСТЕ ДИССИДЕНТСКОГО ДВИЖЕНИЯ 1980-Х ГГ.

В статье рассмотрены особенности формирования центральноевропейского дискурса в оппозиционной публицистике 1980-х гг. Главное внимание обращено на соотношение идеи Центральная Европа с популярными диссидентскими концепциями борьбы.

Ключевые слова: Центральная Европа, дискурс, диссидентское движение, М. Кундера, Ч. Милош.

Yaroslav Seko

CENTRAL CONTEXT DISCOURSE IN THE DISSIDENT MOVEMENT OF THE 1980S

In the article the features of formation of the Central European opposition journalism discourse in the 1980s. The main attention is paid to the idea of Central Europe relationship with popular conceptions of dissident resistance.

Key words: Central Europe discourse dissident movement, M. Kundera, Ch. Milosz.

УДК 94(483)

Юрій Павлович

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У ВІЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ТА ПОЛІТОЛОГІВ (1991–2004 РР.)

У статті аналізуються основні аспекти внутрішньої політики Республіки Білорусь. Розглядаються думки українських політиків та позиції політичних партій щодо суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Республіці Білорусь в період 1991–2004 рр. Також подається і аналізується українськими істориками та політологами основна політична модель управління в Білорусі та правління президента Республіки Білорусь – Олександра Лукашенка. Подана значна кількість соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України різних періодів щодо ставлення українців до білоруського та українського президентів, до Білорусі загалом.

Ключові слова: Республіка Білорусь, внутрішня політика, політичні партії, політична модель, соціологічні опитування.

Національно-демократичні сили Білорусі не були активнішими, якщо порівняти із українськими, в процесі здобуття незалежності на пострадянському просторі. Вихід на політичну арену незалежної Білорусі супроводжувався внутрішньополітичною боротьбою між опозицією, яку очолював лідер білоруського Народного Фронту «Відродження» Зенон Позняк та Олександром Лукашенко, який опирався на підтримку старої номенклатури.

8 грудня 1991 р. в Білорусі, у селі Віскулі, поблизу Біловезької пущі, глави держав і уряди трьох радянських республік – України, Росії, Білорусі – підписали епохальну угоду. Цей документ констатував припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права й декларував утворення Співдружності незалежних держав (СНД). В угоді про створення СНД ці держави заявили про прагнення розвивати співпрацю у політичній, економічній, гуманітарній, культурній та інших сферах. Екс-президент України Леонід Кравчук заявив, що: «Шушкевич та Єльцин представляли самих себе, а я – волю народу. Коли ми сіли за стіл, то жодного проекту не було. Я взяв чистий аркуш паперу, ручку й сказав, що писатиму. Перший пункт: СРСР як геополітична система і суб'єкт міжнародного права перестає існувати» [1]. Л. Кравчук підкреслює, що в цей період все здійснював у відповідності до Конституції України та Біловезька угода стала єдиним виходом для демократичного життя суспільства: «В Конституції України була стаття про те, що кожен народ має право на самовизначення аж до відокремлення. І відповідно до норм міжнародного права, ми підписали документи та подали їх на ратифікацію в парламенті. Усе витримано з точки зору як національного, так і міжнародного законодавства. І тому критикувати власне угоду нема за що. Критика в тому – чи потрібно було денонсувати, «розвалювати», як писали пізніше, Радянський Союз. Я думаю, що людина неупереджена, здатна до аналізу, довідавшись про репресії, Голодомор, війни, нищення людей, яких убивали тільки тому, що вони не вписувалися в існуючу систему, зробить тільки один висновок: це була тоталітарно-репресивна машина, яка не могла існувати далі. Скажу більше, якби ми не підписали Біловезьку угоду, а застосували інший варіант, то могла политися кров» [1, с. 1].

Білоруська позиція, одразу ж після розпаду СРСР, відрізнялася від української, оскільки Л. Кравчук летів одразу ж після інавгурації Президента, яка відбулася 5 грудня 1991 р. Президент України чітко розумів, що український народ стоїть на позиції незалежності України і проти СРСР. У цей же час ситуація в Білорусі кардинально відрізнялася, насамперед це пов'язано із внутрішньополітичною боротьбою за владу, не вироблено чіткої позиції влади, оскільки такої й не було: «Ми були готові до того, що Радянський Союз припиняє існування. Але як, у якій формі – це інше питання. Коли я їхав до Мінська, у мене були тези про те, що Україна має бути незалежна, але якогось документа ні в мене, ні в Єльцина, ні в Шушкевича не було. Документ відпрацьовувався вже у Віскулях. До речі, Шушкевич та Єльцин там представляли самих себе, а я єдиний там представляв волю народу. І коли за моїми плечима стояв народ, то я почувався досить упевнено» [1, с. 2]. Л. Кравчук разом із Станіславом Шушкевичем не могли прийняти рішення без російського президента Бориса Єльцина. За словами Л. Кравчука: «Борис Єльцин і Михайло Горбачов казали, що Радянського Союзу без України не буде, і це – правда. Я в літаку доводив Станіславу Станіславовичу, що не можу підписати договір, бо це вже не моя воля, а воля народу. Україна проголосувала за незалежність. Він запитує, що ж тоді робити? Я кажу: давай будемо чекати Єльцина, ми удвох, без Росії, не зможемо вирішити це питання. Шушкевич стояв на позиціях незалежності Білорусі, але ми достеменно не знали, як це може бути, яка формула може бути застосована. Єдине, до чого ми домовилися, – дуже обережно ставитися до формулювань» [1, с. 4]. Російська позиція вже з цього періоду намагалася нав'язувати і диктувати свої умови щодо подальшої долі пострадянських країн, однак українська позиція змогла все ж таки, за підтримки білоруської сторони, переконати, що СРСР в минулому, спільні кордони, збройні сили не можуть бути спільними, оскільки це заперечить незалежність кожної країни. Також, за словами Л. Кравчука, майбутній президент Білорусі Олександр Лукашенко був проти угоди: «Лукашенко був затятим противником Біловезьких угод і за їх ратифікацію не голосував. Крім того, вже ставши президентом, він мене збирався оголосити персоною нон грата» [1, с. 4–5].

У одному інтерв'ю російському журналу, О. Лукашенко заявив: «Це була ініціатива Шушкевича. Перед цим він мав одержати дозвіл на підписання документів від білоруського парламенту» [2].

Український історик, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, Михайло Кріль висловив такі думки щодо подій, які склалися в Республіці Білорусь у 1991 р.: «Влада в країні, після Біловезької угоди, залишалася в руках колишньої партійної номенклатури, яку уособлював уряд В. Кебича. Республіка не мала власної державної політики, війська, валюти, контрольованих кордонів» [3, с. 30].

Після підписання Біловезької угоди та утворення СНД в Білорусі продовжувалася боротьба за владу. Українська преса цього періоду активно описує події не тільки пов'язані з обранням президента України Леоніда Кучми, а й перші президентські вибори в Білорусі. У 1994 р. Москва активно підтримувала на президентських виборах в Україні Л. Кучму і опиралася успіху О. Лукашенка в Білорусі. Навіть напередодні другого туру президентських виборів до Мінська прилетів підтримати московського фаворита В. Кебича прем'єр-міністр Віктор Черномирдін. В. Черномирдін відмовився розмовляти з найбільш ймовірним переможцем виборів. Єдиним російським політиком, який підтримував О. Лукашенка, тоді був Володимир Жириновський. Для порівняння, до України допомагати Л. Кучмі, у Київ, прилітав Аркадій Вольський, і своїх симпатій до колишнього українського прем'єра ще до виборів не приховували вищі керівники Росії та інших країн СНД [4].

10 липня 1994 р. першим президентом Республіки Білорусь обрано О. Лукашенка. За нього проголосувало понад 80 % громадян, які брали участь у голосуванні. Перші місяці при владі він присвятив винятково боротьбі із вороже налаштованим проти нього парламентом [4]. За словами Л. Кравчука, О. Лукашенко створив таку економічну та політичну ситуацію в Білорусі, яка влаштовувала Росії [4].

Український історик М. Кріль, дослідник історії Центрально-Східної Європи, про обрання О. Лукашенка президентом Білорусі: «З обранням Лукашенка на посаду глави держави поступово утверджувався авторитарний стиль правління, сформувалася «вертикальна структура» виконавчо-розпорядчих органів як у центрі, так і в провінції, він отримав повноваження самостійно призначити керівників місцевої адміністрації. Президент почав масовий тиск на політичну опозицію, яка до кінця 90-х років ХХ ст. практично була усунена з органів державної влади» [3, с. 36].

Ставлення українських політиків та українських політичних партій щодо президента Республіки Білорусь відрізнялися. Однак в перші роки незалежності України у Верховній Раді України, Республіку Білорусь ліві сили ставили в приклад. Комуністична партія України прихильно ставилася до білоруського президента і створювала стереотипи в українській громадській думці про «ідеальний порядок та правильну політику» О. Лукашенка [5].

Упродовж 1994–2004 рр. діалог України й Білорусі носив перманентний характер. Багато політичних партій підтримувало керівництво Білорусі в період виборчих кампаній. Не можна сказати, що в цей період Україна у зовнішній політиці Білорусі, як і Білорусь у зовнішній політиці України відіграли ключові ролі. З одного боку, ці держави конкурували в міжнародному середовищі за ті або інші преференції від Росії, з іншого – рухалися у різних інтеграційних напрямках у різношвидкісному режимі. Україна у 1991–1994 рр. надіялася на Білорусь, як на союзника, однак імперські зазіхання Російської Федерації не дали змоги налагодити тісні міждержавні відносини обох держав. Росія дуже вдало, через дипломатичні візити, комісії, які входили до складу президентського оточення, і складалися наполовину із російських політиків, увійшла в довіру новому президенту Республіки Білорусь – О. Лукашенку.

З огляду на те, що з часу незалежності держав, форми правління України й Білорусі були з яскраво вираженою президентською домінантою (до конституційної реформи в Україні в 2004 р.), основний політичний діалог будовався саме на рівні глав держав. Упродовж двох каденцій перебування на пості президента Л. Кучми, український і білоруський лідери зустрічалися 19 разів. Половина із цих зустрічей проходила під час офіційних візитів глав держав, половина – під час самітів СНД або інших міжнародних зустрічей у багатогранному форматі [6, с. 22]. Українські політичні партії мали розбіжності у поглядах стосовно Республіки Білорусь. Тобто, політичні партії розглядали ймовірних стратегічних партнерів, зовнішньополітична установка щодо наявних або потенційних загроз воєнного характеру. Також політичні партії розглядали участь України у воєнно-політичних блоках, або позаблоковості. Щодо відносин із Республікою Білорусь, то деякі політичні партії вбачали у ній надійного стратегічного партнера. Наприклад: партія «Солідарність» Петра Порошенка у програмі якої в розділі зовнішньополітичних стосунків подається інформація про налагодження відносин із сусідніми державами і налагодження взаємовигідного економічного співробітництва прикордонних регіонів України та сусідніх держав [7, с. 12].

Ще одна політична партія, яка конкретно заявляє про свою симпатію до білоруської влади – «Прогресивна соціалістична партія України», лідер – Наталія Вітренко. У програмі якої чітко вказано політичні і воєнні партнери: «Визначення стратегічним союзником України – Росії та Білорусі, пріоритетний розвиток з країнами СНД» [7, с. 16].

Комуністична партія України з лідером Петром Симоненко будувала спільні плани із країнами СНД. У їх програмі йшлося про: «Відродження на новій основі Союзу рівноправних братніх народів як добровільне об'єднання суверенних соціалістичних держав» [7, с. 19].

Але й були такі політичні партії, які виступали проти союзу і подальшої співпраці із СНД, партії, які розглядали окремі країни, як можливих стратегічних союзників, та й такі, які повністю відкидали політичний діалог з країнами СНД. Конгрес українських націоналістів, який очолював Ярослав Стецько, взагалі відкидав співпрацю із Республікою Білорусь та Росією. У програмі партії це чітко зазначено: «Негайний вихід України з неоколоніального СНД. Не входження України в ніякі наддержавні та міждержавні утворення за участі Росії та Білорусі» [7, с. 9]. Партія Геннадія Удовенка – «Народний Рух України», виступала за позаблоковий статус України та припинення участі в СНД, натомість посилення двохсторонніх відносин з Республікою Білорусь [7, с. 10].

Партія «Християнсько-народний союз» (лідер – Володимир Стретович) у зовнішньополітичній установці партії відмовлялася від участі України у політичних, економічних, військових структурах СНД, відмовлялися від співпраці із Республікою Білорусь та Росією. Партія «Промисловців та підприємців України» (лідер – Анатолій Кінах) у своїй програмі заявляє про тісну співпрацю із сусідніми країнами: «інтенсивний розвиток взаємовигідних економічних та культурних зв'язків з сусідніми країнами, особливо з Білоруссю та Росією» [7, с. 14]. Партії, які пройшли в український парламент уникають відкритих протистоянь із правлячими колами Білорусі. У своїх програмах вони обходять питання співпраці з Республікою Білорусь, крім таких, які вбачають в особі президента Білорусі О. Лукашенка надійного союзника і стратегічного партнера України (КПУ, соціалісти).

Білорусь із О. Лукашенком прагнула і намагалася повернути соціалістичне минуле, яке було таким близьким для білоруського народу, тому зовнішня політика Білорусі спрямовувалася на пошуки надійних партнерів. Однак, не усі політичні інститути України ставилися прихильно до Білорусі, тому із часом виростає певний політичний бар'єр між державами.

Щодо ставлення до білоруської влади, яку втілював О. Лукашенко, українська суспільна думка упродовж 1991–2004 рр., на відміну від політичної позиції української влади, суттєво відрізняється. Згідно із даними досліджень Інституту соціології НАН України, специфічною рисою суспільно-політичної свідомості українців є «гойдалки» емоційного ставлення до влади із переважно критичною оцінкою діяльності усіх державних інституцій [4, с. 8–12].

Після чергових президентських виборів помітно зростали рівень довіри до глави держави і оцінка його діяльності, але вона ніколи не була вище 6-ти балів за 10-бальною шкалою. І також неминуче приблизно через рік після президентських виборів, а то й раніше, відбувалося суттєве

зниження довіри до нової влади. Переважно більшість населення України робили порівняння власної політичної системи, президентської діяльності, парламенту із іноземними інституціями влади. Найчастіше, українці, порівнювали українську владу із владою найближчих сусідів, таких, як Білорусь та Російська Федерація.

Жоден із українських президентів, згідно із даними досліджень Інституту соціології НАН України, так і не став владою для усієї країни. Президента визнавали тільки та частина людей, яка сприяла його обранню на посаду президента.

Цікавим фактом є те, що закордонним керівникам українські громадяни довіряли більше, ніж українським керівникам – саме тому, що в цьому випадку менше проявлялися міжрегіональні розбіжності, а найпопулярнішим вже декілька років поспіль залишається О. Лукашенко. Білоруський президент за 10-бальною шкалою випереджає американських і російських колег, включаючи Володимира Путіна в період його президентства. Насправді популярність білоруського президента в Україні відображає і незадоволення українців вітчизняним олігархічним капіталізмом, якого немає у білорусів, і прагнення до відносно соціальної стабільності і порядку, як у Республіці Білорусь. Такі дані, щодо ставлення до білоруського президента і політичної системи відображають схожість у політичних поглядах частини українців і білорусів. Цей показник практично не змінюється, згідно із даними опитувань Інституту соціології НАН України упродовж 1994–2004 рр. [8].

24 листопада 1996 р. за ініціативи президента Республіки Білорусь відбувся референдум із питання прийняття нової редакції конституції і деяких інших питань. За прийняття конституції із змінами і доповненнями висловилися понад 84,14 % виборців [9]. Референдум значно розширив повноваження глави держави.

У відповідності з новою редакцією конституції Республіки Білорусь був сформований представницький і двопалатний законодавчий орган – Національні збори. Він складається із Палати представників і Ради Республіки (частина обирається від областей і району Мінська, частина призначається президентом Республіки Білорусь). Виконавчу владу в Республіці Білорусь здійснює уряд – Рада Міністрів, підпорядкований президенту та підзвітний парламенту. Судова система Республіки Білорусь складається із Верховного Суду, обласних, районних, військових судів, мінського міського та ін. Контроль за конституційністю правових актів здійснює Конституційний Суд Республіки Білорусь. Захід, США та Україна не визнавали результатів референдуму [10].

У бюлетенях було всього сім питань, чотири із яких ініційовані президентом, а три – парламентом. За підсумками голосування, виборці підтримали два президентські пропозиції, парламентські ж були відхилені. Таким чином, відлік терміну президентства О. Лукашенка був розпочатий заново, що дозволило йому продовжити своє перебування на цій посаді [10].

Варто відзначити, що низка держав і міжнародних організацій результати референдуму не визнали, оскільки голосування проводилося із серйозними порушеннями. Незважаючи на це, у 2004 р. відбувся ще один референдум, були прибрані обмеження на кількість президентських термінів для однієї особи. Так, О. Лукашенко отримав можливість брати участь у всіх наступних президентських виборах. Як і перший, референдум 2004 р., не визнаний низкою країн і міжнародних організацій, зокрема, ЄС і США. Політична система Республіки Білорусь, від початку правління О. Лукашенка, замість демократичних змін, набрала диктаторського характеру.

Список використаних джерел

1. Леонід Кравчук: Шушкевич та Єльцин представляли себе самих, а я волю народу. URL: <https://www.unian.ua/politics/25360-leonid-kravchuk-shushkevich-ta-eltsin-predstavlyali-samih-sebe-a-ya-volyu-narodu.html> (дата звернення 01.03.2017).
2. Лукашенко обізвав Кравчука продажним і пригрозив йому групою «Альфа» // Українська Правда. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/11/23/3022001/> (дата звернення 01.03.2017).
3. Кріль М. М. Історія Центрально-Східної Європи. Київ, 2008. С. 30.
4. Дутко П. Ю. Синдром раннього Лукашенка. Українська правда. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/06/8/5119491/> (дата звернення 01.03.2017).
5. Порівняльна політологія. Трансформація політичних систем у країнах СНД та Балтії. URL: <http://schoolib.com.ua/politologiya/1/64.html> (дата звернення 01.03.2017).
6. Галузевий державний архів МЗС України. Ф. 8. Оп. 97. Спр. 400, 22 арк.
7. Центр Разумкова. – Національна безпека і оборона. № 1, 2002. С. 2.
8. Інституту соціології НАН України. Ставлення українського суспільства до українського та білоруського президентів. Соціологічне опитування. URL: <https://i-soc.com.ua/ukr/index.php> (дата звернення 01.03.2017).
9. Офіційні результати Референдуму 24 листопада 1996 р.: URL: <http://www.rec.gov.by/refer/refer1996.html> (дата звернення 01.03.2017).
10. Вибори у Білорусі: Лукашенко в п'ятий раз стає президентом // РБК-Україна. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/vybory-belarusi-lukashenko-ryatyy-raz-stanovitsya-1444588402.html> (дата звернення 01.03.2017).

References

1. Leonid Kravchuk: Shushkevych ta Yel'tsyn predstavlyaly sebe samykh, a ya volyu narodu. [Yeltsin and Shushkevich represent themselves, but I will of the people]. URL: <https://www.unian.ua/polititss/25360-leonid-kravchuk-shushkevich-ta-eltsin-predstavlyali-samih-sebe-a-ya-volyu-narodu.html>.
2. Lukashenko obizvav Kravchuka prodazhnym i pryhrozyv yomu hrupoyu «Al'fa» [Lukashenko called the corrupt Kravchuk and threatened him by a group of "Alpha"] // Ukrayins'ka Pravda. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/11/23/3022001/>.
3. Kril' M. M. Istoriya Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy [The history of Central and Eastern Europe.]. Kyiv, 2008. S. 30.
4. Dutko P. Syndrom rann'oho Lukashenka [Lukashenko earlier Syndrome] – Ukrayins'ka pravda. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/06/8/5119491/>.
5. Porivnyal'na politolohiya. Transformatsiya politychnykh system u krainakh SND ta Baltiyi [Transformation of political systems in the CIS and Baltic countries]. URL: <http://schoolib.com.ua/politologiya/1/64.html>.
6. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv MZS Ukrayiny. – F.8. – O. 97. – Spr. 400, 22 ark.
7. Tsentr Razumkova. [Razumkov Center] – Natsional'na bezpeka i oborona. – # 1, 2002. – S. 12.
8. Instytutu sotsiologiyi NAN Ukrayiny. Stavlennya ukrayins'koho suspil'stva do ukrayins'koho ta bilorus'koho prezidentiv. Sotsiologichne opytuvannya [The attitude of Ukrainian society to the Ukrainian and Belarusian presidents.]. URL: <http://i-soc.com.ua/ukr/index.php>.
9. Ofitsiyni rezul'taty Referedumu 24 lystopada 1996 r. [Official results Referedumu November 24, 1996]. URL: <http://www.rec.gov.by/refer/refer1996.html>.
10. Vybory u Bilorusi: Lukashenko v pyatyy raz staye prezidentom [Elections in Belarus: Lukashenko for the fifth time becomes president] // RBK-Ukrayina. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/vybory-belarusi-lukashenko-pyatyy-raz-stanovitsya-1444588402.html>

Юрий Павлович**ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В ВИДЕНИИ
УКРАИНСКИХ ИСТОРИКОВ И ПОЛИТОЛОГОВ (1991–2004 ГГ.)**

В статье анализируются основные аспекты внутренней политики Республики Беларусь. Рассматриваются мнения украинских политиков и позиции политических партий по общественно-политическим процессам, которые происходили в Республике Беларусь в период 1991–2004 гг. Также подается и анализируется украинскими историками и политологами основная политическая модель управления в Беларуси и правления президента Республики Беларусь – Александра Лукашенко. Представлено значительное количество социологических опросов Института социологии НАН Украины разных периодов в отношении украинцев к белорусскому и украинскому президентам, Беларуси в целом.

Ключевые слова: Республика Беларусь, внутренняя политика, политические партии, политическая модель, социологические опросы.

Yuriy Pavlovych**DOMESTIC POLICY OF BELARUS IN THE VISION OF UKRAINIAN HISTORIANS
AND POLITICAL SCIENTISTS (1991–2004)**

This article analyzes the highlights domestic policy of Belarus. Posted opinion of Ukrainian politicians and political party positions on social and political processes in Belarus in 1991–2004 years. This article presents the Bialowieza agreement and its impact on the future of life in the former Soviet republics. The basic intent of representatives of Ukraine, Belarus and Russia in meeting in Viskula. Also presented and analyzed Ukrainian historians and political scientists major political model of governance in Belarus and president of the Ukrainian SSR – Alexander Lukashenko. Submitted a significant number of opinion polls Institute of Sociology NAS Ukraine different periods attitude to Ukrainian Presidents of Belarus and Ukraine in Belarus in general. The political system of the Republic of Belarus from the start of Lukashenko, instead of democratic change, gaining dictatorial character.

Key words: Republic of Belarus, domestic policy, political parties, political model, polls.

УДК 334 (477+549)

Тетяна Лахманюк

СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ІСЛАМСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПАКИСТАН У ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ (1991–2013 РР.)

У статті автор розглядає історію українсько-пакистанських міждержавних взаємин; визначає основні закономірності й тенденції зародження і розвитку співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, його місце в структурі міжнародних відносин; висвітлює історико-політичні передумови і чинники налагодження співпраці між країнами у нових геополітичних умовах; досліджує основні тенденції процесу становлення та розвитку політичних зв'язків, механізми формування і реалізації повноцінних двосторонніх відносин; аналізує напрямки політичної співпраці між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, її зміст і пріоритети; акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів; показує місце українсько-пакистанських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Ключові слова: Україна, Ісламська Республіка Пакистан, політичне співробітництво, відносини, зовнішня політика.

У період посилення глобалізації для багатьох країн, включаючи Україну й Ісламську Республіку Пакистан (далі – ІРП), зовнішній чинник, тобто побудова, зміцнення і розвиток міжнародних відносин, незважаючи на їх різноманітність, національно-культурні, національно-релігійні та інші відмінності, є одним із ключових напрямків. Це впливає на вирішення найважливіших соціально-економічних проблем і, багато в чому, сприяє зміцненню їх національних економік, виробничих сил, національної незалежності, політичної самостійності, у тому числі й безпеки держав.

Актуальною проблемою сьогодення залишається вивчення українсько-пакистанських відносин у політичній сфері, визначення специфіки договірно-правової бази співробітництва.

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-пакистанських міждержавних взаємин.

Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-пакистанської співпраці у нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку політичних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-пакистанських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Актуальність дослідження зумовлена також тим, що наукових праць дослідницького спрямування з цієї проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях М. Антохіва [1], П. Черника [6], можна виділити також В. Макуха, який займався дослідженням взаємовідносин між Україною і країнами Південної Азії, в тому числі й України та Пакистану [4].

З часу здобуття Україною незалежності й створення державних механізмів побудови зовнішньополітичних відносин пройшло більш як 25 років. За цей період багато що змінилося, процес розвитку відносин з іншими державами не стояв на місці, ця тенденція зберігається і на сьогодні. Азійський вектор України визначався, передусім, поглядами на розвинуті й економічно сильні країни, такі, як: Китай, Індія, Японія, Південна Корея, а також на багаті нафтою країни Близького Сходу. Відносини із державами регіону Середньої Азії та Кавказу, які входили раніше до республік колишнього СРСР, а пізніше у СНД, мали як би само собою зрозуміле продовження цих відносин, але в інших формах й умовах. З розпадом СРСР населення великої євразійської території опинилося досить у непростих умовах і зіткнулося із безліччю різних проблем цього, якщо його можна назвати «перехідного періоду від колишніх республік до державних новоутворень».

ІРП, утворена в 1947 р., у результаті розподілу британської Індії, що пережила за свою історію не тільки злети, а й три війни з Індією, втратою Східного Пакистану, на території якого виникла нова держава Бангладеш, завжди висловлювалася за пріоритетність у відносинах із мусульманськими державами. Безумовно, Україна – велика країна Європи і не зважати на це було просто не можливо [3].

Українсько-пакистанські відносини започатковувалися задовго до офіційного визнання Пакистаном незалежності України (31 грудня 1991 р.) та встановлення дипломатичних відносин (16 березня 1992 р.). Їх історія сягає часів колишнього СРСР, коли радянські фахівці, переважна більшість із яких була українцями, допомагали в 1960–1970-х рр. розбудовувати ключові галузі промисловості й народного господарства ІРП. Саме тоді були побудовані Карачинський металургійний комбінат, що залишається найбільшим у Пакистані, низка потужних гідроелектростанцій у пакистанських районах Тарбела, Калабаг, формувалася місцевий парк сільськогосподарської техніки та вантажних автомобілів, які вироблялися на українських підприємствах [5].

Перші кроки в українсько-пакистанських відносинах проявили не стільки державні структури, скільки колишні воїни-афганці, тобто Український союз ветеранів Афганістану на чолі з головою Державного комітету України з питань ветеранів С. Червонопиським. Невідомі долі багатьох українських солдатів, які вважалися, загиблими, зниклими безвісти або такими, що знаходилися ще у полоні, не давали спокою їх родичам, близьким, товаришам по службі.

З часу виведення військ колишнього СРСР із Афганістану, в 1989 р., завдання повернення військовослужбовців, які знаходилися у полоні збройних формувань на територіях Афганістану та Пакистану, було дуже складним. Саме Український союз ветеранів Афганістану першим підняв ці питання і, як наслідок, виник результат: 29 вересня 1992 р. відбулася зустріч міністра закордонних справ України А. Зленка з міністром закордонних справ Пакистану М. Канжу в Нью-Йорку. Керівники зовнішньополітичних відомств обговорили питання допомоги пошуку громадян України із числа полонених і осіб, які пропали безвісти під час війни в Афганістані. Пакистанській стороні передано відповідний список. Але, крім цього, сторони також підтвердили спільне бажання зберегти та розвивати відносини й економічне співробітництво, напрацьовані між двома країнами з часів існування СРСР.

У липні 1993 р. в Нью-Йорку, під час обговорення у Раді Безпеки (далі – РБ) ООН питання про неправомірне рішення Верховної Ради Росії щодо так званого «федерального статусу» м. Севастополя, постійний представник Пакистану при ООН Джамшид Маркер був єдиним серед представників держав-членів РБ ООН, хто виступив на підтримку позиції України і своєю активністю багато в чому сприяв виробленню спільної позиції держав-членів РБ ООН, які засудили дії російського парламенту й кваліфікували подібні дії як такі, що не відповідають принципам міжнародного права [3].

З жовтня 1997 р. у Києві розпочало свою діяльність посольство Пакистану в Україні, з січня 1998 р. в столиці ІРП – місті Ісламабад – функціонує посольство України [5]. Першим послом ІРП у нашій державі став досвідчений кар'єрний дипломат Тарік Фарук Мірза (вірчі грамоти вручив Президенту України 21 жовтня 1997 р.) [3].

Політичні контакти між країнами на всіх рівнях, включаючи президентський і міністерський, дозволяють ґрунтовно обговорювати нагальні питання міжнародного життя та двосторонніх відносин, співпрацювати у сферах нових викликів і загроз. Політичний діалог між Україною та Пакистаном упродовж більш як двох десятиріч набув регулярного характеру. Особливого акценту йому надали зустрічі президентів України й ІРП у рамках ООН (1993, 1997, 2003 рр.); переговори прем'єр-міністрів двох країн у рамках всесвітнього економічного форуму (Давос, 2008 р.); візит в Україну міністра закордонних справ Пакистану (1994 р.); обмін візитами міністрів оборони двох країн (1995, 2006 рр.) [6].

Упродовж 27 березня – 5 квітня 2000 р. відбувся візит до Пакистану української делегації на чолі з головою Державного комітету України у справах ветеранів С. Червонопиським. За сприяння Товариства Червоного Півмісяця Пакистану проведено роботу щодо уточнення даних про співвітчизників, які не повернулися в Україну з часів участі у воєнних діях в Афганістані, досягнуто домовленості про сприяння пакистанської сторони в їх поверненні на батьківщину. Відбулися переговори у Міністерстві промислової політики і виробництва, Міністерстві освіти ІРП щодо розвитку двосторонніх відносин. 23–30 травня 2000 р. – візит до Пакистану делегації державного комітету промислової політики України та української зовнішньоекономічної асоціації «Важмашімпекс». Досягнуто попередніх домовленостей про участь українських компаній в реконструкції пакистанських залізниць, поставках необхідного обладнання, локомотивів, вагонів, а також у проектуванні, спорудженні й реконструкції металургійних потужностей в Пакистані.

3–7 липня 2000 р. – візит в Україну федерального секретаря (міністра) залізниць і комунікацій ІРП Джаведа Ашрафа. Під час візиту підписано протокол про початок двостороннього співробітництва у реконструкції пакистанських залізниць. У листопаді 2000 р. – візит у Пакистан офіційної делегації України на чолі з першим заступником секретаря РНБО В. Радченком для участі в міжнародній військово-технічній виставці у м. Карачі. Проведено зустрічі з головою виконавчої влади ІРП П. Мушаррафом, членами уряду Пакистану. 23–27 квітня 2001 р. – візит в

Україну командувача ВМФ ІРП, адмірала А. Мірзи. Проведено переговори з міністром оборони, командувачем ВМФ, іншими високопосадовими представниками оборонного відомства України з питань подальшого розвитку співпраці у військово-морській сфері. 16–23 липня 2001 р. – візит до Пакистану української делегації на чолі з головним конструктором Харківського конструкторського бюро ім. Морозова, Героєм України, генерал-лейтенантом М. Борисюком для участі в церемонії передачі на озброєння армії Пакистану 15 сучасних танків спільного виробництва «Аль-Халід». Керівнику української делегації президент і голова виконавчої влади Пакистану П. Мушарраф вручив пам'ятну відзнаку [3].

У рамках чинних домовленостей між зовнішньополітичними відомствами проходять постійні політичні консультації, черговий раунд яких на рівні заступників міністрів закордонних справ відбувся в Ісламабаді у червні 2010 р. За результатами п'ятого раунду українсько-пакистанських політичних консультацій на рівні заступників міністрів закордонних справ (10 червня 2010 р.) були визначені першочергові заходи з активізації процесу укладення базового пакету політичних й економічних угод. Серед важливих завдань на найближчу перспективу – підписання угоди про взаємний захист і сприяння інвестиціям, угоди про створення міжурядової українсько-пакистанської комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва, а також угоди про повітряне сполучення, які перебувають на остаточних стадіях погодження сторонами.

Останнім часом набувають динаміки процеси міжрегіонального й міжгалузевого співробітництва, які створюють основу для безпосередніх контактів між бізнесовими колами України і Пакистану, сприяють налагодженню взаємовигідних відносин між підприємцями двох країн, координації, обміну та систематизації інформації з перспективних спільних проєктів у різноманітних сферах економіки, освіти, транспорту, освоєнню покладів мінеральних ресурсів, агропромислового комплексу тощо. Зважаючи на міжнародний авторитет України, ІРП розраховує на підтримку ініціатив у боротьбі із терористичними загрозами, врегулювання ситуації в Афганістані, зміцнення заходів довіри у азійському регіоні. Разом із тим, перед сторонами стоять нагальні завдання зі створення більш сприятливих умов для нарощування взаємовигідного співробітництва [1, с. 14–15].

Станом на вересень 2012 р., договірно-правова база українсько-пакистанських відносин нараховує наступні документи: меморандум про взаєморозуміння між Україною і Пакистаном (укладений 07 липня 1994 р.) [2]; меморандум про взаєморозуміння між торгівельно-промисловою палатою України та торгівельно-промисловою палатою м. Лахор (підписаний 1 липня 1999 р.) [3]; меморандум про взаєморозуміння щодо двосторонніх консультацій між Міністерством закордонних справ України і Міністерством закордонних справ ІРП (укладений 3 березня 2005 р.); план співробітництва між Міністерствами оборони України та Пакистану на 2006 р. (укладений 13 травня 2006 р.); меморандум про взаєморозуміння між торгівельно-промисловою палатою України і федерацією торгівельно-промислових палат Пакистану (укладений 18 травня 2006 р.); угода між Кабінетом Міністрів України й урядом ІРП про взаємну охорону секретної інформації (підписана 2 листопада 2006 р.); план співробітництва між Міністерством оборони України та Міністерством оборони ІРП на 2007 р. (підписаний 2 листопада 2006 р.); меморандум про співробітництво між Кабінетом Міністрів України й урядом ІРП в оборонній сфері (укладений 2 листопада 2006 р., затверджений Кабінетом Міністрів України 23 травня 2007 р.); меморандум про взаєморозуміння між Дипломатичною Академією при МЗС України та Академією дипломатичної служби МЗС Пакистану (укладений 15 листопада 2006 р.); положення про повноваження (діяльність) спільної українсько-пакистанської комісії з питань співробітництва у військовій та оборонно-промисловій галузях (підписано 6 жовтня 2009 р.); угода між урядом України й урядом ІРП про торгівельно-економічне співробітництво (підписана 9 жовтня 2009 р., набула чинності 31 січня 2011 р.); конвенція між Кабінетом Міністрів України та урядом Пакистану про уникнення подвійного оподаткування і попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи (набула чинності 30 червня 2011 р.); угода між урядом України та урядом ІРП про створення спільної українсько-пакистанської комісії з питань економічного співробітництва (25 липня 2012 р.). На сучасному етапі українсько-пакистанських відносин стоїть завдання використати наявний позитивний досвід двостороннього співробітництва в цивільних напрямках співпраці, чому сприятимуть інтенсифікація політичного діалогу, розширення договірно-правової бази, створення умов для активізації діяльності бізнес структур на ринках двох країн й ін. [2].

Таким чином, набутий за більш як двадцять п'ять років високий рівень взаєморозуміння між Україною та ІРП у політичній сфері, значний потенціал взаємовигідної співпраці створюють сприятливі передумови для подальшої активізації українсько-пакистанських відносин у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Антохів М. П. Наш інтерес на півдні Азії: щодо перспектив економічного співробітництва Пакистану й України // Урядовий кур'єр. 2012. 11 грудня (№ 231). С. 14–15. 2. Договірні-правова база українсько-пакистанських відносин. URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/pak/5153.html. (дата звернення 01.04.2017). 3. К истории становления и развития сотрудничества между Пакистаном и Украиной. URL: <http://svit.ukrinform.ua/Pakistan/pakistan.php?menu=attitudes> (дата звернення 01.04.2017). 4. Макух В. В. Україна і країни Південної Азії: перспективи розвитку співробітництва // Зовнішні справи. 2011. № 1. С. 14–16. 5. Посольство України в Ісламській Республіці Пакистан. URL: <http://pakistan.mfa.gov.ua/> (дата звернення 01.04.2017). 6. Черник П. П. Сьогоднішні українсько-пакистанські стосунки. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/po4_chernik.htm. (дата звернення 01.04.2017).

References

1. Antoxiv M. P. Nash interes na pivdni Aziyi: shhodo perspektyv ekonomichnogo spivrobitny`cztva Paky`stanu j Ukrayiny [Our interest is on the south of Asia: in relation to the prospects of economic collaboration of Pakistan and Ukraine] // Governmental courier. 2012. 11 december. (№ 231). pp. 14–15. 2. Dogovirno-pravova baza ukrayins`ko-pakystanskyh vidnosy`n [Base of Ukrainian-pakistani relations]. URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/pak/5153.html. 3. K istorii stanovlenija i razvitija sotrudnichestva mezhdju Pakistanom i Ukrainoj [To history of becoming and development of collaboration between Pakistan and Ukraine]. URL: <http://svit.ukrinform.ua/Pakistan/pakistan.php?menu=attitudes>. 4. Makuh V. V. Ukrayina i krayiny` Pivdennoyi Aziyi: perspektyvu rozvytku spivrobitnycztva [Ukraine and countries of South Asia: prospects of development of collaboration] // External businesses. 2011. № 1. Pp. 14–16. 5. Posol`stvo Ukrayiny` v Islams`kij Respublicij Paky`stan [Embassy of Ukraine in Islam Republic Pakistan]. URL: <http://pakistan.mfa.gov.ua/>. 6. Cherny`k P. P. S`ogodnishni ukrayins`ko-pakystans`ki stosunky [Today`s Ukrainian-pakistani relations]. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/po4_chernik.htm

Татьяна Лахманюк

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ УКРАИНОЙ И ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ ПАКИСТАН В ПОЛИТИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ (1991–2013 ГГ.)

В статье автор рассматривает историю украинско-пакистанских межгосударственных взаимоотношений; определяет основные закономерности и тенденции зарождения и развития сотрудничества между Украиной и Исламской Республикой Пакистан, его место в структуре международных отношений; освещает историко-политические предпосылки и факторы налаживания сотрудничества между странами в новых геополитических условиях; исследует основные тенденции процесса становления и развития политических связей, механизмы формирования и реализации полноценных двусторонних отношений; анализирует направления политического сотрудничества между Украиной и Исламской Республикой Пакистан, ее содержание и приоритеты; акцентирует внимание на договорно-правовой базе этих контактов; показывает место украинско-пакистанских отношений в структуре международных отношений.

Ключевые слова: Украина, Исламская Республика Пакистан, политическое сотрудничество, отношения, внешняя политика.

Tetyana Lakhmanyuk

COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND ISLAM REPUBLIC PAKISTAN IN POLITICAL MEASURING (1991–2013)

In the article an author examines history of Ukrainian-pakistan intergovernmental mutual relations; determines basic conformities to the law and tendencies of origin and development of collaboration between Ukraine and Islam Republic Pakistan, his place in the structure of international relations; lights pre-conditions and factors of adjusting of collaboration between these countries in new geopolitical terms; explores the basic tendencies of becoming and development of political connections, mechanisms of forming and realization of valuable bilateral relations; analyses directions of political collaboration between Ukraine and Islam Republic Pakistan, its maintenance and priorities; accents attention on the base of these contacts; shows the place of Ukrainian-pakistan relations in the structure of international relations.

Key words: Ukraine, Islam Republic Pakistan, political collaboration, relations, foreign policy.

УДК 930: [327.019.52(47:474):001:061.1]

Ольга Гапесва

ІСТОРИКО-МЕНТАЛЬНІ СКЛАДОВІ КОНФЛІКТНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ МІЖ РОСІЄЮ ТА КРАЇНАМИ БАЛТІЇ

Однією зі складових конфліктності в інформаційній сфері між Російською Федерацією та країнами Балтії є тлумачення подій 1939–1940 рр. та звільнення останніх від фашистської окупації. Після розпаду СРСР у балтійських країнах створено низку державних структур для «відновлення історичної справедливості» та оцінки наслідків окупаційних режимів. Одночасно ініційовано створення міждержавних історичних комісій з метою обговорення проблемних питань спільного історичного минулого. Автором досліджено форми і методи деструктивного впливу, що здійснює Російська Федерація в інформаційному просторі країн Балтії, зокрема, щодо фальсифікації історичних подій. Встановлено пропагандистську скерованість діяльності науково-дослідних установ, інформаційно-аналітичних агенцій та окремих представників наукової громадськості щодо формування негативного іміджу балтійських країн на міжнародній арені.

Ключові слова: пострадянський простір, інформаційна сфера, інформаційно-пропагандистська діяльність, країни Балтії, Росія.

Російська Федерація (далі – РФ) проводить інформаційну політику, скеровану на формування негативного іміджу Литви, Латвії та Естонії на міжнародній арені. Як свідчить змістовний аналіз російськомовного контенту в інформаційному просторі балтійських країн, до цієї діяльності окрім працівників сфери масової комунікації залучені також відомі російські науково-дослідні установи та окремі представники наукової громадськості.

Упродовж лютого-квітня 2017 р. побачили світ звітні матеріали спецслужб країн Балтії, у яких основною загрозою національній безпеці останніх визначено пропагандистську діяльність РФ в інформаційній сфері. Так, у щорічнику естонського департаменту інформації (далі – ЕДІ) «International Security and Estonia» [1] стверджується, що РФ здійснює інформаційні кампанії проти країн-членів НАТО та ЄС шляхом поширення деструктивної інформації за допомогою ЗМІ та соціальних мереж [1, с.17]. «Росія послідовно поширює тезу, що Естонія, Латвія і Литва не поважають права своїх російськомовних мешканців і фальсифікують історію. Балтійським країнам створюється імідж недемократичних і проблемних партнерів, з метою послаблення їхнього зв'язку із союзниками та скорочення їхньої ролі у формуванні зовнішньої політики щодо Росії. Порушення прав російськомовного населення описується як «етнокультурний геноцид» у формі «неонацистських настроїв», – йдеться у доповіді [1, с.19].

З цього приводу викладач Інституту міжнародних відносин і політичних наук Вільнюського університету, політолог Неріюс Малюкявичюс зауважує: «В інформаційному плані ми все ще є своєрідною інформаційною колонією, яка належить до східного простору. Цей феномен колонії демонструє кількість російської продукції; ця продукція збирає чималу аудиторію. Пострадянська ностальгія існує у певній частині суспільства, що посилюється за допомогою фільмів і серіалів, поєднуючись з розчаруванням у нашій політичній системі. Через цю «м'яку» атаку приходять і геополітична атака» [2].

У доповіді поліції безпеки Міністерства внутрішніх справ Латвії окреслено перелік питань, до яких російські спецслужби виявили чималу зацікавленість упродовж 2016 р. Серед них – стан обороноздатності країни; соціально-політичні події та громадська думка про владу; відносини між різними етнічними групами, ситуація напередодні місцевих виборів у 2017 р. і ставлення до міжнародних політичних подій. Латвійські фахівці зазначають, що у своїй діяльності російські спецслужби використовують неурядові організації, науково-дослідні інститути, виші та ЗМІ та орієнтовані, передусім, на російськомовне населення республіки [3].

Продукція російськомовних інформаційно-аналітичних агенцій, діяльність яких пов'язана із балтійським регіоном, свідчить: останнім часом читачів намагаються переконати, що країни Балтії не мають права на існування, а Литовська республіка є, у розумінні російських пропагандистів, «недодержавою». Нещодавно фахівцями служби стратегічних комунікацій Міністерства оборони Литовської республіки у соціальній мережі Facebook виявлено карти балтійського регіону, на яких розміщено сепаратистські утворення на зразок українських псевдореспублік на Донбасі. «Кожен наш громадянин став своєрідною мішенню для ворожої пропаганди», – констатують спеціалісти, – «... Не всі люди є істориками і політиками, а пересічні громадяни погано орієнтуються у таких питаннях» [4].

Інформаційний вплив на країни Балтії також поширює російська асоціація балтійських досліджень (далі – РАПД), утворена 7 квітня 2016 р. і зареєстрована у м. Санкт-Петербурзі як

об'єднання вчених у сфері соціальних та гуманітарних наук (офіційна адреса сайту організації – <http://baltstudies.ru/association/>). За висновками фахівців естонських спецслужб, основною функцією якої є підтримка російських позицій на балтійському напрямку, підготовка «псевдонаукових» публікацій і організація відповідних конференцій [1].

У наших попередніх наукових студіях розглянуто особливості інформаційного протистояння між РФ та Естонією на прикладі подій квітня 2007 р., відомого як «бронзова ніч». Нами встановлено, що утворення РАПД тісно пов'язано з діяльністю фонду «Історична пам'ять», директором якого є відомий у науковому середовищі Олександр Дюков, автор книги «Міф про геноцид. Репресії радянської влади в Естонії». Для забезпечення діяльності РАПД фонд «Історична пам'ять» отримує значну грошову підтримку з адміністрації президента РФ [1, с.20; 5].

Слід зауважити, що неодноразові спроби російських науковців переписати історію країн Балтії, фальсифікація та пропаганда в інформаційному просторі нагадують російський сценарій напередодні анексії Кримського півострову та військової агресії на Сході України.

Метою статті є дослідження взаємовідносин між РФ та балтійськими країнами в інформаційній сфері у контексті пошуку «історичної справедливості» й боротьби із фальсифікацією історичних подій та доведення гіпотези, що діяльність наукових інституцій РФ є складовою інформаційно-пропагандистської діяльності та інструментом впливу на історичну свідомість населення балтійських країн.

Наукова новизна дослідження, передусім, полягає у залученні до наукового обігу публіцистичних матеріалів, виступів та інтерв'ю політичних діячів та вчених з питання, що вивчається, та є цілісним дослідженням складових інформаційного протистояння між РФ і балтійськими країнами.

З метою ознайомлення зі студіюванням проблемних питань взаємовідносин між РФ та балтійськими країнами, нами проаналізовано зміст баз даних електронних наукових бібліотек (<http://dspace.nbuv.gov.ua/>; http://elibrary.ru/project_free_access.asp; <http://socionet.ru/>) та бібліометричних систем Scopus і Google Scholar. Так, у дослідженнях російських вчених, здебільшого, розглядаються: становище російськомовного населення, політика балтійських країн щодо нього та перспективи міждержавних відносин у балтійському регіоні, а також питання історичної пам'яті та історичної політики у сучасних геополітичних реаліях. Для нашої студії цікавими є наукові праці Д. Ланка, В. Смирнова, А. Скачкова, В. Полещука, І. Розенфельда, М. Демурина, М. Литвинова.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на творчий доробок калінінградського політолога, аналітика центру загальнополітичних досліджень «Русская Балтика» О. Носовича «Задворки Європи. Почему умирает Балтика» [6] та «История упадка. Почему у Балтики не получилось» [7], які, на нашу думку, є зразком фальсифікацій, викривлення та підтасовування історичних фактів.

Отже, після розпаду СРСР у балтійських країнах розпочався процес пошуку національної ідентичності, особливістю якого стало заперечення існуючих за часів СРСР тлумачень щодо подій 1939–1940 рр. та визволення останніх від фашистської окупації. Як слушно стверджує російський науковець Д. Ланко, йдеться про «діаметральне сприйняття російськомовними та балтійськими діаспорами передвоєнного, воєнного і післявоєнного періодів. «...В якості аксіоми, – продовжує він, – «у балтійській історіографії відомо судження про те, що їхні країни у середині минулого століття пережили «три окупації» – нацистську і дві радянські» [8].

Як наслідок, упродовж 1992–1998 рр. у країнах Балтії утворено комісії щодо оцінки наслідків тоталітарних режимів та «відновлення історичної справедливості»: Центр дослідження геноциду і резистенції громадян Литви (<http://genocid.lt/centras/ru/>); Державна комісія з розслідування репресивної політики окупаційних сил в Естонії (<http://www.just.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id.../valgeraamat.pdf>) та латвійська комісія «Щодо встановлення кількості жертв тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР та місць їх масового поховання, узагальнення інформації про репресії й масові депортації та підрахунку заподіяної Латвійській державі та її мешканцям шкоди» (<http://okupacijaszaudejumi.lv/ru/par-komisiju>). Проте, на думку російського дослідника В. Криворученка, «...функціями цих організацій став не захист, а швидше напад, не боротьба з фальсифікацією, а сама фальсифікація з метою згнати Росію ідеологічно» [9]. У цьому ж контексті цікавими є погляди В. Смирнова: «Дефіцит історії» веде до самоідентифікації країн Балтики на етапі як «Європа, але не зовсім Європа» та зумовлює необхідність великої роботи по «виробленню нової історії» державності [10]. М. Литвинов також наголошує про упередженість досліджень багатьох балтійських істориків та однобічний підхід щодо розуміння причин і наслідків історичних процесів, які відбувалися у балтійських республіках [11].

Одночасно із діяльністю вказаних структур, наприкінці 90-х рр. минулого століття у російському науковому середовищі виникла ідея щодо створення на міждержавному рівні історичних комісій між Естонією, Латвією, Литвою та РФ з метою обговорення проблемних питань

спільної історії. Зрозуміло, що науковці країн Балтії сподівалися на проведення незалежних досліджень та отримання вільного доступу до державних та відомчих архівів колишнього СРСР, проте їхні оптимістичні очікування виявилися передчасними. У положенні про спільну російсько-латвійську комісію істориків (http://www.latvia.mid.ru/news/ru/11_052_Polozhenie.pdf) йдеться про надання доступу до архівної спадщини «по можливості».

Перші спроби створити історичну комісію між РФ та Латвією розпочалися у 1997 р. та завершилися невдало через низку організаційних питань. Тоді запропоновано компромісний варіант: до складу комісії істориків при президентові Латвії у якості закордонного представника включено доктора історичних наук, професора, академіка РАН О. Чубар'яна. Слід зауважити, що латвійські історики, передусім, наполягали про надання їм доступу до архівних матеріалів, зокрема тих, що мали гриф обмеженого користування. Деяким із них такий доступ надано, проте через використання останніми отриманих документів в інтересах власної держави, їм відмовлено у проведенні подальших досліджень [12].

У 2005 р. латвійські історики презентували наукову працю «Історія Латвії: ХХ століття», яка отримала вкрай негативну рецензію російських колег та була сприйнята як спроба переписати історію з позицій тодішньої політичної еліти Латвії [13]. У 2006 р. академік О. Чубар'ян припинив свою участь у роботі комісії істориків через ігнорування його поглядів латвійськими істориками.

Про організацію спільної російсько-латвійської комісії істориків наприкінці 2010 р. на вищому рівні домовилися президенти двох країн – Дмитро Медведєв і Валдіс Затлерс. Її завданням визначено поглиблене вивчення історії двох країн у ХХ ст. та висвітлення у широкому міжнародному контексті малодосліджених й спірних проблем в історії і відносинах двох держав. У рамках комісії створено робочу групу щодо підготовки збірки документів «Латвія і СРСР у міжвоєнний період». Проте наголошувалося, що Латвія зможе оприлюднити матеріали тільки після узгодження їх з Росією. Академік О. Чубар'ян в інтерв'ю інформаційній агенції «Rusbaltic.ru» неодноразово нагадував про це: «Ми ніколи в житті не допустимо, щоб збірка документів у Латвії вийшла без нашої участі» [14].

Після початку російської агресії проти України латвійські історики одностайно проголосували за припинення співпраці з РФ, усі колегіальні заходи скасовано. Також припинилася діяльність щодо створення й спільної збірки документів. До того ж за більш ніж трирічний період співпраці латвійські історики отримали лише третину копій архівних документів, замовлених ними під час відвідування Москви. Натомість О. Чубар'ян в інтерв'ю «Російській газеті» переказує подію так: «Треба сказати, що це була складна комісія. Наші колеги з Латвії в основному концентрувалися на подіях 1939–1940 рр., піднімали питання про так звану окупацію. Рік тому мій співголова з латвійської боку дав, м'яко скажемо, досить суперечливе інтерв'ю, де розповів про роботу комісії на тлі сучасної ситуації в Україні. Потім надійшов лист з Латвії з пропозицією відкласти чергове засідання комісії, яке повинно відбутися у Ризі. Мовляв, зараз не час... Але недавно той же співголова в черговому інтерв'ю заявив, що необхідно розвивати співпрацю з Росією, що позитивно сприйняте нами... Ми передамо латвійським колегам документи про радянсько-латвійські відносини між Першою і Другою світовими війнами, які вони в рамках роботи комісії збирали в наших архівах» [15].

О. Чубар'ян у інтерв'ю порталу rusbaltic.ru розповів: «Після того, як робота комісії була припинена, ми рекомендували архівам, в обов'язок яких входила передача документів дослідникам, не видавати їх (...). Ми вважаємо, що було б недоцільно видавати їм документи з урахуванням їх, я б сказав, ворожої позиції. Зараз ситуація змінюється. Але ніяких нових документів ми не передаємо. Віддаємо тільки ті, які вони відшукали, працюючи у нас приблизно рік тому» [16].

У грудні 2014 р. у Москві відбулася презентація двотомного видання «Діти Сибіру» та документальної стрічки «Куди зникли батьки», підготовлені латвійськими істориками, у яких висвітлено події щодо вислання латвійських громадян у 1940 р. Проте російські пропагандисти звинуватили своїх колег у реалізації «бізнес-проекту», намаганнях дорівняти комуністичний режим до нацистського та отримати у майбутньому компенсацію за «окупацію». Щодо діяльності спільної історичної комісії, зроблено висновки: латвійських істориків хвилювало лише питання визнання РФ факту окупації Латвії, отже, вони наполягали лише на вільному доступі до архівів. Усі спроби відновити діяльність комісії після 2014 р. виявилися безрезультатними.

Більш лояльною виглядала співпраця із литовськими колегами. Представники Литовської Республіки першими висловили готовність до діалогу із РФ, спільна російсько-литовська комісія істориків утворена у 2007 р. Співголовою комісії з литовської сторони став директор Інституту історії Литви, професор Альвідас Никкентайтис, з російської – академік О. Чубар'ян. Цікавим є факт, за підсумками діяльності комісії заплановано видання рекомендацій для видавництва і авторів шкільних підручників з історії, які мали б бути враховані при проведенні експертизи підручників для одержання грифу Міністерства освіти і науки для використання у навчальному процесі. У рамках діяльності

комісії проведено літні історичні школи для молоді. Проте між литовськими та російськими колегами виникли суперечності щодо використання та оприлюднення тих чи інших документів. Лише у лютому 2014 р. у Вільнюсі відбулося чергове засідання комісії та презентовано другий том збірки документів литовських і російських вчених «СРСР і Литва у роки Другої світової війни» [17].

Щодо співпраці із естонськими колегами, така пропозиція надійшла у листопаді 2010 р. від посла РФ в Естонії Ю. Мерзлякова, проте президент країни Тоомас Хендрік Ільвес зауважив, що «... непродуктивно створювати історичні комісії з державами, в яких історичні архіви залишаються закритими, а політики починають домовлятися, як трактувати минуле». Натомість президент закликав співвітчизників до написання мемуарної літератури з метою ознайомлення молоді з історичною правдою, так би мовити, із першоджерел [18]. До того ж події «бронзової ночі» 2007 р. та пов'язаний з ними політико-дипломатичний скандал між РФ та Естонією, розхитування внутрішньої ситуації у країні, яка є членом НАТО і ЄС, економічне та інформаційне протистояння аж ніяк не сприяли налагодженню творчої співпраці та пошуку порозуміння.

Аналіз наукових праць російських дослідників щодо проблемних питань спільної історії РФ та країн Балтії переконливо свідчить: йдеться про викривлення історичних фактів, пропагандистське забарвлення наукових студій, звинувачення балтійських науковців у політизації історичного минулого та просуванні «окупаційної концепції». Створення міждержавних історичних комісії виявилось складовою інформаційно-пропагандистської діяльності РФ у гуманітарній сфері балтійських країн. Небажання визнати історичну правду, маніпулювання спільним історичним минулим поряд із іншими чинниками, на нашу думку, є детермінантою конфліктності в інформаційній сфері на балтійському напрямку.

Список використаних джерел

1. International Security and Estonia: report. URL: https://www.teabemet.ee/pdf/EIB_public_report_Feb_2017.pdf. (дата звернення 01.02.2017).
2. Малукавичюс Н. Литва все еще является информационной колонией восточного пространства. URL: <http://ru.delfi.lt/news/live/ekspert-litva-vse-esche-yavlyaemsya-informacionnoj-koloniej-vostochnogo-prostranstva.d?id=74097620> (дата звернення 01.02.2017).
3. Кристовкис Г. Latvian Security Police's. URL: <http://leta.lv/eng/home/important/A8873147-FCA4-4995-B149-455E169FFB5D/?text> (дата звернення 01.02.2017).
4. Минобороны Литвы: Российская пропаганда о «недогосударстве» является предтечей вторжения URL: <http://newsader.com/34557-minoborony-litvy-rossiyskaya-propaga/> (дата звернення 01.02.2017).
5. Гапеева О. Л. Інформаційне протистояння між Росією та Естонією на прикладі подій «Бронзової ночі» 2007 р. // Військово-історичний меридіан URL: http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_15_2017-86-98.pdf (дата звернення 01.02.2017).
6. Носович А. История упадка. Почему у Балтики не получилось. Москва: «Алгоритм», 2015. 320 с.
7. Носович А. Задворки Европы. Почему умирает Балтика. Москва: «Алгоритм», 2015. 456 с.
8. Ланко Д. А. Историческая память в эпоху глобализации. Пример российско-эстонских отношений // Балтийский журнал. 2011. № 4. С. 6–17.
9. Криворученко В. К. Борьба с фальсификацией истории на постсоветском пространстве: история или политика? // Вестник РУДН, серия История России. 2012. № 4. С. 121–130.
10. Смирнов В. А. Роль политических элит у формировании исторической политики в странах Балтики // Балтийский регион. № 2 (215). С. 78–97.
11. Литвинов М. Ю. Фальсификация довоенной истории Балтики в исторической литературе // Исторические науки и археология. Том 7. № 5. Часть 2. 2015. С. 58–60.
12. Гушин В. Российско-латвийская комиссия историков: в повестке дня – признание «оккупации». URL: <http://regnum.ru/news/polit/1364857.html> (дата звернення 01.02.2017).
13. Балмасов С. Латвия: историческая клоунада против России. URL: <https://www.pravda.ru/world/formerussr/latvia/28-07-2011/1085454-historian-0/> (дата звернення 01.02.2017).
14. Крутиков Е. Латвия мошеннически выманила у России секретные документы. URL: <http://vz.ru/politics/2015/11/17/778446.print.html>. (дата звернення 01.02.2017).
15. Спруде В. Комиссия историков в неловкой ситуации. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20151116/231403436.html> (дата звернення 01.02.2017).
16. Создающаяся российско-литовская комиссия историков возьмет школьные учебники под контроль. URL: <http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=17440> (дата звернення 01.02.2017).
17. Историки Литвы и России не могут договориться о совместной книге URL: <http://ru.delfi.lt/news/live/istoriki-litvy-i-rossiine-mogut-dogovoritsya-o-sovmestnoj-knige.d?id=40375021> (дата звернення 01.02.2017).
18. Эстония хотела бы получить доступ к историческим архивам в РФ. URL: <http://interfax.com.ua/news/general/62513.html/> (дата звернення 01.02.2017).

References

1. International Security and Estonia: report . URL: https://www.teabemet.ee/pdf/EIB_public_report_Feb_2017.pdf.
2. Malukyavichyus N. Litva vse eshche yavlyaetsya informatsionnoi koloniei vostochnogo prostranstva [Lithuania still is an information colony of East space]. URL: <http://ru.delfi.lt/news/live/ekspert-litva-vse-esche-yavlyaemsya-informacionnoj-koloniej-vostochnogo-prostranstva.d?id=74097620>.
3. Kristovkis G. Latvian Security Police's annual report. URL: <http://leta.lv/eng/home/important/A8873147-FCA4-4995-B149-455E169FFB5D/?text>.
4. Minoborony Litvy: Rossiiskaya propaganda o «nedogosudarstvo» yavlyaetsya predtechei vtorzheniya Lithuania's defense Ministry: [Russian propaganda on «nedogosudarstvo» is the forerunner of the invasion]. URL: <https://apostrophe.ua/news/world/ex-ussr/2017-04-03/litve-ugrozhaet-poyavlenie-prorossijskih-narodnyh-respublik--the-guardian/92111>.
5. Gapeyeva O.L. Informatsiine protistoyannya mizh Rosieyu ta Estonijeyu na prikladi podii

«Bronzovoï nochi» 2007 r. [Informational confrontation between russia and estonia on the example of «bronze night» events in 2007]. Viys'kovo-istorychnyy merydian, 2017, Vol.15 URL: http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_15_2017-86-98.pdf. 6. Nosovich A. Istoriya upadka. Pochemu u Pribaltiki ne poluchilos' [The history of the decline. Why the Baltic States have failed]. Moskow, «Algoritm» 2015. 320 p. 7. Nosovich A. Zadvoroky Evropy. Pochemu umiraet Pribaltika [The margins of Europe why the Baltic States is dying]. Moskow, «Algoritm» 2015. 456 p. 8. Lanko D.A. Istorycheskaja pamjat' v epohu globalizatsii [Historical memory in the age of globalization. The case of Russian-Estonian relations]. Baltiiskii region, 2011, Vol.4. Pp.6-17. 9. Krivoruchenko V.K. Bor'ba s fal'sifikatsiei istorii na postsovetskom prostranstve: istoriya ili politika? [Counteraction of falsification of history in former ussr: history or politics?]. Vestnik RUDN, seriya Istoriya Rossii, 2012, Vol. 4. pp. 121-130. 10. Smirnov V.A. Rol' politicheskikh elit u formirovaniy istoricheskoi politiki v stranakh Pribaltiki [The Role of Political Elites in the Development of Politics of Memory in the Baltic States] Baltiiskii region, 2015, Vol.2(215). Pp.78-97. 11. Litvinov M.Yu. Fal'sifikatsiya dovoennoi istorii Pribaltiki v istoricheskoi literature [Falsification of the pre-history of the baltic states in the historical literature] Istoricheskie nauki i arkhologiya, 2015, Vol. 7, pp. 58-60. 12. Gushchin V. Rossiisko-latviiskaya komissiya istorikov: v povestke dnya – priznanie «okkupatsii» [Russian-Latvian Commission of historians: the agenda – recognition of the «occupation»]. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1364857.html>. 13. Balmasov S. Latviya: istoricheskaya klounada protiv Rossii [Latvia: historical clowning against Russia]. Pravda.ru, 2011. URL: <https://www.pravda.ru/world/formerussr/latvia/28-07-2011/1085454-historian-0>. 14. Krutikov E. Latviya moshennicheski vymanila u Rossii sekretnye dokumenty [Latvia fraudulently lured from Russia's secret documents] URL: <https://vz.ru/politics/2015/11/17/778446.print.html>. 15. Sprude V. Komissiya istorikov v nelovkoi situatsii [Commission of historians in an awkward situation]. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20151116/231403436.html>. 16. Created Russian-the Lithuanian Committee of historians take the textbooks under control. URL: <http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=17440>. 17. Historians of Lithuania and Russia are unable to agree on a joint book URL: <http://ru.delfi.lt/news/live/istoriki-litvy-i-rossii-ne-mogut-dogovoritsya-o-sovmestnoj-knige.d?id=40375021>. 18. Estonia would like to access historical archives in the Russian Federation. URL: <http://interfax.com.ua/news/general/62513.html>.

Ольга Гапеева

ИСТОРИКО-МЕНТАЛЬНЫЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОНФЛИКТНОСТИ В ИНФОРМАЦИОННОЙ СФЕРЕ МЕЖДУ РОССИЕЙ И СТРАНАМИ БАЛТИИ

Одной из составляющих конфликтности в информационной сфере между Российской Федерацией и странами Балтии является толкование событий 1939–1940 гг. и освобождение последних от фашистской оккупации. После распада СССР в балтийских странах был создан ряд государственных структур для «восстановления исторической справедливости» и оценки последствий оккупационных режимов. Одновременно было инициировано создание межгосударственных исторических комиссий с целью обсуждения проблемных вопросов совместного исторического прошлого. Автором исследованы формы и методы деструктивного воздействия, которые осуществляет Российская Федерация в информационном пространстве стран Балтии, особенно касаясь фальсификации исторических событий. Установлено пропагандистскую направленность деятельности научно-исследовательских учреждений, информационно-аналитических агентств и отдельных представителей научной общественности по формированию негативного имиджа балтийских стран на международной арене.

Ключевые слова: постсоветское пространство, информационная сфера, информационно-пропагандистская деятельность, страны Балтии, Россия.

Olga Gapeeva

HISTORICAL-MENTAL CONFLICT COMPONENTS IN THE INFORMATION SPHERE BETWEEN RUSSIA AND BALTIC STATES

The Russian Federation conducts an information policy in the Baltic direction, aimed at forming a negative image of Latvia, Lithuania and Estonia in the international scene through involving research and development institutions, Russian media and social networks to informational propaganda. The establishment of state and public organizations to «restore historical justice» became a common phenomenon in the post-Soviet space. Paucularity of the Baltic republics was the process of the search for national identity, in particular by denying existing during the Soviet Union's period views on the recent liberation from Nazi occupation. The author analyzes the origins of creation and main directions of activity of joint historical commissions that were formed between Latvia, Lithuania and the Russian Federation with the aim to solve outstanding issues concerning relationship between the Baltic States and Russia. The author has identified advocacy orientation in activities of scientific institutions of the Russian Federation and separate representatives of the scientific community in information space of Baltic States.

Also main forms and methods of destructive influence on Russian-speaking population of the Baltic countries have been identified.

Key words: post-Soviet space, media outreach, information-propagandistic activities, Baltic countries and Russia.

УДК 355.4 (73) (091)

Андрій Слюсаренко

СТАНОВЛЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ СИЛ СПЕЦОПЕРАЦІЙ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК США (СЕРЕДИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті, виходячи із принципового зростання значення інформаційного й інформаційно-психологічного компоненту сучасної збройної боротьби та воєнно-політичної конфліктності, досліджується історичний шлях становлення підрозділів інформаційно-психологічного протиборства сухопутних військ збройних сил США. Увагу автора зосереджено на трансформацію підрозділів інформаційного протиборства (які спеціалізуються на цілеспрямованому впливі на свідомість й психіку військ та населення противника) у важливий функціональний елемент сил спецоперацій сухопутних військ США. Висвітлюються концептуальні завдання, організаційно-функціональна побудова, методи діяльності, кадрове комплектування підрозділів інформаційної війни, їх бойове застосування у ряді локальних війн межі ХХ–ХХІ ст.

Ключові слова: сили спецоперацій, збройні сили США, сухопутні війська, військово-історичний досвід, інформаційно-психологічні операції.

Початок ХХІ ст. характеризується переходом до неконвенційного («гібридного») протиборства, у якому вирішальна роль належить високоточній зброї та іншим нетрадиційним для війн попереднього покоління засобам, у тому числі – військам спеціального призначення, котрі реформуються в інтегровані сили спеціальних операцій (далі – ССО) як самостійний компонент воєнної організації держави або принаймні її збройних сил, а також широкими застосуваннями методів інформаційно-психологічного протиборства (інформаційно-психологічних операцій або ІПСО).

Метою статті є дослідження становлення організаційно-функціональної структури підрозділів інформаційно-психологічного протиборства як компонента ССО сухопутних військ США, в рамках яких цей перспективний елемент впливу на противника знайшов найбільшого розвитку та неодноразово застосовувався у збройних конфліктах та кризових ситуаціях у світі в останні десятиліття.

Відображаючи модерні уявлення про особливості збройної боротьби та якісні зміни, котрі відбулися у сучасному військовому мистецтві, Закон України «Про Збройні Сили України» до числа провідних функцій армії України відніс «проведення військових інформаційно-психологічних операцій». У свою чергу, прийнятий 7 липня 2016 р. Верховною Радою України Закон України № 4795 «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій (ССО) Збройних Сил України» поширив, по суті, дану функцію і на ССО Збройних Сил України (далі – ЗСУ) як новий окремий компонент національних ЗСУ.

Крім того, було визначено у правовому відношенні дефініцію «спеціальна операція», без чого неможливе розмежування компетенції різних елементів силової машини та регламентація наступальних дій самих ССО. Під спецоперацією запропоновано мати на увазі «сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом спеціальних дій підрозділів ССО ЗСУ, спрямованих на створення умов для досягнення стратегічних (оперативних) цілей, які проводяться за єдиним замислом самостійно або у взаємодії з військовими частинами, підрозділами ЗСУ, інших військових формувань, правоохоронних органів України та інших складових сил оборони для виконання завдань» [1–2]. Подібне визначення цілком поширюється і на такий різновид спецоперацій, як інформаційно-психологічні, котрими рясніє перебіг «високотехнологічних» локальних війн та збройних конфліктів у світі в останні десятиліття.

Частини інформаційно-психологічного протиборства перетворюються на функціонально значущий компонент ССО українського війська. Згідно із даними джерел, до складу частин та підрозділів інформаційно-психологічних операцій (ІПСО) командування ССО ЗСУ входять: Головний центр, 74-й та 83-й центри ІПСО, 16-й загін ІПСО. До м. Бровари (Київська обл.) передислоковано у 2014 р. створений у 2003 р. 72-й центр ІПСО ВМС ЗСУ із Севастополя

Структура останнього дає уявлення про організаційно-функціональну спрямованість подібних частин і включає аналітичний відділ; відділ спостереження й спеціальних дій; відділення друкованої пропаганди; відділення інформаційно-телекомунікаційних технологій [3–6].

Склалася система підготовки (перепідготовки) фахівців різного профілю, котрі можуть поповнювати військові частини ІПСО: на базі Державного університету телекомунікацій, Інституту інформаційних технологій та Гуманітарного інституту (де, зокрема, ведеться навчання за спеціальністю «Інформаційно-пропагандистське забезпечення військ (сил)») Національного університету оборони України ім. Івана Черняхівського, Житомирського військового інституту ім. Сергія Корольова, у Військовому інституті (спеціальність – «Інформаційно-медійне забезпечення військ (сил)») Київського національного університету ім. Тараса Шевченка тощо.

У сучасних умовах та з погляду можливостей науково-технічної революції, інформаційні війни здатні забезпечити досягнення стратегічних цілей протистояння, і являє собою складну сукупність взаємопов'язаних компонентів, включаючи інформаційне забезпечення наступальних дій у мирний та воєнний час, протиборство специфічними методами за панування над інформаційними ресурсами і простором, спрямоване на забезпечення необхідного рівня власної інформаційної безпеки та зниження його у противника. Власне інформаційне протиборство стало однією із ключових складових новітніх доктрин «мережецентричної війни» (Збройних сил (далі – ЗС) США і Великобританії) «інформаційно-центричної війни» (Франція), «оборонної мережевої концепції» (Швеція), у відповідних стратегіях Китайської Народної Республіки та Російської Федерації [7–17].

Удосконалення організації, форм і методів спеціальної діяльності частин ІПСО ССО ЗСУ актуалізує вивчення досвіду розбудови й застосування в бойових (кризових) умовах подібних формувань, що існують в арміях провідних держав світу. Доктрина ІПСО НАТО AJP-3.7 від 2002 р. визначає їх як «планові психологічні дії у мирний час, в період кризи та у військовий час, скеровані на ворожі, дружні й нейтральні об'єкти впливу з метою «... забезпечення отношения и поведения, способствующего достижению политических и военных целей» (апробація країнами НАТО цієї доктрини відбулася, зокрема, у ході операції «Юніфайд проектор» проти Лівії у 2011 р., коли одних листівок спецпропаганди було поширено до 14 млн).

Відповідно до польового статуту ЗС США FM 3-05.30, ІПСО спрямовані на зміну поведінки «об'єктів впливу» на користь національних інтересів США, зниження морального потенціалу й психологічної стійкості противника. З червня 2010 р. у термінології ЗС США поняття «Psychological Operations (PSYOP, ПСО)» замінено визначенням Military Information Support Operations (MISO) – «операції з інформаційного забезпечення дій військ» [18]. Нині саме США виступають визнаним лідером у застосуванні цієї ефективної «нелетальної зброї», яку застосовують потужні, апробовані у багатьох збройних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст., відмінно підготовлені й оснащені підрозділи інформаційної боротьби, наявні в усіх елементах ССО армії США, і передовсім – у сухопутних військах. Офіційні документи Міністерства оборони США наголошували на тому, що підрозділи психологічної війни як складова ССО мали отримати упродовж 2007–2011 рр. додатково 3500 осіб, тобто збільшитися на 33 %.

Нарешті, зазначимо, вивчення інформаційного компоненту ССО ЗС США важливе для налагодження взаємодії між ними та відповідними підрозділами ЗС У (зокрема, у ході спільних навчань на Яворівському полігоні), а також у світлі планів США з активізації інформаційного протиборства з Росією та Китаєм на території «союзних країн». Йдеться про внесення 10 травня 2016 р. у палату представників Конгресу США проекту «Закону про протидію інформаційній війні» (Countering Information Warfare Act of 2016, H.R. 5181). Вузловим положенням цього акту є пропозиція щодо створення у структурі Держдепартаменту Центру аналізу інформації та протидії, який би співпрацював із відповідними органами МО США, директором Національної розвідки, ЗМІ та неурядовими грантовими організаціями [19].

Іноземний досвід набуває особливої ваги за умов, коли профільні підрозділи ЗСУ, за словами координатора групи «Інформаційний спротив» Д. Тимчука, наприкінці лютого – на початку березня 2014 р. продемонстрували «безпорадність» на інформаційному театрі «гібридної війни», що стосувалося, зокрема, тактико-технічної та методичної неготовності сил ІПСО вести інформаційне протиборство у зоні конфлікту, адекватно працювати зі свідомістю місцевого населення [20].

Стан наукової розробки теми вітчизняною історіографією започаткований працями радянських авторів – дослідників проблем психологічної війни із Заходом або розвитку іноземних спецслужб та військ спецпризначення [21–24], в яких підрозділи ІПСО армії США розглядалися фрагментарно, доволі ідеологізовано, через призму потенційного глобального протистояння із блоком НАТО. Наголос здійснювався, передовсім, на висвітленні «ідеологічної диверсії» проти країн соціалістичного табору, а в дослідженні ССО – на розвідувально-диверсійних, бойових складових воєнної машини противника у блоковому протистоянні. Сучасні дослідники, зазвичай, належать до силових структур України, намагаються цілісно вивчити історію становлення доктрини

інформаційного протиборства США, бойового застосування підрозділів ІПСО армії США з часів Другої світової війни, локальних війн доби «холодної війни» та до сьогодні, вивчити форми і методи їх діяльності, передовсім – на досвіді локальних війн та спецоперацій межі ХХ–ХХІ ст. Передовсім варто згадати побудовані на солідному фактичному матеріалі, зарубіжних документальних та науково-аналітичних матеріалах дисертаційні праці й наукові труди В. Вилка, Я. Жаркова (профільного спеціаліста з ІПСО), В. Кацалапи, О. Остапенка, В. Оленєва, С. Павловської, А. Страннікова, В. Стрижевського та інших авторів [25–33].

Висока оцінка значення інформаційного протиборства в роки Другої світової війни, початок «холодної війни» у повоєнному світі (основним стрижнем якої стала саме інформаційно-психологічна війна при наступальній ролі в ній Заходу), численні війни та збройні конфлікти у стратегічно важливих для США регіонах світу (особливо такі масштабні, як корейська 1950–1953 рр. та в'єтнамська 1964–1975 р.), у сукупності із нечуваним розвитком засобів поширення інформації та розвитком наук й технологій щодо впливу на масову свідомість послужили основними факторами, які стимулювали розбудову та бойове застосування підрозділів ІПСО в ЗС США.

У 1947 р. сформували оперативний підрозділ психологічної війни (далі – ПСВ) – «загін тактичної інформації» сухопутних військ, який восени 1950 р. перетворено на 1-у роту звукомовлення та видання листівок, скеровану до Кореї в статусу підрозділу тактичної пропаганди 8-ї американської армії. У ході корейської війни психологічні операції ЗС США проводилися відповідно до настанов статуту FM-33-5 «Проведення психологічної війни» від серпня 1949 р. Ця війна також стала поштовхом для формування нової організації апарату психологічної війни. У 1951 р. Міністерство оборони утворило Управління психологічної війни та розгорнуло підготовку спеціальних кадрів у загальновійськовій школі сухопутних військ (далі – СВ).

Надалі у Міністерстві оборони США створили координаційний комітет психологічної війни, який працював у тісній взаємодії із комітетом начальників штабів (далі – КНШ), координуючи воєнні дії з заходами масової комунікації та ПСВ, які проводилися ВПС, ВМС та СВ (відповідно, ці роди військ отримали власні підрозділи ПСВ). У 1952 р. на базі Форт-Брег запровадили навчальний центр ПСВ, де проходили підготовку офіцери запасу із спеціальностями в області мас-медіа. У командно-штабному коледжі у Форт-Лівенворті та інших коледжах для офіцерського складу ввели спеціальні курси ПСВ, а у Форт-Райлі почала діяти науково-дослідна лабораторія із розробки форм і методів психологічних операцій (далі – ПСО). Під час війни у В'єтнамі безпосереднє керівництво реалізацією програм інформаційно-психологічного впливу у родах військ проводило відповідне управління штабу командування з надання військової допомоги В'єтнаму. У 1965 р. розпочинається формування батальйону ПСО на основі чотирьох рот 6-го батальйону ПСО. Пізніше у складі СВ США сформували 4-у групу ПСО (4 батальйони) [23, с. 144–147; 24; 26, с. 358–362; 34, с. 71–74].

Відродження та розвиток саме сил ПСО, як складової ССО, розпочинається у 1980 – першій половині 1990-х рр. У середині 1985 р. міністр оборони затвердив загальний план, який передбачав понад 200 заходів із перебудови системи розробки та реалізації ПСО. У лютому 1987 р. КНШ ухвалив доктрину проведення ПСО у мирний час, загрозливий період та під час війни. У польовому статуті армії США FM-33-1 для сухопутних сил визначалося, що ПСО переводяться в мирний та воєнний час, на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях. Метою ПСО проголошувався цілеспрямований вплив на іноземні ворожі, нейтральні та дружні держави для досягнення їх поведінки у сприятливому для США напрямку, підриву позицій ворожих сил, укріплення впливу та престижу США [25, с. 8–9; 27, с. 8–9; 32, с. 103–109; 35].

Нині принципи рішення на проведення ПСО ухвалює президент, уряд та Конгрес США. Президент, як верховний головнокомандувач, здійснює загальне керівництво такими операціями через Раду національної безпеки та Міністерство оборони, а оперативне керівництво – через КНШ. Загальну організацію та керування ПСО в ЗС США здійснює Міністерство оборони через апарат помічника міністра оборони зі спеціальних операцій та конфліктів низької інтенсивності. У складі відділу спеціальних операцій об'єднаного штабу (робочого органу) КНШ існує відділення ПСО та роботи із цивільним населенням, куди введені представники різних видів та родів військ ЗС США.

Безпосередньо за організацію та проведення ПСО відповідає об'єднане командування ССО ЗС США, у складі якого існує командування психологічних операцій. Загалом у складі командування ПСО близько 9 тис. військовослужбовців та спеціалістів, з яких приблизно 1300 (17 %) перебувають у регулярних військах, а решта – в організованому резерві. Під психологічними операціями розуміється планомірна пропагандистська і психологічна діяльність, яка проводиться в мирний і воєнний час, розрахована на іноземні ворожі, дружні чи нейтральні аудиторії з метою впливу на їхнє ставлення і поведіння в сприятливому напрямку для досягнення як політичних, так і військових цілей США.

За своїм призначенням і особливостями проведення у воєнний час, психологічні операції поділяються на операції з підтримки бойових дій військ, та операції, які проводяться для

забезпечення заходів за планом воєнного командування на театрі воєнних дій. До них відносяться: «закріплення» захоплених територій; придушення антиурядових (антиамериканських) виступів у союзних країнах; дії сил спеціальних операцій на територіях суверенних держав з метою повалення небажаних для США урядів, а також ідеологічна обробка військовополонених та інтернованих цивільних осіб. Ведення психологічних операцій передбачено практично у всіх основних керівних документах ЗС США.

Так, польовий статут FM 100-5 «Ведення операцій». Сама ж концепція, завдання, принципи планування, організації і ведення ПСО визначені статутом СВ США FM 33-1 «Психологічні операції», який регулярно перевидається з урахуванням досвіду ведення останніх локальних конфліктів і розвитку оперативного мистецтва [25, с. 8–9; 32, с. 103–109; 35; 36, с. 12–13].

Кожен вид ЗС США має власні засоби і сили ПСО, хоча основний їх потенціал зосереджений у СВ (до 85 %), тільки вони мають регулярні формування ПСО у мирний час. Ядром усієї структури ПСО ССО США є 4-та група психологічних операцій, сформована у 1967 р. та дислокується у Форті Бреґг (Північна Кароліна). Чисельність групи – понад 1100 осіб (26 % особового складу перебувають у різноманітних формуваннях ПСО СВ, решта – в організованому резерві). Серед розгорнутого в мирний час персоналу – до 400 спеціалістів-лінгвістів з 35 мов, понад 60 висококваліфікованих експертів з національно-культурних, суспільно-психологічних, релігійних, ментальних, недійних, соціологічних, фінансових та інших проблем, а також спеціалісти із обслуговування відповідної техніки (у тому числі – трофейної). 15 % особового складу – жінки. Майже весь особовий склад пройшов парашутно-десантну підготовку.

До компетенції 4-ї групи ПСО віднесено широке коло завдань: оперативне розгортання формувань психологічних операцій для підтримки військових та спеціальних операцій СВ ЗС та корпусу морської піхоти США; розробка планів ПСО на театрі воєнних дій та узгодження їх з оперативними планами бойового застосування військ або їх бойової підготовки у мирний час; розробка, виготовлення та розповсюдження продукції ПСО (листівок, літератури, плакатів, відео та аудіо продукції, програм теле- й радіомовлення тощо); проведення масштабних операцій на театрі воєнних дій та тактичних ПСО в інтересах безпосереднього забезпечення бойових дій; підготовка інформаційно-аналітичних, розвідувальних та довідкових матеріалів для командування різних рівнів, державних органів США; консультативна допомога командирам у питаннях перекладу, країнознавчих проблемах, встановленні контактів з зарубіжним населенням [12; 27, с. 10–11; 33; 39, с. 17–18].

До складу групи входять управління та п'ять батальйонів ПСО. Три батальйони 4-ї групи мають регіональну спеціалізацію й визначаються для ведення ПСО стратегічних й оперативних рівнів на конкретних театрах воєнних дій в інтересах об'єднаних командувань ЗС США: 1-й батальйон – призначений для дій у зонах Атлантичного океану, Центральної і Південної Америки; 6-й – ПСО у Європі та Африці; 8-й – спеціалізується на Тихоокеанському регіоні; 3-й батальйон спеціалізується на підготовці та поширенні продукції спецпропаганди. Він об'єднує всі типографські, радіо- і телевізійні та інші технічні засоби, які є на озброєнні регулярних формувань ПСО, і використовуються для підтримки частин сухопутних військ і морської піхоти. Його структуру становлять штабна рота; типографська рота; рота радіо- і телемовлення, рота зв'язку; 9-й батальйон здійснює тактичні ПСО (має штабну роту; регіонально орієнтовані роти: рота А – Атлантика, Центральна та Південна Америки; рота В – Європа та Африка; рота С – Тихоокеанський регіон). Нижчою тактичною одиницею регіональних рот є 12-15 функціональних команд ПСО рівня дивізійної або бригадної підтримки (3 особи зі станцією звукомовлення на базі автомобіля «Хаммер»).

Основними підрозділами регіональних батальйонів є секція управління, відділ стратегічних досліджень, два-три центри розробки матеріалів ПСО, дві-три регіональні роти. Звернемо увагу на те, що кожен батальйон має відділ стратегічних досліджень з власною електронною системою збору й обробки інформації, що дозволяє з високим ступенем спеціалізації та кваліфікації готувати кілька типів аналітичних документів.

Регіональні роти включають секцію управління і 2–3 центри розробки пропагандистських матеріалів (10–15 творчих працівників, універсальні студійні комплекси для виготовлення продукції ПСО). Формування ПСО створені за модульним (секційним) принципом, що забезпечує високу гнучкість їх організаційно-штатної структури. Існує 27 типів функціональних команд. В залежності від обстановки та завдань, які стоять перед ними, формуються відповідні частини і підрозділи ПСО. Команди складаються із трьох функціональних груп: штабної та управління, постачання та обслуговування, оперативної.

Навчання військовослужбовців способам і методам психологічної обробки здійснюється в Центрі і школі спеціальних методів ведення війни ім. Джона Кеннеді, розташованих у Форт-Бреґг, які входять до складу командування ССО СВ США.

У Центрі й школі спеціальних методів ведення війни щорічно близько 10 тис. військовослужбовців зі США й інших країн навчаються методам роботи з цивільною адміністрацією, веденню психологічних операцій, іноземним мовам, отримують країнознавчу підготовку тощо. 3-й навчальний батальйон Центру готує (у відповідних навчальних ротах) спеціалістів з організації й планування ПСО; спеціалістів з роботи з цивільним населенням; воєнних політологів з регіональною спеціалізацією та знанням відповідних мов [12; 29; 36, с. 12–14; 38, с. 211–219; 39, с. 87–90; 40, с. 17–18].

Безперечно, що ССО в тому вигляді, у якому вони створені в США є унікальним явищем військової організації держави. Водночас досвід творення елітних військ США важливий при розбудові та бойовій підготовці вітчизняних ССО з урахуванням загроз національній безпеці нашої держави, особливостей її зовнішньополітичного курсу, загального контексту реформування її сектору безпеки та оборони. При цьому особливо повчальним для урахування в розбудові підрозділів ПСО ССО ЗСУ виявляється гармонійне поєднання загальнодержавної інформаційної політики, концептуальних задач в інформаційного протистояння, визначених для Збройних Сил, раціональна організаційно-штатна побудова самих підрозділів (частин) та узгодження їх призначення із загальними пріоритетами діяльності ССО, серйозна профільна підготовка кадрів та дбайливе ставлення до інноваційного матеріально-технічного забезпечення вояків «віртуального фронту».

Список використаних джерел

1. Закон України «Про Збройні Сили України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1934-12/print1485250788686025> (дата звернення 01.02.2017).
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59372 (дата звернення 01.03.2017).
3. Сучасний стан сил спеціальних операцій: проблемні питання та шляхи вирішення. Науково-практичний семінар. Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського. 22 грудня 2015 р. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2016. 32 с.
4. Сили спеціальних операцій – вимога часу // Військо України. 2015. Січень. URL: <http://viysko.com.ua/journal-online/sy-ly-spetsial-ny-h-operatsij-vy-moga-chasu/> (дата звернення 01.03.2017).
5. Сили спеціальних операцій Збройних Сил України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 01.03.2017).
6. Психологическая война... URL: <http://stbcaptain.livejournal.com/> (дата звернення 01.03.2017).
7. Бурутин А. Войны будущего станут информационными // Независимое военное обозрение. 2008. № 5. 8. Галака О., Льяшов О., Павлюк Ю. Основы тенденции развития та ймовірні форми воєн та збройних конфліктів майбутнього // Наука і оборона. 2007. № 4. С. 10–15.
9. Гриняев С. Концепция ведения информационной войны в некоторых странах мира // Зарубежное военное обозрение. 2002. № 2. С. 11–15.
10. Гулай В. В. Розгортання «гібридної війни» Російської Федерації в умовах системної кризи державної організації України: інформаційно-комунікативні аспекти // Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть. К.: Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 15–19.
11. Дежин Е. Н. Информационная война по взглядам китайских военных аналитиков // Военная мысль. 1999. № 6. С. 73–76.
12. Мухин В. Ставка на информационный спецназ // Независимое военное обозрение. 15 апреля 2015.
13. Павловська С. Інформаційно-психологічний вплив як фактор досягнення мети в ході воєнних дій // Воєнна історія. 2008. № 5. С. 126–136.
14. Руснак І. С., Телелим В. М. Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі // Наука і оборона. 2000. № 2. С. 18–23.
15. Сишук О. А. Інформаційно-психологічний компонент «гібридної війни» // Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть. К.: Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 147–150.
16. Ткачук П. П., Гула Р. В., Сивак І. О. Інформаційна війна і національна безпека. Львів: НА СВУ, 2015. 265 с.
17. Храмухін А. Информация как оружие. Традиционные средства ведения войны уступают место средствам и технологиям манипулирования сознанием // Независимое военное обозрение. 13 февраля 2015.
18. Ахмадуллин В. Информационное подавление полковника Каддафи и его армии // Независимое военное обозрение. 2 сентября 2011.
19. Иванов В. На пропагандистском фронте // Независимое военное обозрение. 20 мая 2016.
20. Алешкевич Д. Как Москва выигрывает информационную войну у Киева?: URL: <http://www.belvpo.com/ru/42106.html> (дата звернення 01.03.2017).
21. Богатырёв С. Г. Подрывная деятельность разведок противника против СССР и других социалистических стран при развёртывании и ведении империалистами будущей войны. М.: Воениздат, 1962. 234 с.
22. Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. М.: Воениздат, 1984. 320 с.
23. Силы специальных операций армий капиталистических государств. М., 1990. 432 с.
24. Справка о войсках специального назначения армий основных империалистических государств. М.: ГРУ ГШ, 1974. 48 с.
25. Вилко В. М. Інформаційно-психологічне забезпечення збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах 1950–2000 рр. (історичний аспект): автореф. дис. канд. істор. наук. 20.02.22 «Військова історія». К.: Національна академія оборони України, 2005. 20 с.
26. Вилко В. М. Інформаційно-психологічне забезпечення діяльності збройних сил США в локальних війнах і збройних конфліктах (1975–2003 рр.) // Труды академії. К.: НАОУ. 2004. № 52. С. 358–368.
27. Жарков Я. М. Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939–2000 рр.): автореф. дис. канд. істор. наук. 20.02.22 «Військова історія». К.: Національна академія оборони України, 2010. 20 с.
28. Жарков Я. М. Аналіз використання нових інформаційних технологій у спеціальних операціях збройних сил США // Труды академії. К.: НАОУ. 2002. № 40. С. 275–280.
- 29.

Кацалапа В. О. Аналіз світового досвіду залучення військ (сил) до ведення інформаційних операцій // Труды університету: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2015. № 1. С.15–18. 30. Остапенко О. А., Оленев В. М. Основні питання щодо визначення ролі і завдань Сухопутних військ в інформаційних операціях можливих військових конфліктів, впливу інформаційної складової на їх розвиток // Труды академії. К.: НАОУ, 2001. Вип. 30. С. 73–80. 31. Павловська С. В. Розвиток форм і методів діяльності мас-медіа у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття: автореф. дис. канд. істор. наук. 20.02.22 «Військова історія». К.: Національна академія оборони України, 2010. 21 с. 32. Странніков А. М. Інформаційна боротьба у воєнних конфліктах другої половини ХХ століття. К.: Альтерпрес, 2006. 192 с. 33. Стрижевський В. В. Розвиток сил спеціальних операцій сухопутних військ США // Труды академії. К.: НАОУ. 2002. № 41. С. 28 –35. 34. Вилко В. М. Розвиток теорії і практики інформаційно-психологічного забезпечення застосування збройних сил США // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Система морально-психологічного впливу на особовий склад Збройних Сил України: тенденції розвитку». К.: НАОУ, 2003. Ч. II. С. 70–80. 35. United States special operations command. History. USSOCOM/SOCS-НО 7701 Tampa Point Boulevard MacDill AFB, 2007. 142 p. 36. Тюрин Д., Сафонов В. Психологические операции ВС США в Афганистане // Зарубежное военное обозрение. 2002. № 3. С.11–17. 37. Мгимов Ю. США: психологические операции в локальных войнах // Зарубежное военное обозрение. 1985. № 2. С. 3–7. 38. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск: Харвест, 1999. 448 с. 39. Васько А. А., Ткаченко В. И. Силы специальных операций иностранных государств и их боевое применение в современных условиях. Уч. пособие. К.: ИПК СБ Украины, 1994. 116 с. 40. Богдан Б. Силы специальных операций Сухопутных войск США // Зарубежное военное обозрение. 1999. № 10. С.14–21.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro Zbroyni Syly Ukrainy» [Law of Ukraine «On the Armed Forces of Ukraine»]. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1934-12/print1485250788686025>.
2. Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrainy shchodo Syl spetsial'nykh operatsiy Zbroynykh Syl Ukrainy [The Law of Ukraine «On Amendments to certain Laws of Ukraine concerning the Force of Special Operations of the Armed Forces of Ukraine»]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59372.
3. Suchasnyy stan syl spetsial'nykh operatsiy: problemni pytannya ta shlyakhy vyrishennya. Naukovo-praktychnyy seminar. Natsional'nyy universytet obrony Ukrainy im. I. Chernyakhovskoho. 22 hrudnya 2015 r. [The current state of special operations forces: problem issues and solutions. Scientific and practical seminar. National University of Defense of Ukraine named after I. Chernyakhovsky. December 22, 2015]. K.: NUOU im. Ivana Chernyakhovskoho, 2016. 32 s.
4. Syly spetsial'nykh operatsiy – vymoha chasu [Force of special operations – the requirement of time]. Viys'ko Ukrainy. 2015. Sichen': URL: <http://viysko.com.ua/journal-online/sy-ly-spetsial-ny-h-operatsiy-vy-moga-chasu/>.
5. Syly spetsial'nykh operatsiy Zbroynykh Syl Ukrainy [Forces of special operations of the Armed Forces of Ukraine]: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
6. Psikhologicheskaya voyna... [Psychological war ...]. URL: <http://stbcaptain.livejournal.com/>.
7. Burutin A. Voyny budushchego stanut informatsionnymi [Wares of the future will become informational]. Nezavisimoe voennoe obozrenie. 2008. № 5. 8. Halaka O., Il'yashov O., Pavlyuk Yu. Osnovi tendentsiy rozvytku ta ymovirni formy voyen ta zbroynykh konfliktiv maybutn'oho [Basis of development tendencies and probable forms of wars and armed conflicts of the future]. Nauka i oborona. 2007. # 4. S. 10–15.
9. Grinyaev S. Kontsepsiya vedeniya informatsionnoi voyny v nekotorykh stranakh mira [The concept of information warfare in some countries of the world]. Zarubezhnoe voennoe obozrenie. 2002. № 2. S. 11–15.
10. Hulay V. V. Roz'hortannya «hibrydnoi viyny» Rosiys'koyi Federatsiyi v umovakh systemnoi kryzy derzhavnnoi orhanizatsiyi Ukrainy: informatsiyno-komunikatyvni aspekty [Deployment of the «hybrid war» of the Russian Federation in the conditions of the systemic crisis of the state organization of Ukraine: informational and communicative aspects]. Ukrainy v systemi zmin paradyhmy svitoporyadku XX–XXI stolit'. K.: Un-t im. B. Hrinchenka, 2015. S.15–19.
11. Dezhin E. N. Informatsionnaya voyna po vzglyadam kitaiskikh voennykh analitikov [Information war on the views of Chinese military analysts]. Voennaya mysl'. 1999. № 6. S.73–76.
12. Mukhin V. Stavka na informatsionni spetsnaz [The rate for the information spetsnaz]. Nezavisimoe voennoe obozrenie. 15 aprelya 2015.
13. Pavlovs'ka S. Informatsiyno-psykholohichnyy vplyv yak faktor dosyahnennya mety v khodi voyennykh diy [Information and psychological impact as a factor in achieving the goal in the course of hostilities]. Voyenna istoriya. 2008. # 5. S. 126–136.
14. Rusnak I. S., Telelym V. M. Rozvytok form i sposobiv vedennya informatsiynoyi borot'by na suchasnomu etapi [Development of forms and methods of conducting an information struggle at the present stage]. Nauka i oborona. 2000. # 2. S. 18–23.
15. Syshchuk O. A. Informatsiyno-psykholohichnyy komponent «hibrydnoi viyny» [Information and psychological component of the «hybrid war»]. Ukrainy v systemi zmin paradyhmy svitoporyadku XX–XXI stolit'. K.: Un-t im. B. Hrinchenka, 2015. S.147–150.
16. Tkachuk P. P., Hula R. V., Syvak I. O. Informatsiyna viyna i natsional'na bezpeka [Information Warfare and National Security]. L'viv: NA SVU, 2015. 265 s.
17. Khranchikhin A. Informatsiya kak oruzhie. Traditsionnye sredstva vedeniya voyny ustupayut mesto sredstvam i tekhnologiyam manipulirovaniya soznaniem [Information as a weapon. Traditional means of warfare give way to the means and technologies of manipulation of consciousness]. Nezavisimoe voennoe obozrenie. 13 fevralya 2015.
18. Akhmadullin V. Informatsionnoe podavlenie polkovnika Kaddafi i ego armii [Information suppression of Colonel Gaddafi and his army]. Nezavisimoe voennoe obozrenie. 2 sentyabrya 2011.
19. Ivanov V. Na propagandistskom fronte [On the propaganda front]. Nezavisimoe voennoe obozrenie. 20 maya 2016.
20. Aleshkevich D. Kak Moskva vyigryvaet informatsionnyu voynu u Kiev? [How does Moscow win the information warfare in Kiev?]: URL:

<http://www.belvpo.com/ru/42106.html>. 21. Bogatyrev S G. Podryvnaya deyatelnost' razvedok protivnika protiv SSSR i drugikh sotsialisticheskikh stran pri razvertvyanii i vedenii imperialistami budushchei voyny [Subversive activity of reconnaissance of the enemy against the USSR and other socialist countries with the deployment and conduct of the future war by the imperialists]. M.: Voenizdat, 1962. 234 s. 22. Volkogonov D. A. Psikhologicheskaya voyna: Podryvnye deistviya imperializma v oblasti obshchestvennogo soznaniya [Psychological war: Subversive actions of imperialism in the field of public consciousness]. M.: Voenizdat, 1984. 320 s. 23. Sily spetsial'nykh operatsii armii kapitalisticheskikh gosudarstv [Forces of special operations of armies of capitalist states]. M., 1990. 432 s. 24. Spravka o voiskakh spetsial'nogo naznacheniya armii osnovnykh imperialisticheskikh gosudarstv [Information about the special forces troops of the armies of the main imperialist states]. M.: GRU GSh, 1974. 48 s. 25. Vylko V. M. Informatsiyno-psykholohichne zabezpechennya zbroynykh syl SShA v lokal'nykh viynakh i zbroynykh konfliktakh 1950–2000 rr. (istorychnyy aspekt) [Information and psychological support of the US armed forces in local wars and armed conflicts in 1950–2000 (historical aspect)]: avtoref. dys. kand. istor. nauk. 20.02.22 «Viys'kova istoriya». K.: Natsional'na akademiya oborony Ukrainy, 2005. 20 s. 26. Vylko V. M. Informatsiyno-psykholohichne zabezpechennya diyal'nosti zbroynykh syl SShA v lokal'nykh viynakh i zbroynykh konfliktakh (1975–2003 rr.) [Information and psychological support of the activities of the US armed forces in local wars and armed conflicts (1975–2003)]. Trudy akademiya. K.: NAOU. 2004. # 52. S. 358–368. 27. Zharkov Ya. M. Informatsiyno-psykholohichnyy vplyv na viys'ka ta naselennya protyvnyka (1939–2000 rr.) [Information and psychological impact on troops and the enemy's population (1939–2000)]: avtoref. dys. kand. istor. nauk. 20.02.22 «Viys'kova istoriya». K.: Natsional'na akademiya oborony Ukrainy, 2010. 20 s. 28. Zharkov Ya. M. Analiz vykorystannya novykh informatsiynykh tekhnolohiy u spetsial'nykh operatsiyakh zbroynykh syl SShA [Analysis of the use of new information technologies in special operations of the US armed forces]. Trudy akademiya. K.: NAOU. 2002. # 40. S. 275–280. 29. Katsalapa V. O. Analiz svitovoho dosvidu zaluchennya viys'k (syl) do vedennya informatsiynykh operatsiy [Analysis of the world experience in involving troops (forces) in conducting informational operations]. Trudy universytetu: zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Chernyakhovskoho. 2015. # 1. S.15–18. 30. Ostapenko O. A., Olenyev V. M. Osnovni pytannya shchodo vyznachennya roli i zavdan' Sukhoputnykh viys'k v informatsiynykh operatsiyakh mozhlyvykh viys'kovykh konfliktiv, vplyvu informatsiynoyi skladovoyi na yikh rozvytok [Basic questions on the definition of the role and tasks of the Land Forces in information operations of possible military conflicts, the influence of the information component on their development]. Trudy akademiya. K.: NAOU, 2001. Vyp. 30. S. 73–80. 31. Pavlovs'ka S. V. Rozvytok form i metodiv diyal'nosti mas-media u voyennykh konfliktakh drugoyi polovyny XX stolittya [Development of forms and methods of mass media activity in the military conflicts of the second half of the XX century]: avtoref. dys. kand. istor. nauk. 20.02.22 «Viys'kova istoriya». K.: Natsional'na akademiya oborony Ukrainy, 2010. 21 s. 32. Strannikov A. M. Informatsiyna borot'ba u voyennykh konfliktakh drugoyi polovyny XX stolittya [Information fighting in the military conflicts of the second half of the XX century]. K.: Al'terpres, 2006. 192 s. 33. Stryzhevskyy V. V. Rozvytok syl spetsyal'nykh operatsiy sukhoputnykh viys'k SShA [Development of forces of special operations of the land forces of the USA]. Trudy akademiya. K.: NAOU. 2002. # 41. S. 28–35. 34. Vylko V. M. Rozvytok teorii i praktyky informatsiyno-psykholohichnoho zabezpechennya zastosuvannya zbroynykh syl SShA [Development of the theory and practice of informational and psychological support for the use of the US armed forces]. Zbirnyk materialiv nauково-praktychnoyi konferentsiyi «Systema moral'no-psykholohichnoho vplyvu na osobovyy sklad Zbroynykh Syl Ukrainy: tendentsiyi rozvytku». K.: NAOU, 2003. Ch. II. S. 70–80. 35. United States special operations command. History. USSOCOM/SOCS-HO 7701 Tampa Point Boulevard MacDill AFB, 2007. 142 p. 36. Tyurin D., Safonov V. Psikhologicheskies operatsii VS SShA v Afganistane [Psychological Operations of the US Armed Forces in Afghanistan]. Zarubezhnoe voennoe obozrenie. 2002. № 3. S.11–17. 37. Mgimov Yu. SShA: psikhologicheskies operatsii v lokal'nykh voynakh [US: psychological operations in local wars]. Zarubezhnoe voennoe obozrenie. 1985. № 2. S. 3–7. 38. Krysko V. G. Sekrety psikhologicheskoi voyny (tseli, zadachi, metody, formy, opyt) [Secrets of psychological warfare (goals, tasks, methods, forms, experience)]. Minsk: Kharvest, 1999. 448 s. 39. Vas'ko A. A., Tkachenko V. I. Sily spetsial'nykh operatsii inostrannykh gosudarstv i ikh boevoe primenenie v sovremennykh usloviyakh [The forces of special operations of foreign states and their combat use in modern conditions]. Uch. posobie. K.: IPK SB Ukrainy, 1994. 116 s. 40. Bogdan B. Sily spetsial'nykh operatsii Sukhoputnykh voisk SShA [Forces of Special Operations of the US Army]. Zarubezhnoe voennoe obozrenie. 1999. № 10. S.14–21.

Андрей Слюсаренко

**СТАНОВЛЕНИЕ, ОРГАНИЗАЦИЯ И ФУНКЦИИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ
ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ СИЛ СПЕЦОПЕРАЦИЙ
СУХОПУТНЫХ ВОЙСК США (СЕРЕДИНА XX – НАЧАЛО XXI ВВ.)**

В статье, исходя из принципиального возрастания значения информационного и информационно-психологического компонента современной вооруженной борьбы и военно-политической конфликтности, исследуется исторический путь становления подразделений информационно-психологического противоборства сухопутных войск вооруженных сил США. Внимание автора сосредоточено на трансформации подразделений информационного противоборства (которые специализируются на целенаправленном воздействии на сознание и психику войск и населения противника) в важный функциональный элемент Сил спецопераций Сухопутных войск США. Освещаются концептуальные задачи, организационно-функциональное строение, методы деятельности, кадровое комплектование подразделений информационной войны, их боевое применение в ряде локальных войн рубежа XX–XXI вв.

Ключевые слова: силы спецопераций, вооруженные силы США, сухопутные войска, военно-исторический опыт, информационно-психологические операции

Andriy Slyusarenko

**DEVELOPMENT, ORGANIZATION AND FUNCTION OF SUBSTANCES OF
INFORMATION-PSYCHOLOGICAL OPERATIONS OF FORCES OF OPERATING FORCES
OF US DRIVER WAR (MIDDLE XX – START OF THE XXI ST.)**

In the article, based on the principled growth of the importance of information and information-psychological component of modern armed struggle and military-political conflict, the historical way of formation of information-psychological confrontation units of the armed forces of the US armed forces is investigated. The author's attention is focused on the transformation of the information confrontation units (who specialize in deliberate influence on the consciousness and psyche of the forces and the enemy's population) into an important functional element of the forces of special operations of the US Army. The conceptual tasks, organizational and functional construction, methods of activity, staffing of units of information warfare, their combat application in a number of local wars of the XX–XXI centuries are covered.

Key words: forces of special operations, US armed forces, ground forces, military history experience, information and psychological operations.

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 930.85

Ангеліна Ангелова

СТАРІСТЬ У ПЕРВІСНО-РЕЛІГІЙНОМУ СВІТОГЛЯДІ

Публікація присвячена аналізу особливостей сприйняття старості та старіння у традиційних первісних спільнотах. Метою статті є дослідження найдавнішої релігійної моделі старості в її соціальному, аксіологічному, онтологічному та інших аспектах. Методологія дослідження базується на використанні феноменологічного підходу, порівняльно-історичного та структурного методів. Публікація є першою спробою цілісного осмислення найдавнішої релігійно-історичної моделі старості. В результаті проведеного дослідження визначено специфіку соціального тлумачення останнього періоду життя людини; виявлено дві тенденції ставлення до літніх осіб (остракізм та шанування); доведено, що старість як універсальна категорія первісного міфореелігійного мислення поширюється на явища як людського, так і сакрального світу.

Ключові слова: старість, старіння, первісність, анімізм, міфологія.

Дослідження релігійно-історичних образів старості спричинене збільшенням нагальної потреби переосмислення останнього періоду людського життя у стрімко старіючому суспільстві. Серед значної кількості міждисциплінарних досліджень із питань геронтології невпинно зростає кількість робіт порівняльно-історичного характеру, більшість із яких, на жаль, має описовий характер. Наразі немає цілісного дослідження, присвяченого історіософській інтерпретації ролі та місця старості в еволюції релігійного світогляду. Водночас широкий крос-культурний аналіз типології релігійно-історичних образів старості здатен створити міцний теоретичний базис для вирішення питань прикладного характеру, зокрема в сфері соціальної роботи та пастирської допомоги старіючим особам із різними релігійними поглядами.

Образ старості у первісних та архаїчних суспільствах уже неодноразово ставав об'єктом наукового інтересу. В ґрунтовному дослідженні Л. Сіммонса розглянуто питання прав власності літніх осіб у первісних спільнотах, статусність старійшин, гендерну специфіку старіння у патріархальних та матріархальних культурах, світоглядні причини утримання недієздатних старих тощо [25]. Ставлення до старих та старості в архаїчних спільнотах частково висвітлював А. Смолькін [15], який описував трансформації соціального статусу старості. Н. Рибакіна, досліджуючи деякі історичні образи старості, аналізувала її давньослов'янський тип [14]. Первісно-релігійний культ предків та ритуал геронтоциду у слов'янській традиції розглядала Н. Велецька [3].

Проте аналіз вікової специфіки, а також первісно-релігійного осмислення старості стикається із певними методологічними труднощами. Використання сучасного поняття старості при дослідженні первісності нашо́вхується на цілий ряд антропологічних невідповідностей. Усі поширені наразі визначення старості та сучасна вікова класифікація не відповідають реаліям життя архаїчного суспільства. Це породжує деякі розходження у понятійній сфері. Наприклад, у науково-популярній літературі можна зустріти хибні твердження, що взагалі заперечують наявність старих у доісторичній спільноті. Така точка зору виключає із архаїчної антропології старість як предмет дослідження, що породжує активну наукову дискусію. До того ж, оскільки дослідники здебільшого зосереджувалися на соціально-історичних питаннях, рідко фокусуючись на світоглядно-онтологічних аспектах старості, перед істориками релігії стоїть завдання розширення окресленої проблематики. Повноцінне висвітлення специфіки первісно-архаїчного осмислення останнього етапу життя людини має стати підґрунтям для цілісного системного аналізу наявних релігійно-історичних моделей старості. Отже, метою цієї статті є дослідження первісно-релігійної моделі старості в її соціальному, аксіологічному, онтологічному та інших аспектах.

Первісна доба, що є найбільшим періодом в історії людства, тривала багато тисячоліть: від появи людини – до виникнення перших цивілізацій (IV–III тис. до н. е.). Із завершенням антропогенезу та формуванням людини сучасного виду починає складатися ранньородова організація суспільства, що призводить до зародження проторелігій. Одночасно зі становленням первинних релігійних уявлень (анімізм, тотемізм, фетишизм, магія, шаманізм та різного роду культи) [19, с. 50], виникають перші інтуїції стосовно життєвого циклу людини, таємниць народження, життя, старості, смерті.

Найбільш серйозною є проблема визначення базового статусу старості, тобто реконструкція тих критеріїв, згідно із якими член архаїчної спільноти вважався «старим». Говорячи про середню

тривалість людського життя в первісному суспільстві, яка обмежувалася віком 15–22 роки, часто навіть деякі фахівці з історичної демографії стверджують, що до старості прадавні люди не доживали, а тривалість життя окремого індивіда співпадала із циклом існування одного покоління. Проте відокремлене вираховування середньої тривалості життя у прадавніх людських спільнотах призводить до усунення показника максимальної тривалості життя. При обговоренні старості, як історичного феномену, більш коректним є апелювання до так званої «модальної тривалості життя», що відображає час кончини дорослої людини з урахуванням дитячої смертності. Останній показник, який був дуже високий, радикально впливає на значення середньої тривалості життя та може спотворювати реальну картину вікового складу прадавніх спільнот [21, с. 130]. На думку В. Шнірельмана, «... неправильно було б робити висновок про те, що в первісності люди вмирили, ледь залишивши потомство... більш важливим є показник середньої тривалості життя осіб, що дожили до 15 років, а вона за різними оцінками складала ще 16–27 років. Деякі ж люди (до 8 %) доживали до 50–60 років, а окремі індивіди жили ще довше...» [22, с. 442–443].

До того ж результати численних палеодемографічних досліджень ґрунтуються на аналізі розкопок групових та індивідуальних поховань, які насправді не можуть дати адекватне уявлення про віковий склад первісної спільноти. Оскільки йдеться про час початкового формування поховального культу, немає підстав стверджувати, що усі члени племені піддавалися ритуальному похованню у сакральних місцях. Це припущення аргументується цілою низкою вірогідних чинників: раптова загибель індивіда далеко від стоянки; кончина із пошкодженням тіла, яка ставала причиною не проведення поховального ритуалу (наприклад, втрата кінцівок у деяких народів вважалася страшним нещастям, оскільки унеможливлювала потойбічне воскресіння душі в тілі); ритуальна вибірковість (поховання лише «повноцінних» членів спільноти репродуктивного віку); звичай з'їдання тіл померлих старих [6, с. 226–227]; відсутність «регулярних кладовищ», на яких напівкочова популяція ховає своїх одноплемінників, тощо. З іншого боку, палеопатологічний аналіз останків (дослідження їхніх пошкоджень внаслідок хвороб) може свідчити лише про гіпотетичний біологічний вік померлих, що знову ж таки не дає об'єктивної картини вікового складу суспільства [2, с. 16–17].

Наступним важливим аспектом дискусії і окреслення старості, як вікової категорії в архаїчному суспільстві, є онтогенетична специфіка первісних індивідів. Як доводять спеціальні дослідження епохи нижнього та середнього палеоліту (2,6 млн – 35 тис. рр. до н. е.), доісторична людина рано визрівала і так само рано старіла: дитинство, юнацтво, репродуктивний період дорослості та, відповідно, останній етап життя, пов'язаний зі згасанням функцій організму, тривали недовго. Порівняння біологічних показників сучасної та первісної людини виявляє тенденцію збільшення кожного із періодів онтогенезу. Процес пролонгації окремих етапів людського життя розпочинається з часів верхнього палеоліту. Так, спираючись на дані історичної демографії та палеопатології, фахівці роблять висновок про те, що у людини верхнього палеоліту спостерігається якісно новий тип пізнього визрівання та старіння організму: «за умов подовження дитячого та підліткового періодів збільшується й пострепродуктивний період, що призводить в цілому до більшої тривалості життя» [2, с. 19–20]. Таким чином, еволюція від архантропів – до людей сучасного виду (неоантропів) супроводжується збільшенням не лише тривалості життя, але й загальної кількості дорослих осіб не репродуктивного віку в спільноті.

Локально-регіональна специфіка умов існування призводила й до того, що життєвий цикл давньої людини міг вважатися повним навіть тоді, коли індивід не доживав до максимального на той час віку: перехід з однієї вікової групи – до іншої обумовлювався не віком, а реалізованістю життєвих завдань. Тому, як слушно зауважує Н. Рибаківа, «звичайна реєстрація тривалості життя наших предків мало що пояснює в проблемі старості та старіння. Адже інтенсивність життя людей далеких від нас епох та поколінь ми могли б відтворити лише в тому випадку, якщо спромоглися б звести час фізичний, еволюційний, біологічний, соціальний, психологічний, час репродукції міфів та ритуалів, містичного досвіду з урахуванням їх накладання, суперпозиції...» [14, с. 65]. Отже, якщо оцінювати старіння за складним комплексом якісних соціальних ознак, то, вочевидь, можна зробити висновок, що старість є історичною константою людського буття з найдавніших часів, а її визначення не пов'язане із календарними критеріями.

Старість у системі вікової стратифікації архаїчного суспільства. Оскільки кількісні (вираховання числа прожитих літ) критерії визначення старості у первісному суспільстві були відсутні, важливим поставала фіксація переходу, що відмежовував зрілість людини від набуття статусу старого. Вікові градації передбачали розподіл людського життя на певні етапи. Наприклад, угандійські кумани ділили життєвий шлях дорослого чоловіка на вісім періодів [7, с. 283]. Набуття «офіційного» соціального статусу старого у багатьох народів супроводжувалося проведенням спеціальних ритуалів, схожих на ініціації підлітків. Наприклад, у масаїв зафіксована церемонія «переходу через огорожу», після якої чоловік визнавався «старим» [5, с. 82]. Обряд переходу,

завичай, супроводжувався передачею сакральних знань. Зокрема, у племенах Північної Австралії, коли абориген переходив з однієї вікової групи в іншу, змінювався і його релігійно-обрядовий статус. На думку В. Кабо, «пізнання чоловіка-австралійця в області тотемної міфології й обрядності, ступінь його участі в релігійному житті групи збільшуються разом із його сходженням по соціально-вікових сходах, і йому поступово відкривається незрозуміле для непосвячених істинне значення священних міфів і містерій» [8, с. 86].

У тих культурах, де не було чіткої вікової ієрархії з відповідними обрядами переходу, існували інші церемонії, що маркували настання старості, як-от, участь у поховальній церемонії, ініціації підлітка, родильних та інших ритуалах. Нерідко обряди переходу або їх символічні заміники стирали ґендерні розрізнення, урівнювали соціальні ролі чоловіків та жінок. А. Геннеп зауважував, що в патріархальних спільнотах літні жінки після настання менопаузи нерідко вступали в нову життєву фазу: дорівнюючись до чоловіків, вони брали участь у релігійних ритуалах, вирішенні важливих суспільних питань. Церемоніальне життя старих осіб демонструвало розмивання статевих ознак, певний гермафродитизм, що символізував трансцендентну довершеність та досконалість [5, с. 133]. Оскільки соціальний статус людини та її місце у віковій ієрархії були визначальними, чітка відповідність індивіда ритуальному кодексу була важливішою за фізичні ознаки віку. Так, людина, яка з-за будь-яких обставин не пройшла обряд ініціації, на все життя залишалася неповноцінним членом общини, «дитиною» [9, с. 275].

Лімінальність старості як перехідного етапу буття. Старість у системі архаїчних вірувань постає як лімінальний, пороговий, проміжний стан людського буття. Якщо смерть осмислюється не як остаточна руйнація душі та тіла, а як перехід від одного виду існування – до іншого, то старість є віком, призначеним для приготування до загробного життя. Старість як лімінальна фаза є найтривалішою з усіх обрядів переходу. Вона також найбільш віддалена від профанного буття, що обумовлене її роллю підготовки до існування в новому, потойбічному світі. Тому, за словами В. Тернера, стара людина отримує статус «сакрального аутсайдера», стає зовнішнім елементом у відношенні до секулярної соціальної структури; це надає їй право посередництва між всіма компонентами суспільного устрою [18, с. 188]. Лімінальність старості, її осмислення як передсмертного порогу, може проявляти себе в таких формах: виключення літніх людей із соціальної структури. Старі, разом із неініційованими дітьми або каліками, вважалися неповноцінними членами общини. Одним із варіантів остракізму була заміна імені: людину літнього віку позбавляли родового наймення на користь щойно ініційованого юнака, натомість старому присвоювали спеціальне старече ім'я або, так само, як малюків, взагалі не називали по імені [10, с. 41]. У деяких спільнотах старі створювали позасоціальну групу зі своєю субкультурою. Наприклад, серед австралійських удів існував звичай застосування мови жестів: виконуючи жалобне табу, яке забороняло говорити після смерті чоловіка, самотні жінки до кінця життя спілкувалися між собою лише за допомогою міміки та пластики [10, с. 125–126]. Водночас, у зв'язку із маргінальним статусом, старих звільняли від багатьох табу, обов'язкових для повноцінних членів спільноти. Зокрема, вони мали право торкатися сакральних предметів, не брати участь у деяких суспільних церемоніях, не постувати, вживати заборонену їжу (в тому числі залишки від жертвоприношень) [16, с. 504–505]. Маргінальний статус літніх людей змінювався лише після кончини: їх одноплемінники вірили, що померлі набувають надзвичайної могутності. Певним чином це співвідноситься із фазою відновлення лімінальних осіб (у ритуалах ініціації чи весілля), котрі після символічної смерті та тимчасового остракізму поновлюють своє соціальне життя.

Уявлення про медіумні здібності та анімістичну неповноцінність старої людини. Анімістична установка на множинність та складну структуру людського духа призводить до віри у поступове відмирання у старих декількох душ. Вони по черзі заселяють дитину після народження й так само покидають тіло в процесі старіння чи нездужання. Старість з тієї точки зору тлумачилася як ослаблення вітальних сил індивіда: душа за душею з часом відходять, залишаючи літню людину з її «тваринною» сутністю [10, с. 69]. Відсутність повноцінного набору душ робить старих потенційними жертвами зловорожої магії. Так само, як маленькі діти, старі особи вважалися незахищеними від чародійства: вони могли або захворіти й померти внаслідок чаклунських дій, або віддати своє тіло для заселення злого духові [11, с. 33]. Водночас нерідко вірили у те, що літні люди, як медіальні істоти, здатні домовитися із вищими силами та відвести від себе духів хвороб. Обряди, у яких старі, «жертвуючи собою», приймають на себе чужі напасті, зафіксовані у різних регіонах світу [20, с. 228]. Вважалося також, що саме через старих медіумів духам та небіжчикам найлегше диктувати свою волю або повідомляти важливу інформацію.

Геронтократія: два вектори ставлення до старих. Одночасно із виникненням та розвитком перших релігійних уявлень у період середнього палеоліту формуються зародки геронтократичного інституту, згідно із яким, влада зосереджується в руках старійшин. Нове ставлення до старших членів спільноти пов'язане зі змінами в організації палеолітичних спільнот. Можливість полювання

на великих тварин за другорядної ролі збирання та рибальства дозволяла вести осіле життя. Вибір тих моделей поведінки, що обумовлювали безпеку існування, залежав від досвіду людини. Його накопичення і збереження було прерогативою осіб старшого віку, а, оскільки від цього залежали найважливіші життєві процеси, – і досвід, і його носії набували сакрального значення. На думку дослідника дорелігійного періоду формування суспільної свідомості В. Зибковця, шанобливе ставлення до старих формується в так звану «мустьєрську епоху» (300–30 тис. рр. тому), що відповідає періоду середнього палеоліту [6, с. 226].

Потребу в накопиченні та передачі досвіду актуалізував і перехід від збиральництва та мисливства – до землеробства й скотарства, що становить сутність так званої «неолітичної революції». У аграрному суспільстві період старості став більш тривалим, збільшилася кількість старих та водночас посилилася роль осіб літнього віку в спільноті. Старі почали виконувати більш різноманітні функції у сфері домашнього господарства та виховання дітей. Вони підтримували вогнище, ремонтували знаряддя та зброю, вартували, оберігаючи спокій родини, сиділи на полях та біля осель у якості пугал, щоб відлякувати тварин [25, с. 42–43].

Подальше зміцнення влади старійшин обумовлене не тільки господарськими реаліями. Головним чинником посилення геронтократичного інституту стала система вірувань, згідно із якою старійшини виступали у ролі посередників між людським та сакральним світами. Віра у здатність старих до сакральної комунікації безпосередньо пов'язана із культом предків, який був надзвичайно поширений в архаїчній спільноті. Анімістична віра тлумачила смерть лише як іншу форму існування, тому за своїм статусом та впливом на життя общини, померлі предки не поступалися її живим членам. Як зазначає В. Іорданський, «фактично первісна община складалася з предків, живих та ще не народжених поколінь» [7, с. 297]. Збереження культу предків контролювалося родовими старійшинами, саме через них світ живих підтримував постійний зв'язок зі світом покійників. Оскільки вважалося, що лише старійшини здатні підтримувати контакти із померлими, до літніх людей ставилися з пієтетом: непослух міг спричинити гнів предків. Ототожнюючи свій життєвий шлях із долею общини, людина бачила у власному існуванні визначене до народження, незалежне від її волі та ініціативи, переміщення по щаблях соціально-вікової ієрархії. Від народження – до смерті людина проходила шлях дедалі повнішого злиття зі своїми першопредками. Стати у похилому віці посередником у спілкуванні з предками означало досягти соціальної верхівки [7, с. 9].

Магічні знання старих та близькість до порогу смерті обумовлювали їх особливе становище. Антрополог К. Тернбул, дослідник звичаїв народів Африки, зазначав, що старість в архаїчних спільнотах «чорного континенту», так само як, наприклад, магічна діяльність ковалів, викликає двоїсте ставлення – суміш жаху та поклоніння: «Люди бояться старих, оскільки вони так близько до надприродного, їх уже торкнулася його могутність... Проте людей похилого віку поважають і за те, що вони жили так довго й народили дітей та мають онуків... Завдяки цьому вони живуть у старості спокійно та користуються повагою родини» [17, с. 60–61]. Покора молодших та шанування старших базувалися й на вірі у те, що старців, унаслідок набутого ними на схилі літ дару провидіння, неможливо обманути.

У ставленні до хворих та літніх людей, смерть яких настане незабаром, переважала шанобливість з відтінком улесливості, – адже дуже скоро вони перейдуть у категорію духів, які на свій розсуд будуть або допомагати родині, або, внаслідок певної образи, чинити неприємності. Задобрювання старих розпочиналося ще до їх смерті та після переходу на той світ ритуали «улещування» ставали ще більш значимими, оскільки люди вірили, що саме дух нещодавно померлого найбільше «впливає» на світ живих. Такі вірування підживлювали обумовлену страхом шанобливість до старих, що переходила в поклоніння після їхньої смерті, – у час, коли вони досягали «вищої» влади. У багатьох архаїчних спільнотах ритуал догодження предкам у формі майже нічим не відрізнявся від етикету спілкування зі старійшинами та батьками.

Проте слід зазначити, що геронтократія, як форма влади, допускала різне ставлення до літніх членів спільноти. Поряд із традиціями абсолютного вшанування всіх без виключення старих, існували й колективи, у яких недієздатні старі підлягали остракізму та геронтоциду, а в ролі старійшин виступали здорові чоловіки молодших вікових груп. Наприклад, за спостереженнями Е. Еванса-Прічарда, у нуерів Кенії літні члени спільноти не брали участі в суспільному житті, натомість старійшини (люди середнього віку), мали значний авторитет [23, с. 158]. У австралійських аборигенів вік був чи не останнім критерієм надання статусу старійшини, перевага віддавалася досвіду, харизматичності, мисливським умінням, походженню. Дряхлі старці не вважалися старійшинами та відсторонювалися від прийняття важливих рішень [13, с. 135].

У тих спільнотах, де літні люди істотно втрачали свої права та повноваження, були зафіксовані магічні вірування, які обґрунтовували ритуальну практику «омолодження» старих. Джерелами цього чародійства є, зокрема, уявлення про містичну силу людської крові. Так, у

австралійських народів арунта та лоріджа венозною кров'ю молодих людей кропилися тіла старих чоловіків – це нібито надавало їм сили та здоров'я [10, с. 521–522]. Поширеною є й міфологема викрадення молодості: омолодження старого відбувається за рахунок магічного вилучення життєвих сил у молодій чи зрілої особи. Ще одним засобом зберігання молодості було штучне подовження вікового статусу. Наприклад, якщо патріарх не хотів віддавати владу, він не дозволяв одружуватися своїм синам. Не взявши шлюб, що символізував обряд переходу, вони, незважаючи на свій біологічний вік, залишалися на стадії юнаків. Наприклад, у народу ньякуса Південної Африки, старі вожді не віддавали владу поколінню сорокарічних синів. При цьому старці брали шлюб із жінками, які б мали стати дружинами їх синів. У такий спосіб вони «омолоджували» себе, заодно позбавляючи синів можливості набути статусу чоловіків. Вірогідно, однією із причин виникнення інституту полігнії є віра у подолання старості через шлюб із молодою жінкою [1, с. 105–106]. Такий звичай також ґрунтується на магії подібності: контакт із молодницею дітородного віку «призводив» до омолодження.

Збереження молодості та запобігання старінню було метою багатьох інших ритуалів, пов'язаних із лунарними, солярними та астральними культами, жертвоприношеннями, використанням різноманітних рослин та речовин як зовнішньо, так і внутрішньо, очищенням організму тощо. Таким чином, із осмисленням старості пов'язаний цілий ряд магічно-ритуальних звичаїв, головним сенсом яких є нормалізація та регуляція життєвого циклу, підтримка вітального потенціалу спільноти.

Старість як характеристика світу богів та духів. Анімістичні вірування обумовлювали екстраполяцію земних реалій на потойбічну сферу. Згідно з цими уявленнями, душі, потрапляючи на той світ, мають різний вік: померлий нібито зберігає вік та подобу, які він мав на час смерті. Тому серед духів можна зустріти як «немовлят», так і істот «зрілого» та «похилого» віку. Наприклад, в уявленнях папуасів марінд-анім, молоді духи на тому світі веселяться й танцюють, а старі сидять, спираючись на пальми, щоби не розсипатися прахом [12, с. 60]. Так само, як і люди на землі, духи різняться між собою за значимістю, а їх належність до певної вікової групи є плинною характеристикою. Міфологічна логіка обумовлює й наступне перенесення: старість та дряхлість здійснює свій згубний вплив як на земний, так і на потойбічний світ (старіють не лише люди та тварини, а й боги та духи). У більшості міфологічних систем народів світу привілеєм вічного існування наділені лише деякі деміурги, що є очільниками небесних пантеонів, та першопредки. Решта богів та духів відчувають згубний вплив старіння, що може призвести до їхньої загибелі.

Якщо вірити, що час спливає й на тому світі, померлі предки виглядають вишикуваними у певну вікову ієрархію, яка віддзеркалює земну стратифікацію. За свідченням французького антрополога Л. Леві-Брюля, представники народу басуто (Південна Африка) розрізняли молодих та старих духів, тобто нещодавно померлих та покійників більш давніх часів. Басуто вірили, що предки на тому світі поступово втрачають свій вплив на общину. Одним із потужних чинників збереження «молодості» душ померлих були налагоджені стосунки зі світом живих. Вважалося, що духи поступово зникають по мірі того, як втрачається зв'язок із нащадками: вони могутні та сильні лише тоді, коли про них пам'ятають та приносять подарунки. За віддаленістю від часу смерті небіжчиків розділяли на три групи: нещодавно померлі – ті, про яких добре пам'ятають живі родичі; ці духи живляться молитвами та жертвоприношеннями своїх родин; покоління напівзабутих покійників – їх імена вже невідомі живим; вони намагаються зберегти зв'язок із людьми земного світу, проте їх, ослаблих та дряхлих, відштовхують від жертвоприношень сильні, нещодавно померлі духи; старі, забуті, «порізані на дрібні шматочки» духи; їх існування наближається до фіналу [10, с. 477–488].

Показовим прикладом проективного мислення первісних народів є образ потойбічного світу По у полінезійській міфології. Тут духи більшості померлих, опиняючись у райській місцині із гарними жінками та великою кількістю їжі, з часом гинуть. На нескінченну молодість та вічне потойбічне існування заслуговують тільки мертві вожді та герої, які прямують до раю через прірву із великою рікою. Якщо померлі не озираються та не намагаються вилізти із води, то знову молодіють. Якщо ж вожді в потойбічному світі починають старіти, вони купаються у чарівному озері, після чого знав стають молодими [12, с. 87–88]. Схожі уявлення зафіксував Б. Малиновський, досліджуючи меланезійські міфи про загробний світ. Антрополог відмічав, що духи померлих повторюють шлях першопредків, аби опинитися в підземному царстві. Там вони теж дряхліють, рятуючись тим, що час від часу омолоджуються, скидаючи шкіру та відновлюючи зуби, – адже так само робили прадавні люди, які вмели не старіти [11, с. 124]. У деяких міфологічних системах проекція земного життя на існування духів поширюється й на віру в можливість повторної смерті у потойбічному світі. Представники африканського народу пангве вважали, що померлі в щасливій країні душ не залишаються навечно. Коли вони старіють,

першопредок Нзамбе, який не визнає нічого потворного, виганяє їх із цієї райської місцини. Душі падають донизу на землю пангве, де продовжують скніти, слабкі та невидимі [12, с. 111].

Отже, «суспільні відносини» потойбічного світу відображали соціальну стратифікацію та геронтократичний устрій земного буття. Міфологічна логіка первісної спільноти поширювала феномени старості та смерті із людської на сакральну сферу. Стійкі уявлення про вічність та невмирущість явищ духовного світу виникають пізніше, в більш розвинених релігійних системах.

Таким чином, незважаючи на відмінність тривалості та специфіки смислової наповненості життєвого циклу архантропів від перебігу життя сучасної людини, старість постає історичною константою людського буття із найдавніших часів. Потреба спільноти у накопиченні та передачі життєвого досвіду, який дозволяв вижити у складних обставинах та поставав одним із найважливіших чинників стабільного існування, обумовила поважливе ставлення до старих осіб. Основним чинником становлення геронтократичного інституту була система вірувань, згідно із якою, старійшини виступали у ролі посередників між людським та сакральним світами. Весь дописемний період старі люди виконували функції зберігання, відтворення та контролю за виконанням традицій, виховання наступних поколінь та передачі досвіду, а також сакральної та міжобщинної комунікації. Оскільки статус старійшини виступав кульмінацією соціального зростання індивіда, у багатьох архаїчних суспільствах, із розвиненим інститутом старійшин, старість осмислювалася як мета життєвої еволюції людини.

Старість у первісній спільноті пов'язана із соціальним статусом індивіда, не корелюючись із кількістю прожитих років. Віковий поріг старості в архаїчному суспільстві позначали так звані «обряди переходу», а основним критерієм старшинства було поступове прилучення людини до сакрального світу. Сама старість, завдяки її близькості до смерті та потойбіччя, розцінювалася як лімінальний (проміжний) стан людського буття. Старі відокремлювалися як соціальна група, отримуючи двоїстий статус медіатора, який знімався у час їх смерті. Внаслідок цього старі люди, тварини та предмети часто поставали суб'єктом та об'єктом здійснення магічних обрядів. Здорове довголіття вшановувалося, проте вважалося, що занадто тривалі роки довгожителю порушують гармонійність природного життєвого циклу, відбираючи ресурси у молодшого покоління. Міфорелігійне мислення екстраполює процес старіння на представників потойбічного світу (богів, духів, предків), віддзеркалюючи земні соціальні процеси.

У цілому традиційні первісні спільноти формують два вектори ставлення до літніх членів групи: перший – остракізм, геронтоцид, ізоляція; другий – геронтофілія (надмірне вшанування старих) та геронтократія. У тій чи іншій формі ці тенденції зберігаються упродовж усієї історії культури: з одного боку, старі особи, коли значущість їх життєвого досвіду для спільноти не компенсує їх недієздатність, стають зайвими та підлягають соціальній ізоляції, з іншого – геронтократичний інститут зберігає своє значення навіть на сучасному етапі розвитку людства. Подальше дослідження релігійного осмислення феномену старості у традиційних первісних спільнотах сприятиме адекватному розумінню закладеної ще за найдавніших часів геронтологічної проблематики сучасності.

Список використаних джерел

1. Бочаров В. В. Женщина как ресурс мужской власти // Теория и методология архаики. Лидерство в архаике: условия и формы проявления: [Отв. ред. М.Ф. Альбедиль, Д. Г. Савинов]. СПб.: МАЭ РАН, 2011. С. 99–117.
2. Бужилова А. П. Homo sapiens: История болезни. М.: Языки славянской культуры, 2005. 320 с.
3. Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. М.: Наука, 1978. 108 с.
4. Вишняцкий Л. Б. Введение в преисторию. Проблемы антропогенеза и становления культуры. 2-е изд. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. 396 с.
5. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. М.: «Восточная литература» РАН, 1999. 198 с. (Этнографическая библиотека).
6. Зыбковец В. Ф. Дорелигиозная эпоха. К истории формирования общественного сознания. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 248 с.
7. Иорданский В. Б. Хаос и гармония. М.: ГЛВР «Наука», 1982. 343 с.
8. Кабо В. Р. Круг и крест. Размышления этнолога о первобытной духовности. М.: Восточная литература, 2007. 328 с.
9. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [Пер. с фр. А. Б. Островского]. М.: Республика, 1994. 384 с.
10. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении [пер. с фр.]. М.: Педагогика-Пресс, 1994. 608 с.
11. Малиновский Б. Магия, наука и религия [Пер. с англ.]. М.: «Рефл-бук», 1998. 304 с.
12. Петрухин, В. Я. Загробный мир. Мифы о загробном мире: мифы разных народов. М.: АСТ: Астрель, 2010. 416 с.
13. Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество [пер. с нем.]. М.: Прогресс, 1989. 320 с.
14. Рыбакова Н. А. Феномен старости. Москва-Псков, 2000. 169 с.
15. Смолькин А.А. Исторические трансформации социального статуса старости // Клиническая геронтология. 2007. Том 13. № 3. С. 29–33.
16. Тайлор Э. Б. Первобытная культура [Пер. с англ.]. М.: Из-во полит. лит-ры, 1989. 575 с.
17. Тернбул К. М. Человек в Африке. М.: Наука, 1981. 252 с.
18. Тэрнер В. Символ и ритуал [Пер. с англ.] М.: Наука, 1983. 277 с.
19. Токарев С. А. Ранние формы религии. М.: Политиздат, 1990. 622 с.
20. Фрэйзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. – Т. 2. [Пер. с англ. М. Рыклина]. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 496 с.
21. Шелестов Д. К. Историческая демография. М.: Высшая школа.

1987. 288 с. 22. Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества: [ред. Бромлей Ю. В.]. М.: Наука, 1986. С. 427–489. 23. Эванс-Причард Э. Э. Нуэры. Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из nilотских народов [пер. с англ.]. М.: ГРВЛ Наука, 1985. 243 с. 24. Simmons L. W. The role of the aged in primitive society. Yale University Press, 1945. 317 p. 25. Simmons L. W. Aging in primitive societies: a comparative survey of family life and relationships // Problems of the aging [Durham, N.C.] School of Law, Duke University, 1962. Pp. 36–51.

References

1. Bocharov V. V. Zhenshchina kak resurs muzhskoy vlasti [A Woman as a Resource of Man's Power]. Teoriya i metodologiya arkhaiki. Liderstvo v arkhaike: usloviya i formy proyavleniya [Woman as a resource of male power // Theory and methodology of archaic. Leadership in the archaic: conditions and forms of manifestation]. SPb.: MAE RAN, 2011. Pp. 99–117. 2. Buzhilova A. P. Homo sapiens: Istoriya bolezni [Homo sapiens: case history]. M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2005. 320 p. 3. Veletskaya N. Yazycheskaya simbolika slavyanskikh arkhaiskikh ritualov [Pagan symbolism of the Slavic archaic rituals]. M.: Nauka, 1978. 108 p. 4. Vishnyatskiy L. B. Vvedeniye v preistoriyu. Problemy antropogeneza i stanovleniya kul'tury [Introduction to prehistory. Problems of anthropogenesis and the formation of culture]. Kishinev: Vysshaya antropologicheskaya shkola, 2005. 396 p. 5. Gennep A. Obryady perekhoda. Sistematischeskoye izucheniye obryadov [Rites of transition. Systematic study of rites]. M.: «Vostochnaya literatura» RAN, 1999. 198 s. (Etnograficheskaya biblioteka). 6. Zybko V. F. Doreligioznaya jepoha. K istorii formirovaniya obshchestvennogo soznaniya [Pre-religious era. To the history of the formation of public consciousness]. M.: Izd-vo AN SSSR, 1959. 248 p. 7. Iordanskij V. B. Haos i garmoniya [Chaos and harmony]. M.: GLVR Nauka, 1982. 343 p. 8. Kabo V. R. Krug i krest. Razmyshleniya jetnologa o pervobytnoy duhovnosti [Circle and Cross. Reflections of the ethnologist on primitive spirituality]. M.: Vostochnaya literatura, 2007. 328 p. 9. Levi-Brjul' L. Pervobytnoe myshlenie [Primitive thinking]. M.: Respublika, 1994. 384 p. 10. Levi-Brjul' L. Sverhestestvennoe v pervobytnom myshlenii [Supernatural in primitive thinking]. M.: Pedagogika-Press, 1994. 608 p. 11. Malinovskij B. Magiya, nauka i religiya [Magic, Science and Religion]. M.: Refl-buk, 1998. 304 p. 12. Petruhin, V. Ja. Zagrobnyj mir. Mify o zagrobnom mire [Myths about the afterlife]. M.: ACT: Astrel', 2010. 416 p. 13. Rouz F. Aborigeny Avstralii. Traditsionnoye obshchestvo [Aboriginals of Australia. Traditional Society]. Moscow: Progress, 1989. 320 p. 14. Rybakova N. A. Fenomen starosti [The phenomenon of old age]. Moskva-Pskov, 2000. 169 p. 15. Smol'kin A.A. Istoricheskie transformacii social'nogo statusa starosti [Historical transformations of the social status of old age]. Klinicheskaja gerontologiya. 2007. Vol. 13. № 3. Pp. 29–33. 16. Tajlor Je. B. Pervobytnaja kul'tura [Primitive culture]. M.: Iz-vo polit. lit-ry, 1989. 575 p. 17. Ternbul K. M. Chelovek v Afrike [Man in Africa]. M.: Nauka, 1981. 252 p. 18. Tjerner V. Simvol i ritual [Symbol and ritual]. M.: Nauka, 1983. 277 p. 19. Tokarev S. A. Rannie formy religii [Early forms of religion]. M.: Politizdat, 1990. 622 p. 20. Frjezer Dzh. Zolotaja vetv': Issledovanie magii i religii. [Gold branch: The study of magic and religion]. Vol. 2. M.: TERRA-Knizhnyj klub, 2001. 496 p. 21. Shelestov D. K. Istoricheskaja demografija. [Historical demography]. M.: Vysshaja shkola. 1987. 288 p. 22. Shnirel'man V. A. Demograficheskie i jetnokul'turnye processy jepohi pervobytnoj rodovoj obshhiny / Istoriya pervobytnogo obshhestva [Demographic and ethnocultural processes of the era of the primitive clan community / History of primitive society]. M.: Nauka, 1986. pp. 427–489. 23. Evans-Prichard E. E. Nuery. Opisanije sposobov zhizneobespecheniya i politicheskikh institutov odnogo iz nilotskikh narodov [The Nuer people. Description of life support methods and political institutions of one of the Nilotic peoples] Moscow: GRVL Science, 1985. 243 p. 24. Simmons L. W. The role of the aged in primitive society. Yale University Press, 1945. 317 p. 25. Simmons L. W. Aging in primitive societies: a comparative survey of family life and relationships. Problems of the aging [Durham, N.C.] School of Law, Duke University, 1962. pp. 36–51.

Ангелина Ангелова

СТАРСТЬ В ПЕРВОБЫТНО-РЕЛИГИОЗНОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

Публикация посвящена анализу особенностей восприятия старости и старения в традиционных первобытных сообществах. Целью статьи является исследование древнейшей религиозной модели старости в ее социальном, аксиологическом, онтологическом и других аспектах. Методология исследования базируется на использовании феноменологического подхода, сравнительно-исторического и структурного методов. Публикация представляет собой первую попытку целостного осмысления древнейшей религиозно-исторической модели старости. В результате проведенного исследования определена специфика социального толкования последнего периода жизни человека; обнаружены две тенденции отношения к пожилым (остракизм и почитание); доказано, что старость, как универсальная категория первобытного мифорелигиозного мышления, распространяется на явления как человеческого, так и сакрального мира.

Ключевые слова: старость, старение, первобытность, анимизм, мифология.

Angelina Angelova

OLD AGE IN PRIMITIVE RELIGIOUS WORLD

The article is dedicated to the study of ancient religious model of aging in its social, axiological, ontological and other aspects. Research methodology is based on using the phenomenological approach of comparative historical and structural methods. The publication represents the first attempt to a holistic understanding of ancient religious and historical model of old age. The study identified the specific social interpretation of the last period of life; revealed two trends of attitude to the elderly (ostracism and respect); proved that age category as a universal primary mythological and religious thinking applies to the phenomena of human and sacred worlds.

Key words: age, aging, primitive, animism, mythology.

УДК 94(32)

Ольга Заплетнюк

РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА IV ЯК НАСЛІДОК ЗМІЦНЕННЯ ПОЗИЦІЙ ФІВАНСЬКОГО ЖРЕЦТВА КУЛЬТУ АМОНА

У статті розглянуто основні напрямки та причини релігійної реформи Аменхотепа IV (Ехнатона) як наслідок посилення впливу фіванського жрецтва на царську владу. Особливу увагу приділено ролі культу Амона у політичній та релігійній програмі єгипетських фараонів Середнього та Нового царства. Проаналізовано витоки культу сонячного диску Амона як головного бога новоствореного державного культу в амарнський період. Визначено, що релігійна реформа Ехнатона була наслідком багатівікової політики фараонів, скерованої на підтримку культу Амона Фіванського.

Ключові слова: Єгипет, Аменхотеп IV, Ехнатон, фіванське жрецтво, Амон.

Метою статті є розкрити одну із основних причин релігійної політики фараона XVIII династії Аменхотепа IV (Ехнатона), скерованої на послаблення культу державного бога Амона та подолання впливу на політичне життя Єгипту фіванського жрецтва, шляхом затвердження в країні нового релігійного культу.

Культ Амона, як головного божества фіванської області, почав складатися ще у часи Середнього царства. Амон був богом повітря, невидимим і потаємним, згодом розвинулося сприйняття Амона як «цілющого повітря», «дихання життя», який дарує життя і оживляє мертвих [6, с. 12]. Посилення його культу розпочалося ще із XII династії, засновник якої Аменемхет I («Амон попереду») вже носить теофорне ім'я бога Амона. Також на ранніх етапах Амон ототожнюється з сонячним богом Ра, центром культу якого був Геліополь. Причиною цього було намагання фіванської династії закріпити свої права на володарювання об'єднаним Єгиптом, де Геліополь відігравав значну політичну та релігійну роль. Вже в період XI династії Амон отримує титул «володар престолів обох земель», а Ментухотеп I у своєму храмі в Дейр-ель-Бахрі називає себе «улюбленцем Амона-Ра» [4, 197].

У період правління XII–XIII династій формується складна і розвинена ієрархія жрецтва Амона. Релігійні титули могли поєднуватися зі світськими. Почав зароджуватися тісний зв'язок жрецтва Амона із царським домом, адже тепер жерці могли поєднувати релігійну роль з придворними інтересами фараонів і втручатися у політичне життя Єгипту [6, с. 56]. У часи XII династії Амон отримує титул «Цар богів». Його храм в Карнаці стає головним храмом в країні. Навіть коли столицею держави при Аменемхеті I стає місто Іт-тауї у Нижньому Єгипті, Фіви залишаються релігійним центром, куди прибувають фараони та знать на релігійні свята. Нова столиця знаходилася біля старовинного Мемфісу та сонячного міста Геліополя, що сприяло злиттю образів Амона з Ра і посиленню, таким чином, його жрецтва [4, с. 197].

Переможні війни засновника Нового царства, фараона XVIII династії Яхмоса I не тільки укріпили царську владу та об'єднали державу під владою фіванської династії, але й сприяли розповсюдженню та посиленню культу місцевого бога Фів – Амона. У період визвольної війни із піксомами, Амон отримує роль бога-покровителя, що супроводжує фараона. Жерці Амона підтримували кампанію Яхмоса I матеріально, а переможна війна принесла їм збагачення та політичну силу. Стела Яхмоса I з Карнацького храму звеличує фараона як «Улюбленого кровного сина Амона-Ра» [12, с. 52]. Інша стела з Карнаку вказує на значні донатії фараоном у золоті, сріблі, лазуриті та бірюзі «для свого батька Амона-Ра». Культ Амона розповсюджується і за межами Фів. Пахері, управитель Нехену на півдні від Фів, у своїй гробниці пише формулу підношення «Амону, як володарю обох земель» [10, с. 50].

У період правління цариці Хатшепсут культ Амона досягає піку своєї могутності. Ніколас Рівз вважає, що саме царювання Хатшепсут заклало фундамент для майбутньої амарнської революції [14, с. 34]. Для легалізації своїх прав на престол, Хатшепсут звернулася до фіванського жрецтва. Підтримку їй надав храм Амона, де Хатшепсут виступала у ролі «дружини бога» та верховної жриці. Цариця проводила агресивну пропагандистську програму, щоб вказати на свою обраність богом Амоном-Ра і продемонструвати її царський родовід. Підсумком правління Хатшепсут стало нечуване посилення фіванського жрецтва і його вплив на царя, що призвело до заняття важливих державних посад жерцями Амона [5, с. 128].

На момент воцаріння Тутмоса IV (бл. 1399–1389 рр. до Р.Х.) Карнацький храм був величезною організацією, держава в державі. Він мав значні земельні наділи, військові трофеї попередніх кампаній, у розпорядженні фіванського жрецтва була велика кількість слуг та рабів, вплив жрецтва Амона відчувався в усіх галузях державного управління. Культ Амона вже століттями панував в Єгипті як головний та універсальний бог, що приніс перемоги фараонам. Для Тутмоса IV постало питання утримання під контролем такої могутньої організації та обмежити вплив фіванського жрецтва на царську владу.

Тутмос IV протиставив Амону культ сонячного бога Ра, якому фараон був зобов'язаний своїм сходженням на престол Єгипту. Цьому присвячена була «Стела сну», яку Тутмос IV встановив між лапами Сфінкса у Гізі. У верхній частині стели зображена сцена підношення Тутмоса IV богу Хармакісу в образі сфінкса. У тексті стели батьком фараона називається не Амон, як зазвичай, а Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який приснився майбутньому царю і обіцяв престол, якщо той очистить від піску статую сфінксу: «Подивись на мене! Побач мене, мій син, Тутмос! Я твій батько Хармакіс-Хепрі-Ра-Атум, який віддасть тобі своє царство на землі. Ти надінеш білу та червону корони як наслідний принц, вся країна буде належати тобі.... Ти будеш моїм захисником» [8, с. 321]. Тутмос, який був одним з багатьох синів Аменхотепа II і не вважався спадкоємцем, послухав бога, очистив сфінкса і невдовзі посів престол під іменем Тутмоса IV.

Однак, окрім міфічних елементів, стела несе важливу ідеологічну інформацію. Батьком правлячого фараона оголошується не Амон, а Атум, творець всесвіту, представлений в образі Хармакіса (бога сонця в образі сфінкса, який ототожнювався з Хорахті). Тутмос IV проголошує свого покровителя, за яким стояло жрецтво Геліополя [14, с. 45]. Із тексту «Стели сну» можна зробити висновок про складні відносини між фіванським жрецтвом та фараоном, який намагатиметься обмежити їхню владу, посилюючи культ іншого бога. При Тутмосі IV та його спадкоємці Аменхотепі III жерці Амона не посідали більше важливих державних посад.

Аменхотеп III (бл. 1389–1349 рр. до Р.Х.) намагався зміцнити царську владу шляхом обожнення персони фараона. Причиною цьому могло слугувати посилення впливу фіванського жрецтва на фараона. У своїй ідеології Аменхотеп III був не просто царем, а «царем царів», або навіть «Ра царів». Один із титулів фараона був «прекрасний бог», який зустрічався досить часто, і був непритаманний його попередникам. Незважаючи на те, що головним єгипетським богом залишався Амон, деякі дослідники вважають, що в останні роки правління Аменхотепа III почав укріплюватися культ сонячного диску Атона на протигагу фіванському пантеону. Центром сонячного культу мав стати сам фараон, який тепер виступав не просто як син сонця, а в ролі самого сонця – «Небмаатра – Сліпуче Сонце». На рельєфах храму в Солєбі є зображення Аменхотепа III та Аменхотепа IV, які поклоняються Небмаатра, тоді як цариця Тія представлена в образі богині Хатхор – консорта бога Ра. Можливо, вже в період правління Аменхотепа III особливо гостро відчувалося протистояння царської та жрецької влади, хоча будь-яких радикальних дій фараон не вчиняв [3, с. 107].

Однак, ситуація кардинально змінюється з воцарінням його сина фараона Аменхотепа IV (бл. 1349–1333 рр. до Р.Х.), який вже на другому році свого правління на протигагу Амону демонструє активну підтримку сонячного культу та поступово трансформує стародавній культ бога Ра-Хорахті у новий образ бога сонячного диску – Атона. Створюючи свою релігію, Аменхотеп IV спирався на стародавні ідеї, інтерпретовані ним дуже розумно. Сонце відіграло важливу роль у релігії стародавніх єгиптян із самого зародження життя на берегах Нілу. Сонце поставало у трьох іпостасях: як Атум ввечері, Хепрі вдень та Ра-Хорахті зранку. Ра-Хорахті є складовим іменем і означає «Ра (є) Хор Горизонту». Бог Хор є одним з найстаріших та найшановніших богів Стародавнього Єгипту. Хор був головним божеством у період перших чотирьох династій [10, с. 6]. З II династії фараони починають використовувати ім'я бога Ра у своїх іменах, що було результатом впливу геліопольських жерців [11, с. 154]. Починаючи із IV династії, головним богом стає бог сонця Ра і його ім'я входить до царських титулатур. Сонячний диск починає з'являтися на зображеннях фараонів. Наприклад, на одному із блоків з Саккари можна побачити фараона V династії Сахура, над яким сяє сонячний диск без променів [10, с. 24].

Ще в часи Давнього царства була сформована концепція царя як сина Сонця. Згідно із якою, мати народжує сина не від батька, а від сонячного бога. Ця теорія пояснювала зміну династій, слугувала ефективним стабілізатором державності у часи кризи всіх престолонаслідувань, однак вона була лише одним з пояснень божественності правителя, і її поява не зачепила інших аспектів єгипетської релігії [1, с. 7].

На початку Середнього царства виникло уявлення про Атона, сонячний диск, в якому зливається плоть померлих царів. Одну з перших згадок про сонячний диск Атон можна знайти у «Розповіді Сінухе» періоду XII династії, коли говориться про смерть Аменемхета I: цар «сходить на небо, з'єднуючись з сонячним диском, божественна персона (цар) зливається з тим, хто його створив» [10, с. 4].

Аменхотеп IV з'єднав ці дві концепції, створивши циклічну картину для єгипетської моделі світу: цар породжується сонячним диском і йде у нього. Ця замкнутість дозволила Аменхотепу IV звести все до концепції – сонця і сина – і ліквідувати культу інших богів. Так був зроблений важливий крок до виконання головного політичного і ідеологічного завдання – підриву посиленого на початку Нового царства впливу жрецтва Амона та підтвердження концепції божественності царя [2, с. 10].

Одразу після воцаріння Аменхотеп IV почав декорування двох незавершених пілонів храму Амона в Карнаці, які збудував його батько Аменхотеп III. На III пілоні збереглися картуші з іменем Аменхотепа IV. Два блоки з X пілона мають зображення фараона у традиційній манері перед богом Ра-Хорахті, який представлено у вигляді людини з головою сокола, що увінчана сонячним диском. Ім'я бога ще не вписується у картуш. Ворота були названі іменем фараона, а власне ім'я – Аменхотеп – згодом виправлено на Ехнатон [13, с. 32]. Ра-Хорахті звертається до фараона зі словами: «Я [надав тобі] владу над двома землями та трон Геба» (фрагмент за написом ХЕ 30) [13, с. 32]. Тобто вже на першому році правління Аменхотеп IV чітко визначає свого бога-покровителя. Не Амон, а Ра-Хорахті сприяв фараону зайняти престол.

На другому році правління Аменхотеп IV розпочинає будівництво величезного храмового комплексу сонячному богу Ра-Хорахті. Стела Аменхотепа IV на східному березі Гебель-ель-Сільсіла присвячена підготовці першого будівничого проекту фараона в Карнаці. І хоча на стелі зображений Аменхотеп IV у білій короні перед богом Амон-Ра, у тексті уточнюється, кому має бути присвячений новий храм: «...Його Величність наказує генералу Амену [...] керувати усіма роботами по будівництву ... величного (храму) бенбену для Хорахті в Його імені, Світло, яке в Атоні, в Карнаці...» [13, с. 29–30].

Метою побудови нового храмового комплексу було проведення свята хеб-сед та посилення нового релігійного курсу, який Аменхотеп IV протиставив традиційному культу Амона. У архітектурі храми Аменхотепа IV повторювали геліопольські із відкритими подвір'ями, повністю охоплені сонячним світлом. Новизна нового культу відображалася і у тому, що храми не потребували спеціального сакрального зображення божества, адже Атон був постійно видимим упродовж дня. Це призвело до зменшення культурової рутини і скорочення жрецької касти. Головною функцією храмів стало щоденне підношення їжі богу сонцю; жерці виконували, у прямому сенсі, роль слуг Атона [14, с. 95].

На п'ятому році правління Аменхотеп IV засновує нову столицю в Єгипті – Ахетатон – місто, яке має повністю бути присвячене богу Атону. На Прикордонних стелах К та Х, які датуються п'ятим роком правління Аменхотепа IV, особисте ім'я фараона звучить тепер як – Ехнатон, дослівно «Угодний Атону». Поява таких титулів фараона, як «Улюблений Атеном», «Той, що возносить ім'я Атона» стало символом посилення нової ідеології та влади царя, який відіграв у культурі сонячного диску роль головного жерця.

Починаючи з п'ятого року правління, Ехнатон зміцнює позиції нового культу, який відображається в архітектурі, рельєфах та титулатурах фараона, цариці та бога Атона. Після заснування нової столиці, яка була повністю присвячена Атону, титулатура якого продовжувала змінюватися до 12-го року правління Ехнатона, коли настає переломний момент у релігійній реформі і з написів зникають детермінативи богів. Зображення Хора з сонячним диском на голові в імені Атона замінюється знаком сонячного диску з уреем. Також додається до картушу Атона титул «володар усього, що охоплює диск» [7, с. 49].

Цей титул та зміна власного імені були революційними. Відмова Ехнатона від таких титулів, як «Величний царською владою в Іпет-сут» та «Той, що представ у величній короні Південного Іуну (Геліополя)» означали повний розрив зі старою столицею та її богом, як і відмова від родового імені Аменхотеп. Старе ім'я фараона починає замінюватися новим на усіх пам'ятниках. Зокрема, на талататах у титулатурі Аменхотепа IV значиться ім'я Ехнатон [9, Pl. I], яке не могло існувати у час створення рельєфів Карнацького храмового комплексу.

Таким чином, розрив культу бога Атона із пантеоном давньоєгипетських богів і поступове домінування Сонячного диска, як головного державного бога, призводить до посилення влади Ехнатона, як очільника культу. У текстах прикордонних стел та двох гімнах проходить ідея, що Атон створив себе сам і усе живе на землі, він володарює над усім Єгиптом і свої настанови бог Атон дає лише своєму сину – фараону Ехнатону. У текстах фараон фігурує як єдиний, хто розуміє бога і спілкується з ним. Ехнатон контролює політичні та релігійні процеси в державі, виконуючи жрецькі функції. Релігійна реформа Ехнатона відсунула жрецтво Амона на другий план, значно послабивши їх позиції.

Список використаних джерел

1. Берлев О. Д. Два Царя – Два Солнца: к мировоззрению древних египтян // Discovering Egypt from the Neva: The Egyptological Legacy of / Ed. by St. Quirke. Berlin, 2003. P. 1–18.
2. Большаков А. О. Эхнатон и Нефертити: мировой порядок – дело семейное // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. Санкт-Петербург, 1998. С. 10–13.
3. Заплетнюк О. А. Єгипет в період правління фараона Аменхотепа III // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 104–107.
4. Заплетнюк О. А. Культ Амона та його розповсюдження в період Середнього царства // Virtus: Scientific Journal. 2015. Issue 2. С. 196–199.
5. Заплетнюк О. А. Царська влада в Єгипті та фіванське жрецтво в період XVIII династії // Гілея. Науковий вісник. 2015. № 98 (7) С. 127–130.
6. Павлова О.И. Амон Фиванский. Ранняя история культа. Москва: издательство «Наука», 1984. 175 с.
7. Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV. Ч. I., Кн. I–II. Москва: Наука, 1967. 295 с.
8. Breasted J.H. Ancient Records of Egypt. Historical documents. Vol. II, The Eighteenth Dynasty. Chicago: The University of Chicago Press, 1906. 428 p.
9. Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. London and New York: Kegan Paul International, 1992. 238 p. + CX pl.
10. Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. London: Oxford University press, 2015. 293 p.
11. Kees H. Ancient Egypt: A Geographical History of the Nile. Chicago: University of Chicago Press, 1961. 277 p.
12. Miosi Frank T. A Reading Book of the Second Intermediate Period Texts. Toronto: Benben Publication, 1981. 106 p.
13. Murnane W. J. Texts from the Amarna Period in Egypt. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1995. 289 p.
14. Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. London, 2005. 208 p.

Referenses

1. Berlev O. D. Dva Carja – Dva Solnca: k mirovozzreniju drevnih egiptjan [Two Suns: to the ideology of the ancient egyptians] // Discovering Egypt from the Neva: The Egyptological Legacy of Oleg D. Berlev / Ed. by St. Quirke. Berlin, 2003. P. 1–18.
2. Bol'shakov A. O. Jehnaton i Nefertiti: mirovoj porjadok – delo semejnoe [Akhenaten and Nefertiti: the global order is family case] // Jermiteznyje chtenija pamjati B.B. Piotrovskogo. Sankt-Peterburg, 1998. S. 10–13.
3. Zapletnjuk O. A. Jegypet v period pravlinnja faraona Amenhotepa III [Egypt during the reign of Amenhotep III] // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: istorija. 2016. Vyp. 2. Ch. 1. S. 104–107.
4. Zapletnjuk O. A. Kul't Amona ta jogo rozpovsjudzhennja v period Seredn'ogo carstva [The Amun cult and its propagation in the Middle Kindom] // Virtus: Scientific Journal. 2015. Issue 2. S. 196–199.
5. Zapletnjuk O. A. Cars'ka vlada v Jegypti ta fivans'ke zhrectvo v period XVIII dynastii' [Royal Power in Egypt and Theban Priesthood during the reign of 18th Dynasty] // Gileja. Naukovyj visnyk. 2015. № 98 (7) S. 127–130.
6. Pavlova O.I. Amon Fivanskij. Rannjaja istorija kul'ta [Theban Amun. The early history of the cult]. Moskva: izdatel'stvo «Nauka», 1984. 175 s.
7. Perepelkin Ju. Ja. Perevorot Amen-Hotpa IV [The Revolution of Akhenaten]. Ch. I., Kn. I–II. Moskva: Nauka, 1967. 295 s.
8. Breasted J.H. Ancient Records of Egypt. Historical documents. Vol. II, The Eighteenth Dynasty. Chicago: The University of Chicago Press, 1906. 428 p.
9. Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. London and New York: Kegan Paul International, 1992. 238 p. + CX pl.
10. Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism. London: Oxford University press, 2015. 293 p.
11. Kees H. Ancient Egypt: A Geographical History of the Nile. Chicago: University of Chicago Press, 1961. 277 p.
12. Miosi Frank T. A Reading Book of the Second Intermediate Period Texts. Toronto: Benben Publication, 1981. 106 p.
13. Murnane W. J. Texts from the Amarna Period in Egypt. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1995. 289 p.
14. Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. London, 2005. 208 p.

Ольга Заплетнюк

РЕЛИГИОЗНАЯ РЕФОРМА ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА IV КАК СЛЕДСТВИЕ УКРЕПЛЕНИЯ ПОЗИЦИЙ ФИВАНСКОГО ЖРЕЧЕСТВА КУЛЬТА АМОНа

В статье рассмотрены основные направления и причины религиозной реформы Аменхотепа IV (Эхнатона) как следствие усиления влияния фиванского жречества на царскую власть. Особое внимание уделено роли культа Амона в политической и религиозной программе египетских фараонов Среднего и Нового царства. Проанализированы истоки культа солнечного диска Атона как главного бога нового государственного культа в амарнский период. Определено, что религиозная реформа Эхнатона была следствием многовековой политики фараонов, направленных на поддержку культа Амона Фиванского.

Ключевые слова: Египет, Аменхотеп IV, Эхнатон, фиванское жречество, Атон.

Olha Zapletniuk

RELIGIOUS REFORM OF AMENHOTEP IV AS A CONSEQUENCE OF STRENGTHENING THE POSITION OF THE THEBAN PRIESTHOOD

The article reviews main reasons for the religious reform of Amenhotep IV (Akhenaten) as a consequence of strengthening of the Theban priesthood's influence on the royal power. The main attention is paid to the role of the cult of Amun in the political and religious program of the Egyptian pharaohs during the Middle and New Kingdoms. The author analyzed the origins of the cult of Aten as the main god of the new state religious cult during Amarna period. It is determined that Akhenaten's reform was a consequence of the policy of the Egyptian pharaohs aimed to supporting the cult of Amun.

Key words: Egypt, Amenhotep IV, Akhenaten, Theban priesthood, Aten.

УДК 94(438)

Елла Бистрицька

ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ 1940-Х РР. І РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

У статті на основі архівних документів з'ясовано окремі аспекти інституалізації екуменічного руху, його потужний вплив на процеси консолідації світового християнства під час та після Другої світової війни на противагу Російській Православній Церкві та Святому Престолу. Проаналізовано ставлення до Всесвітньої Ради Церков з боку Російської Православної Церкви та причини конфліктності її відносин з Англійською Церквою.

Ключові слова: екуменічний рух, Російська Православна Церква, Рада у справах РПЦ, Англійська Церква, Святий Престол.

Цьогоріч світова спільнота відзначає 500-ліття Реформації, що актуалізує аналіз її потужного впливу на суспільне буття. У сфері конфесійних відносин інституалізація протестантських церков продукувала розкол у надрах Католицької Церкви і появу ще одного напрямку в християнстві. Протиприродне розділення християн, що започаткували три його основних напрямки – католицизм, православ'я, протестантизм, впродовж століть спонукало до пошуків шляхів сопричастя. У відносинах між католиками і православними була застосована модель унії, яка через політичну заангажованість виявилася неприйнятною. З часу укладення Ліонської (1274 р.), Ферраро-Флорентійської (1439 р.) і Берестейської (1596 р.) унії православні патріархи звинувачували Святий Престол у прозелітизмі.

Поглиблення соціально-політичні трансформації, що у XX ст. призвели до розв'язання двох світових воєн, спонукали християнські спільноти до пошуку прийнятних умов об'єднання. Наприкінці XIX ст. спостерігалось похваллення католицько-православного діалогу, проте небажання консервативних католицьких кіл відмовитися від сотеріологічного ексклюзивізму й панлатинізму призвели згодом до дискредитації унії як об'єднавчої моделі. З кінця XIX ст. міжхристиянський діалог на платформі спільного бачення шляхів розв'язання суспільних проблем людства ініціювали також протестантські конфесії. Одночасно зазначимо, що участь Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), як однієї із найвпливовіших православних церков, була визначальною в усіх міжконфесійних проектах. Ставлення ж ієрархів цієї Церкви до об'єднавчих ініціатив і організацій завжди було стриманим й формувалося в контексті геополітичних планів російської держави. Зокрема, у період Другої світової війни і після її завершення радянський уряд реалізовував план утвердження першості Московського Патріархату, використовуючи останній як інструмент утвердження свого впливу в країнах Східної і Центральної Європи. Відтак, одним із актуальних завдань сучасної історіографії на етапі розгортання гібридних форм ведення російсько-української війни та окупації частини території України є дослідження сегменту взаємодії державних органів влади і РПЦ.

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати особливості розвитку екуменічного руху в період та після Другої світової війни; вплив політичних чинників на формування позицій православних ієрархів щодо ініціатив Англійської Церкви та інших протестантських конфесій; міру конфліктності між РПЦ і учасниками екуменічного руху.

У 1910 р. за участі американських протестантських Церков виник рух «Віра і церковний устрій». Його організаторам вдалося провести декілька всесвітніх конференцій, у яких брали участь представники православних церков, зокрема РПЦ. У 1930-х рр. активними учасниками екуменічного руху були три організації: «Лозаннські конференції» (учасники обговорювали питання

єдності віри і церковного устрою; найбільш представницький рух, члени якого проводили конференції щорічно); «Стокгольмське співробітництво Церков» (пріоритетом учасників конференцій були питання практичного християнства); «Всесвітній Союз для здійснення співпраці народів через Церкви». Провідна роль у проведенні цих зібрань належала Англійській Церкві. Кількість учасників конференцій щороку зростала й налічувала сотні осіб. Зокрема, Лозаннський керівний комітет налічував 134 члени [1, с. 622–624]. Серед православних, зокрема емігрантів з Російської імперії, екуменічні форуми мали позитивний відгук, насамперед з огляду на демократичну атмосферу їх проведення та відсутність диктату. Учасниками конференцій у Лозанні, Оксфорді, Единбурзі були також представники Константинопольської, Елладської, Сербської та Болгарської Церков.

Святий Престол критично поставився до екуменічної діяльності протестантів. Папа Пій XI оприлюднив енцикліку «*Mortalium animos*» (1928 р.), у якій проводив думку, що об'єднання християнських Церков можливе лише за умови керівної ролі у цьому процесі Католицької Церкви. Відтак, заборонив католикам брати участь у некатолицьких з'їздах [2, с. 20, 22], однак надсилав своїх спостерігачів. Того часу, з огляду на нищівне переслідування РПЦ у СРСР, ватиканські очільники більшою мірою сподівалися на об'єднання з православними, розгорнувши на теренах Польщі проект неоунії [3].

Попри те, широке представницьке коло церковних інституцій, важливість обговорюваних проблем, засади демократичності та рівності учасників незалежно від конфесійної приналежності, уможливили об'єднання всіх екуменічних організацій. У 1938 р. на конференції в Утрехті (Нідерланди) створено Тимчасовий Комітет Всесвітньої Ради Церков (далі – ВРЦ), що мав діяти до часу скликання Асамблеї в 1942 р.

У роки Другої світової війни, що спричинила мільйони жертв, роль консолідованої діяльності християнських Церков незмірно зросла. А в умовах міжнародних домовленостей учасників антигітлерівської коаліції про повоєнне облаштування світу суб'єктність Церков набувала якостей потужного стабілізатора міжнародних відносин. Водночас уряди США і Великої Британії залучали потужний ресурс релігійних організацій для боротьби з ідеологією націонал-соціалізму і фашизму та поширення свого впливу на контрольованих територіях. Політичний план утвердження першості Московського Патріархату у християнському світі з метою ретрансляції радянських цінностей у країнах Східної і Центральної Європи реалізовував кремлівський уряд. Таким чином, парадигма відносин у трикутнику «католицизм – протестантизм – православ'я» формувалася в контексті геополітичних устремлінь держав-переможниць у Другій світовій війні.

Аналіз відомих нам документів з архівів Російської Федерації свідчить про те, що діяльність Англійської Церкви, якій належала керівна роль в екуменічному русі, тимчасового, а згодом постійно діючого комітету ВРЦ, перебувала у полі прискіпливої уваги радянських органів влади. Тому в радянському уряді підтримували встановлення діалогу між керівництвом РПЦ і англійськими ієрархами, маючи на меті залучити останніх до союзників у боротьбі з Ватиканом. Вперше делегацію Англійської Церкви, очолювану архієпископом Йоркським С. Гарбеттом, приймали в Москві у вересні 1943 р. напередодні Тегеранської конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) [4, л. 1–3]. Десятиденне англійсько-православне спілкування залишило позитивний враження у гостей і, безперечно, сприяло зміцненню міжнародного авторитету СРСР.

Візит у відповідь РПЦ в особі митрополита Крутицького Ніколая (Ярушевича) та ще двох священиків до Лондона відбувся лише у червні 1945 р. На той час головним вектором діяльності Ради у справах РПЦ було перетворення Московського Патріархату на центр вселенського православ'я та консолідуючий центр християнського світу на протигагу Святому Престолу [5, с. 308–337]. Відтак, розпочався процес створення антиватиканського блоку. Під час зустрічей з архієпископом Йоркським виявлено спільну позицію протистояння щодо Ватикану, а також підкреслено ієрархами Англійської Церкви майже повну ідентичність англійського і православного віровчення [6, с. 141]. Подібні заяви створювали підґрунтя для участі РПЦ в екуменічному русі, а Англійської Церкви – у заходах, спрямованих на послаблення Ватикану. Проте, в оцінках екуменічного руху архієпископом Ніколай був обережним, заявивши, що документи вивчаються [7, с. 161].

Після закінчення Другої світової війни діяльність протестантських Церков на теренах знекровленої Європи значно похвалилася. У лютому 1946 р. в Женеві відбулася всесвітня екуменічна конференція, яка стала підготовчим етапом для скликання у серпні 1948 р. в Амстердамі асамблеї Всесвітньої Ради Церков як законодавчого органу. На думку голови підготовчої комісії Генрі Дюссона, ця інституція була новим явищем у християнстві, що не мало аналогів у попередні дев'ятнадцять століть [8, л. 321]. Окрім організаційних питань, 87 делегатів від 32 країн зосередили увагу на проблемах, пов'язаних зі становищем у Німеччині. Вони вказали на необхідність пом'якшення окупаційного режиму [8, л. 314]. За ініціативи архієпископа Кентерберійського прийнята

резолуція, що опротестувувала антигуманні методи переселення німців із Чехословаччини, Польщі та Угорщини. Вимоги ревізії рішень Потсдамської конференції стосувалися, зокрема, німецької промисловості і зовнішньої торгівлі. Єпископ Вурм у своєму посланні писав: «Те, що відбулося в окупаційних зонах у сфері денацифікації, мало нагадує принципи справедливості і людинолюбства; заводи, що ніколи не мали жодного стосунку до військової промисловості, тепер руйнуються, із заводів вивозять запаси сировини і машини. Яких розмірів досягла трагедія, яка зараз відбувається на сході Німеччини, неможливо описати» [8, л. 320].

Рішення Женевської конференції засвідчили опозиційність протестантських церков щодо політики СРСР у Східній Європі. На думку голови Ради у справах РПЦ Г. Карпова: «Усі рішення конференції просякнуті духом примирення з Німеччиною, пом'якшенням окупаційного режиму, надання допомоги Німеччині тощо. При цьому недвозначно мова йшла головним чином про радянську зону окупації» [8, л. 319]. Про це він писав в узагальнюючій довідці про єкуменічний рух на ім'я В. Молотова 12 червня 1947 р. Г. Карпов констатував, що «єкуменічний рух, як і політика римо-католицької церкви на сьогодні являють собою дві паралельні течії, спрямовані до єдиної мети – боротьбі з комунізмом» [8, л. 315].

У 1947 р. єкуменічний рух об'єднав 99 Церков із 33 країн – майже усі християнські Церкви, за винятком православних і римо-католицької. Учасниками руху було майже 20 світових союзів, що об'єднували представників різних віросповідань: Всесвітній Євангельський альянс (США), Всесвітній студентський християнський союз, Всесвітній християнський союз молодих людей (Женева), Протестантська федерація Франції, Федеративна рада євангелічних церков (Англія), Всесвітній баптистський альянс (США) та інші. Використовуючи значний фінансовий ресурс*, протестантські релігійні організації спрямували свою роботу на подолання наслідків нацизму та допомогу населенню у відбудові мирного життя. У 1945 р. в США, Канаді, Швейцарії, Великобританії та інших країнах для потреб ВРЦ було зібрано 4,742 млн доларів. У 1946 р. ВРЦ надала допомогу населенню Європи продуктами харчування, медикаментами, одягом на суму 870 млн доларів [8, л. 321]. Лише за 1947 р. відділ взаємодопомоги Церков при постійно діючому комітеті ВРЦ витратив на допомогу потребуючим 14,5 млн доларів, що на 1 млн більше, ніж у 1946 р. [10, л. 82]. Г. Карпов звертав увагу свого керівництва, що федеральна американська Рада Церков, яка була однією із найактивніших членів єкуменічного руху, підтримала спеціальну «Програму допомоги Європі», затверджену сенатом США.

Діяльність єкуменістів дисонансувала із політичними намірами Кремля, щодо утвердження радянського впливу в Європі. З одного боку, участь РПЦ у роботі ВРЦ була бажаною, проте за умови домінуючого контролю православних церков у цій інституції. З іншого боку, вступ до ВРЦ Г. Карпов та ієрархи РПЦ вважали передчасним, оскільки своїм членством могли зміцнити єкуменічний рух і залучити до нього своїм прикладом інші православні церкви. РПЦ опинилася у двозначній ситуації, яку влучно окреслив патріарх Алексій, у відповідь на запит патріарха Константинопольського у 1947 р.: «спостереження за єкуменічним рухом впродовж років не надали Російській православній церкві повної впевненості в істинності цього шляху, тому Російська церква не зважається сама, без забезпечення собі підтримки з боку братських церков, ні увійти в ряди співробітників єкуменічного руху, ні висловити цьому рухові обґрунтовану відмову» [8, л. 323].

Рада у справах РПЦ запропонувала комплекс заходів для розблокування ситуації. У звіті на ім'я Й. Сталіна від 6 травня 1946 р. Г. Карпов писав: «Беручи до уваги загальну міжнародну церковну обстановку і враховуючи активну діяльність англійців у бажанні об'єднати всі християнські церкви, а також по об'єднанню всіх опозиційних церковних сил за кордоном проти впливу російської православної церкви, Рада пропонувала б своєчасним і необхідним через російську православну церкву провести ряд нових заходів» [9, л. 133]. Критикуючи невідповідність для радянської політики вимоги протестантських Церков, Г. Карпов пропонував Й. Сталіну перехопити ініціативу в Англійській Церкві, позбавивши її керівної ролі в єкуменічному русі. З цією метою вважав доцільним «включитися російській православній церкві в «єкуменічний рух». Мотивація зводилася до таких причин, як: необхідність протистояти намаганням Англійської Церкви використати єкуменічний рух у «потрібному їй напрямі світової церковної політики»; небезпека інтенсивного поширення єкуменічного руху, активних форм роботи, що сприяють залученню дедалі більшої кількості Церков, зокрема, православних; необхідність об'єднати усі Православні Церкви світу на чолі з РПЦ з метою протиставлення консолідованої позиції у ВРЦ [9, л. 133].

* Г. Карпов доповідав, що тимчасовий комітет Всесвітньої Ради Церков має у своєму розпорядженні значні кошти – 250 тис. фунтів стерлінгів, наданих свого часу Джоном Рокфеллером і планував зібрати ще 3–4 млн доларів, переважно у США, для потреб постійно діючого комітету ВРЦ [8, л. 132].

Г. Карпов вважав за доцільне з'ясувати ставлення до цього питання глав автокефальних Православних Церков і, за позитивної відповіді на пропозиції РПЦ, провести навесні 1947 р. нараду їх глав. Для ознайомлення із матеріалами екуменічних з'їздів і конференцій, також переговорів з архієпископом Кентерберійським планувалося відправити представників від Московського Патріархату в Женеvu і Лондон [9, л. 134]. На переговорах з архієпископом Кентерберійським Г. Карпов ставив перед керівництвом РПЦ завдання спонукати екуменістів відмовитися від політичних виступів, зосередивши роботу лише на релігійно-церковних проблемах і значно розширити кількість представницьких місць для Православних Церков на чолі з РПЦ. Тільки за таких умов, доповідав Г. Карпов Й. Сталіну, РПЦ може стати членом ВРЦ [8, л. 126].

Узгодити ці питання сторонам не вдалося. Серед протестантських конфесій, представлених в екуменічному русі, більшість становили американці. У Раді вважали, що залучення Православних Церков керівниками постійно діючого комітету ВРЦ є складовою плану Маршалла, «... як канал, з допомогою якого можна підготувати вибух зсередини небажаних для американських «політиків долара» режимів». Щодо РПЦ, то план, на думку Г. Карпова, передбачав «повну її ізоляцію... і протиставлення їй блоку православних церков, об'єднаних і «розчинених» у екуменічному русі» [10, л. 221–222].

Підготовка до конференції ВРЦ набула значного міжнародного резонансу. В Амстердам очікували на приїзд 800 делегатів від 136 православних і протестантських Церков, близько 100 представників церковних молодіжних організацій. Серед делегатів із вирішальним голосом православні займали вагомому позицію. Їм планували віддати 85 мандатів. Представникам з Англії та Ірландії – 60; США і Канади – 90; Південної Америки – 25; Центральної Америки, Азії, Тихоокеанському басейну – 50; протестантським церквам континенту – 11. Міжнародна комісія ВРЦ, яку очолював Дж. Фостер Даллас, вела активні переговори про участь у амстердамській конференції східних патріархатів, Сербської і Румунської Церков. Одним із президентів ВРЦ був обраний представник Константинопольського Патріархату, митрополит Германос [10, л. 56–58].

Таким чином, саме політична домінанта, яка зумовлювалася протистоянням двох систем, стала причиною ігнорування екуменічного руху з боку РПЦ та погіршення її відносин із Англіканською Церквою. Окреслене протистояння у сфері релігійно-церковних відносин, яке поглиблювалося політичним протистоянням колишніх союзників, ускладнило завдання з перетворення Московського Патріархату на «третій Рим». Проведення всеправославної наради з 1947 р. перенесли на літо 1948 р., приурочивши до відзначення 500-ліття автокефалії РПЦ. Оскільки східні патріархи проявили самостійність і приїзду значної частини не очікували, було вирішено на нараді створити європейський блок Православних Церков. Перехід від вселенських масштабів – до європейських відбувся у січні 1948 р., коли на засіданні комісії (29 січня 1948 р.) патріарх доповідав про нові терміни скликання наради предстоятелів автокефальних Православних Церков.

Список використаних джерел

1. Арсеньев Н. Работа единения Церквей и современный мир // Воскресное чтение. 1931. № 44.
2. Mortalium animos // Kitez' (Kitez). 1928. № 1–2.
3. Бистрицька Е. Уніоністичні проекти Ватикану першої чверті ХХ ст. та їх сприйняття урядовими колами в Росії // Україна-Європа-Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжн. відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2011. Вип. 5. У 2 ч.: Україна-Європа-Світ: Історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. С. 282–289.
4. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 3.
5. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники. 2009. 416 с.
6. Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов ХХ века: Очерки истории. М.: РОССПЭН, 2008. 807 с.
7. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Документы российских архивов: в 2 т. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2009. 887 с.
8. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 149.
9. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 80.
10. Госархив Российской Федерации. Ф. 6991. Оп. 1. Д. 294.

References

1. Arsen'ev N. Rabota edineniya Tserkvei i sovremennyi mir [The work of the unity of the churches and the modern world]. Voskresnoe chtenie. 1931. № 44.
2. Mortalium animos // Kitez'. 1928. № 1–2.
3. Bystryts'ka E. Unionistychni proekty Vatykanu pershoyi chverti XX st. ta yikh spryunyattya uryadovymu kolamy v Rosiyi [Vatican unifyingist projects of the first quarter of the twentieth century. And their perception by the government in Russia]. Ukrayina-Yevropa-Svit: mizhn. zb. nauk. prats'. Seriya: Istoryia, mizhn. vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka. 2011. Vyp. 5. U 2 ch.: Ukrayina-Yevropa-Svit: Istoryko-politychni ta humanitarni aspekty rozvytku. S. 282–289.
4. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 3.
5. Bystryts'ka E. Skhidna polityka Vatykanu u konteksti vidnosyn Svyatoho Prestolu z Rosiyeyu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Eastern policy of the Vatican in the context of the relations of the Holy See with Russia and the USSR (1878–1964)]. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky. 2009. 416 s.
6. Volokitina T. V., Murashko G. P., Noskova A. F. Moskva i Vostochnaya Evropa. Vlast' i

tserkov' v period obshchestvennykh transformatsii 40–50-kh godov XX veka: Ocherki istorii [Moscow and Eastern Europe. Power and church in the period of social transformations of the 40-50-ies of the XX century: Essays on history]. M.: ROSSPEN, 2008. 807 s. 7. Vlast' i tserkov' v Vostochnoi Evrope. 1944–1953 gg. Dokumenty rossiiskikh arkhivov [Power and Church in Eastern Europe. 1944–1953 Documents of Russian archives]: v 2 t. T. 1. M.: ROSSPEN, 2009. 887 s. 8. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 149. 9. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 80. 10. Gosarkhiv Rossiiskoi Federatsi. F. 6991. Op. 1. D. 294.

Элла Быстрицкая

**ЭКУМЕНИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1940-Х ГГ. И РУССКАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ:
ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ**

В статье на основе архивных документов выяснено отдельные аспекты институционализации экуменического движения, его мощное воздействие на процессы консолидации мирового христианства во время и после Второй мировой войны в противовес Русской Православной Церкви и Святому Престолу. Проанализировано отношение к Всемирному Совету Церквей со стороны Российской Православной Церкви и причины конфликтности ее отношений с Англиканской Церковью.

Ключевые слова: экуменическое движение, Русская Православная Церковь, Совет по делам РПЦ, Англиканская Церковь, Святой Престол.

Ella Bystrytska

**ECUMENICAL MOVEMENT DURING THE 1940S AND RUSSIAN ORTHODOX CHURCH:
POLITICAL ASPECT OF THE ISSUE**

In the article the some aspects of institutionalization the ecumenical movement, its impact on the processes of consolidation the world Christianity during and after the Second World War as opposed to the Russian Orthodox Church and the Holy See have been analyzed on the basis of archival documents. The attitude of Russian Orthodox Church to the World Council of Churches and the Church of England have been shown by the author.

Key words: the ecumenical movement, the World Council of Churches, the Russian Orthodox Church, the Church of England, the Holy See.

УДК 37.04.5:141.45 «1940/1950»

Вікторія Терещенко

**МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ
В СЕРЕДИНІ 1940–1950-Х РР.**

У статті, на основі аналізу наукових публікацій, архівних документів та преси, розглядаються заходи радянської влади щодо впровадження атеїстичних цінностей у життя радянського населення в середині 1940–1950-х рр. Значна увага приділена діяльності культурно-освітніх установ на Полтавщині з питань антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: державно-церковні відносини, антирелігійна пропаганда, атеїстичне виховання, Полтавське обласне лекційне бюро, Полтавський інститут удосконалення кваліфікації учителів.

Аналіз партійно-державної політики щодо Церкви, релігійних інституцій та віруючих в Україні в середині 1940–1950-х рр. є важливою складовою сучасних історичних досліджень. Науковий інтерес до різних її аспектів зумовлений як суперечливістю цієї епохи, так і намаганням з'ясувати витоки рецидивів антирелігійних кампаній, закономірності мімікрії політики радянської держави у галузі державно-церковних відносин. Дослідження релігійних процесів в Україні у добу тимчасової лібералізації суспільно-політичного життя дають підстави стверджувати, що радянська влада, формально визнаючи засади відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, свободу релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя в усіх сферах.

Автор ставить за мету розкриття механізмів державного впливу на суспільну свідомість, формування морально-ціннісних орієнтацій через систему атеїстичного виховання, акцентує увагу на нових або удосконалених його формах упродовж 1940–1950-х рр. Особлива увага звертається на діяльність партійних органів щодо формування науково-матеріалістичного світогляду та атеїстичного виховання молоді у навчальних та позашкільних закладах на території Полтавщини. Важливим аспектом уваги автора є спроба з'ясування образу «іншого», тобто колективного або

індивідуального суб'єкта українського суспільства, який, незважаючи на потужну систему антирелігійних обмежень і тиску, не втратив орієнтири віри і не відмовився від неї.

Аналіз предмета дослідження здійснюється на прикладі Полтавської області, оскільки на її теренах простежується ціла низка закономірностей, притаманних іншим областям Лівобережної України.

Оцінюючи історіографію порушеної проблеми, підкреслимо, що вона знайшла відображення у ряді публікацій вітчизняних істориків і релігієзнавців. Питання змісту політики державного атеїзму, наступу на Православну Церкву досліджував М. Лагодич [4]. Форми і методи боротьби з релігією та Церквою в Україні в умовах «відлиги» (1953–1964 рр.) вивчає О. Тєвікова [8]. Процеси атеїзації суспільства через ідеологічний вплив на населення у західноукраїнських областях на прикладі Української Греко-Католицької Церкви аналізує у своїх працях Я. Стоцький [7].

Джерельною базою вивчення механізмів державної атеїстичної політики та її регіональних особливостей стали матеріали фондів Державного архіву Полтавської області [1–3]. У документах зафіксовано теоретичні засади та практичні методи боротьби із релігією. Іншою важливою групою джерел є періодика Полтавщини досліджуваного періоду, яка є віддзеркаленням реагування партійних і державних органів на стратегію і тактику держави у визначенні пріоритетів антирелігійної політики [5–6; 9].

Факти свідчать, що всередині 1940–1950-х рр. держава не відмовилася від боротьби із релігією. Однак вона змістила акценти з відкритого терору на методи атеїстичної пропаганди, якою намагалася охопити усі групи й верстви населення, як за віком, так і соціальним статусом. Її метою декларувалася критика релігії та діяльності її служителів з точки зору наукового матеріалістичного розуміння світу, доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу віруючого як «іншого» – аномального в контексті радянської дійсності, незрозумілого для решти суспільства, байдужого до релігії. Найбільш активну участь у цьому процесі брали культурно-освітні заклади: бібліотеки, музеї, клуби, а також преса. Удосконалювалися й поширювалися масові форми роботи із людьми, серед яких О. Тєвікова вирізняє лекції й науково-атеїстичні лекторії, тематичні вечори запитань і відповідей, усні журнали, «голосні читання», клуби й пересувні клуби атеїста [8].

Значну роль у процесі атеїстичної пропаганди відіграло товариство «Знання», створене 29 квітня 1947 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1377 «Про Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань». Ця громадська організація створювалася на базі всесоюзного лекційного бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР, до складу якого входило Державне видавництво антирелігійної літератури, ряд великих музеїв [4]. У областях створювалися його первинні структури, основною формою діяльності яких визнавалася лекційна просвітницька робота. Зокрема, на Полтавщині в системі пропагандистських органів функціонувало Полтавське обласне лекційне бюро Полтавського обласного відділу культосвітньої роботи. Аналізуючи плани роботи та протоколи засідань названої організації, виявлено пріоритетність антирелігійної тематики, пильну увагу, навіть надмірну прискіпливість до змісту атеїстичних постулатів, обґрунтованих у текстах лекцій. Наприклад, у кварталному плані роботи Обласного лекційного бюро на 1949 рік центральне місце займають лекції на антирелігійні теми, серед них «Будова Всесвіту», «Релігія та її класова суть», «Комунізм та релігія». Затверджувалися календарні графіки виїздів лекторів у райони, наголошувалося на неприпустимості зриву атеїстичних заходів у сільській місцевості [1, арк. 9].

Серед опрацьованих матеріалів діяльності бюро привертає увагу «Пам'ятка лектору», датована 1951 р. про те, як потрібно готувати лекції на природничо-наукові теми, які, на думку ідеологів – авторів пам'ятки, апіорі мають розвінчувати «релігійні забобони». У документі говориться, що «всяка лекція на природничо-наукову тему має бути антирелігійною, спрямованою на викриття брехливості, реакційності релігійної ідеології. Кожна лекція повинна бути проїнятною переконливою критикою релігії, як антинаукової, ворожої матеріалістичному світогляду» [2, арк. 20]. Отже, радянська держава залишилася вірною стратегічному курсу державно-церковних відносин.

З середини 1950-х рр. партійне ставлення до релігії ще більше загострюється і набуває характеру «войовничого» атеїзму. 7 липня 1954 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». Вона послужила поштовхом до широкого наступу на релігію з метою зменшити, а, за можливості й припинення релігійних впливів на соціалістичне суспільство. Як наголошує Я. Стоцький, ця постанова засвідчила, що релігійна свідомість населення була серйозним опонентом до радянської ідеології [7].

У намаганні сконструювати образ «іншого» у свідомості пересічних українців як «образу ворога» й «правопорушника» в особі священнослужителів і Церкви, відкриту агресивну позицію зайняла преса, яка звинувачувала релігію не тільки в тому, що вона «стоїть на перешкоді побудови

комунізму», а й у духовному поневоленні та моральному розладі радянських громадян. Усі газети зобов'язані були систематично друкувати пропагандистські статті, кореспонденції із антирелігійного питання [8].

Обласна газета «Зоря Полтавщини», як орган обкому КПУ, оперативно реагувала на директивні документи. Так, у випусках газетих від 12 жовтня та 15 грудня 1954 р. вміщені статті, які гостро критикують релігію як «антинауковий забобон», а також схвально оцінюють форми і методи проведення атеїстичної пропаганди серед населення області. Наприклад, автор однієї зі статей, О. Ладур, з емоційним піднесенням інформує про те, що педагогічний колектив Рашівської середньої школи Гадяцького району постійно проводить науково-атеїстичну пропаганду серед учнів школи та їх батьків. Особливо автор акцентує на ролі природничих наук і вихваляє учителів географії, фізики, астрономії, які на своїх уроках переконливо доводять безглуздість різних релігійних тверджень про створення світу Богом. Натомість вони розповідають учням про вчених – «борців за науку, які стали жертвами релігійного фанатизму та мракобісся» [5, с. 4].

Матеріали преси демонструють і альтернативні приклади недієвості антирелігійної пропаганди та непокірної поведінки населення. Зокрема, стаття В. Тищенка «Сарські храми», вміщена у газеті Зоря Полтавщини від 6 жовтня 1954 р. з осудом описує процес святкування храмового свята у селі Сари Гадяцького району: «У вівторок, 21 вересня біля церкви, розташованої на території колгоспу імені Калініна, можна було спостерігати дивну для наших часів картину. І в церкві, і біля неї було чимало людей. Це віруючі і невіруючі зібралися на «храмове» свято. Серед них були не лише старі дідусі й бабусі, але й молоді колгоспники, комсомолец В. Приступа, дружина комуніста Г. Битченка...» [9, с. 3]. Разом з тим, автор мимоволі констатує недієвість і примітивність стандартних форм антирелігійної пропаганди. В. Тищенко звертає увагу на те, що в с. Сари у колгоспному клубі постійно читаються лекції на науково-атеїстичні теми, проводяться тематичні вечори. Але, незважаючи на ці зусилля, антирелігійна робота залишається малоефективною, особливо серед молоді: «про те в якому вона стані зараз свідчить такий неймовірний факт: 21 вересня в колгоспі імені Мечникова зірвалися звітно-виборні комсомольські збори тому що комсомольці святкували «храм»» [9, с. 3].

Обласна преса знайомила читачів із новими опублікованими книгами. Науковець В. Мирний у «Зорі Полтавщини» за 1 червня 1958 р. аналізує нове популярне видання головного радянського ідеолога боротьби із релігією Є. Ярославського «Біблія для віруючих та невіруючих», яке оцінює як сенсаційну подію. Автор статті розглядає Біблію, як «творіння багатьох поколінь що знаходились на низькому ступені свого розвитку, бо лише тоді могли виникати такі примітивні уявлення про всесвіт та людське суспільство» [6, с. 3]. Він, покликаючись на сюжети книги Є. Ярославського, намагається розвінчати релігійну мораль. На прикладі святого Авраама показує, що «нічого повчального в житті цього скотаря не було. Ради свого збагачення він торгував своєю дружиною, видаючи її за сестру. Незважаючи на те, що його викрили, «благородний патріарх» не припинив свої торгівлі. З способу життя Авраама можна пересвідчитись, що релігійна мораль як небо від землі відрізняється від моралі комуністичної» [6, с. 3]. Убивчий сарказм і загальна спрямованість статті В. Мирного скеровувалися, передусім, на віруючих, які вагаються перед вибором відходу від релігії, шкільну і студентську молодь.

Пильна увага борців із релігією до підростаючого покоління було частиною виховної доктрини. Аналізуючи матеріали звітів про роботу Полтавського обласного інституту удосконалення кваліфікації учителів за 1957–1958 рр. зустрічаємо методичні рекомендації щодо систематичного проведення атеїстичних заходів. Особлива роль у цьому питанні відводилася конкретним прикладам, на яких учителі мали красномовно і переконливо доводити шкідливість релігії та жорстокість її служителів. У звітах йдеться про дидактичні й виховні методи, що використовували вчителі у процесі вивчення окремих тем шкільних навчальних дисциплін для формування матеріалістичного світогляду, осуду церковників, особливо інквізиції, які жорстоко «розправлялися з винахідниками, талановитими людьми». Разом з тим підкреслювалося, що «в наш час всі мають можливість вести наукову діяльність. Наші винахідники користуються великим авторитетом і держава забезпечує їх необхідними умовами для наукової діяльності» [3, арк. 46].

Отже, досліджуючи механізм реалізації атеїстичної політики у 1940–1950-х рр., можна стверджувати, що основними його складниками були методи антирелігійної пропаганди, пропагування та нав'язування думки про шкідливий вплив релігії на свідомість населення. Влада в антирелігійній роботі широко використовувала різноманітні засоби ідеологічного впливу, відмовившись від безпосереднього терору. Контролюючи і спрямовуючи роботу культурно-освітніх закладів, держава формувала іншу систему цінностей, у якій не відводилося місця релігії.

Список використаних джерел

1. Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.). Ф. Р-6828. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9.
2. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-6828. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 20. 3. Держархів Полтавської обл. Ф. Р-5465. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 46. 4. Лагодич М. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. // Матеріали міжнародної научної конференції «Взаимоотношения между политикой и христианством», Донецьк, 24–25 лютого, 2006. Ровно: ППДМ, 2006. С. 39–43. 5. Ладур О. Науково-атеїстична пропаганда в школі // Зоря Полтавщини. 1954. № 248. С. 4. 6. Мирний В. Біблія для віруючих і невіруючих // Зоря Полтавщини. 1958. № 112. С. 3. 7. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954–1959 рр.). URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html> (дата звернення 01.04.2017). 8. Тєвікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953–1964 рр.) URL: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm> (дата звернення 01.04.2017). 9. Тищенко В. Сарські храми // Зоря Полтавщини. 1954. № 203. С. 3.

References

1. Derzharchiv Poltavskoyi obl. F. R-6828. Op. 1. Spr. 12. Ark. 9. 2. Derzharchiv Poltavskoyi obl. F. R-6828. Op. 1. Spr. 51. Ark. 20. 3. Derzharchiv Poltavskoyi obl. F. R-5465. Op. 1. Spr. 136. Ark. 46. 4. Lagodych M. Antyreligijna borot'ba v SRSR u seredyni XX st. [Anti-religious struggle in the USSR in the mid-twentieth century] // Materials mezhdunarodnoy scientific conference «Between Vzaymootnoshenyya polytykoy and Christianity», Donetsk, February 24–25, 2006. Rovno: PPDМ, 2006. Pp. 39–43. 5. Ladur O. Naukovo-ateyistychna propaganda v shkoli [Scientific-atheistic propaganda at school] // Zorya Poltavshhyny. 1954. # 248. P. 4. 6. Myrnyj V. Bibliya dlya viruyuchyh i neviruyuchyh [Bible for believers and non-believers] // Zorya Poltavshhyny. 1958. # 112. P. 3. 7. Stots'kyj Ya. Ateyistychna propaganda u konteksti обмеzhennya svobody sovisti v західних областях Украйны (1954–1959 rr.) [Atheistic propaganda in the context of restrictions on freedom of conscience in the western regions of Ukraine (1954–1959)]. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html>. 8. Tyevikova O. Formy ta metody antyreligijnoyi borot'by vlady v Украйны (1953–1964 rr.) [Methods antireligious combat power in Ukraine (1953–1964)] URL: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>. 9. Tyshhenko V. Sars'ki hramy [Sarskaja temples] // Zorya Poltavshhyny. 1954. # 203. P. 3.

Виктория Терещенко**МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО АТЕІЗМА В СЕРЕДИНІ 1940–1950-Х ГГ.**

В статтє, на основє аналізу наукових публікацій, архівних документів и прєссы, рассматриваются мероприятия советской власти по внедрению атеистических ценностей в жизни советского населения в середине 1940–1950-х гг. Значительное внимание уделено деятельности культурно-образовательных учреждений в Полтавской области по вопросам антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, антирелигиозная пропаганда, атеистическое воспитание, Полтавское областное лекционное бюро, Полтавский институт усовершенствования квалификации учителей.

Victoria Tereshchenko**THE MECHANISM OF REALIZATION OF POLICY OF STATE ATHEISM IN
THE MIDDLE OF THE 1940–1950**

In the article the measures of soviet power are examined about introduction of atheistic values in life of soviet population in a middle 1940–1950 on the basis of analysis of scientific publications, archived documents and press. Considerable attention is spared to activity of educational establishments in Poltava region on questions antireligious propaganda.

Key words: state-church relations, antireligious propaganda, atheistic education, Poltava regional lecture bureau, Poltava institute of improvement of qualification of teachers.

УДК 215: [001:061.27(100)](045)

Ярослав Стоцький

НАУКА І РЕЛІГІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ЛАУРЕАТІВ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ (ЗА ВИНЯТКОМ НОБЕЛІАНТІВ ПРЕМІЇ МИРУ)

У статті досліджено і коротко висвітлено біографії лауреатів нобелівських премій в областях фізики, хімії, фізіології та медицини, літератури, котрі були вихідцями зі священничих родин та тих, які отримали глибоке релігійне виховання із навчанням, проведено соціологічний аналіз їх релігійної і конфесійної приналежності. А також проаналізовано взаємозв'язок впливу науки на релігію і релігії н науку в людській історії.

Ключові слова: наука, релігія, віра, література, фізика.

Щороку зростає зацікавленість особами, які отримали Нобелівську премію із визначених А. Нобелем галузей науки, їх видатними досягненнями у тій людській царині, впливом їх відкриттів на процес світової цивілізації, наскільки вони впроваджені у практичну діяльність людини, чи є вони початковими, фундаментальними чи такими, які розширюють шляхи до нових відкриттів у створенні надсучасних технологій. Але окрім акценту на наукові відкриття нобеліантів та їх вклад у гуманістичне інтроспекційне пізнання не тільки людиною самої себе, але історичних і психологічних процесів минулого у поєднанні із дійсністю, суспільство цікавить й безпосередня біографія життєвого шляху нобеліантів, їхнє коріння і виховання як науковців чи як літераторів. Такий спектр зацікавленості, власне, й актуалізує це дослідження, тим паче, що релігійний аспект у біографіях нобеліантів до цього часу окремо не досліджувався.

Тому об'єктом нашого дослідження є вивчення і аналіз біографій усіх 911 лауреатів нобелівських премій, а предметом – висвітлення біографій тих нобеліантів, які походять зі священничих родин, чи отримали релігійне виховання із навчанням, крізь призму вектора релігія-наука. Із цього випливає, що метою є аналіз біографій нобеліантів та філософсько-теологічні рефлексії щодо спільностей та відмінностей науки із релігією і релігії із наукою, світу розуму і світу віри, які потребують взаємно одне одного, щоб взаємно збагачуватися на благо прогресу людства як в технічно-технологічному вимірі, так і в гуманістичному.

Наукові відкриття здійснені у фундаментальних і прикладних галузях науки у ХХ – на початку ХХІ ст. корінним чином змінили контури і зміст людської життєдіяльності і в багатьох аспектах розкрили і прояснили наукову картину світу, що призвело до суттєвих трансформацій у всіх сферах буття людини. Тому в пізнанні таємниць природи, суспільства і людини важлива роль належить науці, бо її ступінь розвитку не тільки впливає на рівень добробуту народу, але й на локальні і стратегічні перспективи держави. Нобеліант із фізики Ф. Жоліо-Кюрі у зв'язку із цим зазначав: «Наука необхідна кожному народові. Наука відкриває тим, хто їй служить, грандіозні перспективи. Держава, яка не розвиває науку, неминуче перетворюється на колонію» [1, с. 6].

Полівекторну і глобальну роль науки, а також світове визнання, а заодно і матеріальну підтримку видатних учених розумів шведський інженер-хімік і підприємець Альфред Нобель (21.10.1833 – 10.12.1896 рр.), який весь свій накопичений капітал передав заснованому ним для цього фонду, який із 1901 р., згідно його заповіту від 27 листопада 1895 р., присуджує премії за видатні досягнення у галузі фізики, хімії, фізіології та медицини, боротьбі за мир. А у 1968 р., з ініціативи шведського банку та залученням до присудження Шведської королівської академії наук, була заснована премія з економіки пам'яті Альфреда Нобеля, яку вперше присвоєно у 1969 р. [2, с. ХХ].

Щоб вияснити вплив релігійного чинника на науку, а в нашому випадку, – на становлення як науковців значної кількості нобеліантів, висвітливо у загальному, дедукційному і порівняльному контексті властивості науки і релігії та наведемо конкретні приклади із біографій нобеліантів – духовних осіб, вихідців зі священничих родин та тих, котрі отримали глибоке релігійне виховання із навчанням. Наука – це сфера людської діяльності, скерована на відкриття нових знань про людину, суспільство, природу з метою вироблення системного розуміння світу шляхом спостереження, аналізу і дедукції. Тобто, наука – це процес, фундаментом якого є спостереження, досвід, розум. На сучасному рівні розвитку світу наше життя невіддільне від знань і технологій, які стали доступні завдяки науці, зокрема технологія (загальною) є наочною ілюстрацією дієвості науки, її практичної ефективності. Водночас, більшість релігійних систем також претендує на те, що їх вчення містять знання про природу світу і місце яке відведено у ньому людству. Але в релігії важливим є не тільки проникливий розум, але і благочестивість та відданість. Уявлення про світ, які нам пропонує і проповідує релігія, трактується як вічна істина. Натомість, «наукове розуміння

ставити під сумнів буквальне трактування багатьох традиційних релігійних доктрин, які сформульовані у донауковий період і мають передбачення, які наука не може підтримати» [3, с. 303]. Ці підходи витворили два основних перевороти у загальному світосприйманні. Перший – у XVI–XVII ст., коли середньовічне світосприймання поступилося світосприйманню, заснованому на фізиці Ньютона – що й стало початком сучасної науки. Слід зазначити, що світосприймання середньовічного християнства базувалося зокрема на Біблії та синтезі вчень Аристотеля (IV ст. до н.е.) і космології Птолемея Александрійського (II ст.), а також згодом праць Томи Аквінського (XIII ст.), який витлумачив вчення Аристотеля і зробив його складовою частиною християнського мислення. Та все ж незважаючи на те, що середньовічна натурфілософія тяжіла над наукою, все ж у неї поступово розвивалася тенденція до вивчення емпіричних фактів. «Ньютон та багато інших вчених, які внесли свій вклад у науку, були віруючими людьми і, зрозуміло, не вважали, що своєю працею підривають існування релігії. Бога вони розглядали як автора двох книг – Біблії і книги природи, кожна із яких корисно вивчати і кожна із яких несе на собі відбиток Його слави» [3, с. 312].

Отож, це не суперечило християнському вченню, яке трактувало, що Бог створив світ раціональним і впорядкованим, тому його можна досягнути розумом, тобто людству була дана влада над Землею, щоб воно підпорядкувало її собі. А звідси випливає, що люди можуть розвивати науку, створювати технології і це не буде якимось насильством над Божим світом.

Наступний переворот світосприймання, як зазначає М. Томпсон, пов'язаний із квантовою теорією і теорією відносності, які були сформульовані на початку XX ст. і фундаментально змінили уявлення про будову Всесвіту [3, с. 313]. Людство відкрило двері Всесвіту у якому простір і час, енергія і матерія залежить один від одного. А також стало відомо, що у Всесвіті існують чотири основні сили: гравітація, електромагнетизм, сильні і слабкі ядерні взаємодії. Світ, який відкрила наука XX ст., рефлексує про те, що і ньютонівське світосприймання і релігійні аргументи, які розвинулися поряд із ним, є обмеженими. Але і релігія, і наука заявляють, що вони досліджують реальність і твердять про те, що є істинним [3, с. 317].

Наука працює на основі раціонального дослідження емпіричних фактів і цей процес може, наприклад, складатися із таких етапів: спостереження і геурістика даних, формування гіпотези на основі зібраних даних, проведення експериментів з метою перевірки гіпотези, розроблення теорії, яка пояснює результати експериментів, прогнозування на основі теорії, верифікація – перевірка теорії шляхом постановки нових експериментів. Натомість релігії не властиві такі методи для досягнення її вірувань. Для її методології базою є, як твердить М. Томпсон, три джерела: одкровення – віра в те, що Бог безпосередньо відкриває істину людству; особистий досвід, пов'язаний із полівекторною сферою релігійних почуттів; натуральна (природнича) теорія, тобто аргументація на користь конкретних положень віри, заснованої на розумі та спостереженні [3, с. 323–324].

Звідси випливає, що основною рисою, яка відрізняє науковий метод від релігійного, є те, що релігія вірить у конкретне уявлення про світ, тоді як наука вірить у процес, за допомогою якого формуються, оцінюються і модифікуються уявлення про світ. Тобто, «наука – це метод, релігія – це відданість певному уявленню» [3, с. 325]. Але і релігія, і наука виражають одне і те ж глибоке прагнення зрозуміти і сприйняти у досвіді Всесвіт і наше місце в ньому.

Проаналізуємо, спираючись на біографії лауреатів Нобелівської премії із фізики, хімії, фізіології та медицини, літератури, миру за 1901–2016 рр. і на біографії лауреатів премії із економіки пам'яті Альфреда Нобеля (1969–2016 рр.), скільки із них були вихідцями чи із родин священнослужителів, чи самі безпосередньо були духовними особами, зазначаючи при цьому короткий зріз їх біографій та заслуги і тим самим у такий спосіб пов'язуючи релігію і науку.

Отож, сумарно, лауреатами цих двох премій у зазначені вище роки були 911 осіб. Нобеліантами із священничих родин були 29 осіб, духовними особами – 7, окрім них глибоке релігійне виховання із навчанням отримали 20 осіб, а також лауреатами одночасно стали 2 релігійні організації однієї конфесії – квакерів. Але, слід зазначити, що лауреати премії із економіки не увійшли в контекст нашого дослідження, так як дотику із зазначених аспектів ніхто із них не мав.

Хронологічно і за галузями із коротким біографічним описом висвітлимо лауреатів із зазначених груп за винятком лауреатів премії Миру, бо це є окремою темою дослідження. Отож, нобеліантами зі священничих родин з літератури були: Б'єрнстєрне Б'єрнсон (1832–1910 рр.) – норвезький поет, драматург, прозаїк і журналіст був старшим із шести синів лютеранського пастора Педера Б'єрнсона і дочки комерсанта Елізи Б'єрнсон [2, с. 214]. У 1903 р. нагороджений Нобелівською премією із літератури «за благородну високу і різнобічну поезію, яка завжди відзначалася свіжістю натхнення і рідкісною чистотою духу», а також «за епічний і драматичний талант» [4, с. 23].

Рабіндранат Тагор (1861–1941 рр.) – індійський поет, народився в Калькутті і був молодшим із чотирнадцяти дітей у відомій і багатій сім'ї. Його батько, Махаріші Дебендранат Тагор був

брахманом, який часто здійснював паломництво до святих місць Індії. Його мати, Сарада Деві, померла, коли Тагору було 14 років [5, с. 460–462]. У 1913 р. отримав Нобелівську премію із літератури «за глибоко чутливі, оригінальні й прекрасні вірші, в яких з винятковою майстерністю виразилось його поетичне мислення, що стало, за його словами, частиною літератури Заходу» [4, с. 49].

Карл Адольф Геллеруп (1857–1919 рр.) – данський романіст і драматург, народився в Рохольті (Родольті) у сім'ї Анни (Фібігер) Геллеруп і Карла Адольфа Геллерупа, лютеранського священика, який помер, коли хлопчику було 3 роки. Тоді Карла привіз в Копенгаген кузен його матері ЮхансФібігер, священик, теолог і поет, який суттєво вплинув на юного Карла [2, с. 379]. У 1917 р. Геллеруп удостоївся Нобелівської премії «за різноманітну поетичну творчість і високі ідеали» [2, с. 381]. Разом із ним премію отримав Хенрік Понттопідан – також данець, що було політичним рішенням Шведської академії, щоб показати нейтралітет Швеції і її дружні зв'язки із Данією.

Хенрік Понттопідан (1857–1943 рр.) – данський романіст, народився у Фредерісії на Ютландському півострові і був четвертою дитиною із шістнадцяти дітей у сім'ї Дінеса Понттопідана і його дружини Марії (Оксенбйол). Його батько був лютеранським священиком із стародавнього роду данських учених і пресвітерів [5, с. 237–238]. У 1917 р. разом з Карлом Геллерупом удостоївся Нобелівської премії із літератури «за правдивий опис життя сучасної Данії» [5, с. 240].

Герман Гессе (1877–1962 рр.) – німецький романіст, поет, критик і публіцист народився у сім'ї місіонерів-пієтистів (пієтизм – протестантський напрям) та видавців богословської літератури у м. Кальв у Вюртемберзі. Його батько Йоханнес Гессе і мати Марія (Гундерт) тривалий час були місіонерами в Індії [2, с. 343]. У 1946 р. Г. Гессе присуджена Нобелівська премія «за натхненну творчість, у якій найбільшою очевидністю проявляються класичні ідеали гуманізму, а також за блискучий стиль» [2, с. 345].

Шмуель Йосеф Агнон (1888–1970 рр.) – ізраїльський прозаїк, народився у м. Бучач (нині райцентр Тернопільської області України). Його батько, Шолом Мордехай Галеві Чачкес за професією був торговцем хутра, а за освітою – рабином. Мама – Есфір (Фарб) була доволі начитаною жінкою [2, с. 1]. У 1966 р. став лауреатом Нобелівської премії «за глибоко оригінальну майстерність оповіді, нав'язу єврейськими народними мотивами» [2, с. 2]. Разом із ним премію отримала німецька поетеса єврейського походження Неллі Закс [2, с. 459–460].

Ісаак Башевіс Зінгер (1904–1991 рр.) – американський прозаїк польського походження, народився у с. Леоцині під Варшавою. Його батько, Пінчоз-Мендель Зінгер, був рабином-хасидом, а мати Батшеба (Зільберман), була дочкою ортодоксального рабина [2, с. 466]. У 1978 р. І. Зінгеру присуджена Нобелівська премія з літератури «за емоційне мистецтво розповіді, закорінене в польсько-єврейській культурній традиції, яке водночас порушує загальнолюдські проблеми» [4, с. 307].

Від'ядхар Сурадхпрасад Найпол (1932 р.) – за походженням індієць, народився у м. Порт-оф-Спейн (Тринідад і Тобаго). Після 18 років переїхав до Англії, де мешкає донині. Його дід, який переїхав у Тринідад із Індії, належав до вищої касті індуїзму – брамінів [4, с. 440; 6]. У 2001 році В. Найполу присуджено Нобелівську премію «за тонку оповідну майстерність і непохитну чесність у творах, котрі примушують читача задуматися про існування пригнічених культур» [4, с. 442].

Перл Бак (1892–1973 рр.) – американська письменниця, народилася в м. Хілсборо (штат Західна Вірджинія). Її батько, Абсалом Сайдек-Стрікер, був пресвітеріанським місіонером, ученим, перекладачем Біблії (Септуагінти) на китайську мову, тривалий час проживав у Китаї, а мати – Кароліна (Сталтінг) була освіченою жінкою, мандрівницею, яка дуже любила літературу [2, с. 50]. Спочатку освітою П. Бак займалися її мати і наставник-китаєць, який був конфуціанським ученим. Після закінчення коледжу у Вірджинії в 1914 р. вона повернулася у Китай, де кілька років працювала викладачем у пресвітеріанській місії. У 1938 р. П. Бак одержала Нобелівську премію «за глибокий і правдивий епічний опис життя селян у Китаї і за біографічні шедеври» [4, с. 135].

Також Нобелівської премії із літератури удостоїлися такі письменники, які отримали глибоке релігійне виховання із навчанням: Вільям Батлер Єйтс (1865–1939 рр.) – ірландський поет і драматург, народився у Дубліні. Його батько, Джон Батлер Єйтс, син протестантського (англіканського) священика, був художником. У Єйтс у 1896 р. став членом протестантської ліги дрібномаєткового дворянства [2, с. 483]. Усе життя цікавився окультизмом. Належав до Герметичного товариства для вивчення таємних знань, східних релігій, таємних релігійних сект та орденів. Згодом очолив це товариство, але у 1880-х рр. приєднався до Теософічного товариства в Дубліні, через кілька років вийшов із нього, повернувшись до окультизму і ввійшов у 1890 р. в таємний Орден Золотої Зорі. У 1923 р. удостоївся Нобелівської премії «за натхненну поетичну творчість, котра відтворює у високохудожній формі національний дух Ірландії» [4, с. 75].

Андре Жід (1869–1951 рр.) – французький романіст, есеїст і критик, народився у Парижі в сім'ї нащадків гугенотів. Його батько, Поль Жід, був професором історії права Паризького університету. Після смерті батька у 1880 р. А. Жід виховувався мамою Жюлеттою (Рондо), яка була кальвіністкою. Згодом навчався у протестантській середній школі в Парижі і вже у шкільні роки вирішив стати письменником [2, с. 447]. У 1947 р. А. Жід удостоївся Нобелівської премії із літератури «за глибокі й художньо вартісні твори, в яких людські проблеми й обставини змальовані з безстрашною любов'ю до істини та глибокою психологічною проникливістю» [4, с. 151].

Іво Андрич (1892–1975 рр.) – югославський поет і прозаїк, автор романів і оповідань, народився у с. Долак біля Травника в Боснії у сім'ї ремісника. У трирічному віці, після смерті батька, із матір'ю переїхав до Вишеграда, де отримав строге католицьке виховання [2, с. 26]. У 1961 р. І. Андрич удостоївся Нобелівської премії з літератури «за силу епічного дару, яка дозволила якнайповніше розкрити людські долі й проблеми, пов'язані з історією його країни» [4, с. 215];

Генріх Белль (1917–1985 рр.) – німецький прозаїк і новелліст, народився у Кельні в сім'ї столяра-червонодеревника Віктора Белля і Марії (Херманнс) Белль. Його предки були біженцями із Англії як ревниві католики, які переслідувалися Англійською Церквою, тому в сім'ї панував глибокий католицький дух [4, с. 95]. У 1972 р. отримав Нобелівську премію «за творчість, у якій широке охоплення дійсності сполучене з високим мистецтвом творення характерів і яка стала вагомим внеском у відродженні німецької літератури» [4, с. 282].

Нагіб Махфуз (1911–2006 рр.) – перший арабомовний нобеліант, єгипетський прозаїк, народився у Каїрі в сім'ї службовця. У дитинстві закінчив ісламську релігійну школу-куттаб. Писав на різні теми, в тому числі й на історичні та релігійні, у його доробку понад сорок романів, багато збірок, драматичних творів. У 1988 р. став лауреатом Нобелівської премії «за прозорий реалізм і багатство відтінків арабського оповідання, яке має значення для всього людства» [4, с. 357; 6].

Імре Кертес (1929 р.) – угорський прозаїк, народився у Будапешті в єврейській сім'ї із глибокими юдейськими традиціями. Пройшов жахіття Освенціма й Бухенвальду і це пережиття – Голокост, є головною темою його творів. У 2002 р. йому присуджено премію Нобеля «за сукупний внесок у світову літературу», «за те, що у своїй творчості відповідає на запитання про те, як індивід може продовжити жити і мислити в епоху, коли суспільство активніше підпорядковує собі особу», «за творчість над варварським свавіллям історії» [4, с. 451; 6].

Лауреатами Нобелівської премії із фізики були такі вихідці із родин священнослужителів. Пітер Зеєман (1865–1943 рр.) – нідерландський фізик, народився в с. Зоннемайрі у сім'ї лютеранського священика Катарінуса Форандінуса Зеємана і його дружини Вільгельміни (Ворст) Зеєман. У 1902 р. Нобелівська премія з фізики присуджена П. Зеєману спільно із Хендріком Лоренцом «як визнання видатного внеску, який вони внесли своїми дослідження впливу магнетизму на випромінювання» [2, с. 461–463].

Роберт Е. Міллікен (1868–1953 рр.) – американський фізик, народився у Моррісоні (штат Іллінойс) у сім'ї священика Конгрегаціоналістської церкви Сайласа Франкліна Міллікена і Мері Джейн (Ендрюс) Міллікен – колишнього декана жіночого відділення коледжу Оліве в Мічигані. Р. Е. Міллікен у 1923 р. удостоївся Нобелівської премії «за роботи із визначення елементарного електричного заряду і фотоелектричному ефекті» [5, с. 79–81].

Артур Комптон (1892–1962 рр.) – американський фізик, народився у Вустері (штат Огайо) в сім'ї пресвітеріанського священика, професора філософії і декана Вустерського коледжу Еліаса Комптона і Отелії Кетрін (Огспургер) Комптон. А. Комптон у 1927 р. отримав Нобелівську премію «за відкриття ефекту, який названо його іменем» разом із Ч. Вільсоном. Тобто, А. Комптон за допомогою рентгенівського спектрометра У. Брегга провів точні виміри довжини хвилі рентгенівських променів, розсіяних на мішені. Він виявив, що розсіяне випромінювання буває двох видів: в одного довжина хвилі співпадає із довжиною хвилі первинного випромінювання, а друге володіє більшою довжиною хвилі. Збільшення довжини хвилі, яке стало відоме, як «ефект Комптона», було пропорційне куту розсіювання [2, с. 568–571].

Ернест Уолтон (1903–1995 рр.) – ірландський фізик, народився в Дангарвані (графство Уотерфорд) і був сином Джона Артура Уолтона, методистського священика, і Анни Елізабет (Сінтон) Уолтон. У 1915–1922 рр. навчався у методистському коледжі в Белфасті. Е. Уолтон поділив у 1951 р. Нобелівську премію з Д. Кокрофтом «за дослідницьку роботу із перетворення атомних ядер за допомогою штучно прискорюваних атомних частинок» [5, с. 535–536].

Полікарп Куш (1911–1993 рр.) – американський фізик, народився в Бланкенбурзі (Німеччина) у сім'ї лютеранського пресвітера-місіонера Йогана Матіаса Куша і Генрієтван дер Хаас. Через рік після народження сина сім'я емігрувала в США і поселилася у Клівленді (штат Огайо). У 1955 р. П. Куш удостоївся Нобелівської премії спільно із Уіллісом Ю. Лембом «за точне визначення магнітного моменту електрона» [2, с. 628–630].

Нобеліянтами із фізики, які отримали релігійне виховання і навчання були: Ізидор Айзек Рабі (1898–1988 рр.) – американський фізик, народився в Риманові (колишня Австро-Угорська імперія, нині Польща) у сім'ї робітника Давида Рабі і Жени (Тейг) Рабі. Незабаром сім'я емігрувала в США (м. Нью-Йорк). Його батьки були глибоко релігійними євреями-хасидами і сам він уже із трьох років почав відвідувати релігійну школу. Батьки мріяли, що він стане рабином, але його справжнім покликанням стала фізика. У 1944 р. І. А. Рабі удостоївся Нобелівської премії «за резонансний метод вимірювання магнітних властивостей атомних ядер» [5, с. 256–258].

Еуген Пол Вігнер (1902–1995 рр.) – угорсько-американський фізик, народився в Будапешті у сім'ї Антала Вігнера, представника ділових кіл і Елізабет (Айнхорн) Вігнер. У 1920 р. закінчив лютеранську школу. У 1930 емігрував у США, де пов'язав свою долю із Прістонським університетом. Е. П. Вігнер отримав Нобелівську премію у 1963 р. «за його внесок в теорію атомного ядра і елементарних частин, особливо за допомогою відкриття і застосування фундаментальних принципів симетрії». Він розділив премію з Марією Гьопперт-Майер і Й. Хансом та Д. Йенсенем [2, с. 252–254].

Клод Коен-Таннуджі (1933 р.) – французький фізик, народився в м. Константині (Алжир) у сім'ї з глибокими юдейськими традиціями. У 1997 р. удостоївся Нобелівської премії «за створення методів охолодження і схоплення атомів лазерними променями» [6].

Нобеліянтами із хімії, які є вихідцями із родин священнослужителів були: Гарольд Клейтон Юрі (1893–1981 рр.) – американський хімік, народився в Уолкертоні (штат Індіана) у сім'ї Кори Ребеки (Рейноул) і Семуела Клейтона Юрі. Його батько був священником (католицьким) і шкільним учителем, помер, коли Гарольду було шість років і його мати вийшла заміж вдруге і також за священника. У 1934 р. Г. Юрі присуджена Нобелівська премія «за відкриття важкого водню» [5, с. 845–846].

Карл Ціглер (1898–1973 рр.) – німецький хімік-органік, народився в Хельсі, у сім'ї Луїзи (Ралл) Ціглер і Карла Ціглера, лютеранського священника. У 1963 р. К. Ціглеру спільно із Джуліо Натта була присуджена Нобелівська премія із хімії «за відкриття в області хімії і технології високомолекулярних полімерів» [5, с. 700–703].

Пол Джон Флорі (1910–1985 рр.) – американський хімік, народився в м. Стерлінзі (штат Іллінойс) в сім'ї Езри Флорі, священника-педагога (католицького) і Марти (Брумбай) Флорі, учительки. У 1974 р. П. Флорі вручена Нобелівська премія «за фундаментальні досягнення в галузі теорії і практики фізичної хімії макромолекул» [5, с. 572–575].

Хідекі Шіракава (1936 р.) – японський хімік, народився в Токіо у сім'ї лікаря Хатзутару і дочки буддистського священника Фуйуно. Х. Шіракава у 2000 р. нагороджений Нобелівською премією «за відкриття і розроблення полімерів-провідників» спільно із А. Мак-Діармідом і А. Хігером [6].

Венкатраман Рамакрішнан (1952 р.) – англійський хімік, народився в м. Чідамбарам на півдні Індії, у сім'ї, яка належала до касты брахманів. У 2009 р. отримав Нобелівську премію із хімії «за дослідження структури і функцій рибосом» [6].

Також нобеліянтами із хімії, які отримали релігійне виховання і навчання були: Артур Гарден (1865–1940 рр.) – англійський хімік, народився у Манчестері у сім'ї бізнесмена Альберта Тайсса Гардена і Ельзи (Макалістер) Гарден. Його батьки були дуже набожними, які виховували своїх дев'ятьох дітей в релігійній консервативній пуританській атмосфері, у якій не визнавали святих, постів, багатьох релігійних християнських свят, наприклад, засуджувалося навіть святкування Різдва. У 1929 р. А. Гардену спільно із Хансом фон Ейлер-Хельпіном вручена Нобелівська премія з хімії «за дослідження ферментації цукру і ферментів бродіння» [2, с. 310–312].

Фредерік Жоліо (1900–1958 рр.) – французький фізик, народився в Парижі у сім'ї комерсанта Анрі Жоліо і Емілії (Родерер) Жоліо, яка походила з багатой протестантської (лютеранської) родини із Ельзасу. У 1935 р. Ф. Жоліо і його дружині Ірен Жоліо-Кюрі спільно присуджена Нобелівська премія із хімії «за виконаний синтез нових радіоактивних елементів» [2, с. 451–453].

Роберт Робінсон (1886–1975 рр.) – англійський хімік, народився в маєтку Раффферд, неподалік від Честерфілда (графство Дербішир) у сім'ї Уільяма Бребері Робінсона і його другої дружини Джейн (Дейвінпорт) Робінсон. Сім'я Робінсонів вела успішний бізнес із виробництва перев'язочних матеріалів та сповідувала конгрегаціоналізм. Після закінчення середньої школи Р. Робінсон поступив у Фалнекську школу, якою керувала релігійна громада моравських (чеських) братів. У 1947 р. Р. Робінсону присуджена Нобелівська премія із хімії «за дослідження рослинних продуктів великої біологічної важливості, особливо алкалоїдів» [5, с. 306–308].

Чарльз Педерсен (1904–1989 рр.) – американський хімік, народився в Пусані (Корея). Його батько, Брід Педерсен, норвезький морський інженер, згодом залишив морську справу і став інженером-механіком в копальнях на території сучасної Північної Кореї, а мати – Такію Ясуї, японка, займалася торгівлею в Кореї. Оволодівши англійською мовою, Чарльза у віці 8 років відправили в Японію, де він навчався у школі при жіночому монастирі в Нагасакі, а через два роки

він почав навчатися у католицькому коледжі Святого Джозефа, де отримав середню освіту. У 1987 р. науково-дослідницька праця Ч. Педерсенбула відзначена Нобелівською премією спільно із Д. Крамом і Ж.-М. Леном «за розроблення і застосування молекул із структурно специфічними взаємодіями з високою селективністю» [6].

Джордж Ола (1927 р.) – американський хімік, народився у Будапешті у сім'ї Магди Красзнаї і Юліуса Оли, який був адвокатом. Середню освіту здобув у католицькій гімназії в Будапешті. Після жовтня 1956 р. разом із сім'єю емігрував у Лондон, а в 1957 р. – у Канаду, в 1964 р. у США. Нобелівська премія була присуджена Ола у 1994 р. «за внесок в хімію карбокатионів», тобто, відкриття Ола ініціювали виникнення нової гілки органічної хімії і привели до створення нових палив і високооктанового бензину [6].

Лауреатами Нобелівської премії із фізіології та медицини були такі вихідці із родин священнослужителів: Іван Павлов (1849–1936 рр.) – російський вчений-фізіолог, народився в Рязані. Його мама, Варвара Іванівна, походила із сім'ї православного священника, а батько, Петро Дмитрович, був священником Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), який служив спочатку в бідній парафії, але завдяки своїй пастирській старанності згодом став настоятелем одного із найкращих храмів Рязані. І. Павлов спочатку відвідував початковий курс духовної семінарії, а в 1860 р. поступив у Рязанське духовне училище, а після того, як російський уряд дозволив студентам духовних семінарій продовжувати навчання у світських учбових закладах, І. Павлов поступив в Петербурзький університет на природознавче відділення, а після його закінчення – на третій курс Медично-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі. У 1904 р. І. Павлов нагороджений Нобелівською премією із фізіології і медицини «за роботу із фізіології травлення, завдяки якій сформовано більш якісніше розуміння життєво важливих аспектів цього питання» [5, с. 185–187].

Джон Дж. Р. Маклеод (1876–1935 рр.) – шотландський фізіолог, народився в Ключі, неподалік від Данкелда (графство Пертшир), у сім'ї Джейн Гатрі (Макуолтер) Маклеод і Роберта Маклеода, священника (пресвітеріанського). У 1923 р. Д. Маклеод отримав Нобелівську премію спільно із Фредеріком Бантінгом «за відкриття інсуліну» [5, с. 13–16].

Уільям Паррі Мьорфі (1892–1987 рр.) – американський лікар і патолог, народився в Стуггоні (штат Вісконсін) у сім'ї Рози Анни (Паррі) Мьорфі і Томаса Френсиса Мьорфі, католицького священника. У 1934 р. У. Мьорфі спільно з Джорджем Р. Майнотом і Джорджем Х. Уїплом були нагороджені Нобелівською премією «за відкриття, пов'язані з розробленням методу лікування перніціозної анемії із застосуванням печінки» [5, с. 65–67].

Джошуа Ледеберг (1925–2008 рр.) – американський генетик, народився в Монклере (штат Нью-Джерсі) у сім'ї рабина Цві Хірша Ледеберга і Естер Ледеберг (Голденбаум). У 1958 р. Д. Ледебергу присуджена Нобелівська премія із фізіології і медицини «за відкриття, дотичні до генетичної рекомбінації і організації генетичного матеріалу в бактерій». Друга половина премії була присуджена Д. Білду і Е. Тейтему «за відкриття, дотичні до ролі генів в специфічних біохімічних процесах» [2, с. 670–672].

Джон Бішоп (1936 р.) – американський лікар, народився в Йорку (Пенсільванія) в сім'ї лютеранського священника. У 1989 р. отримав Нобелівську премію із медицини, «за відкриття кліткової природи ретровірусних онкогенів» [6].

Нобеліянтами із фізіології та медицини, які отримали релігійне виховання і навчання були: Крістіан Де Дюв (1917–2013 рр.) – бельгійський біохімік, народився в Темз-Діттоні (передмістя Лондона). Його батьками були Мадлен Де Дюв (Пангс) і Альфонс Де Дюв – бельгійські громадяни, які знайшли притулок у Великобританії під час Першої світової війни. У 1920 р. сім'я повернулася в Бельгію і поселилася в Антверпені; тут Крістіан отримав освіту на французькій і фламандській мовах. У 1934 р. він поступив у Католицький університет в Лувені – єзуїтську школу із гуманітарним нахилом. У 1974 р. Де Дюву спільно з Альбером Клодом і Джорджем Е. Паладе присуджена Нобелівська премія із фізіології та медицини «за відкриття, які стосуються структурної і функціональної організації клітини» [2, с. 393–396].

Ерік Вішаус (1947 р.) – американський біолог, народився в м. Саут-Бенд (штат Індіана). У 14 років почав відвідувати католицьку початкову школу, а після її закінчення навчався у Вищій католицькій школі. У 1995 р. Е. Вішаус спільно з Едвардом і Крістіаною Нюсляйн-Фольхард отримав Нобелівську премію із фізіології та медицини «за відкриття, які стосуються генетичного контролю на ранніх стадіях ембріонального розвитку» [6].

Але перш ніж перейти до соціологічного аналізу досліджуваного релігійного аспекту, слід в'яснити конфесійну приналежність таких лауреатів, як: Вільям Єйтс, Гарольд Юрі, Пол Флорі, Фредерік Жоліо, Джон Маклеод. Це пов'язано із тим, що у їх біографіях не виявлено, у якій конфесійній сім'ї вони народилися. Ця проблема зумовила застосувати географічний метод, щоб від так званої «приблизної версійності» наблизитися до точного визначення конфесійності

зазначених лауреатів, хоча в цьому випадку похибка ймовірна. Тому, спираючись на зазначений метод, до біографій перелічених семи лауреатів внесено уточнення.

Висвітлені, у короткому зрізі, біографії зазначених лауреатів Нобелівської премії, дають нам можливість згрупувати їх в кількісному вимірі за галузями. Отож, у галузі літератури лауреатами були 9 вихідців із священничих родин і 6, які отримали глибоке релігійне виховання із навчанням; у галузі фізики, відповідно 5 і 3; у галузі хімії – 5 і 5; у галузі фізіології та медицини – 5 і 2. Із коротких штрихів до поданих біографій лауреатів Нобелівських премій із літератури, фізики, хімії, фізіології та медицини випливає, що 24 були вихідцями із священничих родин, а 16 отримали глибоке релігійне виховання із навчанням. Загалом аналіз біографій усіх лауреатів із зазначених галузей науки упродовж 1901–2016 рр. виявив саме таку кількість – 40 осіб, які мали безпосередню або відносну дотичність до релігії у дитинстві чи в юнацькі роки, що й зафіксовано у їх біографіях. Дозволимо припустити, що релігійний чинник відіграв не останню роль у їх літературній творчості чи у наукових відкриттях і досягненнях.

Проаналізуємо до яких релігій і конфесій належали ті 40 лауреатів. Отож, у цьому контексті дослідження, належали до християнства 29 осіб, за напрямками: 19 – до протестантизму (9 лютеран, 3 пресвітеріани, 2 конгрегаціоналісти і по одному до пієтизму, англіканства, кальвінізму, методизму і пуританізму); 9 – до римо-католицизму та 1 – до православ'я (РПЦ). До інших релігій належали: 6 – до юдаїзму (хасидизм), 3 – індуїзму, 1 – ісламу та 1 – буддизму. Із цього аналізу випливає, що переважали лауреати християнського віровчення, зокрема – протестантизму, а в ньому – лютеранства, до речі, лауреатів лютеран було стільки ж скільки лауреатів римо-католиків. Після них за чисельністю йдуть віруючі юдейського віровчення. Тобто, це засвідчує, що на науку і культуру мали значний вплив юдейські і християнські релігійно-світоглядні традиції.

Людина наділена розумом і прагне постійно його розвивати чи із своїх власних потреб, чи із потреб суспільно-формаційних, навіть випереджуючи розвиток суспільства, не задовольняючись його статичним станом, надаючи йому динамічності завдяки новим відкриттям оточуючої його природи і самої себе і таким чином впливаючи на розвиток людського світу. Цей внутрішній невгамовний динамізм людини зумовлює її шукати нові рішення і пізнання, ігноруючи те, що людина не має будь-якого вродженого прагнення до прогресу, наприклад, у сфері науки. Але цей внутрішній поштовх до всебічного пізнання, ще з того часу, коли людина була вигнана із раю, втратила єдність із природою, стала, по суті, вічним пілігримом, змушує її йти вперед і пізнавати та відкривати непізнане, щоб отримати відповідь на до того незнане у просторі свого знання і тим самим досягнути гармонії із природою, людьми, самою собою. А це людина досягає передусім за допомогою мислення, конструюючи у свідомості загальну картину світу, щоб пізнати його і себе в ньому в усіх сферах буття, щоб знайти рівновагу для себе у духовному і матеріальному. «Відданість меті, ідеї чи силі, яка перевершує людину, – такої, як Бог, – є виявом такої потреби у повноті життя» [9, с. 160].

Міркуючи про те, які релігія дає можливості людині для розкриття її психологічних і розумових здібностей, наскільки вона впливає на суспільний прогресивний поступ в етиці, моралі і науці, – не можемо ці аспекти досліджувати, спираючись на загальне – релігія. З іншого боку, виходячи із нашої теми, недоцільно в цьому контексті аналізувати усі типи релігій та їх конфесійні відмінності, яких у нашому дослідженні нобеліантів є майже двадцять. Тому буде слушно звернутися до Е. Фромма, який із діючих різних ознакових типологій релігії, використав тільки одну, але багатогранну відмінність, поділивши їх на авторитарні і гуманістичні [9, с. 166]. Для прикладу, до першої групи він відносить кальвінізм та подібні до нього, а до другої – ранній буддизм, даосизм, християнство (як бачимо без кальвінізму). Кожна із цих груп по-різному впливає на зв'язок людини із Богом (надприроднім, трансцендентним тощо) і, відповідно, на розкриття розумових можливостей у сенсі пізнання світу, його натури і себе. Головним елементом авторитарної релігії є, крім послуху, пошанування і поклоніння Богові чи трансцендентному, повна капітуляція перед силою (силами), яка знаходиться за межами людини. У такій капітуляції людина втрачає свободу вибору, незалежність і цілісність як індивід. Із теології Ж. Кальвіна, яку, як приклад, наводить Е. Фромм, випливає, повна зневага самого себе, підпорядкування розуму Богові, покірність сильній владі, тобто «у авторитарній релігії Бог є символом влади і сили, він володіє, а людина – абсолютно безсильна» [9, с. 167]. Натомість «гуманістична релігія, навпаки, вибирає центром людину і її сили. Людина повинна розвивати свій розум, щоб зрозуміти себе, своє ставлення до інших і своє місце у Всесвіті. Вона повинна осягнути істину із врахуванням своєї обмеженості і своїми можливостями. Вона повинна розвивати свою здатність любові до інших, як і до себе, і відчутти єдність усіх живих істот» [9, с. 168]. Подібне твердив у своєму вченні Будда, а саме, «якщо людина робить хоча б один крок до істини, вона повинна прагнути жити, розвиваючи здібності розуму і любові до всіх людських істот» [9, с. 169].

Відходячи із проаналізованої відмінності релігій і повертаючись стисліше на вектор релігія-наука, відзначимо дотичності, взаємозв'язки і взаємовпливи цього аспекту. Незаперечним є те, що

«засновники усіх великих східних і західних релігій вважали вищою метою життя піклування про людську душу і розкриття сил любові і розуму» [9, с. 208], тобто, якщо умовно ототожнити розум із наукою чи шляхом до наукових відкриттів, то з цього випливає, що наука не є загрозою для релігії, ні відкриття, загалом, у галузі природознавства, ні, загалом, у галузі соціальних наук. Бо, наприклад, розуміння природи людини і законів її існування швидше допомагає розвитку релігійних настанов, ніж загрожує їм. Е. Фромм стверджує, що «для релігії небезпеку являє не наука, а практика повсякденного існування... Людина турбується про ефективність і успіх, а не про щастя і розвиток душі... В найбільшому ступені релігійній настанові загрожує... ринкова орієнтація сучасної людини» [9, с. 208], яка стала домінуючою в сучасній епосі.

Ці аспекти розглядаються в енциклопедії Бенедикта XVI «Caritas in Veritate» («Любов у Істині»), оприлюдненій у Ватикані 27 червня 2009 р., яка розглядає взаємозв'язки сфер сакрального і секулярного у процесах суспільного життя в сучасному глобалізованому світі, акцентуючи на тому, що розвиток індивіда підлягає деградації, якщо він (індивід) прагне бути єдиним творцем себе самого, відповідно, це стосується й народів, якщо людство вважає, що може «створитися по-новому, послуговуючись «чудами техніки»» [10, § 68].

Наукові відкриття та їх практичне застосування, прогрес у новітніх технологіях, їх глобальне впровадження у всі сфери життєдіяльності загрожує формуванню такої ментальності («техніцистичної»), яка направлена на ототожнення істини із річчю та відсуненню істини на манівці людської свідомості від шляху до трансцендентного або від гармонії віри і розуму. Натомість інша ментальність, інтелігентна, є дорогою до прогресу, бо може осмислити річ, техніку, технології, робити наукові відкриття і використовувати їх в практиці, але вона ще й також в стані усвідомити і зрозуміти людський, гуманістичний сенс своєї діяльності, себе самої у всьому спектрі свого ж буття [10, § 70], а також суспільства у якому вона діє і водночас не перестає пізнавати Всесвіт.

Але, коли верх бере абсолютизація техніки, відбувається зміщення засобів і мети, зокрема, наприклад, підприємець вважатиме єдиними критеріями своєї діяльності продукційний зиск, фінансовий прибуток, а також, так би мовити, прогресивну стабільність свого бізнесу. Тому в енциклопедії папа Бенедикт XVI вважає, що тільки завдяки біотехніці може вирішитися актуальна проблема між абсолютизмом техніки і морально-духовною відповідальністю людини, а саме: «людина є витвором самої себе чи також залежить від Бога?» [11, с. 297], чи наукові відкриття вирішують проблему «розуму відкритого на трансценденцію, або розуму, замкненого в іманенції, своїй внутрішній свідомості. Папа Бенедикт XVI пропонує для цієї дилеми такий вихід: розум і віра повинні взаємно підтримувати один одного, тільки в їх гармонійній єдності пролягає шлях до прогресу для цілісного розвитку людства, тобто: «Стимульований чистим технічним діянням розум без віри приречений на загибель в ілюзії власної всемогутності. Вірі без розуму загрожує ізоляція від конкретного життя особистостей» [10, § 74]. У техніці, як зазначає Папа, «виражається висота людського генію», тому що «людина пізнає саму себе і реалізує свою людськість», бо техніка «виявляє людину в її аспіраціях до розвитку» і тому вписується до Божого наказу «управління і за доглядання довірливим» [10, § 69]. Тому дуже важливим і необхідним є навчитися жити у світі техніки і новітніх технологій, із найменшими втратами поєднати технічний прогрес із гуманістичними, в тому числі релігійними метами [12, с. 38], щоб зберегти загальнолюдську моральність. Тобто, необхідно дотримуватися природних, а ще точніше – моральних законів, які «містять такі чесноти, як справедливість, неупередженість, і всі ті душевні якості, які схиляють людину до миру і милосердя» [13, с. 269]. Яскравим прикладом останнього, хоч це не аспект даного дослідження, є те, що серед лауреатів Нобелівської премії Миру є сім духовних осіб і дві релігійні організації, а лауреатами у інших галузях (фізиці, хімії, фізіології та медицині, літературі а також ще й премії Миру) є ще сорок дев'ять осіб, які мали стислу дотичність до походження із релігійних родин чи до глибокого релігійного виховання і навчання.

Отож, наука, культура, політика, а також ідеї західної цивілізації «значним чином сформувалися під впливом іудео-християнської релігійної традиції» [3, с. 8]. Але наше дослідження показує, що ці компоненти суспільної життєдіяльності також сформувалися і розвивалися й під впливом, нехай не таким чисельно охоплюючим, щодо лауреатів, загалом, – східної філософсько-етичної і релігійної традиції (буддистської, індуїстської, ісламської). Але із усіх 911 лауреатів-нобеліантів не усі, мали безпосередню дотичність до релігії як духовні особи, чи вихідці із родин духовних осіб. Та слід все ж взяти до уваги, що релігія – не тільки індивідуально-трансцендентний феномен, але й явище суспільне, тому безпосередньо чи опосередковано стосується складників суспільства: людей, груп чи різновекторних інституцій, в даному випадку – наукових. Тому «навіть, якщо людина заявляє, що не належить до жодної конфесії, система її мислення, мова і загальні уявлення несуть на собі відбиток релігії, хоча її вплив не обов'язково є самоочевидним» [3, с. 8]. І як зазначив один із науковців: наука – це потяг до створіння, а релігія – це потяг до Творця.

Список використаних джерел

1. Чекман І. С. Родина Нобелів. К.: ПВП «Задруга», 2007. 152 с.
2. Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия: А-Л / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1992. 740 с.
3. Томпсон М. Философия религии. М.: ФАИРА-ПРЕСС, 2001. 384 с.
4. Шкляр Л.С., Шпиталь А.Г. Під знаком Нобеля. Лауреати Нобелівської премії з літератури 1901–2006. К.: Грамота, 2006. 504 с.
5. Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия: М-Я / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1992. 861 с.
6. Нобелевские лауреаты по литературе, медицине, химии, физике, экономике и мира с 1901 по 2016 год. URL: www.webcitation.org/6HJHj6KSk/Nobeliat.ru (дата звернення 01.02.2017).
7. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. К.: Либідь, 1999. 352 с.
8. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. К.: Четверта хвиля, 1996. 392 с.
9. Э. Фромм. Психоанализ и религий // Сумерки богов / Сост. и общ.ред. А. А. Яковлева: Перевод. М.: Политиздат, 1989. 389 с.
10. Бенедикт XVI. Энциклика о целостном человеческом развитии в любви и истине: Caritas in Veritate. М.: Изд-во Францисканцев, 2009. 112 с.
11. Яроцький П.Л. Релігієзнавство. (Сучасні релігійні процеси у світі й Україні). К.: Кондор, 2013. 442 с.
12. Рубенис А. А. Техника и нравственность / Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. 1991 / Общ.ред. А. А. Гусейнова. М.: Республика, 1992. С. 38–53.
13. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 606 с.

References

1. Chekman I. S. Rodyna Nobeliv [Family of Nobels]. K.: PVP «Zadruha», 2007. 152 s.
2. Laureaty Nobelevskoi premii: Entsiklopediya: A-L [Winners of the Nobel Prize: Encyclopedia: A-L] / Per. s ang. M.: Progress, 1992. 740 s.
3. Tompson M. Filosofiya religii [Philosophy of Religion]. M.: FAIRA-PRESS, 2001. 384 s.
4. Shklyar L.Ye., Shpytal' A.H. Pid znakom Nobelya. Laureaty Nobelivs'koyi premiyi z literatury 1901–2006 [Under the sign of Nobel. Nobel Prize winners in literature from 1901–2006]. K.: Hramota, 2006. 504 s.
5. Laureaty Nobelevskoi premii: Entsiklopediya: M-Ya [Winners of the Nobel Prize: Encyclopedia: M-Ya] / Per. s ang. M.: Progress, 1992. 861 s.
6. Nobelevskie laureaty po literature, meditsine, khimii, fizike, ekonomike i mira s 1901 po 2016 god [Nobel laureates in literature, medicine, chemistry, physics, economics and the world from 1901 to 2016]. URL: www.webcitation.org/6HJHj6KSk/Nobeliat.ru.
7. Holovashchenko S.I. Istoriya khrystyanystva: Kurs lektsiy [History of Christianity: Course of lectures]: Navch. posibnyk. K.: Lybid', 1999. 352 s.
8. Relihiyevnavchyy slovnyk [Religious dictionary] / Za red. profesoriv A.Kolodnoho i B.Lobovyka. K.: Chetverta khvylya, 1996. 392 s.
9. E. Fromm. Psikhhoanaliz i religii [Psychoanalysis and Religions]. Sumerki bogov / Sost. i obshch.red. A. A. Yakovleva: Perevod. M.: Politizdat, 1989. 389 s.
10. Benedikt XVI. Entsiklika o tselostnom chelovecheskom razvitiy v lyubvi i istine: Caritas in Veritate [Encyclical about the integral human development in love and truth: Caritas in Veritate]. M.: Izd-vo Frantsiskantsev, 2009. 112 s.
11. Yarots'kyu P.L. Relihiyevnavstvo. (Suchasni relihiyni protsesy u sviti y Ukrayini) [Religious studies. (Contemporary Religious Processes in the World and Ukraine)]. K.: Kondor, 2013. 442 s.
12. Rubenis A. A. Tekhnika i nravstvinnost' [Technique and Morality]. Eticheskaya mysl': Nauch-publitsist.chteniya. 1991 / Obshch.red. A. A. Guseinova. M.: Respublika, 1992. S. 38–53.
13. Hobbs T. Leviafan, abo Sut', budova i povnovazhennya derzhavy tserkovnoyi ta tsyvil'noyi [Leviathan, or Essence, structure and powers of the state church and civil] / Per. z anhl. K.: Dukh i Litera, 2000. 606 s.

Ярослав Стоцкий**НАУКА И РЕЛИГИЯ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛАУРЕАТОВ НОБЕЛЕВСКОЙ ПРЕМИИ (ЗА ИСКЛЮЧЕНИЕМ НОБЕЛИАНТОВ ПРЕМИИ МИРА)**

В статье исследовано и кратко освещено биографии лауреатов нобелевских премий в областях физики, химии, физиологии и медицины, литературы, которые были выходцами с семей священнослужителей и тех, которые получили глубокое религиозное воспитание с образованием, проведено социологический анализ их религиозной и конфессиональной принадлежности. А также проанализировано какая существует взаимосвязь влияния науки на религию и религии на науку в человеческой истории.

Ключевые слова: наука, религия, вера, литература, физика.

Yaroslav Stotskyi**SCIENCE AND RELIGION IN LIGHT OF NOBLE LAUREATES' PRACTICE (EXCEPT NOBLE PEACE PRIZE WINNERS)**

The article investigates and briefly deals with biographies of Noble Prize laureates in the fields of physics, chemistry, literature, physiology and medicine, who came from clergy families and those winners who obtained profound religious education. Sociological analysis on their religious and confessional affiliation was conducted. The author of the article also investigates the interrelation of the impact of science onto religion and vice versa.

Key words: science, religion, confession, literature, physic.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 94(430)»15»

Петро Котляров

ПОСИЛЕННЯ RELIGIONIS STUDIUM ЗА ШКІЛЬНИМ СТАТУТОМ ХЕРЦБЕРГА І НАВЧАЛЬНИМ ПЛАНОМ ДЛЯ АДРІАНА ХЕЛМІЦЬКОГО

У статті розглядаються проблеми реформування шкільних освітніх закладів у Німеччині доби Реформації і здійснено спробу дослідити співвідношення релігійного і гуманістичного компоненту в шкільних планах, створених Філіпом Меланхтоном. Проаналізовано від чого залежало посилення або зменшення релігійної складової в освітніх програмах. У якості джерел використано шкільний статут для школи міста Херцберг (1538 р.) та рекомендації щодо організації навчального процесу для Адріана Хелміцького (1554 р.).

Порівняння цих документів із більш ранніми засвідчує значну відмінність у підходах до релігійного виховання юнаків. У шкільному статуті Херцберга уроки релігії стають важливим та необхідним компонентом навчальної програми. Посилення релігійної складової спостерігається і в індивідуальному навчальному плані для Адріана Хелміцького. Однак зростання кількості релігійного матеріалу в програмі навчання не дає підстав говорити про відхід Ф. Меланхтона від гуманізму.

Ключові слова: Філіп Меланхтон, шкільний статут, Херцберг, освіта, уроки релігії.

Реформування освіти стало одним із нагальних питань німецької Реформації. Колишні церковні інститути в умовах релігійних перетворень руйнувалися, а тісно пов'язані з ними школи – занепадали. Відновлення і реформування освітніх закладів, їх фінансове і кадрове забезпечення – усе це вимагало швидких і рішучих дій від реформаторів. Одним із головних діячів, який здійснював реформу шкільної освіти в Німеччині, був Філіп Меланхтон (1497–1560 рр.). Він прагнув прориву у царині освіти, ґрунтуючись на притаманних німецькому гуманізму морально-етичних нормах та раціоналізмі. Ця проблема досить добре висвітлена у сучасній історичній науці [1–3; 12].

Проте одним із ключових питань для істориків залишається проблема співвідношення релігійного і гуманістичного компоненту в системі освіти і те, яким чином вдавалося їх поєднувати. Тому метою цієї статті визначаємо розгляд уявлень Ф. Меланхтона щодо необхідності та обсягу викладання теології в школі на основі розроблених ним шкільних планів. Ми також з'ясуємо, як відбувалися трансформації його розуміння пропорцій релігійного компоненту в програмах навчання і від чого залежало посилення або зменшення релігійної складової в освітніх програмах.

Розглянемо декілька документів створених вже зрілим Ф. Меланхтоном в кінці 30-х і на початку 50-х рр. XVI ст. Йдеться про шкільний статут (Schulordnung) для невеликої школи міста Херцберг та плани і рекомендації щодо організації навчального процесу для юнака «Ratio studiorum» від 1554 р.

Херцберг входив до землі Нижньої Саксонії й у XVI ст. належав курфюрсту Саксонському. Місто досить рано сприйняло Реформацію: вже у 1522 р. тут почали звершувати богослужіння німецькою мовою та давати причастя під «двома видами». Реформаційні перетворення торкнулися і місцевого августинського монастиря. Згідно із рішенням Конвенту, матеріальні цінності монастиря були секуляризовані і продані, а виручені кошти передали на потреби міста [11, s. 10]. У 1529 р. Мартін Лютер особисто планував провести у цьому місті інспекцію церковних порядків. Місцева школа не залишилася поза увагою міської влади. Вона, судячи із розглядуваного документа, належала до тривіальних (латинських) шкіл. Шкільний статут («Schulordnung für die Stadt Herzberg») [11] був написаний Ф. Меланхтоном у 1538 р. Документу передує назва: «Шкільний статут Херцбергу, підготовлений власноруч Філіпом Меланхтоном і Мартіном Лютером. П'ятниця, після свята святого Валентина, 1538 р.» [11, s. 11]. Однак, зазначає Карл Хартфельдер, який і опублікував цей документ, що авторство Ф. Меланхтона в зазначеному випадку не викликає жодних сумнівів. Причетність м. Лютера обмежується лише його підписом, що підтвердив згоду із поданим статутом [11, s. 11]. Цей документ, на відміну від попередніх – латиномовних, написаний старонімецькою мовою.

Якщо в шкільному статуті для Нюрнберга Ф. Меланхтон пропонував десь до п'яти професорів [10], які б викладали різні дисципліни, то у школі Херцбергу на три класи планувалося всього два викладачі, один із яких іменувався – Schulmeister (шкільний вчитель), а його помічник Cantor [5; 15, s. 61–64]. Обов'язки між двома викладачами Ф. Меланхтон пропонував розділити так: двома класами із старшими учнями мав опікуватися Schulmeister, а наймолодшими дітьми, які лише мали

вчитися читати і писати – кантор [11, s. 11–12]. Цілком очевидно, що два викладачі на школу – вимушений захід, пов'язаний із економічними складнощами і пошуком коштів на утримання школи. Ф. Меланхтон одразу звертає на це увагу: двох викладачів не складно утримувати за рахунок міської казни, але, разом із тим, двох викладачів цілком достатньо, щоб упорядкувати й забезпечити навчальний процес [11, s. 11].

План навчальної програми був наступним. У першому класі вчили читанню та письму. В обов'язковій програмі представлені такі автори, як Вергілій, Теренцій, Цицерон, Донат та Езоп [11, s. 11–12]. Окремо Ф. Меланхтон радить учителям якомога більше говорити латиною і вимагати того ж від школярів [11, s. 13]. Щоденно, після обіду, для всіх класів рекомендувався урок співів, який мав проводити кантор [11, s. 12].

Уроки релігії (*religionis studium*) та контроль навчального процесу з боку церковних структур у Херцберзі були суттєво посилені, порівняно із попередніми шкільними планами. Так, *religionis studium* у школі Херцбергу мали обов'язковий характер і повністю втратили ознаки факультативності. У цьому сенсі Ф. Меланхтон відходить від традиції читання Святого Письма у вихідний день (неділю) та рекомендує їх проводити в робочий день, щосереди, зранку [11, s. 13].

Завдання релігійних уроків були цілком конкретні. До обов'язкового вивчення був внесений «Малий катехізіс» М. Лютера, який учні мали вивчати напам'ять («*lassen auswendig lernen*») [11, s. 13]. Викладання і контроль щодо засвоєння Катехізісу покладено на шкільного вчителя і кантора [11, s. 13]. Окрім Катехізісу до вивчення рекомендували молитву «Отче наш», Символ віри та Закон Божий. Старші класи мали декламувати ці догматичні тексти латиною, тоді як найменші школярі – німецькою [11, s. 13].

Середа не була єдиним днем для викладання теологічних дисциплін. У суботу вранці Ф. Меланхтон також рекомендував шкільному вчителю проводити заняття за матеріалами *Dominical-Evangelium**. Суботні заняття з *Dominical-Evangelium* одночасно виконували роль уроків [11, s. 13]. Розгляд запропонованих текстів супроводжувався поясненням граматичних конструкцій і відмінюванням складних слів [11, s. 13]. На цих читаннях учитель мав виокремлювати та пояснювати учням етичні категорії, пов'язані із «новим вченням». Йдеться про трактування таких важливих етико-релігійних понять, як обітниця, добрі справи, молитви, послух, покарання тощо [11, s. 13]. Для кращого засвоєння матеріалу і підвищення ефективності релігійного виховання, Ф. Меланхтон рекомендує подібні читання-заняття проводити напередодні великих християнських свят – Різдва, Богоявлення, Вознесіння, Іоанна Хрестителя, Дня зішестя Святого Духу й інших великих свят, що залишалися в календарі лютеранства як спадок від Римо-Католицької Церкви. Цю вимогу Ф. Меланхтон пояснює тим, що саме у переддень великих свят в молоді існує бажання і потяг до священної історії, вони мають більшу побожність і бажання («*mehr Reverenz und Lust zu haben*»), і ці дисципліни можуть виховати у юнаків любов до релігії [11, s. 13].

Порівняння цього документа із попередніми, наприклад, планом для школи міста Ейслебену (1525 р.) [9], засвідчує значну відмінність у підходах до релігійного виховання юнаків. У шкільному статуті Херцберга *religionis studium* стає важливим та необхідним компонентом навчальної програми, викладання якого слід здійснювати у чітко визначений час. Регулярні уроки релігії у середу доповнювалися читанням і розбором священних текстів у суботу, а також заняттями у переддень великих свят. Таким чином, є усі підстави говорити про помітну трансформацію уявлень Ф. Меланхтона щодо частки релігійних занять у навчальній програмі.

Якою ж є природа цієї еволюції і що стало поштовхом до трансформацій у посиленні релігійної складової у шкільних планах? Що змусило гуманіста Ф. Меланхтона відмовитися від раніше задекларованих принципів посилення гуманістичної складової? Це лише деякі питання, що потребують детальнішого дослідження. Виникає спокуса спрощення проблеми і пояснення еволюції Ф. Меланхтона тим фактом, що він перебував під впливом М. Лютера. Адже візування М. Лютером шкільного плану Херцбергу можна розглядати непрямым свідченням тиску на Ф. Меланхтона, змушеного узгоджувати свої думки зі старшим керівником. Однак, щоб підтвердити чи спростувати цю тезу, варто розглянути ще один документ, підготовлений Ф. Меланхтоном трохи пізніше, але повністю самостійно. Йдеться про плани і рекомендації щодо організації навчального процесу для юнака від 1554 р. [11]. Цей документ суттєво відрізняється від проаналізованого вище, оскільки він не проходив цензурування М. Лютером і тому є важливим свідченням власної програми Ф. Меланхтона. Особлива цінність цього документа ще й у тому, що це джерело приватного характеру, створювався не для широкого загалу, й отже, може містити думки, які Ф. Меланхтон не висловив би, пам'ятаючи, що ці слова стануть керівництвом для десятків і сотень шкіл.

* *Dominical-Evangelium* – недільні читання Євангелія (від *dominica* – Sonntag).

Документ створювався для навчання окремого юнака, якому, вочевидь, бракувало ґрунтовної шкільної підготовки для вступу в університет. Щоб забезпечити реформовані університети якісно новим поколінням студентів, реформаторам часто доводилося створювати подібні індивідуальні навчальні плани, оскільки суттєвою перешкодою в реалізації планів реформаторів удосконалити шкільну та університетську освіту залишалася нерівність підготовки юнаків, котрі бажали вступити до університету. Звичайно, запропонована Ф. Меланхтоном і вже працююча шкільна система мала б ліквідувати цю проблему. Однак масштаб реорганізації шкіл не відповідав повною мірою поставленим завданням. І навіть десятки реформованих шкіл не змогли у короткотривалій перспективі зарадити цій проблемі. Надання ж спеціальних індивідуальних уроків для поглиблення вивчення окремих дисциплін юнаками, що відставали, на думку Ф. Меланхтона, мало частково вирішити цю проблему.

Документ «Ratio studiorum» [4, p. 99] («навчальний план») створено (тут ми пошлемося на датування Х. Шайбле) у травні 1554 р. [7, nr. 7227]. Це детальний щотижневий план занять Адріана Хелміцького (Adrian Chelmicki), який прибув із Польщі із графом Станіславом Горкою (Stanislaus Gorka) у травні 1554 р. [8, s. 106].

План розпочинається регламентуванням занять у понеділок і вівторок. Ці дні, вважає Ф. Меланхтон, слід почати із вранішнього читання однієї глави Старого Заповіту [4, p. 99]. «Читай їх послідовно, щоб ознайомитися з ними і щоб вірно розуміти хід подій» [4, p. 99]. Подібна рекомендація стосується і четверга та п'ятниці, які також потрібно розпочинати Старим Заповітом [4, p. 99]. Потім, після лекцій з творчості Лівія та Вергілія, реформатор радить прослухати лекцію на основі послань святого апостола Павла [4, p. 100].

Субота та неділя займали особливе місце в релігійному вихованні. Ці дні, зазначає гуманіст, «належать читанню послань ап. Павла до Римлян». Далі додає, що у ці ж дні вивчається головний документ лютеранства і перше систематичне викладення догматики «Loci communes» (Loci communes rerum theologicarum) [4, p. 100]. На цьому рекомендації щодо релігійного виховання не закінчуються: наприкінці плану Ф. Меланхтон наголошує на необхідності щоденного читання перед сном однієї глави із Нового Заповіту, але у двох варіантах – грецькою і латиною [4, p. 100]. Читання білінгви мало на меті не лише оволодіння мовами, як це було б логічно чути від гуманіста, але й переслідувало інше важливе завдання: «...обдумуй при читанні зважено та прискіпливо значення слів. Таким чином ти багато досягнеш як у дослідженні вчення церкви, так і у знанні грецької мови» [4, p. 100].

Зростання кількості релігійного матеріалу в програмі навчання дає підстави говорити про значні трансформації педагогічних ідей Ф. Меланхтона, навіть про його частковий відхід від гуманізму. Проте це враження зникає, коли поглянути на ті гуманістичні дисципліни і вправи, які радив Ф. Меланхтон як обов'язкові. Після вранішнього читання Біблії у понеділок, увесь час до полудня, присвячувався «листам» і «промовам» Цицерона [4, p. 99], а той же час у вівторок – роботам Теренція, або інших античних поетів, чия творчість сприяла би досконалому оволодінню мовою та виробленню стилю [4, p. 99]. Також у першій половині дня, наполягає Ф. Меланхтон, необхідно присвятити значний час лекціям Файта Ортеля* та діалектиці.

Наступні побажання щодо необхідності вивчення Аристотеля демонструють еволюцію уявлень Ф. Меланхтона про корисність праць знаменитого грека. Відомо, що ще до початку Реформації М. Лютер виступив проти багатьох праць Аристотеля, а з початком Реформації його критика лише посилилася. У трактаті «До християнського дворянства німецької нації» 1520 р. М. Лютер категорично засудив кілька праць філософа, серед яких назвав і трактат «De anima» [6, s. 413]. Подібних думок щодо Стагирита тривалий час дотримувався і Ф. Меланхтон [1]. Проте в індивідуальному плані А. Хелміцького трактат Аристотеля «De anima» вказано як обов'язковий для вивчення у післяобідній час [4, p. 99].

Водночас заняття Аристотелем поєднувалися із вивченням граматики єврейської мови і вправами зі стилем [4, p. 99]. Для напрацювання гарного стилю Ф. Меланхтон рекомендує читання як давніх, так і нових авторів, які «приносять радість і бесіду» [4, p. 99].

Наступний день, середа, залишався вільним від релігійних занять, якщо не враховувати вечірню главу із Нового Заповіту перед сном. Середа, підкреслює Ф. Меланхтон, має бути цілком присвячена заняттям грецькою мовою й етикою [4, p. 100; 8, s. 109]. Він наголошує на тому, що не варто цьому порядку слідувати по-рабськи [4, p. 100], але чергувати так звані «цікаві, стимулюючі» лекції («iucundae lectiones») і «сухі стильові вправи», щоб навчання мало логічне і ґрунтовне завершення [4, p. 100].

* Файт Ортель (Vitus Oertel, Veit Örtel) (1501–1570 pp.) – філолог, медик, викладач риторики і грецької мови у Віттенберзькому університеті.

У четвер і п'ятницю заняття урізноманітнюються читанням таких авторів, як Тит Лівій та лекціями з творчості Вергілія та Овідія [4, р. 100]. Учень також мав займатися граматичними вправами з єврейської мови. Час, який ще залишався, рекомендувалося присвятити слуханню лекцій, але знову ж таки, чергувати «цікаві» і «стильові» [4, р. 100].

Цікавою є остання порада Ф. Меланхтона: використовувати будь-який вільний час для самостійного заняття арифметикою й астрономією [4, р. 100]. Ця порада, має особливе значення для Ф. Меланхтона. Він зазначає, що хоч і обмежив коло вивчення дисциплін, однак учень мав звертатися до різних розділів наук і вибирати з них те, що йому може знадобитися на життєвому шляху [4, р. 100].

Загалом, відзначимо, що у цьому пізньому навчальному плані дійсно зростає кількість релігійних занять. Уводиться догматичний лютеранський документ «Loci Communes», а читання Святого Письма рекомендується проводити щоденно перед сном. Разом із тим, розширюється і гуманістичний блок за рахунок, наприклад, твору Аристотеля «De anima». Також як обов'язкові рекомендуються, окрім традиційних філологічних дисциплін, точні науки. Однак збільшення частоти згадувань про необхідність релігійних дисциплін свідчить про нібито важливі ідеологічні трансформації, які пережив гуманіст із часу прибуття до Віттенбергу і до останніх років життя.

Але, чи можемо говорити про догматизацію світогляду Ф. Меланхтона? Аналіз документу цього не підтверджує. Посилення релігійного компоненту не розглядалося Ф. Меланхтоном як відхід від гуманістичних переконань – це підтверджує об'єм гуманістичних дисциплін. Релігійність для нього, радше, спільний простір, без якого взагалі не мислилася освіта XVI ст. Цей простір був важливим комунікативним майданчиком для протестантів, католиків, влади, науковців. Уміння вести діалог, вибудовувати максимально широку комунікацію різних рівнів – риси, притаманні Ф. Меланхтону, переносилися завдяки його педагогіці у широку освітянську сферу. Тому можемо говорити про релігійну педагогіку реформатора, головний пафос якої полягав у поєднанні *pietas et eruditio*. Ф. Меланхтон бажав зробити школу та університет тими майданчиками де не лише б надавали суму знань (*eruditio*), але й прищеплювали особисте благочестя – *pietas*. Ф. Меланхтон не був догматиком, хоча і вніс до шкільного плану Херцберга Малий катехізис М. Лютера, який учні повинні вивчати напам'ять, а до плану підготовки А. Хелміцкого – *Loci communes rerum theologicarum*. Проте домінують у програмах зовсім не головні теологічні документи, а самостійне щоденне читання Святого Письма і розмірковування над прочитаним. Водночас рекомендація читати біблійні тексти декількома давніми мовами стають, поряд із іншими дисциплінами гуманітарного блоку, важливим засобом отримання тих знань, які Ф. Меланхтон називав *eruditio*.

Список використаних джерел

1. Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2015. Т. 157, кн. 3. С. 172–181.
2. Arnhardt G., Reinert G.-B. *Philipp Melanchthon*. Donauwörth: Auer, 1997. 248 s.
3. Böhme G. *Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1986. 361 p.
4. *Corpus Reformatorum*. Vol. X / Ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. Halle: C.A. Schwetschke, 1842. 1025 p.
5. Hüschen H. *Berufsbewußtsein und Selbstverständnis von Musikus und Cantor im Mittelalter* // Beiträge zum Berufsbewußtsein des mittelalterlichen Menschen. Berlin: W. de Gruyter und Co., 1964. S. 225–238.
6. Luther M. *Luthers Werke*. B. I. / Martin Luther Berlin: Schwetschke und Sohn, 1966. 898 s.
7. H. Scheible, C. Mundhenk. *Melanchthons Briefwechsel*. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. B. 7. Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1993. 529 s.
8. *Melanchthon deutsch*. B. I. / Hrsg. Michael Beyer. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 1977. 324 s.
9. *Melanchthon P. Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann / Philipp Melanchthon*. Hamburg: Perthes-Besser und Mauke, 1865. 32 s.
10. *Melanchthon P. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae* // *Melanchthoniana Paedagogica*. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / [Hrsg. K. Hartfelder]. Leipzig: B.G.Teubner, 1892. S. 9.
11. *Melanchthon P. Schulordnung für die Stadt Herzberg (15. Februar 1538)* // *Melanchthoniana Paedagogica*. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / [Hrsg. K. Hartfelder]. Leipzig: B.G.Teubner, 1892. S. 10.
12. Stempel H.-A. *Melanchthons pädagogisches Wirken*. Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. 224 p.

References

1. Arnhardt G., Gerd-Bodo R. *Philipp Melanchthon*. Donauwörth, Auer Publ., 1997. 248 s.
2. Böhme G. *Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Publ., 1986. 361 p.
3. Bretschneider C.G. (ed.) *Corpus Reformatorum*. Vol. X. Halle, C.A. Schwetschke Publ., 1842. 1025 p.
4. Hüschen H. *Berufsbewußtsein und Selbstverständnis von Musikus und Cantor im Mittelalter*. In: Beiträge zum Berufsbewußtsein des mittelalterlichen Menschen. Berlin, W. de Gruyter und Co. Publ., 1964. S. 225–238.
5. Kotlyarov P.N. *Liberali eruditione i aristotelevskoe nasledie: proekty reformy F. Melankhtona v Vittenbergskom universitete* [*Liberali eruditione and the Aristotle's heritage: P. Melanchthon's project of reform in the University of Wittenberg*]. Uchen. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. Nauki, 2015, Vol. 157, Part. 3, pp. 172–181.
6. Luther M.

Luthers Werke. B. I. Berlin: Schwetschke und Sohn Publ., 1966. 898 s. 7. Beyer M. (ed.) Melanchthon deutsch. B. 1. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt Publ., 1977. 324 s. 8. Melanchthon P. Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann. Hamburg, Perthes-Besser und Mauke Publ., 1865. 32 s. 9. Melanchthon P. Ratio scholae, Norembergae nuper institutae. In: Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. Leipzig, B.G.Teubner Publ., 1892. S. 9. 10. Melanchthon P. Schulordnung für die Stadt Herzberg (15. Februar 1538). Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum. Hrsg. K. Hartfelder. Leipzig, B.G.Teubner Publ., 1892. S. 10. 11. Scheible H. Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe. B. 7. Stuttgart, Frommann-Holzboog Publ., 1998. 529 s. 12. Stempel H.-A. Melanchthons pädagogisches Wirken. Bielefeld, Luther-Verlag Publ., 1979. 224 p.

Петр Котляров

УСИЛЕНИЕ RELIGIONIS STUDIUM ПО ШКОЛЬНОМУ УСТАВУ ХЕРЦБЕРГА И УЧЕБНЫЕ ПЛАНЫ ДЛЯ АДРИАНА ХЕЛМИЦКОГО

В статье рассматриваются проблемы реформирования школьных образовательных учреждений в Германии эпохи Реформации и осуществлена попытка исследовать соотношение религиозного и гуманистического компонента в школьных планах, созданных Филиппом Меланхтоном. Проанализированы от чего зависело усиление или уменьшение религиозной составляющей в образовательных программах. В качестве источников использованы школьный устав для школы города Херцберг (1538 г.) и рекомендации по организации учебного процесса для Адриана Хелмицкого (1554 г.).

Сравнение этих документов с более ранними свидетельствует значительное различие в подходах к религиозному воспитанию юношей. В школьном уставе Херцберга уроки религии становятся важным и необходимым компонентом учебной программы. Усиление религиозной составляющей наблюдается и в индивидуальном учебном плане для Адриана Хелмицкого. Однако рост количества религиозного материала в программе обучения не дает оснований говорить об уходе Меланхтона от гуманизма.

Ключевые слова: Меланхтон, школьный устав, Херцберг, образование, уроки религии.

Petro Kotliarov

INTENSIFICATION OF RELIGIONIS STUDIUM IN THE SCHOOL REGULATIONS OF HERZBERG AND IN THE SCHOOL PLAN FOR ADRIAN HELMITSKY

The article deals with issues in the reform of education in Germany at the age of the Reformation. We examined correlation between religious and humanistic component in the Philipp Melanchthon's school plans. Based on the school regulations of Herzberg (1538) and suggestions on the school plan for Adrian Helmitsky (1554) the main reasons for extension or reducing of the religious component were analysed.

When comparing these documents with the early ones one can notice a huge difference in approach to religion studies. In the school regulations of Herzberg religion studies had become an important and essential component of education in whole. One can distinguish an extension of religious component also in the plan for Adrian Helmitsky. However, it was not a sign of Melanchthon's break with the Humanism.

In his practice, Melanchthon combined religio (religious studies) with erudition (knowledge) – humanistic studies and ancient languages. The obligatory school program of Herzberg included such authors as Vergil, Terence, Cicero, Donatus and Esopus. In addition, Melanchthon also suggests that teachers and students speak Latin as much as possible. In their turn, the recommendations in the school plan for Adrian Helmitsky to read the Bible in several ancient languages alongside humanistic studies reveal means of receiving knowledge (eruditio). Therefore, even in his late years Melanchthon had not become only a reformer, but had combined his religious views with humanistic approach to sciences.

Key words: Philipp Melanchthon, school regulations, Herzberg, education, religion studies.

УДК 93/94:330.83/372.8»19»

Наталя Пасічник

ВИКЛАДАННЯ НАУКИ ПРО ФІНАНСИ У НІЖИНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА

У статті розглядаються закони казенного управління як навчальна дисципліна, при вивченні якої студенти Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840–1875 рр.) здобували фінансово-правові знання, необхідні для їх майбутньої професійної діяльності. Аналізуються окремі автобіографічні факти й ніжинський період науково-педагогічної діяльності усіх викладачів науки про фінанси цього навчального закладу. На основі архівних джерел відтворюється тогочасний зміст науки про фінанси й прослідковується поступовий відхід від економічної домінанти – до фінансово-правової.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей, князь Безбородько, статут, фінанси, закони казенного управління.

Масштабні економічні перетворення, що відбувалися в Російській імперії в XIX ст., зумовили кардинальні нововведення в державному управлінні, законодавчій базі й актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників. Підготовка фахівців для різноманітних сфер державного управління здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцеях юридичного профілю. У XIX ст. питома вага студентів-юристів становила в середньому 40–49 % від загальної кількості студентської молоді [1, с. 67]. У першій половині XIX ст. на території Наддніпрянської України юридичну освіту окрім університетів (Харківського та університету св. Володимира (м. Київ) можна було здобути у Рішельєвському ліцеї (1817–1864 рр.) м. Одеси та в юридичному ліцеї князя Безбородька (1840–1875 рр.) м. Ніжин.

Історія Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька – навчального закладу, що відіграв помітну роль і в вітчизняній історії та освіті в цілому, і в історії юридичної освіти зокрема – розпочинається 24 квітня 1840 р. Юридичний ліцей виник внаслідок другої реорганізації елітарного навчального закладу, заснованого за ініціатииви та на кошти братів Безбородьків у Ніжині (1820–1832 рр. функціонувала гімназія вищих наук князя Безбородька, 1832–1840 рр. – фізико-математичний ліцей князя Безбородька). Перетворення фізико-математичного ліцею на юридичний, оприлюднене в іменному указі, «...в видах улущшения нынешнего состояния Лицея Князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающегося в гражданскую службу» [2, с. 150]. Статут Ніжинського юридичного ліцею визначав базові правові основи його діяльності, структуру управління, структуру і принципи організації навчального процесу [2, с. 151–171]. Основною метою ліцею, згідно § 6 статуту, було «распространение основательных сведений по части отечественного законодательства» [2, с. 151].

Різнманітні аспекти діяльності Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька в XIX – на початку XX ст. аналізувалися Н. Кукольником [3], І. Сребницьким [3, с. 110–132.], М. Лавровським [3, с. 27–109.], П. Заболотським [4], Є. Петуховим [5], С. Рождественським [6], В. Григорьевим [7], В. Гессеном [8] та ін.

За радянських часів дослідженню історії Ніжинського юридичного ліцею не приділялося належної уваги. У окремих публікаціях цей навчальний заклад лише згадувався [9–12]. У праці Г. Васильківського «Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя» [13] юридичний ліцей розглядається як історичний етап у контексті розвитку Ніжинської вищої школи.

На сучасному етапі діяльність Ніжинського юридичного ліцею досліджують Г. Самойленко, О. Самойленко [14–15], Л. Міхневич [16], А. Торубара [17] та ін. У науковому дослідженні О. Войно-Даньчишиної [18] проаналізовано нормативно-правові засади розвитку вищої юридичної освіти в Наддніпрянській Україні, в тому числі й Ніжинського юридичного ліцею. Автори сучасних досліджень дотримуються обґрунтованої ідеї щодо утилітарного характеру юридичного ліцею у Ніжині, де створено спеціальну юридичну школу для підготовки юристів-практиків – суддів, слідчих, нотаріусів та інших чиновників судових установ. Викладання юридичних дисциплін передбачало основну мету – засвоїти Звід законів Російської імперії [19]. Але, у сучасній історичній літературі майже відсутні спеціальні дослідження, присвячені викладанню окремих навчальних предметів в цьому навчальному закладі. У межах цієї статті, на основі персоніфікованого підходу та використання джерельної бази проаналізуємо, як викладалася наука про фінанси у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька.

Період функціонування ліцею до кінця 60-х рр. XIX ст. автори історії юридичного ліцею оцінювали як достатньо вдалий, оскільки налагоджено навчальний процес; простежувалися атрибути університетської діяльності у вигляді актових промов викладачів з актуальної наукової проблематики, наукових публікацій окремих професорів ліцею, підготовки і захисту викладачами наукових праць, велася студентська наукова робота (дослідження для здобуття медалей). Фінансування юридичного ліцею (в обсязі 12 ½ тис. карбованців (далі – крб.) щороку) дозволяло сформувати штат високопрофесійних викладачів, навчальну матеріальну базу й утримувати ліцейний пансіон. Згідно штатного розпису 1840 р., професори ліцею отримували платню 750 крб., тоді як ад'юнкт університету – 800 крб., університетський ординарний професор – 1200 крб., а з урахуванням дешевої життя в провінційному Ніжині – це було вигідно не лише для молодих випускників університетів, але й для сімейних викладачів [20, с. 121–124].

Організація навчального процесу в юридичному ліцеї регламентувалася статутом Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, затвердженим імператором Миколою I 24 квітня 1840 р. [2, с. 151–171]. Параграф шостий статуту містить перелік навчальних предметів, що викладалися, з деякою деталізацією сутності кожного та посиланням на конкретні томи Зводу Законів Російської імперії за навчальними дисциплінами. Наведемо цей перелік. Догматичне й моральне богослов'я, історія православної російської церкви й церковне законодавство. Енциклопедія законодавства і державні закони (закони основні, установи державні та губернські разом зі статутами про службу громадянську і закони про майно). Звід Законів Т. I–III і XI. Закони казенного управління (статути про повинності й статути казенного управління). Звід Законів Т. IV–VIII. Закони громадянські (загальні і місцеві, межові і закони державного благоустрою). Звід Законів Т. X–XII. Закони поліцейські та карні з судочинством. Звід Законів Т. XIII–XV. Загальна й російська статистика і російська історія. Російська мова. Французька мова. Німецька мова [2, с. 152–153].

Розподіл кафедр за статутом визначав виключно практично-спеціальний характер ліцею. На основі цього переліку навчальних предметів можна констатувати, що студенти ґрунтовно вивчали законодавство, на засадах Зводу Законів Російської імперії (ніякі теоретичні та історико-правові елементи при викладанні юридичних наук не допускалися, оскільки окрім енциклопедії законодавства, в ліцеї не вивчалася жодного науково-теоретичного предмету: ні римського права, ні політичної економії, ні міжнародного права) та здобували загальноосвітню підготовку, необхідну для їх майбутньої діяльності як юристів-практиків в конкретних сферах юридичної діяльності. Зрозуміло, що орієнтація юридичної підготовки студентів не на вивчення абстрактних правових принципів і доктрин, а на діюче законодавство, з одного боку, посилювало їхню практичну підготовку, але, в той же час, обмежувалися перспективи юриспруденції щодо порівняння, реформування та вдосконалення. Окрім практичної підготовки майбутніх чиновників, значну увагу приділяли їх благонадійності. У правилах ліцею 1873 р. зазначено, якщо за період навчання в ліцеї студенти не були помічені у жодних неправомірних діях та неухильно виконувати усі існуючі правила, то після закінчення навчального закладу, окрім атестату, видавалося ще посвідчення про благонадійність [21, арк. 5].

За статутом при юридичному ліцеї функціонувала гімназія із шестирічним терміном навчання як підготовчий заклад для вступу в ліцей. Діяльність гімназії регламентувалася загальним статутом гімназій 1828 р. Фінансування гімназії з державної казни було в розмірі 5828 крб. щорічно. У юридичному ліцеї повний курс навчання був трирічний і поділявся на 6 семестрів. Вихованці, котрі закінчили навчання із високими результатами, отримували право на чин XII класу при вступі на службу, а випускники, які мали задовільні результати – право на чин XIV класу. Випускники юридичного ліцею князя Безбородька прирівнювалися до студентів університетів щодо присвоєння офіцерського чину й тривалий період функціонування ліцею приймалися без вступних випробувань на перший курс університетів [20, с. 118].

Фінансово-правові знання студенти Ніжинського юридичного ліцею здобували при вивченні законів казенного управління. Для порівняння зазначимо, що у цей період наука про фінанси вже вводиться до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів [21]. Відповідно до загального статуту імператорських російських університетів (1835 р.), у вузах Російської імперії створювалася кафедра законів про державні повинності й фінанси; а самостійна кафедра фінансового права на юридичних факультетах університетів сформувалася за статутом 1863 р. Виокремлення фінансів і фінансового права в самостійні сфери наукового дослідження призвели до зміни навчальних планів і в юридичному ліцеї князя Безбородька. Наприклад, в огляді викладання наук за 1862–1863 навчальний рік студенти вже вивчали дисципліну «закони про фінанси» [23].

За часи функціонування Ніжинського юридичного ліцею науку про фінанси у цьому навчальному закладі викладали: у 1842–1844 рр. Глушановський Антон Андрійович, у 1845–1850 рр. Бунге Микола Християнович, у другому півріччі 1850–1851 навчального року – Пій Никодимович

Даневський, у 1851–1853 рр. Незабитовський Василь Андрійович, 1853–1860 рр. Янишевський Олександр Феліксівич, 1861–1873 рр. Жданович Лев Іванович (упродовж 1862–1866 рр. перебував у закордонному відрядженні), 1861–1866 рр. Патлаєвський Інокентій Іустинович, 1873–1876 рр. Яснопольський Микола Петрович. Інформацію подаємо з 1842 р., тому що наука про фінанси викладалася на третьому курсі юридичного ліцею, а включення 1876 р. пояснюється тим, що це рік останнього випуску з ліцею. У межах цієї статті проаналізуємо лише окремі автобіографічні факти й «ніжинський період» науково-педагогічної діяльності названих науковців.

А. Глушановський (1816–1902 рр.) – нащадок давнього козачого роду, навчався в гімназії вищих наук князя Безбородька і Чернігівській гімназії, вищу освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету (перший випуск 1838 р.). Педагогічну діяльність розпочав, викладаючи історію і статистику спочатку в Кам'янець-Подільській, а потім – в Новгород-Сіверській гімназіях. 1842 р. йому була представлена кафедра фінансового права в Ніжинському ліцеї [20, с. 253]. Викладав фінанси упродовж двох річних курсів. У статті, присвяченій А. Глушановському, її автор М. Гербель описує атмосферу, що панувала в той період в ліцеї – «дружеские отношения между профессорами, товарищами по университетскому образованию, их молодость, не отдалявшая их от юных их слушателей, условили те близкие отношения между профессорами и студентами, которые не могут не приносить существенной пользы и науке и юным её adeptам» [20, с. 253].

У 1845 р. в ліцеї князя Безбородька розпочав свою науково-педагогічну діяльність видатний український вчений-економіст, відомий громадський діяч, майбутній міністр фінансів Російської імперії М. Бунге (1823–1895 рр.). Після закінченню університетського курсу юридичного факультету Київського університету, зі ступенем кандидата законодавства, 31 жовтня 1845 р. Миколу Християновича призначено викладачем законів казенного управління [20, с. 233], а після успішного складання іспиту на ступінь магістра державного права і захисту дисертації на тему «Дослідження засад торговельного законодавства Петра Великого» [24], з 19 грудня 1847 р. – професором ліцею князя Безбородька [25, арк. 6]. На цій посаді він перебував до 31 жовтня 1850 р. Саме в ніжинський період діяльності М. Бунге розпочав свої наукові дослідження з фінансової проблематики. Для урочистого акту 1849 р. ним підготовлена промова про кредит, котра являла собою загальне дослідження цієї важливої галузі фінансової науки. Через півтора року в передмові до праці «Теорія кредиту» [26] М. Бунге самокритично оцінив цю промову й публікацію, відзначаючи, що це було лише загальне, «незріле» (на його думку) дослідження, проте ця праця отримала значну кількість схвальних відгуків. Тому ми можемо відзначити, що вже на початку наукової діяльності Миколі Християновичу були притаманні значна працездатність, вимогливість до себе, здатність до постійного саморозвитку.

У енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона подається інформація щодо ніжинського періоду діяльності Миколи Християновича як особистості й викладача. У Ніжині М. Бунге приєднався до невеликого гуртка передових осіб, котрі мали значний вплив не тільки на учнівську молодь, а й на місцеву громадськість в цілому. Високоосвічений, у цьому повітовому містечку він сприймався як місіонер європейської науки і громадянськості. Саме він привніс у навчальний процес просвітницькі ідеї, інтерес до явищ західноєвропейського життя і науки. Серед визначних рис науково-педагогічної діяльності М. Бунге сучасники відзначали небайдужість до студентської молоді, уміння розгледіти їхні особистісні здібності й таланти і, як наслідок, наявність значної кількості студентів, які цікавилися фінансовою наукою, яку викладав Микола Християнович та її економічними й правовими аспектами [27]. Він перший почав проводити практичні заняття зі студентами; щотижнево проводив консультації (у річному звіті ліцею за 1850 р. використано поняття «репетиції») [28, арк. 6]; додатково займався вдома зі своїми учнями німецькою і французькою мовами, щоб вони самостійно могли опрацьовувати наукові праці іноземних науковців. Цю унікальну рису – відчувати в молодому поколінні винятковість, обдарованість М. Бунге зберіг і ставши професором Київського університету.

Згідно звіту про викладання законів казенного управління у другому півріччі 1850/1851 навчального року Радою ліцею викладання законів казенного управління, до призначення викладача кафедри, доручено професору законів громадянських і законів державного благоустрою Плію Никодимовичу Даневському [29, арк. 37], який працював у Ніжинському ліцеї упродовж 1843–1853 рр. П. Даневський опублікував декілька наукових праць юридичного змісту, що були високо оцінені фахівцями, проте вони не стосувалися фінансової проблематики і, відповідно, виходять за межі нашого дослідження.

Викладання на кафедрі законів казенного управління продовжив випускник юридичного факультету Київського університету Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883 рр.). Цей період його наукової діяльності охарактеризував відомий історик права О. Романович-Славатинський у передмові до посмертного видання зібрання творів В. Незабитовського [30], де зазначено, що В. Незабитовський у Ніжині багато працював над наукою про фінанси, приділяючи

особливу увагу історії російського фінансового законодавства [30, с. II–III]. Саме в цей період були написані авторські наукові праці з фінансового права: актова промова «Нарис казенних доходів в Росії з часів імператора Петра Великого до смерті імператриці Єкатерини II» [30, с. 75–101] і магістерська дисертація «Про податну систему в Московській державі, з часів встановлення єдиновладдя до введення подушної податі Петром Великим» [30, с. 1–70]. На жаль, ці праці ніжинського періоду стали широко відомі науковій громадськості лише після смерті автора, коли значна частина викладеного у них матеріалу була вже застарілою, проте науковці відзначають їхню лаконічну змістовність, точність і простоту авторських визначень. Після захисту магістерської дисертації, В. Незабитовського затверджено професором кафедри в лицей князя Безбородька, де він перебував до 5 серпня 1853 р. (переведення до Київського університету).

Вакантну кафедру законів казенного управління посів кандидат права, випускник юридичного факультету Київського університету О. Янишевський (1833–1860 рр.), котрий упродовж шести років викладав науку про фінанси в юридичному лицейі м. Ніжина й завідував лицейною бібліотекою. 1860 р. О. Янишевський помер від віспи [20, с. 21]. Наукової спадщини він не залишив.

У лютому 1861 р. виконувачем обов'язки професора кафедри законів казенного управління призначено Льва Івановича Ждановича (1834–1901 рр.), котрий здобув освіту в Ніжинській гімназії, мав досвід канцелярської служби, під час якої витримав при Київському університеті іспити й отримав ступінь кандидата законодавства [20, с. 257]. У листопаді 1862 р. Л. Жданович відряджається на два роки за кордон для підготовки до професорського звання із фінансового права й державного благоустрою. Термін наукового відрядження продовжено до 1 січня 1866 р. За період наукового стажування Л. Жданович слухав лекції відомих представників тогочасної німецької фінансової і економічної науки – Рау, Рошера та ін. Звіти Л. Ждановича про його діяльність під час закордонного наукового відрядження, як і інших науковців, друкувалися в журналі Міністерства народної освіти. Наприклад у звіті за перше півріччя 1863 р. Л. Жданович детально описує своє враження від лекцій професора Рошера, інтерпретує використання Рошером історико-фізіологічного методу при розробці теорії і політики народного господарства [31]. Після повернення Л. Жданович (1866 р.) викладав фінансову науку в Ніжинському юридичному лицейі упродовж семи років [20, с. 257–258]. Науковим прагненням Л. Ждановича не судилося здійснитися. Після закінченню викладацької діяльності в Ніжинському юридичному лицейі (1873 р. за станом здоров'я вийшов у відставку) працював директором Чернігівської земської учительської семінарії, директором учительської семінарії в Дерпті, директором народних училищ Чернігівської губернії.

У період закордонного відрядження Л. Ждановича науку про фінанси в Ніжинському лицейі викладав Інокентій Лустинович Патлаєвський (1839–1883 рр.). Свою викладацьку діяльність науковець розпочав 7 серпня 1863 р. виконувачем обов'язків професора кафедри законів казенного управління, де викладав до 1866 р. [20, с. 297]. І. Патлаєвський працював у славетному лицейі у не найкращі для даного навчального закладу часи. Після видання нових штатів в 1863 і 1864 рр. служба в лицейях втратила привабливість, навіть матеріальне становище вчителів гімназії було привабливішим порівняно з викладанням в лицейях. Зміна матеріального забезпечення вплинула і на кількісний, і на якісний склад викладачів юридичного лицейу. Викладачі іноді заради додаткового заробітку бралися за приватні уроки або займалися підсобним господарством, окремі – здавали в найм кімнати пансіонерам. Проте викладачі лицейу продовжували здійснювати науково-дослідну діяльність. Коли 1863 р. міністр народної освіти О. Головін висунув вимогу, щоб усі викладачі подали інформацію про надруковані або підготовлені до видання наукові та літературні праці, то викладачі лицейу оформили відповідні списки; той факт, що не всі їх напрацювання були надрукованими, викладачі пояснили нестачею особистих або лицейних грошових засобів [20, с. 123–125]. Проте необхідно зазначити, що ніхто не перевіряв ці розробки, тому ступінь їх наукової і практичної значущості залишається невизначеною.

Непривабливі матеріальні умови, незначна престижність цієї праці призвела до частої зміни значної кількості викладачів лицейу; кафедри посідали кандидати на короткий час, бажаючи скористатися необтяжливими обов'язками і наявним вільним часом, який вони використовували для підготовки для здобуття вищих наукових ступенів. Ці можливості використав й Інокентій Лустинович для підготовки до іспиту на звання магістра фінансового права, який він склав 1865 р. у Київському університеті та підготовки дисертації «Грошовий ринок в Росії від 1700 до 1762 р.» [32], котру захистив 1868 р. у Новоросійському університеті. Також до наукового доробку І. Патлаєвського за часи його науково-педагогічної діяльності у Ніжинському лицейі можна віднести актову промову «Реформи в фінансовому законодавстві теперішнього царювання» [33].

У період викладацької діяльності у Ніжинському лицейі І. Патлаєвський зблизився з найкращими професорами лицейу – істориком І. Лашнюковим (викладав також і статистику), який не був красномовцем, але пробуджував думки навіть у «опустившихся и ленивых умов» [20, с. 411] і професором російської словесності Ф. Вороним [20, с. 124] – носіями прогресивних поглядів

відміни кріпосництва, аналітичності дослідження різноманітних суспільних явищ. 1866 р. юридичний факультет Новоросійського університету, за пропозицією професора історії російського права даного навчального закладу Ф. Леонтовича (майбутній ректор Новоросійського університету, який був знайомий з І. Патлаєвським ще з часів навчання у Київському університеті), запросив молодого науковця викладати фінансове право.

Упродовж 1873–1876 рр. – останніх років функціонування юридичного ліцею в Ніжині – посаду професора кафедри законів казенного управління посідав Микола Петрович Яснопольський (1846–1900 рр.), який на той час закінчив юридичний факультет Київського університету, був стипендіатом для підготовки до професорського звання з фінансового права та мав нетривалий досвід викладання політичної економії в Новоалександрійському сільськогосподарському інституті. Саме в перший рік викладання фінансового права в юридичному ліцеї М. Яснопольський починає досліджувати проблематику, що в майбутньому перетворюється на тему його дисертаційного дослідження «Про географічний розподіл державних доходів і витрат в Росії» [34]. Через деякий період, у передмові до цього дослідження автор описав початок наукових розвідок з теми, що був пов'язаний з підготовкою актової промови 4 вересня 1873 р. Ще тоді Микола Петрович хотів ознайомити слухачів з актуальною фінансовою проблемою, що стосується життєвих інтересів провінційного суспільства, тобто з'ясувати справедливість розподілу тягаря імперських витрат між центром і національними окраїнами. При підготовці промови М. Яснопольський зібрав та систематизував дані бюджету, на основі звітів державного контролю й казначейства, що почали друкуватися в додатках до бюджету з 1868 р. Автор зазначав, що через нестачу джерел йому не вдалося зробити порівняння між країнами з даної теми, тому що в навчальних посібниках тогочасних авторитетів фінансової науки (посилається на підручники Рошера і Вагнера) містилися лише стислі зауваження щодо регіонального розподілу бюджетних засобів [34, с.1]. Після перетворення юридичного ліцею князя Безбородька в історико-філологічний інститут М. Яснопольський вийшов у відставку та продовжив працю над своєю магістерською дисертацією.

Згідно зі статутом (§ 45), обов'язком професорів було повне, правильне та благочинне викладання свого предмету, з урахуванням останніх наукових досягнень. Читання лекцій професорами здійснювалося згідно програм, що щорічно подавалися на початок навчального року до Ради ліцею. Закони казенного управління (закони про фінанси) викладалися на третьому (випускному) курсі ліцею упродовж двох семестрів. У філії Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (фонд 1359, опис № 1 за 1832–1874 рр.) зберігаються програми по кафедрі законів казенного управління за 1849/1850 н. р., 1850/1851 н. р., 1852/1853 н. р., на основі аналізу яких можна відтворити тогочасну змістовну складову фінансової науки.

У річному звіті ліцею за 1850 р. зазначено, що закони казенного управління викладалися студентам третього курсу упродовж двох семестрів в обсязі однієї години на тиждень; викладав дисципліну впродовж 1849/1850 навчального року магістр М. Бунге, керуючись IV–VIII томами Зводу законів Російської імперії і творами Рау, Горлова, Канкріна та ін.; в способах викладання змін не було; щотижнево надавалися консультації студентам по курсу [35, арк. 6]. Згідно програми кафедри законів казенного управління, автором якої був М. Бунге, у курсі викладалися: 1) загальнотеоретичні поняття; 2) стисла історія фінансових постанов Росії; 3) діюче законодавство. М. Бунге відзначає, що при підготовці курсу використовував твори Мальхуса, Рау, графа Канкріна, професора Горлова [36, арк. 5]. Треба відзначити, що праці цих дослідників широко використовувалися при викладанні фінансової науки на той час та були важливим етапом становлення фінансової науки Російської імперії. Стисло охарактеризуємо праці вищезазначених науковців. Підручник політичної економії німецького економіста і статистика К. Рау, виданий 1832 р., складався з трьох томів (перший том «Основи вчення про народне господарство», другий – «Основи економічної політики», третій – «Основні начала фінансової науки») [37] і був широко відомим в Російській імперії навіть до його перекладу російською мовою 1867 р. Саме третій том, що містив загальні засади фінансової науки і розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління, став базовою книгою фінансових теоретиків і практиків. Ще один представник німецької школи фінансів К. фон Мальхус зосереджував увагу на проблемах фінансового управління [38]. Праця Є. Канкріна (державного діяча, міністра фінансів у 1823–1844 рр., під керівництвом якого здійснено фінансову реформу) «Короткий огляд російських фінансів 1838 року», містила значний фактичний та статистичний матеріал, що дозволяв порівнювати економічне становище різних регіонів держави та платоспроможність податних станів [39]. «Теорія фінансів» І. Горлова – перший підручник фінансової науки, підготовлений в Росії і виданий російською мовою [40], де досліджувалися державні доходи й видатки, фінансове законодавство та порівнювалися податкові системи різних західноєвропейських країн з російською.

Змістовно курс закони казенного управління М. Бунге поділяв на п'ять частин: вступ; про державні потреби; про державні доходи; про фінансове управління; про державний кредит. При викладанні кожної частини значну увагу приділяв загальнотеоретичній характеристиці фінансових явищ і процесів, історії їхнього розвитку та впливу на народне багатство в цілому. Наприклад, виклад третьої частини курсу починався із загальної характеристики податей, їхніх видів, аналізувалися особливості прямих і непрямих податків, наводилися загальнотеоретичні принципи оподаткування; описувалася історія розвитку податей в Російській імперії (в хронологічній послідовності по імператорам) і визначалась залежність розвитку народного господарства від податної системи [36, арк. 5–7]. При вивченні четвертої частини курсу «Про фінансове управління» (М. Бунге ще використовує назву «Про фінансовий устрій») передбачалося вивчення доходів і витрат держави за окремими статтями та рахункові статуту. При огляді податкового управління за основу викладання окрім вітчизняного законодавства автор курсу брав твори Є. Канкріна і Т. Мальхуса [36, арк. 8]. Викладання п'ятої частини курсу «Про державний кредит», магістр М. Бунге також, починав з загальної характеристики кредиту та його економічної сутності.

Для більш повного змістовного уявлення про курс законів казенного управління в той період наведемо повний перелік екзаменаційних питань з предмету науки законів казенного управління за 1849/1850 н. р., розроблених професором М. Бунге. 1. Загальне поняття про фінансову науку. Література. 2. Про державні потреби і засоби для їхнього задоволення. 3. Про державне майно й загальне поняття про державне майнове землеволодіння. 4. Закони про державне майнове землеволодіння. 5. Загальне поняття про доходи з лісової промисловості та про ліси казенні. 6. Про золоті копальні. 7. Про гірську промисловість та уральські гірські промисли. 8. Про гірничі промисли алтайські, нерчинські, про золотопромисловість Сибіру та золоті піски Росії. 9. Про сольові доходи та сольовий статут. 10. Про монети та монетний статут. 11. Про податі взагалі. 12. Історичне обговорення податей в Росії. 13. Статуту про податі. Прямі податі. 14. Загальне поняття про непрямі податі та статуту про мита. 15. Про податі від споживання. 16. Постановлення про види, продаж напоїв та нагляд за «питейною частию». 17. Про акцизи з тютюну й цукробурякового виробництва. 18. Загальне поняття про мито; історичне обговорення мита в Росії. 19. Митний статут. 20 Статут про повинності. 21. Про фінансове управління та державний кредит [36, арк. 19].

Таким чином, змістовно, фінансова наука не виходила за рамки державних фінансів, тобто проблеми розглядалися лише в межах бюджетної системи, закони казенного управління охоплювали як загальнотеоретичні фінансово-економічні поняття, явища і процеси, так і законодавчу регламентацію цих процесів в Російській імперії. За роки викладання цього курсу М. Бунге, матеріал подавався без жорсткої прив'язки до Зводу Законів Російської імперії, викладання мало не лише прикладну юридичну скерованість, а й загальнотеоретичну; окрім юридичної складової студенти опановували економічний зміст податково-бюджетних явищ і процесів. Навчальна програма та екзаменаційні питання, автором яких був М. Бунге, дозволяє констатувати, що на той час, фінанси фактично являли собою комплексну навчальну дисципліну, що містила елементи камералістики, політичної економії, науки про фінанси, економічної політики.

У цілому у першій половині XIX ст. фінансова наука переживала процес становлення і являла собою частину теоретичного дискурсу в межах економічної та правничої наук. У цей період економічний фундамент фінансової науки становила класична політична економія, яка була започаткована у кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Буагільбером у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. і отримала своє логічне завершення у працях Дж. Мілля (Англія). Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося розв'язання основних проблем первісного нагромадження капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної і фінансової науки [41].

Поступово закони казенного управління відходять від економічної домінанти і посилюється юридична складова. Ці реалії чітко відображені вже у програмах наступника М. Бунге на кафедрі законів казенного управління – В. Незабитовського. У програмі кафедри на друге півріччя 1851/1852 навчального року Василь Андрійович систему законів казенного управління розбиває на три частини: 1) закони про суди, що належать державному казначейству; 2) закони про повинності; 3) рахункові статуту [42, арк. 113–118]. В. Незабитовський зазначає, що викладання законів казенного управління скеровуватиметься на ознайомлення слухачів з основами діючих постанов, відповідно його виклад матеріалу з предмету матиме в основному догматичний характер [42 арк. 49–53]. В основу викладання курсу В. Незабитовським покладено Звід законів Російської імперії (томи IV–VIII), де матеріал викладено таким чином: статуту про повинності (том IV); статуту про податі й

мита (томи V–VIII). Проте науковий стиль викладання вимагав, як зазначав Василь Андрійович, аналізу теоретичних понять задля належного засвоєння діючого фінансового законодавства; тому окрім законодавчої складової, задля теоретичних узагальнень він використовував ідеї, обґрунтовані у працях барона Мальхуса, Рау, графа Канкріна та Якоба [42, арк. 53]. У програмі по кафедрі законів казенного управління, підготовленій В. Незабитовським на друге півріччя 1852/53 навчального року, простежується збільшення кількості теоретичних джерел, особливо з історії фінансів – твори Гагемейстера, Толстого, Канкріна, а також авторські дослідження самого В. Незабитовського [42, арк. 58]. Твір Юлія Андрійовича Гагемейстера «Розвідки про фінанси стародавньої Росії» [43] був одним з перших досліджень з історії розвитку фінансів в Російській імперії. Історія російських фінансів у цій науковій розвідці охоплювала три періоди: 1) до 988 р.; 2) до 1236 р.; 3) до 1462 р. і була написана на основі аналізу стародавніх культурних пам'яток (літописів, трактатів, грамот, договорів). Праця Дмитра Андрійовича Толстого «Історія фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини II» [44], як очевидно з назви, охоплювала історичний період до кінця XVIII ст. й включала аналіз джерел, що були віднайдені вже після виходу твору Ю. Гагемейстера (твори Г. Котошихіна, І. Посошкова, Ю. Крижаніча та ін.). Вищезазвані праці Гагемейстера і Толстого об'єднує використання історичного методу в фінансових дослідженнях. «Нарис політичної економії і фінансії» Є. Канкріна [45] являв собою теоретичне дослідження фінансів (розгляду фінансів присвячена третя частина твору) і містив значну кількість прикладів з історії фінансів зарубіжних країн. Напрацювання В. Незабитовського з історії фінансової науки стосувалися податної системи в Московській державі [30, с.1–70] та еволюції казенних доходів Росії упродовж XVIII ст. [30, с.75–101].

Таким чином, за часи функціонування юридичного ліцею князя Безбородька весь професорсько-викладацький склад кафедри законів казенного управління складався з випускників юридичного факультету Київського університету. На початок викладання фінансової науки, на кафедрі професорське звання мав лише П. Даневський, котрому доручено викладання на вакантній кафедрі на один семестр, проте всі викладачі кафедри мали науковий ступінь кандидатів законодавства. Науку про фінанси за цей період викладали 8 осіб, тобто спостерігалася висока плінність кадрів (середня тривалість їхньої діяльності на кафедрі складала 4 роки і 3 місяці). За соціальним походженням викладацький склад кафедри відносився до різних верств населення: шість викладачів кафедри (75 %) належали до дворянського стану, з родини чиновника – В. Незабитовський, І. Патлаєвський – з купецтва. Четверо з викладачів кафедри – М. Бунге, В. Незабитовський, О. Янишевський та І. Патлаєвський – саме в цьому навчальному закладі здобули перший досвід викладацької діяльності. У майбутньому всі професори кафедри, окрім О. Янишевського, зробили кар'єру на перспективних службових поприщах. За період функціонування юридичного ліцею фінанси як навчальна дисципліна виокремилася із законів казенного управління в самостійну науку про фінанси. За навчальними програмами та екзаменаційними питаннями з цієї навчальної дисципліни прослідковуються зміни у змісті курсу, поглиблюється фінансово-правова складова.

Список використаних джерел

1. Захаров В. В. Юридическое образование в России во второй половине XIX – начала XX в. // Изучать юриспруденцию jako прав искусство. Очерки истории юридического образования в России (конец X–XX вв.). Курск, 2008. 160 с.
2. Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXVI. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1840. 208 с.
3. Лицей князя Безбородко. СПб.: В Типографии Императорской академии наук, 1859. 208 с.
4. Заболотский П.А. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875–1910) // Журнал Министерства народного просвещения. 1912. Январь. С. 35–37.
5. Петухов Е. В. Гимназия высших наук в Нежине. 1820–1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк. СПб.: Типография В. С. Балашева и К°. 1895. 61 с.
6. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. СПб.: Издательство Министерства народного просвещения, 1902. 787 с.
7. Григорьев исторический очерк русской школы. М.: Товарищество Типографии А.И. Мамонтова, 1900. XII. 589 с.
8. Гессен В. О. О постановке преподавания на юридических факультетах // Право. 1901. № 18. Стб. 1913 925; № 19. Стб. 959–966.
9. Сто двадцять років // Наукові записки Ніжинського педагогічного інституту імені М.В. Гоголя. Чернігів, 1940. Т.1. С. 3–11.
10. Даденков М. Ф. З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя // Наукові записки Ніжинського педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. Чернігів, 1940. Т.1. С. 12–41.
11. Никонов С. М. От привилегированного лицея к пролетарскому ВУЗу (к 105-й годовщине Нежинского института народного образования) // Записки ніжинського інституту народної освіти. Ніжин, 1925. Кн. 2–3. С. 90–120.
12. Пенський І. І., Королевич О. Д. Минуле і сучасність Ніжинської вищої школи // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. Чернігів. 1940. Т.1. С. 42–57.
13. Васильківський Г.П. Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. В. Гоголя. К., 1970. 56 с.
14. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету. Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000. 288

с. 15. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с. 16. Міхневич Л.В. Школа практичної юриспруденції в Ніжині // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція: Збірник наукових праць. Одеса, 2014. Вип. 9–1. С. 14–18. 17. Торубара А. О. Ніжинський юридичний ліцей в освітньому просторі, науковому та соціокультурному житті України (1840–1875 pp.): дисерт. кан. іст. наук. 07.00.01 – історія України. Чернівці, 2016. 263 с. 18. Войно-Даньчишина О. Л. Правове Регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії і XIX ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2006. 19 с. 19. Міхневич Л. Цели юридического образования в утилитарных учебных заведениях: историческое наследие Украины и задачи современности. URL: https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/32162. 20. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко / Сост. Н.В. Гербель. СПб, 1881. 474 с. 21. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 238. 13 арк. 22. Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Історія науки і біографістика. 2010. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf (дата звернення 01.04.2017). 23. Обзорение преподавания наук в лицее князя Безбородко в течение 1862–1863 уч. г. // Торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии (4 сентября 1862 г.). К.: Тип. ун-та, 1862. 40 с. 24. Бунге Н. Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого // Отечественные записки, 1850 г., Т. LXVIII, № 1. 25. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 93. 25 арк. 26. Бунге Н.Х. Теория кредита. Киев, 1852. 312 с. 27. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т.8. С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон 1890–1907. 927 с. 28. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 100. 52 арк. 29. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 432. 89 арк. 30. Незабитовский В. А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А. В. Романовича-Славатинского. Киев: изд. Сов. Ун-та св. Владимира, 1884. 31. Журнал Министерства народного просвещения. Июль 1863. Часть СХІХ. СПб.: В Типографии И.Огрызко, 1863. 32. Патлаевский И. И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года // Зап. Имп. Новорос. ун-та. 1868. Т. 2. 33. Годишний торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1865 г. К.: В Университетской типографии, 1865. 32 с. 34. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственного доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.1. Киев, 1890. 256 с. 35. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр.100. 52 арк. 36. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 412. 169 арк. 37. Рай К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1. М.: Книга по требованию, 2012. 322 с. 38. Malchus Carl August von. Handbuch der Finanzwissenschaft und Finanzverwaltung. 2 Bde. Stuttgart, Cotta, 1830. 39. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. СПб., 1880. 161 с. 40. Горлов И. Теория финансов / сочинения Ивана Горлова, док. филос., орд. проф. политической экономии и статистики в Императорском Казанском университете. Казань, 1841. 41. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom-/Puschk/index.php (дата звернення 01.04.2017). 42. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф.1359. Оп. 1. Спр. 439. 91 арк. 43. Гагемейстер Ю. А. Разыскания о финансах древней России. С.-Пб.: при Имп. Акад. наук, 1833. 276 с. 44. Толстой Д. А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. 45. Канкрин Е. Ф., гр. Очерки политической экономии и финансии: В 3-х частях. С.-Пб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1894. 322 с.

References

- Zakharov V.V. Yuridicheskoe obrazovanie v Rossii vo vtoroi polovine XIX – nachala XX v. [Legal Education in Russia in the Second Half of the XIX – Early XX Centuries]. «Izuchat' yurisprudentsiyu yako prav iskusstvo». Oчерки istorii yuridicheskogo obrazovaniya v Rossii (konets X–XX vv.). Kursk, 2008. 160 s. 2. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Education]. Chast' XXVI. SPb.: Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk, 1840. 3. Litsei knyazya Bezborodko [Lyceum of Prince Bezborodko]. SPb.: V Tipografii Imperatorskoi akademii nauk, 1859. 208 s. 4. Zabolotskii P.A. Istoriko-filologicheskii institut knyazya Bezborodko v Nezhine (1875–1910) [Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn (1875–1910)]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1912. Yanvar'. S. 35–37. 5. Petukhov E.V. Gimnaziya vysshikh nauk v Nezhine. 1820–1832 (K 75-letiyu so dnya osnovaniya). Istoricheskii oчерk [High School of Gymnasium in Nizhyn. 1820–1832 (To the 75th anniversary of the foundation). Historical essay]. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva i K°. 1895. 61 s. 6. Rozhdestvenskii S.V. Istoricheskii obzor deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1802–1902 [Historical overview of the Ministry of Education. 1802–1902]. SPb.: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 1902. 787 s. 7. Grigor'ev. Istoricheskii oчерk russkoi shkoly [Historical sketch of the Russian school]. M.: Tovarishchestvo Tipografii A.I. Mamontova, 1900. XII. 589 s. 8. Gessen V.O. O postanovke prepodavaniya na yuridicheskikh fakul'tetakh [On the setting of teaching at law faculties]. Pravo. 1901. № 18. Stb. 1913 925; № 19. Stb. 959–966. 9. Sto dvadtsyat' rokov [One hundred and twenty years]. Naukovi zapysky Nizhyns'koho pedahohichnoho instytutu imeni M.V. Hoholya. Chernihiv, 1940. T.1. S. 3–11. 10. Dadenkov M.F. Z istoriyi Nizhyns'koho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholya [From the history of the Nizhyn State Pedagogical Institute them. M.V. Gogol]. Naukovi zapysky Nizhyns'koho pedahohichnoho instytutu imeni M.V. Hoholya. Chernihiv, 1940. T.1. S. 12–41. 11. Nikonov S.M. Ot privilegirovannogo litseyu k proletarskomu VUZu (k

105-i godovshchine Nezhinskogo instituta narodnogo obrazovaniya) [From the privileged lyceum to the proletarian university (to the 105th anniversary of the Nezhin Institute of Public Education)]. Zapysky nizhyn's'koho instytutu narodnoyi osvity. Nizhyn, 1925. Kn. 2-3. S. 90–120. 12. Pens'kyy I.I., Korolevych O.D. Mynule i suchasnist' Nizhyn's'koyi vyshchoyi shkoly [The Past and Present of Nizhyn High School]. Naukovi zapysky Nizhyn's'koho derzhavnogo pedahohichnogo instytutu im. M.V. Hoholya. Chernihiv. 1940. T.1. S. 42–57. 13. Vasylykivs'kyy H.P. Nizhyn's'kyy derzhavnyy pedahohichnyy instytut imeni M.V. Hoholya [Nizhyn State Pedagogical Institute named after MV Gogol]. K.: Vydavnytstvo «Radyans'ka shkola», 1970. 56 s. 14. Samoilenko H.V., Samoilenko O.H. Nizhyn's'ka vyshcha shkola: vid himnaziyi vyshchyykh nauk do universytetu [Nizhyn high school: from the gymnasium of higher sciences to the university]. Nizhyn: Nizhyn's'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet im. Mykoly Hoholya, 2000. 288 s. 15. Samoilenko H.V., Samoilenko O.H. Nizhyn's'ka vyshcha shkola: storinky istoriyi [Nizhyn high school: pages of history]. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2005. 420 s. 16. Mikhnevych L.V. Shkola praktychnoyi yurysprudentsiyi v Nizhyni [School of Practical Jurisprudence in Nizhyn]. Naukovyy visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu. Seriya: Yurysprudentsiya: Zbirnyk naukovykh prats'. Odesa, 2014. Vyp. 9–1. S. 14–18. 17. Torubara A.O. Nizhyn's'kyy yurydychnyy litsey v osvitu omu prostori, naukovomu ta sotsiokul'turnomu zhytti Ukrayiny (1840–1875 rr.) [Nizhyn Law School in the educational space, scientific and socio-cultural life of Ukraine (1840–1875)]. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kan. ist. nauk. 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Chernihiv, 2016. 263 s. 18. Voyno-Dan'chys'hyna O.L. Pravove Rehulyuvannya vyshchoyi yurydychnoyi osvity ta nauky v Rosiyi i XIX st. (na materialakh ukrayins'kykh huberniy) [Legal Regulation of Higher Legal Education and Science in Russia and the XIX century. (On materials of Ukrainian provinces)]: avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01 «Teoriya ta istoriya derzhavy i prava; istoriya politychnykh i pravovykh uchen'». Kharkiv, 2006. 19 s. 19. Mikhnevich L. Tseli yuridicheskogo obrazovaniya v utilitarnykh uchebnykh zavedeniyakh: istoricheskoe nasledie Ukrainy i zadachi sovremenosti [The goals of legal education in utilitarian educational institutions: the historical heritage of Ukraine and the tasks of the present]. URL: https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/32162. 20. Gimnaziya vysshikh nauk i litsei knyazya Bezborodko [Gymnasium of higher education and Lyceum of Prince Bezborodko] / Sost. N.V. Gerbel'. SPb, 1881. 474 s. 21. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op.1. Spr. 238. 13 ark. 22. Orlyk V.M. Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzhherelo do vyvchennya problem finansovoyi polityky uryadu Rosiys'koyi imperiyi kintsya XVIII – pochatku XX st. [By October financial and legal literature as a source for the study of the problems of financial policy of the Government of the Russian Empire of the late XVIII – early XX century]. Istoriya nauky i biohrafistyka. 2010. # 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. 23. Obozrenie prepodavaniya nauk v litsee knyazya Bezborodko v techenie 1862–1863 uch. g. [Review of the teaching of sciences in the Lyceum of Prince Bezborodko during the years 1862–1863]. Torzhestvennyi akt v litsee knyazya Bezborodka i Nezhinskoi gimnazii (4 sentyabrya 1862 g.) K.: Tip. un-ta, 1862. 40 s. 24. Bunge N.Kh. Issledovanie nachal torgovogo zakonodatel'stva Petra Velikogo [Research of the beginning of the trade legislation of Peter the Great]. Otechestvennye zapiski, 1850 g., T. LXVIII, № 1. 25. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op.1. Spr. 93. 25 ark. 26. Bunge N.Kh. Teoriya kredita [The theory of credit]. Kiev, 1852. 312 s. 27. Entsiklopedicheskii slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Efrona [Collegiate Dictionary of F.A. Brockhaus and I.A. Efron]. T.8. S.-Pb.: Brokgauz-Efron 1890–1907. 927 s. 28. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op.1. Spr. 100. 52 ark. 29. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op.1. Spr. 432. 89 ark. 30. Nezabitovskii V. A. Sobraenie sochinenii [Collected Works] / Pod red. prof. A.V. Romanovicha-Slavatinskogo. Kiev: izd. Sov. Un-ta sv. Vladimira, 1884. 31. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Education]. Iyul' 1863. Chast' CXIX. SPb.: V Tipografii I.Ogryzko, 1863. 32. Patlaevskii I. I. Denezhnyi rynek v Rossii ot 1700 do 1762 goda [Money Market in Russia from 1700 to 1762]. Zap. Imp. Novoros. un-ta. 1868. T. 2. 33. Godichnyi torzhestvennyi akt v litsee knyazya Bezborodko i Nezhinskoi gimnazii, byvshii 4 sentyabrya 1865 g. [The annual solemn act in the Lyceum of Prince Bezborodko and Nezhinskaya Gymnasium, formerly September 4, 1865]. K.: V Universitetskoi tipografii, 1865. 32 s. 34. Yasnopol'skii N.P. O geograficheskoy raspredelenii gosudarstvennykh dokhodov i raskhodov v Rossii. Opyt finansovo-statisticheskogo issledovaniya [On the geographical distribution of state revenues and expenditures in. Experience in financial and statistical research]. T.1. Kiev, 1890. 256 s. 35. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op.1. Spr.100. 52 ark. 36. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F. 1359. Op.1. Spr. 412. 169 ark. 37. Rau K.G. Osnovnye nachala finansovoy nauki [The basic principles of financial science]: Tom 1. M.: Kniga po trebovaniyu, 2012. 322 s. 38. Malchus Carl August von. Handbuch der Finanzwissenschaft und Finanzverwaltung. 2 Bde. Stuttgart, Cotta, 1830. 39. Kankrin E. F. Kratkoe obozrenie rossiiskikh finansov 1838 goda [A Brief Review of Russian Finance, 1838]. SPb., 1880. 161 s. 40. Gorlov I. Teoriya finansov [The theory of finance] / sochineniya Ivana Gorlova, dok. filos., ord. prof. politicheskoy ekonomii i statistiki v Imperatorskom Kazanskom universitete. Kazan', 1841. 41. Pushkareva V. M. Istoriya finansovoy mysli i polityki nalogov: Uchebnoe posobie [History of financial thought and tax policy: Textbook]. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom-/Puschk/index.php. 42. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivs'koyi oblasti v m. Nizhyni. F.1359. Op. 1. Spr. 439. 91 ark. 43. Gagemeister Yu.A. Razyskaniya o finansakh drevnei Rossii [Researches on the Finances of Ancient Russia]. S.-Pb.: pri Imp. Akad. nauk, 1833. 276 s. 44. Tolstoy D.A. Istoriya finansovykh uchrezhdenii Rossii so vremeni osnovaniya gosudarstva do konchiny imperatritsy Ekateriny II [History of financial institutions in Russia since the founding of the state until the death of Empress Catherine II]. SPb.: Tip. K. Zhernakova, 1848. 45. Kankrin E.F., gr. Ocherki politicheskoy ekonomii i finansii [Essays

on political economy and finance]: V 3-kh chastyakh. S.-Pb.: Tip. Imp. Akad. nauk, 1894. 322 s.

Наталья Пасичник

**ПРЕПОДАВАНИЕ НАУКИ О ФИНАНСАХ
В НЕЖИНСКОМ ЮРИДИЧЕСКОМ ЛИЦЕЕ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДКО**

В статье рассматриваются законы казенного управления как учебная дисциплина, при изучении которой студенты Нежинского юридического лицея князя Безбородко (1840–1875 гг.) получали финансово-правовые знания, необходимые для их будущей профессиональной деятельности. Анализируются отдельные автобиографические факты и нежинский период научно-педагогической деятельности всех преподавателей науки о финансах этого учебного заведения. На основе архивных источников воспроизводится содержание науки о финансах в тот период и прослеживается постепенный отход от экономической доминанты к финансово-правовой.

Ключевые слова: Нежинский юридический лицей, князь Безбородко, устав, финансы, законы казённого управления.

Natalia Pasichnyk

**TEACHING OF FINANCIAL SCIENCE IN THE
NIZHYN LYCEUM OF PRINCE BEZBORODKO**

The article deals with the laws of treasury management as an academic discipline in the study of which the students of Nizhyn Law Lyceum of Prince Bezborodko (1840–1875) gained financial and legal knowledge required for the preparation of practitioners – judges, investigators, notaries and other officials of the judiciary. It analyzes the separate autobiographical facts and «Nizhyn period» of scientific and pedagogical activity of Financial Law teachers in this institution. Based on archival sources stored in the archive Nizhyn (programs of the department of Treasury management laws and a list of exam questions on the subject) can be reproduced the content of financial science of that times. It is noted that for the period of Law Lyceum the Finances as a an academic discipline of the laws of treasury management has evolved into an independent science «Laws of finance» and the content moved from the economic to the dominant of financial and legal.

Key words: Nijinsky legal Lyceum, Prince Bezborodko, statute, finance, treasury management laws.

УДК 94–057.87(477.83)

Іванна Лучаківська

СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ: ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ, НАПРЯМИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)*

Проаналізовано особливості функціонування, розвитку вищих навчальних закладів Галичини – Львівського університету, Ветеринарної, Рільничої, Торговельної академії, Цісарсько-королівської Вищої технічної школи у контексті суспільно-культурних процесів кінця XIX – початку XX ст. Прослідковано особливості створення кожного із закладів освіти, трансформацію чисельності студентів та професорсько-викладацького складу, наголошено на їх внеску у розвиток вітчизняної та світової науки. Показано, що кожен із вишів мав бібліотеки, а також іншу необхідну матеріально-технічну базу для навчання студентів (лабораторії, дослідні поля тощо). Відзначено, що у другій половині XIX ст. домінуючою мовою викладання була німецька, проте в останній чверті XIX ст. все більшої популярності набувала польська мова, проте окремі дисципліни читалися українською та латинською мовами. Акцентовано на «українській складовій» тогочасної вищої освіти, доведено, що як серед викладачів, так і серед студентів на межі XIX–XX ст. було надзвичайно мало українців, що пояснюється специфікою етнонаціонального складу населення Львова, де у досліджуваний період більшість становили особи польської та єврейської національності.

Ключові слова: вищий навчальний заклад, навчальний процес, українці, професор, студент.

На межі XIX–XX ст. Львів став одним із освітніх центрів не тільки Галичини, але й Центрально-Східної Європи. Упродовж другої половини XIX ст. у краї, відповідно до клопотання місцевого населення та, згідно із розпорядженнями центральних органів влади, постала низка вищих навчальних закладів, які успішно функціонують й сьогодні та визначають тенденції сучасної вищої освіти.

Варто погодитися з І. Колесник, яка зауважує, що після краху тоталітарного режиму, набуття Україною незалежності, кризи марксистської ідеології, центр інтелектуального тяжіння з анклавів діаспорної історіографії почав переміщуватися в Україну, що не могло не відобразитися на стані історіографії [11, с. 58]. Однак поява упродовж останніх років низки наукових досліджень, у яких розглядаються окремі аспекти досліджуваної проблеми, не зняла із порядку денного проблему підготовки комплексних робіт, які б присвячувалися історії становлення вищої освіти в Галичині.

Джерельну основу статті становлять розвідки місцевої преси, архівні документи Центрального державного історичного архіву України в м. Львові.

Мета дослідження – охарактеризувати особливості та характерні риси розвитку вищої освіти в Галичині у 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. крізь призму аналізу навчальних програм, професорсько-викладацького складу та кількості студентів Львівського університету, медичного факультету цього ж вишу, що згодом реорганізований у Медичний університет, Ветеринарної (сьогодні – Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені Степана Ґжицького), Рільничої (Львівський національний аграрний університет), Торговельної академії (Львівський торговельно-економічний університет) та Цісарсько-королівської Вищої технічної школи (Національний університет «Львівська політехніка»).

У другій половині XIX ст. вагомим освітнім і науковим центром Львова та Галичини став Львівський університет. Освітній заклад із 1851 р. розташовувався на сучасній вулиці М. Грушевського і тільки наприкінці століття, згідно з проектом Ю. Браунсойна, споруджено окремі корпуси для хімічного, геолого-мінералогічного і фармакологічного інститутів (сучасна вулиця Св. Кирила і Мефодія), згодом – корпус для медичного факультету (сучасна вулиця Пекарська) та фізичного інституту (1897 р.).

У досліджуваний період керівництво університетом здійснював академічний сенат (ректор, проректор, декани, представники факультетів, секретар). Колегіальним також було керівництво факультетами (рада професорів) у складі декана, продекана, професорів і двох виборних представників від доцентів. Структурно виш поділявся на кафедри (асоціювалися із професором, який читав лекції) та інститути. Окрім бібліотеки, у 1894 р. розпочав роботу університетський архів, де зберігалася університетська документація із 1848 р.

* статтю підготовлено до друку на кошти стипендії імені Івана Виговського при Варшавському університеті.

На межі 80–90-х рр. ХХ ст. в університеті діяло чотири факультети: юридичний, філософський, теологічний та медичний [12]. Пріоритетним був юридичний факультет, де зосередилася найбільша кількість студентів та професорсько-викладацького складу. Медичний факультет був відкритий тільки у 1894 р. (згідно з розпорядженням австрійського імператора Франца Йосиф I від 1891 р.).

Викладати в університеті дозволялося виключно після отримання звання доктора. Загалом, науково-викладацький склад університету поділявся на декілька категорій: професори; приват-доценти; асистенти; лектори [4]. Кількісний склад викладачів упродовж досліджуваного періоду неухильно збільшувався. Для прикладу, якщо у 1850–1851 навчальному році нараховувалося 27 викладачів, то вже напередодні Першої світової війни їх кількість збільшилася до 169. Водночас у Львівському університеті нараховувалося надзвичайно мало українських професорів: 1900 р. – 6 професорських кафедр і 1 доцентура, 1914 р. – 8 кафедр і 4 доцентури, 1918 р. – 8 кафедр і 5 доцентур [11, с. 18–19]. Після завершення Першої світової війни університет був полонізований, а центр української освіти перемістився до таємного університету, який очолив професор В. Щурат [2, с. 207–220].

Зауважимо, що Львівський університет наприкінці ХІХ ст. мав стати одним із форпостів української науки, однак польські політичні кола намагалися не допустити українців до освітнього закладу та, небезуспішно, прагнули перетворити Університет виключно на польський. Особливо помітною окреслена тенденція стала після того, як кафедру загальної історії очолив поляк К. Ліске, кафедру польської історії – Т. Войцеховський, кафедру історії польського права – О. Бальцер, а кафедру австрійської історії – Л. Фінкель [11, с. 16].

Надзвичайно мала кількість українських професорів породила іншу проблему – полонізації освіти. Для прикладу, якщо у 1870 р. польською мовою в університеті викладали 13 предметів, німецькою – 46, латинською – 13, українською – тільки 7. У 1906 р. польською мовою у виші читали уже 185 предметів, українською – 19, латинською – 14, німецькою – 5 [3, с. 132–138].

Студенти вишу також не було однорідними і поділялося на: звичайних студентів (ординарні); надзвичайних студентів (екстраординарні); вільні слухачі (відвідували лекції за домовленістю із викладачами). На всіх факультетах навчання тривало чотири роки, на медичному – п'ять (на фармацевтичному відділі медичного факультету – два або ж три роки). Навчальний рік поділявся на два семестри: зимовий (жовтень-березень) та літній (квітень-липень). У 1851 р. в університеті навчалася 699 студентів (на юридичному факультеті 302 особи, філософському – 89, теологічному – 308), у 1890–1891 навчальному році їх було вже 1255 (відповідно 683, 189, 358 осіб), у 1900–1901 навчальному році – 2060 студентів (відповідно 1284, 309, 340 і медичному – 127 осіб), у 1913–1914 навчальному році – 5871 студент (відповідно: 3493, 1229, 971 і 358 осіб) [3, с. 132–138].

Важливим кроком на шляху до утвердження історії українців стало відкриття в університеті кафедри всесвітньої історії (мова викладання – руська/українська), очолити яку запросили відомого на той час історика, учня В. Антоновича – М. Грушевського. Справа не тільки в знаковій постаті одного з майбутніх лідерів Української Народної Республіки, а, передусім, у його революційних поглядах на історію українського народу.

На думку сучасних українських істориків, «...її наслідком [відкриття кафедри – І. Л.] стало рішуче збільшення наукової та педагогічної продукції (внаслідок діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка і десятків інших українських науково-культурних і освітньо-мистецьких товариств та організацій), формування і підготовка молодого покоління свідомих своєї наукової і громадсько-політичної місії українських наукових кадрів, котрі відіграли провідну роль в розвитку українського національного руху... Ця подія поклала початок формуванню загальноукраїнської спільноти істориків» [11, с. 18].

Із Львівським університетом тісно пов'язана історія Львівського медичного університету. Як уже зазначалося, у 1891 р. створено комісію (голова – віце-президент крайової шкільної ради, доктор М. Бобжинський) для розгляду питання про створення медичного факультету у Львівському університеті [20]. Факультет урочисто відкрито у 1894 р., що започаткувало нову сторінку в історії української медицини [15].

Упродовж наступних років факультет динамічно розвивався: відкрито 17 кафедр, збільшувалася кількість професорсько-викладацького складу (для прикладу, у нараховувалося 14 професорів, 12 доцентів і 14 асистентів). Кафедри очолювали відомі науковці: Г. Кадий, В. Шимонович, А. Бек, Я. Прус, А. Марс, Л. Ридигер, А. Цешинський, М. Ненцький, Я. Парнас, Р. Вейгль, В. Новіцький З. Дмоховський, А. Габришевський та інші [7].

Незважаючи на те, що домінуючою на факультеті була польська мова, окремі дисципліни (не медичні) читалися українською мовою. Тільки у 1908 р. професором акушерства і гінекології став українець А. Соловій [9]. Сучасники подій відзначали, що учені-медики на доволі високому рівні проводили наукові дослідження та, загалом, розвивали медицину на європейському рівні [6].

Упродовж 1894–1914 рр. на медичному факультеті Львівського університету підготовлено 544 лікарі, із них тільки 40 лікарів (7,3 %) – українці (Я. Грушкевич, І. Полохайло, М. Панчишин, О. Кордасевич, М. Музика, О. Барвінський та ін.) [9]. Якщо на перший курс приймали спочатку не більше 15–20 студентів, згодом їх кількість сягнула 100 [6]. Збільшення кількості студентів-медиків стало причиною численних звернень громадськості Львова до органів центральної та місцевої влади з проханням відкрити окремих медичний заклад у столиці Галичини [23]. Початок Першої світової війни не дозволив реалізувати задуми.

Сьогодні один з найбільших ветеринарних навчальних закладів України – Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. Ґжицького, витоки якого сягають кінця XIX ст. «XVIII століття поставило нові вимоги до лікарів з огляду на поширення епізоотій, – відзначають сучасні українські вчені. – Спустошливі епізоотії, що все частіше й у все ширших масштабах з'являлися в Європі, висували на передній план нагальну потребу заснування самостійних шкіл для підготовки ветеринарних лікарів. Другою причиною, що сприяла виникненню наукових ветеринарних закладів, було значне піднесення рільництва і поліпшення розведення тварин після спустошливих бід у Європі тих часів. Також військові інтереси були могутнім стимулом для підготовки добре освічених ветеринарних спеціалістів» [21, с. 5].

Необхідність мати кваліфікованих ветеринарних лікарів та відповідний навчальний заклад у Галичині зрозуміли тільки наприкінці XIX ст. Зусилля місцевої громадськості, згідно із декретом імператора Франца-Йосифа I від 27 грудня 1880 р., у Львові мала бути відкрита ветеринарна школа (царсько-королівська ветеринарна школа) [22, арк. 2–15]. Школа знаходилася на території сучасного факультету ветеринарної медицини і складалася з головного корпусу, коїнік-стаєць, прозекторію та кузні. При школі функціонувала бібліотека [18]. Першим директором школи став П. Зайфман [21, с. 13].

М. Падура зауважує, що, згідно із розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 21 червня 1881 р., до Львова надіслано навчальний план ветеринарної школи і дозволено створити три кафедри: описової та патологічної анатомії; фізіології та продуктів тваринництва; медичної та хірургічної патології і терапії з клініками [19, с. 320].

Передбачалося, що заняття у школі відбуватимуться польською мовою і дипломи та свідоцтва школи кування коней, які видаватимуться Львівською ветеринарною школою, щодо прав, які вони давали, будуть рівні з дипломами і свідоцтвами Віденського ветеринарного інституту. Щодо керівництва школою відзначено, що нею повинен управляти професор, представлений на затвердження цісареві радою професорів. Остання також призначала на посади ад'юнктів та асистентів. Інших службовців призначало намісництво [19, с. 320].

Постановою (1896 р.) Львівській ветеринарній школі з 1 жовтня 1897 р. надано статус вищої школи (академії) із відповідним збільшенням штату викладачів і щорічного фінансування. Від 1909 р. ректора обирали з-поміж своїх професорів терміном на два роки. Першим обраним ректором Львівської ветеринарної академії став професор Й. Шпільман. Зауважимо, що статус вишу значно зріс у 1908 р. – академії надано право надавати наукові ступені – доктора ветеринарної медицини, а також за особливі заслуги – звання почесного доктора [13]. Напередодні Першої світової війни в академії працювали такі відомі професори, як: С. Круліковський, В. Кульчицький, З. Марковський, П. Кретович, Т. Голобут та ін. У 1917 р. ректором академії обрано професора В. Кульчицького – першого українця на такій високій посаді [13].

Для початку навчання у Львівській ветеринарній академії випускники середніх шкіл мали б засвідчити атестат зрілості. Навчання тривало чотири роки. Напередодні Першої світової війни навчання в академії завершило 511 ветеринарних лікарів. Сучасні історики констатують, що «як наслідок їх праці в Галичині докорінно змінилися ветеринарно-санітарні умови, зменшилися втрати худоби від пошестей, зросло поголів'я худоби, збільшився її вивіз за кордон» [13].

Прикметно, що у 1913 р. в академії засновано перше українське товариство ветеринарних медиків «Ватра», яке очолив Є. Суховерський. Водночас збільшилася й кількість українських викладачів, з-поміж яких варто виокремити, окрім В. Кульчицького, Є. Нестайка та М. Стахурського [21, с. 5]. У цей же період у ВНЗ створені унікальні колекції анатомічних, патанатомічних, зоологічних, хірургічних, бактеріологічних препаратів, виготовлено оригінальні хірургічні інструменти [21, с. 15].

Необхідність підготовки ветеринарів, як уже зазначалося, спрямовувалася на розвиток тваринництва регіону. Водночас висококваліфікованих аграріїв готувала рільнича школа, заснована у 1856 р. (сучасний Львівський національний аграрний університет). У 1878 р. школа стала державним, а у 1880 р. – вищим навчальним закладом. Основу її матеріально-технічної бази становили: навчальні корпуси, гуртожиток, господарські будівлі, дослідні поля, лабораторії, а також мете реологічна, механічна, контрольна-насіннава, хімічно-рільнича, землеробська станції [16, с. 108].

Зростання авторитету вишу призвело до надання йому у 1901 р. статусу академії. На початку ХХ ст. розпочали роботу й перші кафедри: рільництва й рослинництва, сільської адміністрації, сільської інженерії, що, за словами сучасників, дозволило перетворити академію в один із провідних центрів аграрної науки не тільки Галичини, але й Східної Європи [16, с. 108]. Перша світова війна перервала розвиток вишу, функціонування якого відновилося у міжвоєнний період ХХ ст., проте у складі Львівської політехніки.

«Тривалий час вважали, що витoki Національного університету «Львівська політехніка» сягають 1844 р., коли австрійський уряд утворив Технічну академію у Львові, – зауважують українські вчені. – Втім, академія постала не як новостворений заклад, а як навчальна установа, створена на базі вже діючої Реальної школи. Тож зважаючи на те, що у 1844 р. виник не новий навчальний заклад, а вкотре реорганізований, то відлік історії Національного університету «Львівська політехніка» треба розпочинати саме від витоків: від часу створення Реальної школи у Львові» [17].

Цісарсько-королівська реальна школа у Львові заснована у 1816 р. і була орієнтована на випускників нормальної школи. Вона давала технічні знання і в освітній сфері протиставлялася класичним дисциплінам. Учні отримували знання з так званих «природничо-математичних дисциплін» (креслення, рисунок тощо). У 1844 р. школу реорганізовано в Технічну академію, що дозволило у 1863 р. перетворити її на виш [8].

Першим ректором Технічної академії був обраний Ф. Стжелецький (1872–1873 рр.). У цей період працювало три кафедри (нарисної геометрії; механіки й теорії машин; будівництва шляхів, мостів і залізниць). Згодом відкрито кафедру геодезії (завідувач Д. Зброжек), хімічної технології (Г. Гюнсберг), машинобудування (Б. Мариняк). У 1871 р. кафедру архітектури очолив Ю. Захарівич [8].

Надалі кількість кафедр збільшувалася в геометричній прогресії: у 1888 р. відкрито кафедру рільничо-лісової спеціальності, 1884 р. – кафедру зоології, ботаніки й товарознавства (завідувач О. Волощак; 1890 р., для Р. Гостковського, створено кафедру теорії залізничного транспорту; 1891 р. – кафедру електротехніки. Від 1886 р. функціонувала дослідна станція з проблем нафтової промисловості й кераміки, а пізніше – механічна станція випробування матеріалів у технічних конструкціях [5]. На початку ХХ ст. кількість кафедр перевищувала два десятки [8].

Збільшення кількості кафедр та студентів породило проблему нестачі навчальних приміщень. З цих причин, на початку 1872 р. цісар Франц-Йосиф своїм указом дозволив академії споруджувати власний будинок. Згодом, 8 жовтня 1877 р., академія отримала новий статус «Політехнічна вища школа», у 1901 р. – їй надано право присвоювати учений ступінь доктора технічних наук (напередодні Першої світової війни докторами стали 64 інженери) [8]. У цей період, як і в інших вишах, студенти політехніки поділялися на звичайних та надзвичайних. Навчання було платним. У 1894 р. у начальному закладі навчалася 250 студентів. Викладацький склад налічував 57 осіб, серед них – 15 звичайних професорів і 4 надзвичайних [8]. На жаль, українців серед професорів Політехніки було надзвичайно мало, що, зрештою, характерно й для інших вишів Львова.

Як відзначають О. Жук та Р. Зінкевич, «на початку ХХ ст. м. Львів став значним та авторитетним центром європейської науки. В усіх його техніко-економічних і соціально-культурних змінах брали активну участь учені та вихованці Політехнічної школи. Різне збільшення кількості студентської молоді створювало сприятливі перспективи для підготовки високоосвічених кадрів інтелігенції» [8].

Високоосвічені кадри інтелігенції готувала також Державна торговельна школа у Львові. 8 вересня 1899 р., за поданням Міністерства віросповідань та освіти, імператор санкціонував створення Державної торговельної школи у Львові (приміщення будинку Українського драматичного театру ім. М. Заньковецької). У цей же постанові відзначено, що школа повинна була б почати роботу 1 жовтня 1899 р. Згодом затверджено її навчальні плани та призначено тимчасовим керівником школи професора А. Павловського [14]. У 1902 р. Вища торговельна школа здобула статус академії [14]. «У торговельних колах академія мала добру репутацію, про що свідчила велика кількість охочих вступити до цього навчального закладу, – констатують науковці. – Так, на вечірньому курсі для дорослих щорічно бажало навчатися більше осіб, ніж академія могла прийняти. Найбільші банки зверталися до керівництва навчального закладу з проханням відкрити професійні курси або встановлювали стипендії, які мали отримувати фахово підготовані кадри [10].

Отже, у Галичині напередодні Першої світової війни сконцентровано вищі навчальні заклади (Львівський університет, Ветеринарна, Рільнична, Торговельна академії, Цісарсько-королівська вища технічна школа) гуманітарного, технічного, торгівельного, медичного, аграрного напрямів, що забезпечувало потреби місцевого населення у якісній фаховій освіті. Незважаючи на зростання національної свідомості українців Галичини на початку ХХ ст., про що, зокрема, свідчить їх боротьба за український університет, останні не охоче вступали на навчання до вишів, забезпечуючи домінування поляків і євреїв.

Список використаних джерел

1. Благий В. Львівська Академія Ветеринарної Медицини в 1897–1914 рр.: історія становлення. Львів, 2001. 144 с.
2. Благий В. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку ХХ ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 207–220.
3. Благий В. Студентки Львівського університету в 1897–1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 132–138.
4. Благий В. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Львів, 2003. 19 с.
5. Витоки та етапи становлення Національного університету «Львівська політехніка». URL: <http://www.lp.edu.ua /200/istorychna-dovidka> (дата звернення 01.04.2017).
6. Ганіткевич Я. Історичні етапи найстарішого в Україні Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького. URL: <http://ntsh.org/content/ ganitkevich-yaroslav-istorichni-etapi-naystarshogo-v-ukrayini-lvivskogo-nacionalnogo> (дата звернення 01.04.2017).
7. Ганіткевич Я. Професори-лікарі Львівського медичного факультету університету / медичного інституту – місцеві українці. URL: <http://ntsh.org/content/professori-likari-lvivskogo-medichnogo-fakultetu-universitetumedichnogo-institutu-miscevi> (дата звернення 01.04.2017).
8. Жук О., Зінкевич Р. Історія Львівської політехніки. URL: <http://www.logos.biz.ua/proj/lpi/pdf/8-27.pdf> (дата звернення 01.04.2017).
9. Зіменковський Б., Гжегоцький М., Луцик О. Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1784–2009. Львів, 2009. 452 с.
10. Історичний шлях від реальної школи до Університету. URL: http://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/Academy/Stud_Merydian/2016/Docs/LTEU_Nr_65_WEB.pdf (дата звернення 01.04.2017).
11. Історія та історики у Львівському університеті (до 75-ліття створення історичного факультету) / [за редакцією Л. Зашкільняка, П. Серженги]. Львів: Вида(дата звернення 01.04.2017), вництво «Паіс», 2015. 412 с.
12. Історія Університету. URL: <http://www.lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/history/> (дата звернення 01.04.2017).
13. Історія університету. URL: <http://www.vetuniver.lviv.ua/universytet/istoriia.html> (дата звернення 01.04.2017).
14. Історія Університету. URL: <http://www.lute.lviv.ua/universitet/history/> (дата звернення 01.04.2017).
15. Львівський державний медичний інститут. 210-річчю відкриття, 100-річчю відновлення медичного факультету у Львові присвячується. Львів, 1994. 328 с.
16. Львівському національному аграрному університету – 160! // Технічні вісті. 2016. Вип. 1 (43). С. 108.
17. Нариси з історії Львівської політехніки. URL: http://vlp.com.ua/files/161865_vstup.pdf (дата звернення 01.04.2017).
18. Наукова бібліотека Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. URL: http://www.dnabb.org/files/any/lvivska_veterynar_22-05-14.pdf (дата звернення 01.04.2017).
19. Падура М. Заснування Цісарсько-Королівської ветеринарної школи у Львові // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. Львів, 2011. Т. 13. № 4 (50). Ч. 2. С. 316–331.
20. Перші 100 років в історії Львівського медичного університету. URL: <http://photo-lviv.in.ua/pershi-100-rokiv-v-istoriji-lvivskoho-medychnoho-universytetu/> (дата звернення 01.04.2017).
21. Стибель В., Падура М., Кирилів Я. Від першої кафедри ветеринарії у Східній Європі // Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького. Львів, 2014. Т. 16. № 3 (60). Ч. 1. С. 3–26.
22. ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 4, спр. 4382.
23. Шапиро И. Очерки по истории Львовского медицинского института. Львов, 1959. 227 с.

References

1. Blahyy V. L'vivs'ka Akademiya Veterynarnoyi Medytsyny v 1897–1914 rr.: istoriya stanovlennya [Lviv Academy of Veterinary Medicine in 1897–1914: the history of becoming]. L'viv, 2001. 144 s.
2. Blahyy V. Struktura ta vykladats'kyi sklad vyshchyykh shkil L'vova na pochatku XX st. [Structure and teaching staff of higher schools of Lviv in the early XXth century]. Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna. L'viv, 2000. Vyp. 35–36. S. 207–220.
3. Blahyy V. Studentky L'vivs'koho universytetu v 1897–1914 rokakh [Students of Lviv University in 1897–1914]. Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna. L'viv, 1998. Vyp. 33. S. 132–138.
4. Blahyy V. Studentstvo L'vivs'koho universytetu v 1900–1914 rokakh: istoryko-sotsiolohichnyy aspekt [Studentship of Lviv University in 1900–1914: historical and sociological aspect]. Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; L'viv. nats. un-t im. I.Franka. L'viv, 2003. 19 s.
5. Vytoky ta etapy stanovlennya Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika» [Origins and stages of formation of the National University «Lviv Polytechnic»]. URL: <http://www.lp.edu.ua /200/istorychna-dovidka>.
6. Hanitkevych Ya. Istorychni etapy naystarishoho v Ukrayini L'vivs'koho natsional'noho medychnoho universytetu im. Danyla Halys'koho [Historical stages of the oldest in Ukraine Lviv National Medical University named after Danilo Halysky]. URL: <http://ntsh.org/content/ ganitkevich-yaroslav-istorichni-etapi-naystarshogo-v-ukrayini-lvivskogo-nacionalnogo>.
7. Hanitkevych Ya. Profesory-likari L'vivs'koho medychnoho fakul'tetu universytetu / medychnoho instytutu – mistsevi ukrayintsi [The professors-doctors of the Lviv Medical Faculty of the University / Medical Institute are local Ukrainians]. URL: <http://ntsh.org/content/professori-likari-lvivskogo-medichnogo-fakultetu-universitetumedichnogo-institutu-miscevi>.
8. Zhuk O., Zinkevych R. Istoryiya L'vivs'koyi politekhniki [History of Lviv Polytechnic]. URL: <http://www.logos.biz.ua/proj/lpi/pdf/8-27.pdf>.
9. Zimenkovs'kyi B., Hzhohots'kyi M., Lutsyk O. Profesory L'vivs'koho natsional'noho medychnoho universytetu imeni Danyla Halys'koho: 1784–2009 [Professors of Danylo Halysky Lviv National Medical University: 1784–2009]. L'viv, 2009. 452 s.
10. Istorychnyy shlyakh vid real'noyi shkoly do Universytetu [Historical Path from Real School to University]. URL: http://www.lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/Academy/Stud_Merydian/2016/Docs/LTEU_Nr_65_WEB.pdf.
11. Istoryiya ta istoryky u L'vivs'komu universyteti (do 75-littya stvorennya istorychnoho fakul'tetu) [History and historians at Lviv University (until the 75th anniversary of the creation of the Faculty of History)] / [za redaktsiyeyu

L. Zashkil'nyaka, P. Syerzhengy]. L'viv: Vydavnytstvo «Pais», 2015. 412 s. 12. Istoriya Universytetu [History and historians at Lviv University (until the 75th anniversary of the creation of the Faculty of History)]. URL: <http://www.lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/history/> 13. Istoriya universytetu [History of the University]. URL: <http://www.vetuniver.lviv.ua/universytet/istoriia.html>. 14. Istoriya Universytetu [History of the University].: <http://www.lute.lviv.ua/universitet/history/> 15. L'vivs'kyi derzhavnyi medychnyy instytut. 210-richchyu vidkryttya, 100-richchyu vidnovlennya medychnoho fakul'tetu u L'vovi prysvyachuyet'sya [Lviv State Medical Institute. The 210th anniversary of the opening, the 100th anniversary of the restoration of the medical faculty in Lviv is devoted]. L'viv, 1994. 328 s. 16. L'vivs'komu natsional'nomu ahrarnomu universytetu – 160! [Lviv National Agrarian University – 160!]. Tekhnichni visti. 2016. Vyp. 1 (43). S. 108. 17. Narysy z istoriyi L'vivs'koyi politekhniki [Essays on the history of Lviv Polytechnic]. URL: http://vlp.com.ua/files/161865_vstup.pdf. 18. Naukova biblioteka L'vivs'koho natsional'noho universytetu veterynarnoyi medytsyny ta biotekhnolohiy imeni S. Z. Gzhyts'koho [Scientific Library of the Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology named after S.Z.Gzhytsky]. URL: http://www.dnabb.org/files/any/lvivska_veterynar_22-05-14.pdf. 19. Padura M. Zasnuvannya Tsissars'ko-Korolivs'koyi veterynarnoyi shkoly u L'vovi [Establishment of the Tsissar-Royal Veterinary School in Lviv]. Naukovyy visnyk LNUVMBT imeni S.Z. Hzhys'koho. L'viv, 2011. T. 13. # 4 (50). Ch. 2. S. 316–331. 20. Pershi 100 rokiv v istoriyi L'vivs'koho medychnoho universytetu [The first 100 years in the history of Lviv Medical University]. URL: <http://photo-lviv.in.ua/pershi-100-rokiv-v-istoriji-lvivskoho-medychnoho-universytetu/> 21. Stybel' V., Padura M., Kyryliv Ya. Vid pershoyi kafedry veterynariyi u Skhidniy Yevropi [From the First Department of Veterinary Medicine in Eastern Europe]. Naukovyy visnyk LNUVMBT imeni S.Z. Hzhys'koho. L'viv, 2014. T. 16. # 3 (60). Ch. 1. S. 3–26. 22. TsDIAL Ukrainy, f. 146, op. 4, spr. 4382. 23. Shapyro Y. Ocherky po ystoriy L'vovskoho medytsynskoho instituta [Essays on the history of the Lviv Medical Institute]. L'viv, 1959. 227 s.

Иванна Лучаківська

**СТАНОВЛЕНИЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГАЛИЧИНЕ:
ОСОБЕННОСТИ, ТЕНДЕНЦИИ, НАПРАВЛЕНИЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

Проанализированы особенности функционирования, развития высших учебных заведений Галичины – Львовского университета, Ветеринарной, Полеводческой, Торговой академий, Цисарско-королевской высшей технической школы в контексте общественно-культурных процессов конца XIX – начала XX вв. Прослежены особенности создания каждого из учебных заведений, трансформацию численности студентов и профессорско-преподавательского состава, отмечено их вклад в развитие отечественной и мировой науки. Показано, что каждый из вузов имел библиотеки, а также другую необходимую материально-техническую базу для обучения студентов (лаборатории, опытные поля и т.п.). Отмечено, что во второй половине XIX в. доминирующим языком преподавания был немецкий, однако в последней четверти XIX в. все большую популярность приобретал польский язык, однако отдельные дисциплины читались на украинском и латинском языках. Акцентировано на украинской составляющей тогдашнего высшего образования, доказано, что как среди преподавателей, так и среди студентов на рубеже XIX–XX вв. было очень мало украинцев, что объясняется спецификой этнонационального состава населения Львова, где в исследуемый период большинство составляли лица польской и еврейской национальности.

Ключевые слова: высшее учебное заведение, учебный процесс, украинцы, профессор, студент.

Ivanna Luchakivska

**FORMATION OF HIGHER EDUCATION IN GALICHINA:
FEATURES, TRENDS, TRENDS (LATE XIX – EARLY XX CENTURIES)**

The features of functioning of higher education institutions (HEIs) in Galichina – Lviv University veterinary field crops, commercial academies, imperial-royal Higher Technical School in the context of social and cultural processes of late nineteenth century. – early twentieth century. Followed especially the creation of each of the educational institutions, the transformation of the number of students and faculty, highlighted their contribution to the development of national and world science. We show that each of the universities have libraries and other necessary material base for training students (laboratories, research fields, etc.). It is noted that in the second half of the nineteenth century. the dominant language of instruction was German, but in the last quarter of the nineteenth century. increasing popularity acquired Polish, but some subjects read Ukrainian and Latin. The attention to the "Ukrainian component" of contemporary higher education proved that both teachers and students at the turn of the XIX–XX centuries. Ukrainian was extremely small, due to the specifics of ethnic composition of the city, where most of the study period were persons of Polish and Jewish.

Key words: High school, educational process, Ukrainian, professor, student.

УДК 930: [373.016:94](47+57)»192»**Станіслав Слободян****ДИСКУСІЯ ЩОДО ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ
В СРСР НАПРИКІНЦІ 20-Х РР. ХХ СТ.**

У статті розглянуто стан шкільної історичної освіти в СРСР у кінці 20-х рр. ХХ ст., а також дискусію щодо її подальшого розвитку, яка відбувалася серед істориків та педагогів. Автор звертає увагу на недоліки у викладанні історії в школі, які були наслідком впровадження комплексної системи навчання і заміни історії суспільствознавством. Результати такої політики викликали реакцію з боку науковців з методичної секції Товариства істориків-марксистів. У своїх статтях вони аналізували зміст шкільних програм, їх реалізацію, а також вносили пропозиції щодо покращення викладання історії. Головною вимогою істориків-марксистів стало відновлення систематичного курсу історії в школі. Ця вимога суперечила концепції тогочасних шкільних програм і сприймалася досить неоднозначно. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. їм вдалося переконати керівництво Наркомпросу в правильності своєї позиції, а їх опоненти виступили в пресі з визнанням своїх помилок. Однак, з цілого ряду причин, повноцінне відновлення історичного курсу в школі відбулося тільки в 1934 р.

Ключові слова: програми, суспільствознавство, історична освіта, історична політика, Наркомпрос.

У ході радикальної шкільної реформи, проведеної більшовиками після приходу до влади, історія у якості окремого навчального предмету була практично повністю витіснена із програм. Історична освіта, щоправда, зберігалася у вигляді елементу нової дисципліни – суспільствознавства, відіграючи епізодичну ілюстративну функцію у вивченні сучасних для школяра суспільних явищ, а також у вигляді окремих тематичних курсів, таких, як, історія праці, історія соціалізму, історія культури тощо.

Дискусії щодо різноманітних аспектів шкільної реформи відбувалися постійно упродовж усіх 20-х рр. ХХ ст. На початку десятиліття вони відображали лише різні бачення вектору подальшого розвитку школи і були в значній мірі результатами кабінетної творчості більшовицьких теоретиків. У другій половині цього десятиліття радянською школою був уже накопичений певний досвід реалізації політики Народного комісаріату просвіти (далі – Наркомпросу) і підпорядкованих йому органів.

З цього часу з'явилася можливість критичного аналізу цього досвіду і формування на його основі більш обґрунтованих і змістовних позицій щодо подальшого розвитку шкільної освіти. Саме тому дискусія, що відбулася навколо питання про статус історії в школі складає винятковий інтерес у дослідженні історичної освіти і науки в СРСР 20-х рр. ХХ ст.

Однак в сучасній історіографії зазначена дискусія практично не знайшла достатньої наукової розробки. У окремих працях більш загального характеру вона відображена досить епізодично, зазвичай, на основі радянських доробків. У радянській історіографії цьому епізоду присвячено більше уваги. Можна згадати як узагальнюючі праці, такі, як «Нарис розвитку шкільної історичної освіти в СРСР» Л. Бущика [1] і «Нариси з історії радянської школи і педагогіки (1921–1931)» Ф. Корольова [9], так і статтю за авторством співробітників Московського обласного педагогічного інституту ім. Н. Крупської О. Волобуєва і А. Кузіної «Методична секція Товариства істориків-марксистів у боротьбі за викладання історії в школі (1926–1931)» [3]. У статті, на основі джерельних матеріалів, досить якісно висвітлена позиція істориків з методичної секції, однак аргументи їх опонентів, а також історичний контекст дискусії не знайшли достатнього відображення.

Велике значення надано роботі із джерельним матеріалом, до якого відносимо статті в журналах «Історик-марксист» та «Суспільствознавство в трудовій школі», а також програми для шкіл та супровідні матеріали до них.

Опираючись на ці як історіографічні, так і джерельні дані, автор статті ставить за мету більш повно висвітлити наукову дискусію щодо історії в радянській школі, виявити її обставини і наслідки для розвитку освітньої сфери.

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. в радянських школах систематичного курсу з історії практично не було. Причин такого ставлення до історії можна виявити чимало – від численних методичних нововведень, серед яких теорії, скеровані проти предметної системи навчання як такої, – до ідеологічних міркувань, що полягали у ставленні більшовиків до минулого, як до «ночі людського напівіснування» [11, с. 4] та політичних, що проявлялися у масовій (особливо у перші роки) апатії учительства до нової влади, яка загрожувала появою вкрай небажаного для більшовиків виховного ефекту занять з історії.

Починаючи з 1923 р. науково-педагогічна секція Державної вченої ради видавала програми для шкіл, побудовані на основі комплексної системи. Її суть полягала у принципі побудови

програмного матеріалу не навколо окремих навчальних предметів, присвячених послідовному вивченню відповідних наук, а навколо так званих «комплексних тем». Після введення в шкільну освіту і упродовж всього часу функціонування ця система піддавалася різного роду корективам та інтерпретаціям. Її детальний аналіз залишимо поза межами цієї статті. Зазначимо лише, що вона досить негативно позначалася на рівні знань і навичок з окремих предметів, чим викликала невдоволення й ігнорування з боку частини учителів [1, с. 204–206; 9, с. 76–77], а також критику з боку фахівців [17].

Для нас, однак, найбільш важливим є дослідження того, у якому вигляді відбувалося навчання з історії у рамках комплексної системи в кінці 20-х рр. ХХ ст. Для цього в першу чергу необхідно проаналізувати програмні документи і матеріали до них, видані згаданою науково-педагогічною секцією у 1927 р. Вибір цих програм не випадковий і зумовлений не тільки обраними нами хронологічними рамками. Саме з виданням програм 1927 р., за переконанням їх авторів, завершено перший етап програмної роботи Наркомпросу, пов'язаного із виявленням і формуванням принципів основ пролетарської школи і підсумовано всю попередню програмну роботу [4, с. 3].

Крім того, якщо до 1927 р. не існувало такого навчального плану, що був би обов'язковим для всіх шкіл державним документом, то нові програми оголошувалися Головним управлінням соціального виховання і політехнічної освіти дітей остаточною і обов'язковими для здійснення в кожній семилітці щонайменше на найближчі 4 роки і будь-які зміни в запропонованій сітці годин, без санкції цієї організації, були заборонені [2, с. 28–29].

Саме навколо цих програм розгорнулася дискусія у колах професійних істориків і методистів щодо місця історії в школі та інших питань шкільної політики. Історична освіта у рамках суспільствознавства, як і раніше, відігравала допоміжну роль у виконанні центрального завдання програм – вивчення сучасності [2, с. 8]. У пояснювальній записці до програм із суспільствознавства, її автори так визначали завдання цієї дисципліни: підвести учня до розуміння класової боротьби, що відбувається в період розгортання соціальної революції, місця СРСР у цій боротьбі й «інтернаціонального характеру Жовтневої революції». Учень повинен був бути введений у завдання соціалістичного будівництва, розуміти його труднощі і «вже зі шкільної лави посилено брати участь в здійсненні цих завдань разом з широкими масами робітників і селян». «Коротше кажучи, – підсумовують автори програми, – учень повинен бути активно введений в сучасність» [15, с. 46]. Як бачимо, жодних згадок про патріотичне, чи, тим паче, національне виховання немає. В умовах 20-х рр. ХХ ст. такі мотиви сприймалися більшовиками не інакше, як атрибут класово ворожого консервативного учительства і професури. Тому і роль історії в курсі суспільствознавства відводилася незначна.

Вказані вище виховні завдання визначальним чином вплинули на обсяг і зміст історичної частини суспільствознавства. «Не може бути і мови, – читаємо у пояснювальній записці, – про те, щоб дати на першому концентрі систематичний курс історії, хоч би й новітньої». Більшовицькі методисти вважали такий курс мало доступним для дітей 12–15 років [15, с. 51]. Тому учні вивчали історію епізодично: в програму введено ряд «картин минулого», основним стержнем яких повинна була бути класова боротьба. Так, наприклад, на курсі шостого року навчання таких «картин» було чотири: промисловий переворот», «Французька революція», «Робітничий рух середини ХІХ століття», «1905 рік» [15, с. 52]. Такий підхід цілком відповідав типовому баченню історії марксистськими науковцями, згідно із яким, «написати історію класової боротьби – означає написати історію взагалі, висвітливши її з марксистської точки зору» [14, с. 118].

Крім того, з радянської школи повністю «випадали» історія Сходу, Стародавня Греція, Римська імперія, Середньовіччя, Реформація, епоха Відродження; з тем вітчизняної історії – Київська і Новгородська Русь, «смута» тощо. Автор ряду підручників і хрестоматій Михайло Коваленський пояснював це тим, що при обмеженій кількості навчальних годин, повний курс історії загрожує витісненням трудових методів роботи, тому необхідно скоротити історичну частину за рахунок більш віддаленого минулого [1, с. 207].

Незважаючи на те значення, яке надавалося новим програмам з боку більшовицьких методистів, з точки зору змісту, основних ідей і методів роботи, вони не несли ніяких принципів змін. Ці документи можна охарактеризувати, з одного боку, як підсумування з деяким шліфуванням ідей попередніх програм, а з іншого – як спробу встановлення компромісу між прихильниками сміливих реформ і більш традиційного предметного навчання (так званими «московською» і «ленінградською» школами). Тому закономірно, що необхідного підняття рівня якості історичної освіти не відбулося. Хоча автори програм і роз'яснювали, що запропоновані ними «картини» не повинні бути відірвані від минулого і майбутнього [15, с. 52], на практиці виявилось, що при існуючій структурі курсу суспільствознавства така відірваність була практично неминучою. Уже восени 1929 р., вивчаючи матеріали прийомних іспитів до вишів, Головне управління соціального

виховання і політехнічної освіти дітей відзначало, що «середняк все ще відрізняється уривчастістю знань... історія Заходу зводиться для нього до окремих подій (1848 р., чартизм, I Інтернаціонал і т. д.) з величезними провалами між ними» [9, с. 152].

Більша частина учителів ставилася до комплексної системи викладання щонайменше без ентузіазму [9, с. 77]. Учителі-історики почасти відкидали її [1, с. 204–205], при чому досвід показував, що школи, у яких навчання йшло повністю навколо певної комплексної теми, демонстрували значне падіння рівня знань і грамотності учнів.

Напередодні видання програм 1927 р. науково-педагогічною секцією уже був зібраний значний досвід роботи за комплексними програмами. Члени секції виокремили два помилкових підходи до організації навчальної роботи. З одного боку – формальне дотримання комплексності, при якому заняття з окремих предметів штучно притягуються до певної загальної теми, хоча нерідко пов'язані з нею досить слабо. З іншого – підхід, при якому кожен предмет вивчається тільки в тій мірі, в якій він потрібен для розуміння конкретної комплексної теми [2, с. 11–12].

Знайти «золоту середину», і забезпечити належний рівень викладання історії у межах суспільствознавства, що включало в себе крім історичних чимало тем, пов'язаних із поточною політикою влади, економікою, правом і банальною агітацією виявилось недосяжним для переважної більшості учителів. Як наслідок – «вражаюча історична малограмотність, мабуть, взагалі безграмотність учнів шкіл 2 ступеню» [7, с. 153].

Утім, про низький рівень історичних знань учнів дізнаємося як з педагогічної преси, так і з матеріалів численних інспекцій упродовж усіх 20-х рр. ХХ ст. Однак, якщо ще на початку цього десятиріччя керівництво Наркомпросу і його підрозділів цілком справедливо могло виправдовувати таке становище незадовільним фінансуванням освітньої сфери, адже школа у ці роки перебувала на межі виживання, то до кінця 20-х рр. ХХ ст. все більш очевидними стають методичні помилки реформаторів шкільної освіти.

Одними із перших, хто заговорив на найвищому рівні про системні помилки у історичній освіті і про необхідність повернення у тій чи іншій мірі історії в школу, були, власне, професійні історики. Весною 1926 р. розпочалася робота методичної секції заснованого менше року до того Товариства істориків-марксистів [3, с. 62]. Піднявши питання про викладання історії в школах СРСР, члени методичної секції зіткнулися із рядом серйозних проблем цієї сфери і намагалися їх проаналізувати. У одній з доповідей на засіданні секції А. Іоаннісіані зазначав, що «історична малообізнаність, хаотичне і безладне нагромадження уривків історико-сучасної мішанини (практика суспільствознавства), звичайно, катастрофічно впливають на процес формування світогляду в школярів, руйнують всякі інтереси і слугують гальмом під час налагоджування ділової обстановки в школі» [7, с. 153]. Далі доповідач, розповідаючи про причини такого становища, відзначає, що із самого початку роботи над програмами з суспільствознавства головний акцент був зроблений на питання політграмоти, а на долю історії випадала «довідкова робота календарного характеру: історія уривками підкріплювала положення сучасності й коментувала революційні свята» [7, с. 162].

Варто зазначити, що в умовах того дискурсу, що сформувався навколо шкільної освіти, для переважної більшості педагогів і науковців деякий час не видавалося можливим піддавати сумніву одну із головних ідей нової трудової школи – суспільствознавство. Адже сама поява цього предмету в навчальних закладах була прямим наслідком тих, в першу чергу, політичних вимог, які ставилися перед школою з боку влади. Тому основною метою прихильників історії в школі на цьому етапі було її відновлення в якості окремого курсу в рамках суспільствознавства. Саме цією думкою, щоправда, висловленою досить обережно, А. Іоаннісіані закінчує свою доповідь.

У 1927 р. серед членів секції, як і серед працівників Державної вченої ради, не було єдності щодо цього питання. Так, голова Товариства істориків-марксистів М. Покровський, будучи одночасно і одним із авторів шкільних програм, у відповіді на згадану доповідь, взявся захищати ці програми. Відповідальність за слабкі результати шкільної політики в основному покладалася ним на учительство. «Абсолютно правильні, – говорить М. Покровський, – марксистські положення, які потрапляли в дрібнобуржуазне середовище, в дрібнобуржуазні мізки, піддавалися систематичному викривленню і переродженню. Так це відбувається до цих пір і так це відбувалося і з самого початку» [7, с. 165].

Що ж до статусу історії в школі, тут М. Покровський також перебував на попередніх позиціях. «Я дуже боюся, – мовить він в кінці обговорення, – що якщо ми створимо окремих курс історії, це буде книжна річ, яка ... не буде справжнім марксистським курсом» [7, с. 167]. Коментуючи доповідь іншого свого колеги, Л. Мамета, глава товариства підтверджує, що питання викладання історії все більше починає викликати інтерес і жваво дебатуються в колах істориків і педагогів [13, с. 195]. Також він визнає, що «вельми авторитетні люди» вважають, що курс історії обов'язково повинен бути відірваний від суспільствознавства [13, с. 197].

Результатом роботи над аналізом існуючих програм і практики шкільного викладання, а також дискусій всередині методичної секції товариства стало видання збірника статей під назвою «Основні питання викладання історії в школі II ступеню» [16].

У збірнику знайшли своє відображення конкретні питання методичного характеру: створення підручника, методи викладання історії, звітність, використання художньої літератури, історичних карт тощо. Однак головний посил цього видання полягав у позиціонуванні історії в шкільній освіті, яке значно відрізнялося від того, про що йшла мова в останніх програмах, виданих Державною вченою радою.

Відкривається збірник передмовою і статтею С. Кривцова. Учений в черговий раз піддає критиці практику викладання історії, коли історичні події беруться поза часом. Так, С. Кривцов зазначає, що майже в усіх програмах йде «слідом за революцією 1789 р. виклад революції 1848 р., а що було за ці 50 років в історії Франції випадає. Тут, – додає автор, – треба дати розповідь, що пов'язує ці події, інакше не вийде в учнів уявлення про цілісність, єдність історичного процесу, про його закономірність» [10, с. 15]. Наступного року, значно укріпивши свої позиції, С. Кривцов заявив відкрито: «Я був і залишаюсь противником комплексу в другій ступені і не приховую цього» [9, с. 174].

У наступній статті збірника під назвою «Суспільствознавство і історія» Г. Гордон продовжив думки свого колеги: «стосовно школи другого ступеню, – пише вчений, – нам здається можливою побудова систематичного курсу історії за особливим планом, що відрізнявся б від попередніх програм такого курсу як в сенсі розташування матеріалу, так і в наведеній у ньому точці зору» [5, с. 28].

У цілому подані міркування, а також статті Л. Мамета і А. Іоаннісіані скеровувалися в першу чергу проти позицій так званої «московської методичної школи» – представників найбільш радикального вектору радянської шкільної реформи, головних лобістів «трудових методів» у суспільствознавстві. Дискусія продовжувалася і на сторінках періодичних видань. А. Іоаннісіані у статті «Робочі книги з суспільствознавства» досить різко заперечив основний аргумент М. Покровського на захист поточних програм, заявивши: «Було б великою короткозорістю припускати, що неспівзвучність практики з теорією – виключно результат традиційної педагогічної закостенілості, що органічно чинила спротив новаторству» [8, с. 207].

Однак полеміка А. Іоаннісіані скеровувалася аж ні як не проти М. Покровського, який у той час зберігав свій авторитет, але, будучи не тільки науковцем, а ще й досить прозорливим політиком, відійшов від дискусії. Автор статті спрямовує свою критику проти представників «московської школи». Не випадково він приводить цитату Б. Жаворонкова 1925 р., де той заявляє, що «в даний час знову, напевно, в останнє заворушилися історики з надією, що історія буде відновлена в своїх правах. Однак надії марні» [8, с. 208]. Хоч А. Іоаннісіані й підтримував формально видані програми, в той же час зазначив, що очікує чимало роботи з «випрямлення історичної лінії» [8, с. 217].

Відповіддю «московського» напрямку можна вважати статтю С. Дзюбинського «Вперед або назад». У ній автор, критикуючи вимоги систематичного курсу історії, звертається за аналогією ще до дореволюційних часів. Дещо примітивізуючи позицію опонентів, С. Дзюбинський протиставляє систематичний курс історії і виконання школою (зокрема, суспільствознавством) виховної функції. На його думку, практичні завдання школи не дозволяють «систематичного історичного відволікання від вивчення і безпосередньої участі в оточуючій трудовій діяльності» [6, с. 138].

У цьому ж номері «Історика-марксиста» одразу за згаданою статтею опублікована стаття-відповідь Л. Мамета з не менш цікавою назвою «Біг на місці» [12]. У ній історик досить сміливо критикує погляди, висвітлені у працях С. Дзюбинського, Б. Жаворонкова і С. Сінгалевича. Прикметно, що обидва учасники дискусії апелюють до пояснювальних записок до програм Державної вченої ради, шукаючи у їх текстах підтвердження своїх думок.

Остаточною перемогою прихильників відновлення систематичного курсу можна вважати першу всесоюзну конференцію істориків-марксистів, що відбулася в кінці 1928 – на початку 1929 р. Обговорення вивчення історії в школі проходило на засіданнях методичної секції і в ньому взяли участь і представники «московської методичної школи» на правах гостей. Доповідачі із методичної секції, прізвища яких уже згадувалися вище в чергове одностайно висловилися за відновлення цілісності й послідовності у викладанні історії і за використання більш традиційних методів. Опоненти, відповідно, звинувачували їх у поверненні до старої школи [3, с. 66–67]. У результаті конференції була прийнята резолюція з методичних питань, формулювання якої хоча й були до певної міри завуальованими, але грали явно не на користь «московської школи» [3, с. 67].

Обмін думками продовжився згодом на розширеному засіданні редколегії журналу «Суспільствознавство в трудовій школі», у якому взяли участь представники всіх напрямків, а також розробники програм. Цікаво, що тематика основних доповідей редакції співпадала із доповідями на нещодавній конференції. Однак зміст цих доповідей полягав у відстоюванні збереження суспільствознавства, хоч і з більшим місцем для історії в ньому [3, с. 68].

Для того, щоб повніше зрозуміти обставини дискусій навколо цієї тематики, необхідно зауважити на тому, яке значення надавалося стабілізації програм як з боку партійного керівництва, так і з боку педагогів і учених, що займалися шкільною освітою. Обов'язковість і, головне, – стабільність програм, якої так бракувало у всі попередні роки розбудови школи, практично всіма впливовими методистами вважалася головною передумовою поступального розвитку шкільної справи і підвищення рівня викладання, а отже і знань учнів. Стабільна програма була головною передумовою написання якісного і так необхідного школі підручника, крім того, вона була необхідна і для цілеспрямованої роботи щодо підвищення кваліфікації учителів, стандартизації шкільної освіти, налагодження взаємодії з вищими навчальними закладами, тощо.

Тому не дивно, що від самого початку питання про можливий черговий перегляд програм викликало у ряду методистів досить негативну реакцію. Реагуючи на активізацію методичної секції Товариства істориків-марксистів, С. Сінгалевич висловив обурення: «... коли ГУСом (Державною вченою радою) взятий твердий курс на створення і здійснення в шкільній роботі справді марксистського суспільствознавства, в цей час ... викидається гасло «Назад, до історії!» [20, с. 17–18]

О. Стражев у своєму виступі на розширеному засіданні редколегії журналу «Суспільствознавство в трудовій школі» зазначив, що неможливо виокремити і переробити один елемент суспільствознавства, не беручи до уваги усіх інших його елементів, тобто не змінюючи програму, на яку тривалий час орієнтували учительство. Про політичну небезпеку, що йшла від позиції, висловленої істориками, попереджав М. Пістрак: «Справа зводиться до суперечки про завоювання радянської педагогіки, зроблені в останні роки» [19, с. 58].

Однак члени методичної секції були налаштовані вкрай рішуче. «Потрібна історія, а суспільствознавство як комплекс суспільних дисциплін, очевидно, повинно бути знищено» – заявив С. Кривцов [19, с. 54]. Виступаючи на засіданні, присвяченому відкриттю Інституту історії при Комакадемії 18 листопада 1929 р. М. Покровський, який до цього уникав участі в полеміці, досить чітко висловився щодо цього питання. Він на основі цитати В. Леніна доводив, що люди, «які протестують проти викладання історії в нашій школі II ступеню ... просто кажуть антиленінські речі» [18, с. 354].

З огляду на статус М. Покровського як в науковому, так і в партійному середовищі, таку заяву можна розглядати як закріплення на офіційному рівні перемоги прихильників введення систематичного курсу історії в школі другого ступеню. Їх опоненти – С. Дзюбинський, А. Кудряшов, С. Сінгалевич упродовж 1929–1931 років виступили в пресі із публічним визнанням своїх помилок [3, с. 69].

Незважаючи на перемогу методичної секції Товариства істориків-марксистів, якихось значних позитивних змін практика викладання історії в школах не зазнала. Навпаки, з цілого ряду політичних причин історія ще більше відійшла на другий план. Але дозволимо собі припустити, що численні міркування істориків, висловлені під час дискусії щодо цього питання, а також провальна практика «методу проектів» наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. стали важливими передумовами постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», прийнятої у 1934 р.

Таким чином, обговорення проблем вивчення історії в школі в довготерміновій перспективі позитивно позначилося на викладанні цієї дисципліни. Уже наприкінці 20-х рр. ХХ ст. групою істориків були досить обґрунтовано виокремлено основні недоліки практики інтеграції історичного матеріалу в курс суспільствознавства, а також спосіб їх усунення – введення систематичного, побудованого хронологічно, курсу історії. Така вимога, що виглядає досить очевидною і природньою для сучасної школи, в умовах радянської педагогічної думки того часу, побудованій на протиставленні її дореволюційній школі, була сприйнята досить неоднозначно і навіть недоброзичливо. Тому не дивно, що відстояти цю позицію було непросто а її реалізація затягнулася і була здійснена тільки після безпосереднього втручання найвищого партійного керівництва.

Список використаних джерел

1. Бушик Л. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. М., 1961. 540 с. 2. Вводная записка к программам // Программы и методические записки единой трудовой школы. Выпуск третий. 1 концентр городской школы II ступени. М.-Л., 1927. С. 7–35. 3. Волобуев О., Кузина А. Методическая секция Общества историков-марксистов в борьбе за преподавание истории в школе (1926–1931 гг.) // Развитие исторического образования в СССР. Межвузовский сборник научных трудов. Воронеж, 1986. С. 58–71. 4. Всем краевым, областным, губернским, окружным и уездным отделам народного образования // Программы и методические записки единой трудовой школы. Выпуск третий. 1 концентр городской школы II ступени. М.-Л., 1927. С. 3–6. 5. Гордон Г. Обществоведение и история // Основные вопросы преподавания истории в школе II ступени. М., 1928. С. 21–32. 6. Дзюбинский С. Вперед или назад (О методике обществоведения и кое о чем другом) // Историк-марксист. 1928. № 9. С. 134–140. 7. Иоаннисиани А. История в школе II ступени (из стенограммы доклада в методической секции О-ва Ист.-Марксистов) // Историк-марксист. 1927. № 3. С. 152–

171. 8. Иоаннисиани А. Рабочие книги по обществоведению // Историк-марксист. 1928. № 7. С. 207–217. 9. Королев Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики (1921–1931). М., 1961. 508 с. 10. Кривцов С. Новые программы по истории // Основные вопросы преподавания истории в школе II ступени. М., 1928. С. 9–20. 11. Луначарский А. В. О преподавании истории в коммунистической школе. Пг.: Изд. отдела подготовки учителей, 1918. 20 с. 12. Мамет Л. Бег на месте (Ответ С. Дзюбинскому) // Историк-марксист. 1928. № 9. С. 141–144. 13. Мамет Л. Программно-методические вопросы преподавания истории на рабочих факультетах // Историк-марксист. 1927. № 4. С. 187–199. 14. Моносов. Лозинский С., проф. – Очерки по истории классовой борьбы // Большевик. 1926. № 2. С. 118–121. 15. Об'яснительная записка к программам// Программы и методические записки единой трудовой школы. Выпуск третий. 1 концентр городской школы II ступени. – М.-Л., 1927. – С. 46–60. 16. Основные вопросы преподавания истории в школе II ступени. М., 1928. 264 с. 17. Пинкевич А. К реформе II ступени трудовой школы // Просвещение. 1923. № 3. С. 113–132. 18. Покровский М. Институт истории и задачи историков-марксистов // Покровский М. Историческая наука и борьба классов. М.-Л., 1933. Вып. 2. С. 351–362. 19. Расширенное заседание редколлегии // Обществоведение в трудовой школе. 1929. № 2. С. 44–61. 20. Сингалевич С. Об очередных задачах и опасных уклонах в методике обществоведения: (к итогам истекшего года) // Обществоведение в школе. 1928. № 2. С. 15–22.

References

1. Bushchik L. Ocherk razvitiya shkol'nogo istoricheskogo obrazovaniya v SSSR [Essay on the development of school history education in the USSR]. M., 1961. 540 s. 2. Vvodnaya zapiska k programmam [Introductory note for the programs]. Programmy i metodicheskie zapiski edinoi trudovoi shkoly. Vypusk tretii. 1 kontsentr gorodskoi shkoly II stupeni. M.-L., 1927. S. 7–35. 3. Volobuev O., Kuzina A. Metodicheskaya sektsiya Obshchestva istorikov-marksistov v bor'be za prepodavanie istorii v shkole (1926–1931 gg.) [Methodological section of the Society of Marxist Historians in the struggle for the teaching of history in the school (1926–1931)]. Razvitie istoricheskogo obrazovaniya v SSSR. Mezhdvuzovskii sbornik nauchnykh trudov. Voronezh, 1986. S. 58–71. 4. Vsem kraevym, oblastnym, gubernskim, okruzhnym i uездnym otdelam narodnogo obrazovaniya [All regional, provincial, provincial, district and county departments of public education]. Programmy i metodicheskie zapiski edinoi trudovoi shkoly. Vypusk tretii. 1 kontsentr gorodskoi shkoly II stupeni. M.-L., 1927. S. 3–6. 5. Gordon G. Obshchestvovedenie i istoriya [Social Science and History]. Osnovnye voprosy prepodavaniya istorii v shkole II stupeni. M., 1928. S. 21–32. 6. Dzyubinskii S. Vpered ili nazad (O metodike obshchestvovedeniya i koe o chem drugom) [Forward or backward (On the methodology of social science and about something else)]. Istorik-marksist. 1928. № 9. S. 134–140. 7. Ioannisiyani A. Istoriya v shkole II stupeni (iz stenogrammy doklada v metodicheskoi sektsii O-va Ist.-Marksistov) [History in the Second Stage School (from the transcript of the report in the methodical section of the East Marxist Island)]. Istorik-marksist. 1927. № 3. S. 152–171. 8. Ioannisiyani A. Rabochie knigi po obshchestvovedeniyu [Working books on social science]. Istorik-marksist. 1928. № 7. S. 207–217. 9. Korolev F. Oчерки по истории советской школы и педагогике (1921–1931) [Essays on the history of the Soviet school and pedagogy (1921–1931)]. M., 1961. 508 s. 10. Krivtsov S. Novye programmy po istorii [New programs on history]. Osnovnye voprosy prepodavaniya istorii v shkole II stupeni. M., 1928. S. 9–20. 11. Lunacharskii A. V. O prepodavanii istorii v kommunisticheskoi shkole [About teaching history in the communist school]. Pг.: Izd. otdela podgotovki uchitelei, 1918. 20 s. 12. Mамет L. Beg na meste (Otvét S. Dzyubinskому) [Beg on the spot (Reply S. Dzyubinsky)]. Istorik-marksist. 1928. № 9. S. 141–144. 13. Mамет L. Programmno-metodicheskie voprosy prepodavaniya istorii na rabochikh fakul'tetakh [Programmatic and Methodological Issues of Teaching History at Workers' Departments]. Istorik-marksist. 1927. № 4. S. 187–199. 14. Monosov. Lozinskii S., prof. Oчерки по истории классовой бор'бы [Essays on the History of the Class Struggle]. Bol'shevik. 1926. № 2. S. 118–121. 15. Ob'yasnitel'naya zapiska k programmam [Explanatory note to the programs]. Programmy i metodicheskie zapiski edinoi trudovoi shkoly. Vypusk tretii. 1 kontsentr gorodskoi shkoly II stupeni. M.-L., 1927. – S. 46–60. 16. Osnovnye voprosy prepodavaniya istorii v shkole II stupeni [The main issues of teaching history in the school II stage]. M., 1928. 264 s. 17. Pinkevich A. K reforme II stupeni trudovoi shkoly [To the reform of the second stage of the labor school]. Prosveshchenie. 1923. № 3. S. 113–132. 18. Pokrovskii M. Institut istorii i zadachi istorikov-marksistov [Institute of History and the task of Marxist historians]. Pokrovskii M. Istoricheskaya nauka i bor'ba klassov. M.-L., 1933. Vyp. 2. S. 351–362. 19. Rasshirennoe zasedanie redkollegii [Extended meeting of the editorial board]. Obshchestvovedenie v trudovoi shkole. 1929. № 2. S. 44–61. 20. Singalevich S. Ob ocherednykh zadachakh i opasnykh uklonakh v metodike obshchestvovedeniya: (k itogam istekshogo goda) [On the next tasks and dangerous deviations in the methodology of social science: (to the results of the past year)]. Obshchestvovedenie v shkole. 1928. № 2. S. 15–22.

Станислав Слободян

ДИСКУССИЯ О ШКОЛЬНОМ ИСТОРИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ В СССР В КОНЦЕ 20-Х ГГ. XX В.

В статье рассмотрено состояние школьного исторического образования в СССР в конце 20-х гг. XX в., а также дискуссию касательно ее дальнейшего развития, которая произошла среди историков и педагогов. Автор обращает внимание на недостатки в преподавании истории в школе, которые были последствием внедрения комплексной системы обучения и замены истории обществоведением. Результаты такой политики вызвали реакцию со стороны ученых из методической секции Общества историков-марксистов. В своих статьях они анализировали

содержание школьных программ, их реализацию, а также вносили предложения по улучшению преподавания истории. Главным требованием историков-марксистов стало возобновление систематического курса истории в школе. Это требование противоречило всей концепции тогдашних школьных программ и воспринималось довольно неоднозначно. В конце 20-х гг. XX ст. им удалось убедить руководителей Наркомпроса в правильности собственной позиции, а их оппоненты выступили в печати с признанием своих ошибок. Однако, по целому ряду причин, полноценное возобновление исторического курса в школе произошло лишь в 1934 г.

Ключевые слова: программы, обществоведение, историческое образование, историческая политика, Наркомпрос.

Stanislav Slobodian

DISCUSSION ON SCHOOL HISTORICAL EDUCATION IN THE USSR IN THE LATE 20'S XX CENTURY

This article reviews the state of school historical education in the USSR in the late 20's. XX century and discussion of it's further development that took place among historians and educators. The author draws attention to shortcomings in the teaching of history in schools, which were the result of implementation of a comprehensive education system and replacement of history by social science. The results of this policy caused a reaction by scientists from the methodological section of the Society of Marxist historians. In their articles, they analyzed the content of school programs, their implementation and made proposals to improve the teaching of history. The main requirement of Marxist historians was to restore systematic course of history in school. This requirement ran counter to the whole concept of school programs of that time and was perceived quite ambiguously. In the late 20's. XX century they were able to convince the leadership of People's Commissariat for Education of the correctness of their position and their opponents have appeared in print with recognition of the mistakes. However, for a variety of reasons, the full restoration of the historic course in the school took place only in 1934.

Key words: programs, social science, historical education, historical policy, People's Commissariat for Education.

УДК 378.147(477)»1920/1930»

Світлана Кришталь

ПІДГОТОВКА СЛУХАЧІВ РОБІТФАКІВ ДО ВСТУПУ У ВИЩІ

Розкривається питання організації навчального процесу на робітфаках УСРР в 1920-х рр. Показується процес підготовки слухачів робітничих факультетів до вступу у вищі навчальні заклади радянської України. Висвітлено основні радянські новації, скеровані на перебудову навчально-методичної роботи, особливості впровадження у навчальний процес Дальтон-плану та лабораторно-бригадного методу, активна участь слухачів у навчально-освітньому процесі, культурній роботі, суспільно-політичному житті УСРР, а також труднощі, які доводилося долати слухачам на шляху до здобуття освіти. Зазначено, що революційні форми і методи викладання, проведені тодішньою радянською владою, використовувалися передусім для виховання комуністичних цінностей та ідеології.

Ключові слова: робітфаки, навчальний процес, вищі навчальні заклади, УСРР, ідеологізація.

На початку 1920-х рр. у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні змін. Замість університетів створено інститути. Середні спеціальні навчальні заклади реформовані у технікуми, які випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. А однією із особливостей системи освіти в 1920–1930-х рр. була наявність робітничих факультетів (далі – робітфаків).

Розглянути та дослідити питання підготовки слухачів робітфаків до вступу у вищі, нам допомагають праці дослідників, які з'явилися в середині 20-х рр. XX ст. – Я. Звігальського та М. Іванова, А. Приходько, М. Гунського, у яких вчені висвітлюють навчально-методичну роботу, переймаються питаннями розвитку та розширення мережі робітничих факультетів, аналізу їх соціальний, партійний і національний склад та ін. [3; 5; 11]. В українській історіографії це питання розроблено недостатньо, науковці фрагментарно торкаються питань названої проблематики. Зокрема, Л. Шепель та С. Кульчицький зробили вагомий внесок у розширення знань стосовно структури освіти робітфаків у зазначений період, навчального процесу розвитку методики навчання [9; 13]. Також, важливе місце в державно-партійній політиці тих часів, щодо розвитку освіти займали такі методи керівництва нею, як, заслуховування звітів про діяльність навчальних

та наукових закладів, обговорення питань про їх роль і місце як центрів пропаганди марксизму і організації боротьби проти ворожої ідеології. Це можна прослідкувати, зробивши огляд таких вагомих документальних джерел, як циркуляри ЦК і його відділів з питань освіти, декрети і постанови з проблем розвитку науки та культури, які приймали вищі органи радянської держави в той час, а також рішення Народного комісаріату освіти. Вони дають можливість проаналізувати найбільш важливі риси та принципи державного керівництва розвитком народної освіти, методи та форми його законодавчого регулювання.

Засновані на початку 1920-х рр. радянською владою робітфаки мали виконувати соціальне замовлення – у найкоротший час підготувати нових, відданих справі соціалізму спеціалістів для науки, культури та економіки, студентів з робітничого і селянського середовища для вищих навчальних закладів. Робітничі факультети були важливою сторінкою в розвитку вітчизняної освіти.

7 березня 1921 р., Раднарком УСРР видав декрет «Про організацію робітничих факультетів» [7, с. 69], яким зобов'язав Наркомос відкрити не пізніше 1 травня 1921 р. робітничі факультети із дворічним терміном навчання. Розбудова мережі робітфаків розпочиналася із профільних навчальних закладів таких, як: індустріально-технічний, аграрний, народної освіти, медичний. Вступали до робітничих факультетів без іспитів або за полегшеною програмою. Термін навчання складав 2–3 навчальних роки. Робітфаки були денні й вечірні. На денних навчалися за направленням робітники та демобілізовані червоноармійці. На вечірніх робітфаках навчалися без відриву від виробництва, при галузевих вишах, що давало можливість використовувати у навчальному процесі обладнання, лабораторії та кабінети. Кількість курсантів кожного робітфаку не мала перевищувати 200 осіб. Вони зобов'язувалися дотримуватися високої учбово-трудової дисципліни і користувалися пільгами військових навчальних закладів. У основу перебудови навчально-виховної роботи на робітфаках покладено вказівки В. Леніна про виховання молоді в дусі комуністичної моралі, матеріалістичного світогляду, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

Реалізовувати програмні ідеї, організувати навчальний процес на робітничих факультетах мав Народний комісаріат освіти на чолі з Г. Гринько, співпрацюючи з Вищою радою народного господарства УСРР, саме він відповідав за розробку навчальних програм, планів та методик викладання на робітфаках. Політичну роботу на робітничих факультетах мали забезпечувати органи влади та профспілки. Передбачалося, що впродовж навчання на робітничих факультетах слухачі набудуть знань, достатніх для успішного навчання у вузі. Тому, з перших кроків створення робітфаків, постало питання про організацію навчально-методичної роботи, а саме: створення навчальних планів і програм, посібників, розробка нових методів викладання [13, с. 45, 115]. Особливо гостро ці питання постали, коли мережа робітничих факультетів була вже створена та розширювалася, а навчально-виховний процес не був розроблений. Тому, що у циркулярі ЦК КП(б)У в березні 1922 р. чітко зазначалося, що, після реорганізації системи професійної освіти, яка проходила у 1921 р., необхідно наступний рік присвятити навчально-методичній роботі [6, с. 45].

Першочерговим завданням навчально-виховної роботи на робітфаках було – підготувати слухачів робітничих факультетів до вступу у виші, з вихованням у них комуністичних цінностей та ідеології. А основним в діяльності робітничих факультетів мав стати чітко організований навчально-виховний процес, починаючи від прийомних співбесід – до переходу курсантів у вузи.

Організувати навчальний процес потрібно було так, щоб нові форми і методи навчання легко та швидко засвоїлися слабо підготовленими громадянами. Ця особливість мала враховуватися при створенні навчальних планів, програм, посібників, методик викладання, а також зв'язків із виробництвом. Ці методи навчання створювали найдосвідченіші педагоги України, що використовували досвід, набутий викладачами робітфаків РСФРР. До навчальних планів робітничих факультетів відносилися предмети, що закладали основу загальноосвітньої підготовки, а саме: російська мова та література, математика, креслення і природознавство. Навчальне навантаження на слухача становило 42 год. на тиждень, враховуючи роботу в аудиторії та вдома. Аудиторні заняття повинні не мали перевищувати 36 академічних годин на тиждень. Семестр поділявся на три частини упродовж навчального року із відпочинком. Це були обов'язкові умови для всіх робітфаків. Одночасно визнано необхідним подовжити термін навчання до трьох років [8].

Першочерговим завданням постало створення навчальних планів для робітничих факультетів тому, що саме від них залежала плідна діяльність навчальних закладів, а також відповідальне завдання – підготувати слухачів до вступу у виш. Ця головна умова визначала плани навчання, предмети, які насамперед, орієнтувалися на профіль вузу. Тобто, на індустріальних робітфаках якісно переважали години фізики, математики, графічної грамоти; при інститутах народного господарства більше уваги приділялося географії; у медичних – природознавства і фізика. А також, на кожному робітфаку читався спеціальний курс відповідно до профілю вузу, при якому він

функціонував. Так, на індустріальних робітничих факультетах читався курс – вступ у технологію, при інституті народної освіти – вступ у педагогіку, у медичному – латина.

Зміст курсів визначався так: математика викладалася як єдине ціле, не поділялася на підрозділи алгебри, геометрії і тригонометрії; природознавство вивчало не живу природу з початками біології, зоології, мінералогії і геології, відомості про анатомію та фізіологію; курс української та російської мов мав удосконалити техніку мовлення і ознайомити студентів з літературою; курс географії вивчав фізичну географію та краєзнавство; суспільствознавство розповідало про історію класової боротьби і партії, основи марксизму, економічну географію та політекономію; курс іноземної (німецької) мови повинен був дати слухачеві лексичний матеріал переважно з спеціальності на якій він спеціалізувався, а також ознайомити його з елементами граматики; графічна грамота вчила малюванню та кресленню. Також, з вересня 1926 р. саме на робітничих факультетах, вперше у історії вузів введено в навчальні плани курс фізичного виховання, до цього часу така практика не практикувалася.

Навчальний план кожен робітфак складав самостійно, але ж потрібно мати загальний, тому виникала необхідність спільно із іншими робітничими факультетами переглядати його, щоб поділитися досвідом, виробити єдиний план із загальної дисципліни. На практиці усе виявилось набагато складніше і не мало успіху. Про це свідчить приклад спроби деканату робітничого факультету Катеринославського інституту народної освіти ознайомитися та узгодити загальний навчальний план робітфаків Київського та Харківського інститутів народної освіти, усе виявилось марним. Причиною цього була – відсутність координуючих дій, через недостатнє фінансування. Тому й довелося розробляти навчальні плани самотужки [13, с.120–121].

До складання програм залучалися кваліфіковані викладачі, які мали підготувати навчальні програми, що б якнайповніше відповідали завданням саме діяльності робітфакам. Комісія викладачів при складанні програми мала орієнтуватися на загальноосвітній рівень слухачів, на необхідність засвоїти ними саме ті знання в такому обсязі, який потрібен їм у майбутньому при роботі та не затримувати уваги на відомостях, без яких можна обійтися під час навчання. Найбільше увага приділялася не лише вивченню теорії, а й залученню робітфаківців до роботи у лабораторіях та знайомству із виробництвом. Тобто, навчальна програма тісно перепліталася із практикою. До програми додавалися списки літератури, що мали допомогти більш самостійно засвоїти навчальний матеріал. Використання застарілих методів навчання визнано Народним комісаріатом освіти недоцільним, тому створення навчальних програм в УСРР використовували досвід викладачів робітничих факультетів РРФСР, вони були як основа напрацювань і творчо допрацьовувалися.

Найбільше уваги відводилося розробці та викладанню соціально-економічним дисциплінам, про це свідчить резолюція, прийнята на першому всеукраїнському з'їзді робітфаків 3 травня 1923 р. у якій зазначалося, що з наступного навчального року вивчення всіх дисциплін соціально-економічного мінімуму запроваджувалося на всіх робітничих факультетах. Вони мали включатися у навчальні програми і узгоджуватися з викладанням інших предметів. Обов'язковими були: історія класової боротьби і соціалістичних вчень, наука про народне господарство, курси радянського будівництва та історичного матеріалізму. Висувалося завдання створити навчальні посібники з цих предметів, до роботи залучали партпрацівників через нестачу викладачів. На з'їзді багато уваги відвели питанню вивчення математики і фізики, ухвалено «Резолюцію з питань про викладання математики» в якій рекомендувалося під час навчання залучити математичні методи тому, що математика добре розвивала самостійне мислення і логіку, а також посилити увагу до електродинаміки, ширше використовувати демонстративні засоби. Математика мала викладатися у тісному зв'язку з циклом фізико-математичних предметів, що вивчалися на робітфаках [1]. Пари проводилися у формі лекцій та практичних занять. Завдання вважалося виконаним, коли викладач переконувався, що викладений матеріал добре засвоєний. Рекомендувалося також проводити самостійні заняття з метою розв'язання завдань і наступної їх перевірки викладачем.

У зв'язку з українізацією навчання на робітничих факультетах з другої половини 1920-х рр. велося на українській мові замість російської. Цьому сприяв декрет РНК УСРР від 27 червня 1923 р. «Про заходи в справі українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ» [12, с.430], за яким усі навчальні заклади мали перевестися на українську мову впродовж двох навчальних років. Так, станом на кінець грудня 1925 р. на робітфаках українізовано 39,5 % теоретичних дисциплін і 10,8 % практичних занять. Проводили навчання українською мовою 35,9 % викладачів, 9,4 % керівників практичних занять. Найуспішніше українізація відбувалася на педагогічних робітничих факультетах, де вона досягла 66,7 % та медичних – 33,3 % [5, с.75–77]. У 1926–1927 н. р. теоретичні дисципліни українською мовою читали 47,7 %, а 42,8 % – проводилися лекції. Серед викладачів робітфаків було: українців – 60,2 %, євреїв – 16,5 %, росіян – 16,2 %, інших –

7,1 % [11]. Таким чином, можемо стверджувати, що українізація на робітничих факультетах відбувалася повільно, через нестачу україномовних викладачів та підручників.

Щодо методики навчання, то на робітфаках простежувався процес пошуку нових форм навчання слухачів. Від школи минулого залишилися звичайні методи викладання, однак, набував сили процес викорінення лекційної системи та переходу на групові заняття (групи не мали перевищувати 30 осіб), тому поступово входили у практику навчання метод так званого «Дальтон-плану» (система організації навчально-виховної роботи, заснована на принципі індивідуального навчання, згідно із принципами роботи учні самі обирали коло навчальних предметів, які мали опанувати, крім того, в навчальному процесі основну увагу приділяли самостійній роботі учнів; класні кімнати замінювали на предметні навчальні лабораторії, матеріал навчальних програми розподіляли на місячні й тижневі завдання; учень отримував завдання, виконував його самостійно й здавав учителеві, якому відводилася роль консультанта) та лабораторно-бригадного методу (виконання бригадами учнів самостійно навчально-лабораторних завдань). За планом лекції тривали дві академічні години [3, с. 47–51]. Це призвело до ліквідації лекційного методу з усіх предметів і основною формою викладання стала класна бесіда, в якій слухачі брали найактивнішу участь. При вивченні суспільствознавства та деяких інших дисциплін використовувався семінарський метод викладання, реферативно-доповідний, що сприяв виявленню активності студентів. З природничих наук (біологія, хімія, фізика) широко застосовувалися практичні лабораторні заняття. Якщо раніше відвідування лекцій та практичних занять було вільним, то в радянський час запроваджено обов'язкове відвідування.

Активно запроваджувалися екскурсії, що розглядалися як спеціальний метод виховання і становили обов'язковий елемент загального плану викладання на робітфаках. Позаяк вони, за думкою Наркомосу УСРР, сприяли легшому засвоєнню матеріалу. Екскурсії проводилися досить часто, щомісячно для кожної групи слухачів (8–10 щороку). План проведення екскурсій складався на початку навчального року із зазначенням днів проведення та питань з предметів, що вивчалися. Екскурсії проводилися у свята, на канікулах. Після них рекомендувалося складати звіти та підводити підсумки [15, арк. 20].

У навчальному процесі також було важливим визначити рівень знань слухача. Контроль знань поділявся на усний (робітфаківці давали відповіді на питання викладача і виконували завдання біля дошки) та письмовий (проводився щомісячно). Контрольні роботи при системі оцінювання визнавалися небажаними, тому викладачі зобов'язувалися постійно стежити за тим, як слухачі засвоюють матеріал. Перевірка знань відбувалася в процесі навчання і складалася з висновків викладача та самостійної праці робітфаківця. Система успішності слухача та групи в цілому визначалася за двома критеріями: встигаючі і невстигаючі. Таким чином, перед вступом у виш, насамперед, проводився облік загальних набутих знань, їх рівень, ступінь політичного розвитку, а також можливість самостійно орієнтуватися у питаннях наукового характеру. Проведення такої системи оцінювання слухача як залік або іспит на робітничих факультетах не було тому, що визнано вищим керівництвом освіти за необхідне змінити існуючий педагогічний метод на обговорення, на загальних зборах викладачів та курсантів групи – питання про перехід на наступний етап навчання слухача, при цьому важливою була не лише академічна успішність, але й громадська активність кожного слухача. Усі ці питання остаточно ухвалювалися на конференції викладачів, яких обирали на загальних зборах групи [2, с. 30–32].

Ще одна важлива складова частина навчального процесу в підготовці слухачів робітфаків до вступу у виші пов'язана із навчальними посібниками та підручниками. Звичайно, застарілі підручники не відповідали новим формам навчання, оскільки були тісно пов'язано з політичним курсом комуністичної партії і уряду на здійснення українізації тому, потрібно написати і видати політично, науково і методично якісні, принципово нові радянські підручники, в основі яких завдання – підготовка людини до соціалістичного будівництва, а також програмована мета більшовицької партії щодо надання трудящим масам можливості освоювати духовні цінності, створені людством, учитися в усіх типах навчальних закладів та створити умови для всебічного розвитку особи. Для робітфаків в перші роки навчання використовувалися дореволюційні підручники та їх перевидання з певними змінами до завдань нової школи, а надалі створювалися та видавалися нові підручники і посібники з різних предметів. Важливий внесок у цю справу зробили харківські вчені. Відомий мовознавець Л. Булаховський підготував «Коротку граматику російської мови», науковець М. Душин розробив «Курс елементарної геометрії» та ін. [13, с.136]. Більш повну картину підручників робітфаків розглянемо на прикладі бібліотеки робітничого факультету Харківського сільськогосподарського інституту. В ній нараховувалося 859 підручників, з них соціально-економічних предметів – 325 примірників, з математики – 312, з історії та географії – 140, природознавства – 42, фізики – 32, російської мови – 8. Для самостійного читання бібліотека мала 855 книжок. Бібліотечний фонд налічував 1714 примірників. А ще бібліотека отримувала у

тимчасове користування з бібліотек Харкова до 1 тис. книжок на місяць. Робітфаківська бібліотека передплачувала 15 найменувань республіканських та союзних газет та п'ять часописів [14, арк. 2]. Таким чином, підручники не видавалися в достатній кількості, з певних предметів їх взагалі було мало, слухачам їх не вистачало, а це негативно позначалося на навчальному процесі.

При системі оцінювання слухача важливою була не лише академічна успішність, але й громадська діяльність та участь суспільно-політичному житті. Почали створюватися партійні організації при навчальних закладах. Започаткувала цей процес постанова ЦК ВКП(б) 1921р. «Про створення інститутських партійних організацій та прикріплення до них студентів-комуністів». Так, на робітничих факультетах почали створюватися комуністичні осередки. Через рік 14 грудня з'явилася програмна діяльність вузівських комуністів – циркуляр ЦК ВКП(б) «Про роботу парторганізації у вузах і робітфаках» [4, с. 133], де висувалося завдання у найкоротший термін виховати радянських спеціалістів для всіх галузей державного будівництва, а також пропонувалося об'єднати на місцях зусилля профспілок, комуністів, пролетарського студентства для перебудови діяльності вузів для того, щоб побудувати нове суспільство. Вони мали брати активну участь у відборі керівного складу вузів та робітфаків: правління, рад вузів та факультетів, займатися розробкою та запровадженням нових методів викладання, розрахованих на робітничо-селянську аудиторію. Особливу увагу комуністичні осередки мали приділяти партійно-просвітницькій роботі серед слухачів, узгоджуючи її з навчальними планами робітфаків. Крім того, потрібно було залучати слухачів комуністів до культурно-просвітницької, організаційної, агітаційно-пропагандистської діяльності всередині партії так, і поза її межами з метою зміцнення зв'язків партійної молоді із робітничими масами, а також підтримка політики партії та радянської влади. Політико-виховна робота на робітничих факультетах радянської України відтворювалася ще в одному документі ЦК КП(б)У за жовтень 1922 р. «Про боротьбу з буржуазною ідеологією» [10], де йшлося про організацію марксистських гуртків серед слухачів робітфаків, забезпечення необхідного рівня викладання суспільних наук, вивчення комуністами марксизму-ленінізму. Цим забезпечувалася підготовка нової радянської інтелігенції та активна участь комуністів у проведенні політики партії у вузах.

Партійні осередки активно займалися організацією діяльності робітфаків: навчання, прийом слухачів, підбір викладацького та адміністративного персоналу, матеріально-технічне і побутове забезпечення. Вони очолили ідейно-виховну роботу через марксистсько-ленінські гуртки, здійснювали вплив на викладання суспільно-політичних дисциплін з позиції комуністичної ідеології. На робітничих факультетах також діяли комсомольські організації які координували свою роботу з партійними осередками. Згідно з інструкцією «Про роботу комосередків вузу», найбільш важливими напрямками їх діяльності були: підвищення культурного рівня, ентузіазм у відбудові народного господарства, внутрішньопартійна робота з виховання та підняття політичного рівня членів осередку; робота у напрямку пролетаризації вищої школи; робота серед безпартійних учнів і службовців, проведення серед них комуністичного впливу; боротьба з буржуазною ідеологією у вищій школі; участь власним прикладом у виконанні учбових завдань; сприяння усіма засобами покращенню роботи вузу [9, с. 99]. Осередки мали стати ініціаторами і брати активну участь у створенні клубів, наукових гуртків і секцій, семінарів, залучали молодь до навчання і політичного виховання, просвітницької роботи. За підтримки адміністрації комуністичні слухачі опанували ключові позиції у студентських організаціях. Опозиційно налаштовані слухачі були виключені з вузів або відійшли від активної участі у громадському житті. Так, більшовицьке студентство опанувало вищою школою.

Також на робітничих факультетах створювалися студентські органи, такі, як: факультетський студентський комітет (факультком), загальні збори членів профсекцій, групіві трійки. Факультком збирався в разі потреби, один раз на два тижні та звітував на загальних зборах. Загальні збори відбувалися не менше як один раз у триместр та обирали на рік факультком з 7–9 осіб, які об'єднували і координували діяльність усіх студентських організацій. Групіві трійки обиралися навчальними групами з найпідготовленіших і активніших слухачів строком на один семестр. До їх обов'язків входили: облік відвідування, дисципліна, контроль стану успішності та допомога невстигаючим. Вони допомагали забезпечувати бібліотеки книжками, залучали студентів до громадської роботи [17, арк. 258]. Про обсяг громадської роботи свідчать дані про діяльність слухачів робітфаків Одеси з 10 вересня 1922 р. до 11 червня 1923 р. Кожен студент втратив 3,5 % свого вільного часу на фінансову компанію, збирання зброї, допомогу дитячому будинку, безпритульним дітям, антирелігійну пропаганду. У цих заходах брали участь 85 % членів партії та 15 % безпартійних [16, арк. 29].

Незважаючи на значну завантаженість, слухачі робітничих факультетів займалися видаванням стінних газет, брали участь у театральних гуртках, співали, організовували суботники гуртожитків та навчальних приміщень.

Отже, навчальний план і програма при підготовці слухачів робітфаків до вступу у виші були орієнтовані на напружене навчання, сумісне з громадською діяльністю, хоча і мали багато недоліків, через переобтяженість матеріалом, неузгодженість програм тощо. Слухачам робітфаків доводилося долати численні труднощі на шляху до своєї головної мрії – досягнення освіти. Тому, що в ті складні роки навчальні аудиторії заповнювалися вірою молодих людей на розрекламовану соціальну справедливість за класовою ознакою, яка для багатьох обернулася несправедливістю. Оскільки, система вищої освіти мала розраховуватися на надання елементарних знань робітникам і селянам, а замість того, навпаки, відштовхувала малограмотну і нездатну молодь до засвоєння наукових дисциплін. У кінцевому результаті отримати вищу освіту більше шансів було у тих слухачів, які були партійцями та комсомольцями, тобто ті, хто потрапляв до інститутів саме завдяки пролетаризації і спеціальним наборам. а це були, на противагу сподіванням влади, далеко не вихідці із пролетарського середовища.

Список використаних джерел

1. Бюллетень Українського головного комітета професійно-технічного і спеціально-наукового образования. 1923. № 5/6. С.40–41.
2. Бюллетень Українського головного комітета професійно-технічного і спеціально-наукового образования. 1924. № 2. С.30–32.
3. Грунський М. Робфак Київського інституту народної освіти (1923–1925 рр.). К., 1926. 52 с.
4. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения: Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний ЦК и Центральной контрольной комиссии ВК(б). М.; Л. 1931. 356 с.
5. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні / Народний комісаріат освіти УСРР. Харків: Вид. НКО, 1927. 409 с.
6. Известия ЦК КП(б)У. 1922. № 11.
7. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. Моногр. Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. 248 с.
8. Навчальні плани робітфаків. Х., 1926.
9. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.
10. Петров А. М. Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму, 1917–1937. К., 1974. С.116–117.
11. Приходько А. Українізація народної освіти // Шлях освіти. – 1927. № 10. С. 13–19.
12. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. № 22. Харьков: Наркомпрос, 1923. 797с.
13. Шепель Л. Ф. Роль робітничих факультетів УСРР в підготовці спеціалістів (20-ті рр.): дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. К., 1995. 184 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1481. Арк. 2.
15. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 487. Арк. 20.
16. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1064. Арк. 29.
17. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 177. Арк. 258.

References

1. Byulleten' Ukrainского glavnoho komyteta professyonal'no-tekhnicheskogo y spetsial'no-nauchnogo obrazovaniya [Bulletin of the Ukrainian Main Committee for Vocational, Technical and Special Education]. 1923. № 5/6. S.40–41.
2. Byulleten' Ukrainского glavnoho komyteta professyonal'no-tekhnicheskogo y spetsial'no-nauchnogo obrazovaniya [Bulletin of the Ukrainian Main Committee for Vocational, Technical and Special Education]. 1924. № 2. – S.30–32.
3. Hruns'kyu M. Robfak Kyuyiv'koho instytutu narodnoyi osvity (1923–1925 rr.) [Robfak of the Kyiv Institute of Public Education (1923–1925)]. K., 1926. 52 s.
4. Direktivy VKP(b) po voprosam prosvescheniya: Voprosy narodnoho prosvescheniya v osnovnyh direktivah s'ezdov, konferentsij, soveschaniy CK i Tsentral'noj control'noj komissij VK(b) [The Directives of the AUCP (B) on education: Issues of public education in the basic directives of the meetings, conferences, meetings of the Central Committee and the Central Control Commission of the VC (b)]. M.; L. 1931. 356 s.
5. Zvihal's'kyu Ya., Ivanov M. Profesiyna osvita na Ukrayini [Professional education in Ukraine] / Narodnyy komisariat osvity USRR. Kharkiv: Vyd. NKO, 1927. 409 s.
6. Yzvestyia TsK KP(b)U. 1922. № 11.
7. Lypyns'kyu V.V. Stanovlennya i rozvytok novoyi systemy osvity v USRR u 20-i roky [Formation and development of a new system of education in the Ukrainian SSR in the 1920's.]. Monohr. Donets'k: RVA DonDTU, 2000. 248c.
8. Navchal'ni plany robitfakiv [Curriculum plans]. Kh., 1926.
9. Narysy povsyakdennoho zhyttya radyans'koyi Ukrayiny v dobu nepu (1921–1928 rr.) [Essays on the daily life of Soviet Ukraine in the days of the Nep (1921–1928)]: Kolektyvna monohrafiya / Vidp. red. S. V. Kul'chys'kyu: V 2 ch. Ch. 2. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2010. 382 s.
10. Petrov A.M. Kerivna rol' KP(b)U v haluzi vyshchoyi osvity v period budivnytstva sotsializmu, 1917–1937 [The leading role of KP (b) U in the field of higher education during the construction of socialism, 1917–1937]. K., 1974. S.116–117.
11. Prykhod'ko A. Ukrainizatsiya narodnoyi osvity [Ukrainianization of public education]. Shlyakh osvity. 1927. № 10. S.13–19.
12. Sobranie uzakonenyy u rasporyazhenyy roboche-krest'yanskoho pravytel'stva Ukrainy [Collection of legal acts and orders of the Ukrainian government]. 1922. № 22. Khar'kov: Narkompros, 1923. 797 s.
13. Shepel' L.F. Rol' robitnychykh fakul'tetiv USRR v pidhotovtsi spetsialistiv (20-ti rr.) [The role of the labor departments of the Ukrainian SSR in the training of specialists (20th years).]. Dys. na zdob. nauk. st. kand. ist. nauk. K., 1995. 184 s.
14. TsDAVO Ukrayiny, f.166, op.2, spr.1481, ark.2.
15. TsDAVO Ukrayiny, f.166, op.2, spr.487, ark.20.
16. TsDAVO Ukrayiny, f.166, op.2, spr.1064, ark.29.
17. TsDAVO Ukrayiny, f.166, op.3, spr.177, ark.258.

Светлана Кришталь

ПОДГОТОВКА СЛУШАТЕЛЕЙ РОБФАКОВ К ПОСТУПЛЕНИЮ У ВУЗЫ

Раскрывается вопрос организации учебного процесса на рабфаках УССР в 1920-х гг. Показывается процесс подготовки слушателей рабочих факультетов к поступлению в высшие учебные заведения советской Украины. Освещены основные советские инновации, направленные на рестройку учебно-методической работы, особенности внедрения в учебный процесс Дальтон-плана и лабораторно-бригадного метода, активное участие слушателей в учебно-образовательном процессе, культурной работе, общественно-политической жизни УССР, а также трудности, которые нужно было преодолевать слушателям на пути к получению образования. Отмечено, что революционные формы и методы преподавания приведены советской властью, использовались прежде всего для воспитания коммунистических ценностей и идеологии.

Ключевые слова: рабфаки, учебный процесс, высшие учебные заведения, УССР, идеологизация.

Svitlana Kryshstal

THE RABFAKS STUDENTS PREPARATION FOR UNIVERSITIES ENTRY

The problem of educational process organization in the USSR rabfaks in the 1920s is revealing. The process of the rabfak students' preparation for the Soviet Ukrainian universities entry is shown. The basic Soviet innovations aimed at restructuring teaching work, peculiarities of introduction Dalton Plan and laboratory brigade method in the educational process, active participation of students in educational process, cultural work, social and political life of the USSR, and also difficulties that students had to overcome on their way to education are highlighted. It is noted that the revolutionary forms and methods of teaching were applied and used by the Soviet authority for bringing up communist values and ideology.

Key words: rabfaks, educational process, universities, USSR, ideologization.

УДК 372.893:004](477) (045)

Віктор Берека

НОВІТНІ ПІДХОДИ В МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИЦІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ

У статті актуалізовано проблему новітніх підходів викладання історії в Україні, аналізується використання в цьому процесі психологічних методів та прийомів, особлива увага звертається на психоісторичну інтерпретацію історичного процесу, дається ретроспектива його розвитку. Дається тлумачення поняття «історична повсякденність», виділяються складові її вивчення. У цьому контексті розглядається мікроісторичний підхід до вивчення історії.

Ключові слова: викладання історії, новітні підходи, методологія, методика, психоісторія.

Актуальність постановки саме такої проблеми – реалізація новітніх підходів в методології та методиці історії в Україні – зумовлена цілим рядом суттєвих чинників. Ми переживаємо найрадикальнішу трансформацію суспільства. Відбувається важкий і болісний процес переосмислення системи цінностей. Різко зріс інтерес до історії, наочно розмежувалися оптимістичний і песимістичний підходи до історичної спадщини. Оновлюється сама історична наука і викладання її основ у загальноосвітній школі. У методиці реалізується перехід від монологічної – до діалогічної історії. Закономірно піддається перегляду методологія історії, оновлюється і розширюється зміст функцій історичної науки.

Проблеми викладання історії України постійно перебували в полі зору науковців. Значний внесок у розвиток досліджень історичного матеріалу внесли представники масової психології – Г. Тард, С. Сигеле, Г. Лебон, В. Бехтерев, М. Михайловський, В. Райх, Е. Канетті та ін. Хоча їх роботи розрізнялися за теоретико-методологічної спрямованості, усі вони сфокусовані на вивченні групової поведінки. Характерною рисою масової психології залишався пошук якоїсь енергетичної складової групової свідомості. Величезну роль у залученні історико-культурологічних матеріалів як об'єкта дослідження відіграли такі напрямки психології, як біхевіоризм (Дж. Б. Уотсон, Л. Дуб, Дж. Доллард) та психоаналіз (З. Фрейд, К. Г. Юнг, О. Ранк, Г. Рохейм).

Метою цієї статті є проаналізувати новітні підходи до методології та методики викладання історії та з'ясувати можливість їх впровадження в Україні.

«Нинішні тенденції розвитку науки, – підкреслює академік В. Смолій, – вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про потребу створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики... В історичних працях дедалі більше виявляється необхідність комплексного інтегрального підходу до об'єкта дослідження» [1, с. 7].

Здобутком останніх років є звернення до нетрадиційних у нашій історичній науці методологічних підходів і принципів – психоісторії, історії повсякденності, тенденції міждисциплінарності, реалізації аксіологічного принципу.

Предметом нових наукових зацікавлень є психоісторія, що націлює на вивчення психічної мотивації історичних процесів. Інтерес істориків до використання психологічних методів і прийомів дослідження слід шукати в проблемі осмислення природи людської мотивації, яка завжди була одним з найбільш важливих питань історичного пізнання. Стикаючись з матеріальними свідоцтвами минулого, моделюючи ту чи іншу ситуацію, історик неминуче стикається із завданням адекватного сприйняття отриманої інформації і намагається дати раціональну оцінку антології подій.

Так, реконструкція духовно-ціннісних орієнтацій населення України 1920–1930-х рр., морального стану суспільства має свою специфіку і потребує нетрадиційних джерел і нетрадиційних підходів до їх використання. Дуже складно зануритися у внутрішній світ людей, зважаючи на явище когнітивного дисонансу, що характерне для людей епохи тоталітаризму. Необхідно залучити методи психоісторії, щоб зрозуміти мотиви поведінки людей. Судити про справжні почуття і настрої українців у той час можна лише через побічні джерела: чутки, зафіксовані у щоденниках очевидців, анекдоти, частівки, пісні [2, с.13].

Методологічною основою психоісторії є психоаналіз, зорієнтований на історичні джерела й розуміння мінливості культурно-історичних форм. Поєднання традиційних для історії інтерпретацій з психоісторичними дозволяє виробити більш повний погляд на людське минуле. Психоісторія вивчає взаємозв'язок історичних подій і психологічних феноменів, психологічні наслідки історичних подій, особливості психіки історичних діячів, її вплив на мотивацію їх вчинків тощо.

Ще у давнину багато авторів звертали увагу на психологічний аспект історичної реальності, активно використовуючи доступні їм знання. Так, Геродот пояснював характер народів способом життя і навколишнім середовищем. Величезну роль у розвитку історичної та психологічної теорій зіграла концепція культурного релятивізму, висунута М. Монтень (XVI ст.). Автор книги «Нова наука» Дж. Віко (1668–1744 рр.) зробив суттєве доповнення, вказавши на те, що крім фізичних відмінностей у культурі присутні ще й емоційні.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст., з'явився такий науковий напрямок як психологія народів. Її засновники – німецькі вчені Х. Штейнталь і М. Лацарус спробували застосувати індивідуально-психологічну теорію І. Гербарта до культурно-історичного матеріалу. Їх погляди проте не знайшли підтримки у продовжувача їх теоретичних досліджень В. Вундта (1832–1920 рр.), який визначив психологію народів як науку про історичний розвиток. На думку вченого, і психологія, і історія досить близькі один до одного, позаяк є науками про дух. Але, якщо психології належить домінуючий феноменологічний характер, то історії – описовий генетичний.

Спроби психологів працювати на історичному полі, зазвичай, обмежувалися не завжди коректним підбором історичних фактів. Історія для них служила лише тлом для обґрунтування психологічних теорій. Виходом з цієї ситуації могла стати взаємна інтеграція. Бурхливі події 30–40-рр. XX ст. у Європі – прихід до влади фашистів, Друга світова війна не сприяли швидкому розвитку наукових інтеграційних процесів. Тим не менш, поява історичної психології, історичної антропології, нової соціальної історії та мікроісторії свідчать про те, що проблема нових форм історичного синтезу залишається для європейської історіографії актуальною. Відмінною рисою європейських шкіл є вивчення зовнішніх по відношенню до особистості соціокультурних детермінант, всього того, що об'єднує індивідуальність з її історією і часом [3, с. 371].

У США процес наукового синтезу супроводжувався зростанням популярності публічної історії, винесеної за вузькі академічні рамки. Найбільш діяльними прихильниками інтеграції історії і психології тут були брати Вільям і Вальтер Лангер – історик і психолог. У 1958 р. у світ вийшла книга відомого психолога, педагога і філософа Е. Еріксона «Молодий Лютер: психоаналітичне історичне дослідження». Е. Еріксон вперше в науковому світі використав поняття психоісторії – «суть компостної купи сучасних міждисциплінарних зусиль, які допоможуть удобрити нові поля і виростити майбутні квіти методологічної суворості». З 1970-х рр. в США почали виникати перші найбільш значні психоісторичні організації [2, с. 14].

Однак, суттєво вплинувши на розвиток світової історичної науки, психоісторія залишається майже невідомою в Україні. Психоісторична інтерпретація історичного процесу, що на тлі традиційної науки виглядає досить перспективно, зокрема може стати однією із нових парадигм українського історичного процесу, сприятиме створенню новітньої концепції історії України.

Активно в Україні сьогодні розробляється проблема історії повсякденності. Це один із сучасних напрямків розвитку історичної науки, що сформувалася в другій половині ХХ ст. в процесі становлення так званої «нової історії». Новий напрямок в методології історії, що отримав назву «історія повсякденності», пов'язують із діяльністю французьких істориків широковідомої історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Саме діячі школи «Анналів» обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати формально історичний процес на основі державних документів, французькі історики цієї школи створили фундаментальні праці, що відобразили матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. У рамках цього напрямку ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також чинників, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання переважної більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни у той чи інший історичний період. Історія повсякденності є історією тих, без кого не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним».

Під історією повсякденності в сучасній історичній науці розуміють напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей як суми мільярдів долів людей протягом усього її розвитку. Ці дані мають загальні ознаки, які можна класифікувати за різними рівнями: національні, регіональні, індивідуальні тощо.

М. Бойченко дає інше визначення історії повсякденності: «Це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність — царина дійсності, соціокультурна реальність, в якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [4, с. 27].

На думку українського дослідника О. Удода, історія повсякденності – це, передусім, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [5, с. 18].

Вивчення історії повсякденності спрямовано на розуміння особливостей психології людини конкретних історичних епох, осмислення не тільки правил, законів, заборон даного суспільства, але й ставлення до них сучасників, того, що складає життя людей визначеного періоду історії. До кола тем, що дають можливість розкрити повсякденні практики людей сталінського режиму, доцільно включити торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, здобуття освіти, отримання роботи, просування по службі, налагодження зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування й спроби уникнути впливу ворогів.

В історичній науці на сьогодні склалися два підходи до розуміння й вивчення історії повсякденності: 1) реконструкція ментального макроконтексту епізодів історії; 2) реалізація прийомів мікроісторичного аналізу. Значущість мікроісторичного підходу в дослідженні повсякденності визначається тим, що він дозволив узяти до уваги безліч окремих людських долів. Історія повсякденності стала реконструкцією життя звичайних людей, що не менш важлива дослідникові минулого, ніж красиве життя людей. Мікроісторичний підхід до вивчення історії визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи усвідомити ступінь волі індивіда в існуючих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. Мікроісторики завданням свого дослідження поставили вивчення способів життя й екстремального виживання в умовах воєн, революцій, терору, голоду тощо. Але загальним для макроісторичних та мікроісторичних підходів у вивченні історії повсякденності є нове розуміння минулого як історії знизу, або зсередини, що дає можливість почути голос конкретної людини. До того ж, обидва підходи в дослідженнях повсякденності поєднує міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією та етнологією). Знання побутових деталей є лише попередньою умовою дослідження повсякденності [5, с. 25].

Проблематика повсякдення дедалі набуває не тільки популярності, а й наукової самостійності, тому що вона тяжіє до комплексної реконструкції історії. Історики повсякденності, як і звичайні історики, об'єктом свого наукового дослідження визначають людську історію, але для перших ключем прочитання є подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), натомість поза їх увагою залишаються її буденні деталі, особистісні чинники. Історія ж повсякденності має яскраво виражений інтегративний характер, її цікавить все: і вплив тих чи

інших подій на повсякденне життя людей, побут, ментальності, стереотипи, казуси, приватне життя тощо. Саме повсякденна історія повинна вийти на перше місце в процесі історичного пізнання, оскільки, на відміну від панівних схем, саме вона може скласти реальне уявлення про життя людей у минулі епохи. Охопити у конкретному вивченні цю багатомірність соціального буття є практично неможливо. Тому в історичному пізнанні доводиться обмежуватися тими відносинами та явищами, які безпосередньо включені в дослідження. Вони й складають предмет дослідження.

Використання історії повсякденності у вивченні історичної реальності допомагає учням краще оцінити роль і значення еволюційних форм розвитку суспільства, місце всіх його елементів в їхній взаємодії, а не тільки протилежностей; враховувати вплив зовнішніх чинників розвитку, які найчастіше є визначальними у житті тих або інших народів. За такого підходу наголос зміщується з історії різних форм протистояння (революції) – до історії пересічних людей; з історії політичної діяльності «сильних цього світу» – до історії соціальної, точніше, соціокультурної, в центрі уваги якої перебувають люди та утворені ними відповідно до їх уявлень про світ і життя соціальні групи.

Така «жива» історія дозволяє побачити розвиток соціуму через зв'язок поколінь, розкриття активної ролі багатотисячових традицій. Оволодіння знаннями про повсякденне життя людей іншої історичної епохи дозволяє уникнути спрощеного, схематичного ставлення до минулого.

На сучасному етапі історична наука в цілому помітно збагатилася методами з інших дисциплін. Історики науки пов'язують цю тенденцію міждисциплінарності із важливими наслідками докорінної зміни соціальних функцій історії у розв'язанні проблем, посталих перед сучасною людською цивілізацією. По-перше, статус історії серед інших наук останнім часом помітно зріс у зв'язку зі світовою демократизацією та глобалізацією, вона стала більш затребуваною у справах наукового прогнозування майбутнього, методик транзитології та інтеграції тощо. По-друге, це усвідомлення істориками, з одного боку, недосконалої так званих «чистих» історичних теорій і моделей, а з іншого, недостатності макроісторичних підходів до минулого, коли реальна історія людей залишалася не написаною і тому невідомою, натомість мікроісторичні дослідження підказували запозичення з інших наукових систем. Так, усі спроби представити історію у достатньо суворій формі, з відведенням «ніш» кожній галузі історичного знання, не мали успіху. Відтак, оновлення історичного знання, накреслене «анналістами» М. Блоком і Л. Февром, було спрямоване на подолання роз'єднаності суспільних наук, на об'єднання всіх галузей історичного пізнання навколо спільної мети. Звідси – підвищений інтерес до загальних питань і проблем, що виникають на «стику» історії та інших наукових дисциплін [3, с. 7]. Саме із двох засадничих принципів школи «Анналів» вибудувалася уся подальша система: це переконання у тому, що об'єкти історичного дослідження конструюються істориками, а метою історичного опису має бути «тотальна історія», що означало необхідність прямої співпраці з іншими гуманітарними і соціальними науками. На дослідженнях історії повсякдення найбільше позначився вплив соціологів, у них запозичено так звані «якісні методи». Робота в межах «розуміючого» підходу передбачає врахування того, що люди, котрих досліджуємо, орієнтували свої вчинки на свої власні уявлення про довколишній світ, його устрій та інших людей, що до нього входили.

Для дослідника це означає, по-перше, обов'язковість розуміти погляд на оточуючий світ тих людей, що він досліджує, а не відтворювати власні (тобто дослідника) уявлення; по-друге, інтерпретувати дії, вчинки, слова тощо досліджуваних людей у контексті їх власного уявлення про світ, в якому вони жили і діяли. Основу міждисциплінарності складає єдине групування універсальних концепцій різних наук, в чій межі можуть і мають бути проінтегровані ті або інші події та явища. Внаслідок тривалих дебатів з теоретико-методологічних проблем поступово стало реальним взаємне збагачення методами, здавалося би, абсолютно різних дисциплін. У цьому разі міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку з притаманною їм динамічністю і особливостями, як безпрецедентний за своєю активністю спосіб впливу на об'єкт дослідження. Постійні і послідовні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї зони знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом. Завдяки такому синтезу історія відповідає своєму часу [6, с. 18].

Взагалі тенденція інтеграції історії з іншими науковими дисциплінами – одна з найбільш характерних змін в історичній науці за останні десятиліття. Історія використовує методи різних наук не механічно, а видозмінюючи і пристосовуючи до розв'язання своїх завдань. В ідеалі, історик повинен не тільки оволодіти теоріями інших наук, але й, відштовхуючись від них, створити нові, чи у крайньому разі, модифікувати теорії, орієнтовані на аналіз сучасного [6, с. 19]. Процес міждисциплінарного впливу надто складний і характеризується високим ступенем варіативності, яка залежить від цілого комплексу чинників (не тільки ступеню розробки теми/проблеми, рівня методології, достатності джерельної бази та ін.). Міждисциплінарність означає не просто

запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів. Історичні знання у такому разі визначаються не одним науковим напрямком, а системою або сукупністю соціально-гуманітарних наук, об'єктом яких є минула реальність. Полідисциплінарні дослідження можливі за кількох обов'язкових умов: 1) визначення об'єкта історичного дослідження і його первісного стану (збір, обробка інформації, виявлення проблемних сторін об'єкта); 2) збереження специфічних якостей і характеристик об'єкта на всіх рівнях теоретичного абстрагування; 3) розробка методичної схеми аналізу, в якій сума окремих досліджень була б необхідною і достатньою для розв'язання проблеми в цілому [7, с. 56]. Лише дотримання цих умов дозволяє реалізувати інтегративну функцію історичної науки. Систематизація та інтеграція всієї сукупності знань, отриманих у ході міждисциплінарного дослідження, повинні відбуватися в межах теорії, через яку вони переломлюються.

Одним із найбільш дискусійним є питання про ціннісний або аксіологічний підхід в методології історії. Аксіологія (від грецького – «ахіа» – «цінність») – це філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності і структурі ціннісного світу. Згідно з цією точкою зору, оскільки об'єктом історичного дослідження виступає минуле людського суспільства, то наукове його вивчення буде обов'язково включати у себе певне відношення вченого до предмету дослідження. Таке відношення відображає ціннісний підхід до об'єкта і виражається в оціночних судженнях. Безперечно, що навіть такі загальноживані дефініції в історичній науці й освіті, як «прогресивний», «ліберальний», «демократичний», «революційний» та інші за своєю сутністю вже передбачають оцінку події, явища, особи, до яких вони відносяться. Від оціночної діяльності історика безпосередньо залежать результати дослідження [8, с. 28].

Ціннісний підхід в історичній науці був ініційований на межі XIX–XX ст. баденською школою неокантіанців у Німеччині. Суть аксіологічного методу пізнання, на думку німецьких філософів, полягає у віднесенні об'єктів, що вивчаються, до тих чи інших цінностей, завдяки чому й здійснюється відбір об'єктів та їх оцінка. Серед безумовних цінностей людського буття називаються цінності науки, мистецтва, моралі, права, державності, релігії. Найважливіша гносеологічна функція оціночних суджень в історичній науці полягає в тому, що з їх допомогою об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище значиме для сучасної дійсності.

Аксіологічний метод пізнання полягає у відборі дослідником тих фактів минулого, які пов'язані з культурними цінностями, що їх сприймає історик-дослідник. На думку М. Грушевського, саме такий підхід до історії дає змогу сповна використати її виховний потенціал. Історія, – писав вчений, – є «неустанною оцінкою, власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей із становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій – включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого» [9, с. 123]. М. Грушевський твердив, що «цього морального елемента з історичного навчання (й історичної творчості теж) не вдається нічим вирвати, бо це річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського життя, і нема чого й ігнорувати його чи силуватись вирвати» [9, с. 123]. У наш час інколи лунають голоси про те, що аксіологічний підхід заперечує об'єктивність історії, приводить до суб'єктивізму в її висвітленні. Такі заяви є результатом поверхового розуміння суті факту в історії, методів і прийомів досягнення істини в суспільних науках. У зв'язку з цим слід зазначити, що «знання історії суспільства складається із знання історичних фактів та із знання історичних теорій, що пояснюють ці факти... Всякий науковий факт – це результат теоретичної реконструкції, і тому ніяких самодостатніх фактів, фактів самих по собі не існує і існувати не може. Теоретична реконструкція... неминуче прив'язує факти до певної точки зору, до певного бачення дійсності. ...Пояснення якогось історичного явища чи історії взагалі – це тільки одна з багатьох можливих інтерпретацій (одне з багатьох витлумачень) даного наукового факту з деякої однієї з багатьох можливих існуючих – точок зору» [10, с. 37]. Важливо звільнитися від стереотипів, нав'язаних декільком поколінням істориків в Україні комуністичною моноідеологією, дати можливість кожній людині по-своєму подивитися і оцінити минуле та сучасне. Не варто звинувачувати історію в модернізації: кожне покоління людей має право на своє бачення історії. Очевидно, що такими ж необґрунтованими є і звинувачення у постійному переписуванні історії (якщо це не відверта фальсифікація): змінюється, багатшає світогляд людей, а тому поглиблюються й наші погляди на минуле.

Таким чином, на сьогодні існує альтернатива загальноновизнаним підходам до методології та методики викладання історії. У змісті сучасної шкільної історичної освіти важливо розв'язати проблему поєднання (або співіснування) формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів. Українські історики роблять лише перші кроки на шляху до інтеграції у європейський науковий процес; реального поступу в розв'язанні проблеми прогностичної функції історії як науки. Але тенденція визначилася, а тому є впевненість у виході історичної науки й освіти в Україні на новий рівень.

Список використаних джерел

1. Смолій В. А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття: проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів // Освіта України. 1997. 4 липня (№27).
2. Удод О. А. Психоісторичний підхід до історичних джерел // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. 2000. Вип. 8. (Історія та археологія).
3. Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. К., 2004.
4. Бойченко І.В. Філософія історії: предмет, напрямки, детерміністські та ігрові концепції. К.: ЦГО НАН України, 1995. 59 с.
5. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 17–39.
6. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2012. Вип. 17. С. 5–9.
7. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2011. № 982. С. 8–21.
8. Удод О.А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії // Історія в школах України. 1999. № 3. С. 27–30.
9. Грушевський М. Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. К., 1992.
10. Пироженко В. Наукова об'єктивність і національна свідомість: як вони співвідносяться в історичній освіті // Історія в школі. 1998. № 9. С. 36–40.

References

1. Smoliy V.A. Ukrayins'ka istorychna nauka na rubezhi XXI stolittya: problema poshuku novykh teoretychnykh ta metodolohichnykh pidkhodiv [Ukrainian historical science at the turn of the XXI century: the problem of finding new theoretical and methodological approaches]. *Osvita Ukrayiny*. 1997. 4 lypnya (#27).
2. Udod O. A. Psykhoistorychnyy pidkhid do istorychnykh dzherel [Psycho-historical approach to historical sources]. *Visn. Dnipropetr. un-tu*. 2000. Vyp. 8. (Istoriya ta arkheolohiya).
3. Pavlenko Yu. Istoriya v kaleydoskopi suchasnykh interpretatsiy [History in the kaleidoscope of modern interpretations]. *Novi perspektyvy istoriopyssannya / Za red. P. Berka*. K., 2004.
4. Boychenko I.V. Filosofiya istoriyi: predmet, napryamky, determinist-s'ki ta ihrovi kontseptsiyi [Philosophy of History: Subject, Directions, Deterministic and Game Concepts]. K.: TS·HO NAN Ukrayiny, 1995. 59 s.
5. Udod O. Istoriya povsyakdennosti: pytannya metodolohiyi ta istoriohrafii [History of everyday life: questions of methodology and historiography]. *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – sereydna 1950-kh rr.)*. Kn. 1, ch. 1–2 / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kyyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2010. S. 17–39.
6. Kolyastruk O. Istoriya povsyakdennosti v suchasniy ukrayins'kiy istoriohrafii [The History of Everyday Life in Contemporary Ukrainian Historiography]. *Ukrayina XX st.: kult'ura, ideolohiya, polityka: Zb. st. K.*, 2012. Vyp. 17. S. 5–9.
7. Kolyastruk O. A. Metodolohiya istoriyi povsyakdennya [Methodology of the history of everyday life]. *Visnyk Kharkivsk'oho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Ser.: Istoriya*. 2011. # 982. S. 8–21.
8. Udod O.A. Aksiolohichnyy (tsinnisnyy) pidkhid u vykladanni istoriyi [Axiological (value) approach in the teaching of history]. *Istoriya v shkolakh Ukrayiny*. 1999. # 3. S. 27–30.
9. Hrushevs'kyu M. Istoriya i yiyi sotsiyal'no-vykhovuyuche znachennya [History and Its Social-Educational Value]. *Na porozhi novoyi Ukrayiny: statti i dzherel'ni materialy*. K., 1992.
10. Pyrozhenko V. Naukova obyektivnist' i natsional'na svidomist': yak vony spivvidnosyat'sya v istorychniy osviti [Scientific objectivity and national consciousness: how they relate to historical education]. *Istoriya v shkoli*. 1998. #9. S. 36–40.

Виктор Берка**НОВЕЙШИЕ ПОДХОДЫ В МЕТОДОЛОГИИ И
МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В УКРАИНЕ**

В статье актуализирована проблема новейших подходов к преподаванию истории в Украине, анализируется использование в этом процессе психологических методов и приемов, особенное внимание обращается на психоисторическую интерпретацию исторического процесса, дается ретроспектива его развития. Дается толкование понятия «историческая повседневность», выделяются составляющие ее изучения. В этом контексте рассматривается микроисторический подход к изучению истории.

Ключевые слова: преподавание истории, новейшие подходы, методология, методика, психоистория.

Viktor Bereka**NEW APPROACHES IN METHODOLOGY AND METHODS
OF TEACHING HISTORY IN UKRAINE**

The article focuses on the issue of new approaches in teaching history in Ukraine and analyzes the use of psychological methods and techniques in this process. Special attention is paid to psychohistorical interpretation of the historical process and a backward look on its development is given. The author explains the concept of historical routine» and emphasizes the components of its learning. In this context the microhistorical approach to studying of history is considered.

Key words: teaching of history, new approaches, methodology, methods of teaching, psychohistory.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

УДК 007:304

Леся Біловус

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО КРЕДИТНУ КООПЕРАТИВУ «САМОПОМІЧ»

Стаття розглядає україномовну періодику США як джерело інформації про діяльність товариства українців в Америці «Самопоміч» та засновану ним однойменну кредитну установу в контексті збереження національної ідентичності. Досліджувані матеріали дають відомості про роботу кредитної кооперативи в галузі освіти, культури, громадської активності, гуманітарної допомоги, що дозволяє зробити висновок: кооперативний рух є важливим чинником функціонування американського українства, адже тільки об'єднана в такий взаємодопомоговий рух українська діаспора могла стати джерелом збереження національної ідентичності та української ідеї.

Ключові слова: українська діаспора, періодичні видання, національна ідентичність, кредитна кооперація, «Самопоміч».

Українці у США є однією із найбільших етнічних груп у цій країні та найактивнішою діаспорою у світі. Демократичні умови існування, державна політика лояльності до мультикультурного розмаїття американців створили сприятливі умови для гуртування української громади, збереження у її середовищі національної ідентичності, відчуття приналежності до українського народу. Чимало інформаційних матеріалів свідчать про те, що кожна етнічна група у США, крім загальнодержавного, веде і суто національне життя, об'єднуючись навколо Церкви, культурного центру чи громадської організації. Так тривало досить тривалий час, однак в останні роки об'єднуючим чинником для української громади усе частіше стає фінансово-економічний, особливо тоді, коли наплив українців до США збільшується. Відповідно, у функціонуванні української діаспори підвищується роль «Самопоміч», оскільки здатність до кооперації створює передумови для самоусвідомлення та самопізнання. Інформаційний простір української діаспори США містить чимало матеріалу, присвяченого товариству українців в Америці «Самопоміч» та заснованій нею однойменній кредитівці.

Проблемі побутування української діаспори присвячені праці А. Атаманенко [1, с. 5–20], С. Вдовенка [5], В. Євтуха [11], І. Недошитко [17] та ін.; питаннями збереження національної ідентичності за межами історичної батьківщини займалися Ю. Кондрашевська [13], В. Моцюк, В. Макар [16], Н. Мерфі [15] та ін.; дослідженням українського кооперативного руху займалися Т. Вісіна [7], І. Гавліч [8], С. Гелей [9], З. Струк [19], В. Фугала [20] та ін. Однак, на нашу думку, багато в чому успіх діяльності організації залежить від присутності в інформаційному просторі: у друкованих ЗМІ, на телебаченні й радіо. Діяльність організацій, об'єднань української діаспори США відкрита для усіх охочих ознайомитися, зокрема і через мережу діаспорної преси, де надзвичайно багато публіцистичного матеріалу висвітлює не тільки їх функціонування та активність у різних сферах, а й подає інформацію загалом історію створення, побутування, причини виникнення та роль у громадському і культурному житті американських українців [14]. Через те метою нашого дослідження є моніторинг україномовної періодици на предмет діяльності «Самопоміч» у збереженні національної ідентичності української громади у США.

Новоприбулі українські емігранти після закінчення Другої світової війни відчували потребу в організації такого осередку, де б можна було не тільки вільно збиратися, дискутувати, вирішувати актуальні потреби, а й отримати інформацію щодо роботи, житла, юридичну чи матеріальну допомогу. це стало підставою для утворення товариства «Самопоміч». Від 1947 р. ця суспільно-громадська організація головним аспектом своєї діяльності бачить широку гуманітарну допомогу: допомагати новим емігрантам, тим українцям, які ще залишилися у таборах в Європі та Україні, опікуватися в діаспорі старшими членами української громади, хворими, самотніми, надавати правничу допомогу, контактувати із різними українськими та американськими інституціями для налагодження співпраці й систематичного інформування про Україну, її народ, культуру. Зі зміною історичного становища України у 1991 р. товариство розвинуло активну гуманітарну діяльність щодо підтримки молодого держави, про що члени управи звітували під час підсумкових зборів організації. Із опублікованих звітів бачимо, що товариство також сьогодні продовжує підтримувати тісні відносини із українською діаспорою США, піднімати авторитет і довіру американського суспільства до українців.

Товариству українців в Америці «Самопоміч», серед членів якого були й відомі представники української кредитної кооперації, належить започаткування, а краще – відродження, традицій національного кооперативного кредитного руху вже у США. Це дало усі підстави українцям заявити про свою етнічну самобутність, окремішність від інших національностей. Загальновідомо, що в Україні у довосний час кредитно-кооперативний рух був дуже поширеним, оскільки ця ідея сприяла утворенню з розколеної етнічної маси єдиної нації, наблизила український народ до саморозуміння своїх потенційних можливостей. Від кінця 40-х рр. XX ст. кредитна кооперація швидко розвинулася і стала популярною на теренах США, здобувши довіру української громади у місцях її поселення (Мічиган, Нью-Джерсі, Чикаго, Нью-Йорк, Філадельфія, Детройт, Клівленд). Вона керується у своїй діяльності принципами «Свій – до свого» чи «Помагаймо собі самі», що стали своєрідною філософією, яка вплинула на моральний і соціально-економічний стан українців у діаспорі.

З цього розпочався потужний український кооперативний рух на американському континенті, об'єднаний сьогодні у «Централю українських кооперативів Америки», що нараховує у складі понад двадцять кредитівок. Крім того, українська кооперація завдяки своїй організованості увійшла до загального американського руху кредитових юній і світового об'єднання, що пізніше дало можливість фінансової та організаційної допомоги щодо відродження на державному рівні кооперативних структур в Україні. Світовою кооперативною радою була організована поїздка з цього приводу в Україну. При поверненні до США член президії Української світової кооперативної ради і голова «Централі українських кооперативів Америки» Богдан Ватраль дав інтерв'ю журналісту газети «Час і події» Ларисі Кухар. Опубліковані матеріали головну мету цієї поїздки вбачають у збільшенні впливу кооперативних українських спілок на світову кооперативну раду, а також знайомлять читачів із роботою кооперації в Україні, законодавчу базу діяльності, досягнення та недоліки. Б. Ватраль висловлює думку про налагодження контактів з українським урядом для того, щоб переконати українську владу в існуванні діаспори, яка щиро переймається питаннями мови, історії, культури, національної ідентичності. Адже саме вона, незважаючи на значну віддаленість від історичної батьківщини, зуміла створити українські школи, музеї, культурні осередки, церкви. І хоча нові покоління ніколи не бачили України, усі в душі залишилися українцями і пишуться цим.

За 60 років існування кредитівка «Самопоміч» виросла у єдину серйозну фінансову організацію, що є сильною і надійною підтримкою української громади, надаючи сотні щоденних фінансових послуг для своїх членів; це також місце для зустрічей та отримання оперативної інформації. Однак періодичні видання української діаспори США дають нам чималий матеріал щодо різноманітності функціонування установи лише у двох містах – Чикаго та Нью-Йорку, мабуть, через існування у цих містах потужних ЗМІ, своїх кореспондентів та значної української етнічної групи.

Відповідно до опублікованих матеріалів (рубрики «Організації», «Українське Чикаго», «Репортаж»), маємо інформацію про те, що щороку кредитівка на річних дводенних зборах через звіти її дирекції, членів кредитного, допомогового, контрольного, будівельного комітетів повідомляє українську громаду про свою діяльність, здобутки та невдачі, а наступного дня відбувається імпреза, що користується популярністю серед українців, оскільки відзначається насиченою та цікавою мистецькою програмою. Особливістю публікацій про підведення підсумків є те, що вона розпочинається з історії становлення української кооперації в США, формулювання її основних положень, включно із політикою відкритості, про що, власне, і свідчить щорічне звітування перед громадою. Інформація про доповідачів, зміст їх виступів створюють картину загальної присутності кредитівки у громадському і духовному житті українців США, її важливості. Це підтверджують і постійно зростаючі активи та кількість членів. На звітних зборах раз у три роки вибирають трьох членів дирекції, а також проводять дискусії з різних питань. Річні збори є своєрідним форумом для численних прилюдних вітань від різних українських громадських, культурно-мистецьких, освітніх, духовних, молодіжних, спортивних, інформаційних організацій і установ, які обов'язково потім публікуються у періодичних виданнях. Звичайно, на зборах і на шпальтах такі вітання забирають багато часу і місця, однак це важливе віддзеркалення величини зв'язків кредитівки, різноманітності інтересів та активності «Самопоміч», її уваги до життя української громади США.

Завдяки її підтримці реалізовано чимало важливих проектів. Інколи ціла стаття щодо підсумків діяльності кредитівки висвітлює її допомогову діяльність, для чого поіменно перераховано організації та особи, які пов'язані із «Самопоміччю». На думку дописувачів, річні збори – чудова нагода для зустрічей, обміну враженнями та думками з приводу останніх новин, політичних подій у США та Україні. Генеральний консул України в Чикаго, за матеріалами газети «Час і події», зауважує, що українці сприймають кредитівку як потужну громадську організацію, що ніколи не залишається осторонь навіть найменшого аспекту існування української спільноти в США. Опубліковані на шпальтах періодичних видань звіти містять детальну інформацію про використані кошти із зазначенням конкретної суми допомоги, організаційну діяльність та перспективні плани

(наприклад, фінансова підтримка реконструкції приміщень, будівництва нового культурного центру при певній парафії, надання допомоги українознавчим школам, створення фонду допомоги студентам тощо). Представники товариства «Самопоміч», як засновники кредитівки, також виступили із пропозицією про створення громадського комітету, що б займався питаннями осіб, які тимчасово потрапили у фінансову скруту. Кредитівка «Самопоміч» підтримала таку ініціативу, видаливши на це відповідні кошти. З цього приводу журналіст газети «Час і події» Володимир Павелчак мав інтерв'ю з головою товариства «Самопоміч» Левком Казанівським, під час якого вони обговорили склад осіб зазначеного комітету, періодичність його засідань, уточнивши, що право на фінансову допомогу матимуть винятково члени кредитної спілки, а значить – і члени самого товариства. Матеріали цього опублікованого інтерв'ю також дають повну інформацію про випадки, у яких можна звертатися по допомогу, необхідні документи для її отримання та контакти.

Проте кооперація – процес динамічний, який має відповідати вимогам дійсності, що швидко змінюється. Розвиток освіти, науки, ЗМІ та інформаційних технологій не міг не вплинути на практичну діяльність кооперативного товариства. Щоб не допустити стагнації в сьогоdnішньому нестабільному світі, мати змогу охопити своєю діяльністю всіх своїх вкладників, надавати їм сучасне обслуговування та залучити нових членів, кредитівка «Самопоміч», крім постійної присутності в інформаційному просторі та безпосередньому житті української діаспори США, також модернізує свої приміщення, використовує новітні технології у роботі, щоб полегшити доступ постійних членів та заохотити їх. Щорічні звіти, що припадають на ювілей установи, кредитівка проводить дещо цікавіше – у своїй оселі в Равид Лейку, де, крім звичних доповідей, проводять лотереї, спортивні ігри для дітей. Статті, що висвітлюють такі події, оптимістично звітують про усі складові святкування, бо покликані не тільки популяризувати, а й продемонструвати об'єднуючу роль кооперації.

У 2015 р. президент дирекції «Самопоміч» Михайло Кос окреслив декілька актуальних питань сучасної діяльності кредитівки. На тлі зменшення загальної кількості американських й українських кредитівок, активних членів, що пояснює відходом старшого покоління, асиміляцією молоді та відсутністю припливу нових іммігрантів, у другому десятиріччі XXI ст. «Самопоміч» продовжує розвиватися, відкривати нові відділення, працюючи на користь своїх членів та української громади, розвиваючи і поглиблюючи економічну, а також національну і духовну солідарність в середовищі української діаспори США [2].

Практично кожна делегація, яка прибуває із України, відвідує кредитівку «Самопоміч» з метою ознайомитися із успіхами кооперативного руху в США, традиції якого вивезені емігрантами зі своєї історичної батьківщини. Періодичні видання документують обмін знаннями, здобутками, шляхами вирішення проблем, значна увага приділяється також гуманітарній сфері і налагодженню тісної співпраці [18].

У інформаційному просторі українців діаспори США маємо інформацію і про те, як кредитівка «Самопоміч» займається питаннями адаптації та допомоги новій хвилі еміграції. Загалом, ця традиція зародилася ще із приїздом в США повоєнної еміграції у 1948 р., коли товариство українців Америки «Самопоміч» стало місцем, де можна було довідатися про вакансії, вільне помешкання, отримати послуги перекладача. Сьогодні у приміщенні кредитівки від 1996 р. інформаційний відділ влаштовує товариські зустрічі для кращого ознайомлення новоприбулих із українською громадою цієї місцевості. Члени «Самопоміч» доводять до відома приїжджих місця церков, професійних, громадських, освітніх, культурних, медичних установ та організацій, ЗМІ тощо. Тут упродовж тижня надають фінансові послуги, відбувається обмін інформацією та корисні знайомства, тобто пульсує національне життя. Опубліковані матеріали дають підстави стверджувати, що у такий спосіб емігранти з України легше інтегруються у нову країну, відчуваючи підтримку своїх та маючи місце, куди можна прийти за порадою та допомогою, кредитівка ж, у свою чергу, має можливість практично першочергового безпосереднього спілкування для залучення нових вкладників [3].

У 2015 р. в приміщенні Нортвестенського університету, згідно із даними прес-служби кредитівки «Самопоміч», відбувся благодійний бенкет, який підтримали як фінансова установа, так й інші українські релігійні та громадські організації у Чикаго. Імпреза пов'язана із допомогою міжнародній організації «Save Ukraine Now», що у співпраці з американськими релігійними та громадськими об'єднаннями започаткувала програму «Збережи Україну зараз» для гуманітарної допомоги потерпілим від російської агресії в Україні. Крім того, ця програма передбачає інформування американської громадськості щодо кризи та подій в Україні. Прес-служба «Самопоміч» публікує матеріали, у яких зазначається, що «Save Ukraine Now» вже діє в Чикаго, Мічигані, Детройті у вигляді волонтерської групи, яка упродовж місяці в усіх залучених релігійних установах проводить збір гуманітарної допомоги, а на черзі – акції в інших містах США [10].

Кредитна кооперація «Самопоміч» з 2006 р. започаткувала для учнів українських шкіл фінансово-освітню програму, відповідно до напрямку своєї діяльності – програму ощадності. Від часу її впровадження щорічно публікуються своєрідні звіти, де задокументовано причини такої співпраці

між освітніми та фінансовою установами, зауважено на вподобанні програми ощадності дітьми, які у такий спосіб отримали не тільки можливість накопичувати свої незначні кошти, а й отримати подарунки від кредитівки – при відкритті рахунку і в кінці навчального року, – автоматично взяти участь у лотереї для виграшу flash drives, MP3's, I-pods, Laptops. У публікаціях також акцентовано на позитивному впливі такої співпраці, передусім, на фінансове становище освітнього закладу. Завдяки програмі ощадності діти починають не тільки розуміти і вчитися поводженню з грошми, а й отримують безпосередній зв'язок із українською установою, який у майбутньому допоможе забезпечити членство і спадкоємність поколінь в роботі цієї фінансової організації.

Кредитівка «Самопоміч» укріплює тісні зв'язки між діаспорою та науковими українськими установами. Представники цієї фінансової організації вважають, що українська громада, незважаючи на активність, немає таких ресурсів, щоб допомогти розбудувати Україну, однак вона може підтримати ті установи, що сприяють цьому, працюють для реалізації цього питання – Києво-Могилянська академія, Острозька академія, Український католицький університет у Львові. У США «Самопоміч», поміж іншим, допомагає Менор коледжу за його послідовну роботу в релігійному та освітньому житті діаспори [12].

Від 2010 р., згідно із матеріалами інформаційного простору українців діаспори, відзначення Дня журналіста завжди поєднується із «Маршем за свободу слова». У Чикаго в приміщенні кредитівки «Самопоміч» відбувається дискусія щодо свободи мас-медіа в Україні у формі «круглого столу». Його учасники – генеральний консул, лідери та представники громадських організацій української діаспори США, ЗМІ, а також члени українських об'єднань, що займаються підтримкою журналістики в Україні. Щодо останніх, у газеті «Час і події» друкується довідка про кожного. Прикметно, що для охочих познайомитися із цією темою та дізнатися думки фахівців з цього приводу достатньо переглянути відеозапис заходу на сайті «Самопоміч» у відповідному розділі.

Кредитівка «Самопоміч» від початку свого заснування втримує надзвичайно тісні зв'язки із українським духовенством у США, що допомагає українській громаді зберігати свою національну ідентичність, оскільки українські церкви значною мірою вплинули і продовжують впливати на сповільнення процесу асиміляції. Таким чином, для того, щоб українці у діаспорі могли розвиватися не тільки матеріально, а й духовно, ця фінансова інституція традиційно щороку проводить різдвяні зустрічі у Чикаго із українським духовенством штату Іллінойс, Вісконсин, Мічиган, Нью-Джерсі. Друковані матеріали висвітлюють цю подію як спільну молитву шести різних українських християнських конфесій у США за Україну та українців у світі.

Традицією нью-йоркського відділу об'єднання українців в США «Самопоміч» вже багато років поспіль є організація добродійного обіду з нагоди Дня подяки. Ця подія збирає чимало українців, які об'єднуються навколо цього товариства та одночасно є членами кредитівки «Самопоміч». Таке святкування є одним із численних прикладів синтезу американських традицій із українським духом громади. Зміст публікацій, які висвітлюють цю подію, завжди містить нагадування історії цього свята, яке так шановане у США, а тому автори надзвичайно емоційні та метафоричні у своїх дописах, принагідно дякуючи об'єднанню українців в Америці «Самопоміч» та федеральній кредитивній кооперативі «Самопоміч» у Нью-Йорку за тривалу співпрацю та збереження національних традицій як важливої складової національної ідентичності на американській землі [4].

Кредитівка «Самопоміч» у містах свого функціонування відома своєю меценатською допомогою українській справі, зокрема, підтримкою української культури в діаспорі як представництва українства в США серед інших національностей. Через те, ця фінансова організація є спонсором майже всіх культурних заходів, що відбуваються в українській громаді (наприклад, виставок в українських музеях, фестивалів, літературних конкурсів), зустрічей з українськими митцями. Крім того, як свідчать матеріали періодичних видань, імпрези – прекрасна можливість через своє представництво ознайомлювати людей із діяльністю кредитівки, а завдяки різним цікавим заохочувальним акціям – популяризувати свою діяльність з метою залучення нових членів [6].

Отже, кооперативний рух є важливим чинником функціонування американського українства, адже тільки об'єднана в такий взаємодопомоговий рух українська діаспора могла стати сильним джерелом збереження національної ідентичності та української ідеї.

Список використаних джерел

1. Атаманенко А. Українська діаспора: проблеми і напрями дослідження // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / відп. ред. І. Пасічник, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. Острого; Торонто; Нью-Йорк: Національний університет «Острозька академія», Світова Наукова Рада СКУ, Українське Історичне Товариство, 2005. Вип. 5. С. 5–20.
2. Бандера В. Філядельфійська кредитівка «Самопоміч» поступає вперед // Свобода. 1996. Ч. 116. С. 3;
3. Баран В. Загальні збори кредитівки «Самопоміч» в Дітройті // Свобода. 1995. Ч. 120. С. 4;
4. Баран В. Загальні збори кредитівки «Самопоміч» в Мишиген // Свобода. 1996. Ч. 94. С. 6;
5. Бачинський Є. Загальні збори кредитівки «Самопоміч» у Клівленді // Свобода. 1995. Ч. 84. С. 4;
6. Гадзевич Р. «Свобода» і «The Ukrainian Weekly» вдячні «Самопоміч» в Нью-Йорку за щедрий дар //

Свобода. 2014. № 5. С. 7; Гороховський А. Ростимо ж ми, гей! // Час і Події. 2003. № 178. 15 квітня; Гелетей А. Загальні збори Товариства «Самопоміч» в Нью-Йорку // Свобода. – 1996. Ч. 138. С. 3; Жаровська А. Кредитівка «Самопоміч» відкрила філію в УОКЦентрі // Час і Події. 2009. № 11. 19 березня; Загальні збори Федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Міст. 2013. 11 квітня; Камінська І. Загальні збори української федеральної кооперативної каси «Самопоміч» в Чикаго // Свобода. 1995. Ч. 104. С. 4; Камінська І. Загальні збори чикагської каси «Самопоміч» // Свобода. 1996. Ч. 99. С. 3; Камінська І. Святочний Кооперативний «Веселий день» // Свобода. 1996. Ч. 179. С. 4; Камінська І. Чикагська кооперативна каса «Самопоміч» стала 200-мільйонною потугою // Свобода. 1997. Ч. 95. С. 7; Кооперативний рух – запорука утвердження нації і держави // Наш світ. 1998. № 3. С. 3–4; Костенко Л. Українська кредитівка стала мільярдером // Міст. 2014. 27 березня; Кузьмович-Блага І. 45 років на службі членам і громаді // Свобода. 1996. Ч. 103. С. 3; Кузьмович О. «Самопоміч» відкриває банк у Клифтоні // Свобода. 1991. Ч. 133. С. 1, 3; Кухар Л. Кредитівка в Палантайн справляє новосілля // Час і Події. 2010. № 43. 27 жовтня; Кухар Л. «Самопоміч»: хороші підсумки складного року // Час і Події. 2009. № 18. 7 травня; Кухар Л. Україна та українці насправді мають чим пишатися // Час і Події. 2010. № 27. 8 липня; Павелчак В. Для добра громади! // Час і Події. 2007. № 18. 3 травня; Павелчак В. Левко Казанівський: «Допомагати знедоленим – наш громадянський обов'язок» // Час і Події. 2007. № 21. 24 травня; Павелчак В. Підсумки року: «Самопоміч» і громада // Час і Події. 2008. № 6. 7 лютого; Річні загальні збори каси «Самопоміч» / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Міст. 2013. 13 червня; Річні загальні збори каси «Самопоміч» / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Міст. 2014. 5 червня; Річні загальні збори Кредитівки «Самопоміч» / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Час і Події. 2010. № 22. 3 червня; Річні збори кредитівки «Самопоміч» в Нью-Йорку / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Наш світ. 1998. № 3. С. 11–12; Річні збори «Самопоміч» Нью-Йорка / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Міст. 2012. 5 квітня; Річні збори Федеральної Кредитової Кооперативи «Самопоміч» / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Свобода. 2013. № 16. С. 13, 15; «Самопоміч» – це значно більше, ніж Кредитівка / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Час і Події. 2008. № 17. 23 квітня; Труш О. Черговий здобуток нюаркської Кредитівки // Свобода. 1991. Ч. 225. С. 3; Турула Д. 58-і Річні Загальні Збори Кредитівки Самопоміч в Чикаго // Час і Події. 2009. № 19. 14 травня; Турула Д. У Палантайні відкрито нове приміщення філії кредитівки «Самопоміч» // Свобода. 2010. № 45. С. 9; 63-і Річні Загальні Збори Каси Самопоміч / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Час і Події. 2014. № 22. 29 травня; 64-і Річні Загальні Збори Каси «Самопоміч» / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Українське слово. 2015. 3 квітня. 3. Баран В. Товариська зустріч з новоприбулими // Свобода. – 1996. – Ч. 22. – С. 4; Камінська І. Де зустрічаються українці? В кредитівці! // Свобода. 1998. Ч. 88. С. 3. 4. Блюй А. Річний пікнік кредитівки «Самопоміч» // Свобода. 1995. Ч. 153. С. 4; Зустріч духовних провідників у касі «Самопоміч» в Чикаго // Час і Події. – 2011. № 1. 5 січня; Зустріч духовенства у касі «Самопоміч» // Час і Події. 2012. № 52. 25 грудня; Кіндрась К., Лабунський В. Коли громада, мов одна родина // NOVAгазета. 2015. № 46 (354). С. 15; Костелина Л. Два дні, які для нас були «Україною» поза межами України // Час і Події. 2010. № 34. 25 серпня; Різдва зустріч «Самопоміч» з духовенством / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Міст. 2014. 24 грудня. 5. Вдовенко С. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини. Чернігів: ЧДТУ, 2004. 209 с. 6. «Відкриті двері» філії кредитівки «Самопоміч» / Прес-служба каси «Самопоміч» // Міст. 2013. 29 серпня; Кредитівка «Самопоміч» підтримує культурно-мистецькі проекти Українського національного музею / Прес-служба Кредитівки «Самопоміч» // Час і Події. 2014. № 29. 17 липня; Кредитівка «Самопоміч» радо підтримує громадські проекти / Прес-служба Кредитівки «Самопоміч» // Українське слово. 2015. 3 травня; Кузьмович О. «Самопоміч» подає приклад українським установам // Свобода. 1993. Ч. 124. С. 1; Нагородили переможців конкурсу «Літературні портрети» / Прес-служба Осередку праці НТШ у Філадельфії // Міст. 2013. 23 травня. 7. Вісіна Т. М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Львів, 2002. 18 с. 8. Гавліч І. Б. Українська кредитна кооперація у Східній Галичині: (остання третина ХІХ ст. – 1914 р.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Л., 2010. 22 с. 9. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в першій половині ХХ ст. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Львів, Вид-во Льв. комерц. академії, 2001. Т. 2. С. 96–103. 10. Дієва програма «Збережи Україну зараз» збирає друзів / Прес-служба Кредитівки «Самопоміч» // Українське слово. 2015. 8 травня. 11. Євтух В. [та ін.] Закордонне українство. К.: ВІК, 2005. 308 с. 12. Жаровська А. Учням щастить з Кредитівкою «Самопоміч» із ошадною програмою // Час і Події. 2010. № 19. 12 травня; Каса «Самопоміч» винагородила ошадних учнів українознавчих шкіл у Чикаго // Час і Події. 2009. № 25. 25 червня; Павелчак В. Наука заощаджування – в дії // Час і Події. 2006. № 24. 15 червня; Павелчак В. Програма «Наука заощаджування» – в дії // Час і Події. 2008. № 18. 1 травня; «Самопоміч» винагороджує молодих ошадників / Прес-служба кредитівки «Самопоміч» // Міст. 2011. 1 грудня; «Самопоміч» підтримує Менор коледж // Свобода. 1997. Ч. 18. С. 4; Семенюк М. Пластуни новачки відвідали Кредитову Спілку «Самопоміч» // Час і Події. 2014. № 10. 6 березня. 13. Кондрашевська Ю. Проблема збереження національної ідентичності української діаспори // Схід. 2017. № 1. С. 64–69. 14. Куропась М. Українці в Чикаго і в стейті Ілліной // Час і Події. 2002. № 168. 1 листопада; Час і Події. 2003. № 172. 15 січня; Час і події. 2003. № 173. 1 лютого; Час і події. 2004. № 228. 17 вересня. 15. Мерфі Н. Українці в США: збереження національних та культурних

традицій. Донецьк: Ноулджд, 2010. 247 с. 16. Моцюк В., Макар В., Попик С. Українці та українська ідентичність у сучасному світі. Чернівці: Прут, 2005. 400 с. 17. Недошитко І. Українська діаспора США у державотворчих процесах в Україні (1991–2011 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Т., 2013. 20 с. 18. Павелчак В. Для добрих справ бар'єрів не існує // Час і Події. 2007. № 14. 5 квітня. 19. Струк З. І. Українські виробничо-торговельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Львів, 2001. 18 с. 20. Фугала В. Господарсько-кооперативний рух Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст.: сучасні дослідження та інтерпретації // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 261–265.

References

- Atamanenko A. Ukrayins'ka diaspora: problemy i napryamy doslidzhennya [Ukrainian Diaspora: Problems and Directions of Research]. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorychni nauky / vidp. red. I. Pasichnyk, L. Vynar, red. A. Atamanenko. Ostroh; Toronto; N'yu-York: Natsional'nyu universytet «Ostroz'ka akademiya», Svitova Naukova Rada SKU, Ukrayins'ke Istorychne Tovarystvo, 2005. Vyp. 5. S. 5–20.
- Bandera V. Filyadel'fiys'ka kredyivka «Samopomich» postupaye vpered [Philadelphia lending «Samopomich» goes forward]. Svoboda. 1996. Ch. 116. S. 3; Baran V. Zahal'ni zbory kredyivky «Samopomich» v Ditroyti [Baran V. General meeting of «Samopomich» credit in Mishaignan]. Svoboda. 1995. Ch. 120. S. 4; Baran V. Zahal'ni zbory kredyivky «Samopomich» v Myshygen [General meeting of «Samopomich» credit in Mishaignan]. Svoboda. 1996. Ch. 94. S. 6; Bachyns'kyy Ye. Zahal'ni zbory kredyivky «Samopomich» u Klivlendi [General meeting of «Samopomich» crediting in Cleveland]. Svoboda. 1995. Ch. 84. S. 4; Hadzevych R. «Svoboda» i «The Ukrainian Weekly» vdyachni «Samopomochi» v Nyu-Yorku za shchedryy dar [«Svoboda» and «The Ukrainian Weekly» are grateful to «Samopomich» in New York for a generous gift]. Svoboda. 2014. # 5. S. 7; Horokhovs'kyy A. Rostymo zh my, hey! [Let's grow, hey!]. Chas i Podiyi. 2003. # 178. 15 kvitnya; Geletay A. Zahal'ni zbory Tovarystva «Samopomich» v Nyu Yorku [General Assembly of the Samopomich Association in NY]. Svoboda. – 1996. Ch. 138. S. 3; Zharovs'ka A. Kredyivka «Samopomich» vidkryla filiyu v UOKTsentr [Kreditovik «Samopomich» opened a branch in the UOC Center]. Chas i Podiyi. 2009. # 11. 19 bereznya; Zahal'ni zbory Federal'noyi kredytovoyi kooperatyvy «Samopomich» [General meeting of the Federal Credit Cooperative «Samopomich»] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich» // Mist. 2013. 11 kvitnya; Kamins'ka I. Zahal'ni zbory ukrayins'koyi federal'noyi kooperatyvnoyi kasy «Samopomich» v Chykago [General meeting of the Ukrainian federal co-operative cash desk «Samopomich» in Chicago]. Svoboda. 1995. Ch. 104. S. 4; Kamins'ka I. Zahal'ni zbory chykags'koyi kasy «Samopomich» [General meeting of the Chicago cash desk «Samopomich»]. Svoboda. 1996. Ch. 99. S. 3; Kamins'ka I. Svyatochnyy Kooperatyvnyy «Veselyy den'» [Holiday Cooperative «Merry Day»]. Svoboda. 1996. Ch. 179. S. 4; Kamins'ka I. Chykags'ka kooperatyvna kasa «Samopomich» stala 200-mil'yonnouy potuhoyu [Chicago Co-operative Board «Samopomich» has become a 200-millionth power]. Svoboda. 1997. Ch. 95. S. 7; Kooperatyvnyy rukh – zaporuka utverdzhennya natsiyi i derzhavy [Cooperative movement is the key to the establishment of a nation and a state]. Nash svit. 1998. # 3. S. 3–4; Kostenko L. Ukrayins'ka kredyivka stala mil'yarderom [Ukrainian lending became a billionaire]. Mist. 2014. 27 bereznya; Kuz'movych-Blaha G. 45 rokiv na sluzhbi chlenam i hromadi [45 years in service to members and community]. Svoboda. 1996. Ch. 103. S. 3; Kuz'movych O. «Samopomich» vidkryvaye bank u Klyftoni [«Samopomich» opens a bank in Clifton]. Svoboda. 1991. Ch. 133. S. 1, 3; Kukhar L. Kredyivka v Palantayn spravlyaye novosillya [Crediting in Palantine produces a newlyweds]. Chas i Podiyi. 2010. # 43. 27 zhovtnya; Kukhar L. «Samopomich»: khoroshi pidsumky skladnoho roku [«Samopomich»: good results of a difficult year]. Chas i Podiyi. 2009. # 18. 7 travnya; Kukhar L. Ukrayina ta ukrayintsi naspravdi mayut' chym pyshatysya [Ukraine and Ukrainians really have something to be proud of]. Chas i Podiyi. 2010. # 27. 8 lypnya; Pavelchak V. Dlya dobra hromady! [For the good of the community!]. Chas i Podiyi. 2007. # 18. 3 travnya; Pavelchak V. Levko Kazanivs'kyy: «Dopomahaty znedolennym – nash hromadyans'kyy obovyazok» [Levko Kazanovsky: «To help the poor – our civic duty»]. Chas i Podiyi. 2007. # 21. 24 travnya; Pavelchak V. Pidsumky roku: «Samopomich» i hromada [Results of the year: «Samopomich» and community]. Chas i Podiyi. 2008. # 6. 7 lyutoho; Richni zahal'ni zbory kasy «Samopomich» [Annual general meeting of cash desk «Samopomich»] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Mist. 2013.13 chervnya; Richni zahal'ni zbory kasy «Samopomich» [Annual general meeting of cash desk «Samopomich»] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Mist. 2014. 5 chervnya; Richni zahal'ni zbory Kredyivky «Samopomich» [Annual general meeting of cash desk «Samopomich»] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich» Chas i Podiyi. 2010. # 22. 3 chervnya; Richni zbory kredyivky «Samopomich» v Nyu Yorku [Annual meeting of «Samopomich» New York] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Nash svit. 1998. # 3. S. 11–12; Richni zbory «Samopomochi» N'yu-Yorka [Annual meeting of «Samopomich» New York] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Mist. 2012. 5 kvitnya; Richni zbory Federal'noyi Kredytovoyi Kooperatyvy «Samopomich» [Annual meeting of the Federal Credit Cooperative «Samopomich»] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Svoboda. 2013. # 16. S. 13, 15; «Samopomich» – tse znachno bil'she, nizh Kredyivka [«Samopomich» – it is much more than Credit] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Chas i Podiyi. 2008. # 17. 23 kvitnya; Trush O. Chervovyy zdotok nyuarks'koyi Kredyivky [Another achievement of Nyurk Credit Union]. Svoboda. 1991. Ch. 225. S. 3; Turula D. 58-i Richni Zahal'ni Zbory Kredyivky Samopomich v Chykago [58th Annual General Assemblies of «Samopomich» Credit Accounts in Chicago]. Chas i Podiyi. 2009. # 19. 14 travnya; Turula D. U Palantayni vidkryto nove prymishchennya filiyi kredyivky «Samopomich» [In Palantayne, a new premises of the «Samopomich»Branch lending department was

opened]. Svoboda. 2010. # 45. S. 9; 63-i Richni Zahal'ni Zbory Kasy Samopomich [63rd Annual General Meeting Cash Samopomich] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Chas i Podiyi. 2014. # 22. 29 travnya; 64-i Richni Zahal'ni Zbory Kasy «Samopomich» [64rd Annual General Meeting Cash Samopomich] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Ukrayins'ke slovo. 2015. 3 kvitnya. 3. Baran V. Tovarys'ka zustrich z novoprybulymy [A meeting with newcomers]. Svoboda. 1996. Ch. 22. S. 4; Kamins'ka I. De zustrichayut'sya ukrayintsi? V kredyivtsi! [Where do Ukrainians meet? Loans these!]. Svoboda. 1998. Ch. 88. S. 3. 4. Blyuy A. Richnyy piknik kredyivky «Samopomich» [Annual picnic of lending «Samopomich»]. Svoboda. 1995. Ch. 153. S. 4; Zustrich dukhovnykh providnykiv u kasi «Samopomich» v Chykaho [Meeting of spiritual leaders at the «Samopomich» box office in Chicago]. Chas i Podiyi. – 2011. # 1. 5 sichnya; Zustrich dukhovenstva u kasi «Samopomich» [Meeting of the clergy at the box «Samopomich»]. Chas i Podiyi. 2012. # 52. 25 hrudnya; Kindras' K., Labuns'kyy V. Koly hromada, mov odna rodyna [When the community, like a homeland]. NOVA hazeta. 2015. # 46 (354). S. 15; Kostelyna L. Dva dni, yaki dlya nas byly «Ukrayinoyu» poza mezhamy Ukrayiny [Two days that were for us «Ukraine» outside Ukraine]. Chas i Podiyi. 2010. # 34. 25 serpnia; Rizdvyana zustrich «Samopomochi» z dukhovenstvom [Christmas meeting «Samopomich» with the clergy]. Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Mist. 2014. 24 hrudnya. 5. Vdovenko S. Zakordonne ukrayinstvo v natsional'nomu derzhavotvorchomu protsesi: identyfikatsiya, orhanizatsiya, vzayemovidnosyny [Foreign Ukrainianity in the national state-building process: identification, organization, interrelations]. Chernihiv: ChDTU, 2004. 209 s. 6. «Vidkryti dveri» filiyi kredyivky «Samopomich» [«Open Doors» of the branch of «Samopomich» crediting] / Pres-sluzhba kasy «Samopomich». Mist. 2013. 29 serpnia; Kredyivka «Samopomich» pidtrymuje kul'turno-mystets'ki proekty Ukrayins'koho natsional'noho muzeyu [«Samopomich» institution supports cultural and artistic projects of the Ukrainian National Museum] / Pres-sluzhba Kredyivky «Samopomich». Chas i Podiyi. 2014. # 29. 17 lypnya; Kredyivka «Samopomich» rado pidtrymuje hromads'ki proekty [«Samopomich» credit bureau is happy to support public projects] / Pres-sluzhba Kredyivky «Samopomich». Ukrayins'ke slovo. 2015. 3 travnya; Kuz'movych O. «Samopomich» podaye pryklad ukrayins'kym ustanovam [«Samopomich» gives an example to Ukrainian institutions]. Svoboda. 1993. Ch. 124. S. 1; Nahorodyly peremozhtsiv konkursu «Literaturni portrety» [Awarded the winners of the «Literary Portraits» Contest] / Pres-sluzhba Oseredku pratsi NTSh u Filadel'fii. Mist. 2013. 23 travnya. 7. Visyna T. M. Ukrayins'kyy kooperatyvnyy rukh u Volyn'skomu voyevodstvi v 20–30-kh rokakh XX st. [Ukrainian cooperative movement in the Volyn Voivodship in the 20–30th years of the 20th century]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. istor. L'viv, 2002. 18 s. 8. Havlich I. B. Ukrayins'ka kredytna kooperatsiya u Skhidny Halychyni: (ostannya tretyna XIX st. – 1914 r.) [Ukrainian Credit Cooperation in Eastern Halychyna: (the last third of the XIX century – 1914)]: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk. L., 2010. 22 s. 9. Heley S. Diyal'nist' Krayovoho kredytnoho soyuzu v pershiy polovyni XX st. [Activities of the National Credit Union in the first half of the XX century]. Ukrayins'ka kooperatsiya: istorychni ta sotsial'no-ekonomichni aspekty. L'viv, Vyd-vo L'v. komerts. akademiyyi, 2001. T. 2. S 96–103. 10. Diyeva prohrama «Zberezhy Ukrayinu zaraz» zbyraye druziv [Effective Program «Save Ukraine Now» Collects Friends] / Pres-sluzhba Kredyivky «Samopomich». Ukrayins'ke slovo. 2015. 8 travnya. 11. Yevtukh V. [ta in.] Zakordonne ukrayinstvo [Foreign Ukrainians]. K.: VIK, 2005. 308 s. 12. Zharovs'ka A. L'otereya Kredyivky «Samopomich» dlya shkolyariv [Lottery Crediting «Samopomich» for schoolchildren]. Svoboda. 2010. # 20. S. 10; Zharovs'ka A. Uchnyam shchastyt' z Kredyivkoyu «Samopomich» iz oshchadnoyu prohramoyu [The students are happy with the Credit «Samopomich» with a savings program]. Chas i Podiyi. 2010. # 19. 12 travnya; Kasa «Samopomich» vynahorodyla oshchadnykh uchniv ukrayinoznachnykh shkil u Chykaho [The «Samopomich» cashier rewarded the savings students of Ukrainian studies schools in Chicago]. Chas i Podiyi. 2009. # 25. 25 chervnya; Pavelchak V. Nauka zaoshchadzhuvannya – v diyi [Science of saving – in action]. Chas i Podiyi. 2006. # 24. 15 chervnya; Pavelchak V. Prohrama «Nauka zaoshchadzhuvannya» – v diyi [The Science of Savings Program – in Action]. Chas i Podiyi. 2008. # 18. 1 travnya; «Samopomich» vynahorodzhuye molodykh oshchadnykiv [«Samopomich» rewards young savers] / Pres-sluzhba kredyivky «Samopomich». Mist. 2011. 1 hrudnya; «Samopomich» pidtrymuje Menor koledzh [«Samopomich» supports Menor College]. Svoboda. 1997. Ch. 18. S. 4; Semenyuk M. Plastuny novaky vidvidaly Kredytovu Spilku «Samopomich» [Plastun newcomers visited the «Samopomich» Credit Union]. Chas i Podiyi. 2014. # 10. 6 bereznia. 13. Kondrashevs'ka Yu. Problema zberezheniya natsional'noyi identychnosti ukrayins'koyi diaspori [The Problem of Preserving the National Identity of the Ukrainian Diaspora]. Skhid. 2017. # 1. S. 64–69. 14. Kuropas' M. Ukrayintsi v Chykaho i v steyti Illinoy [Ukrainians in Chicago and Illinois]. Chas i Podiyi. 2002. # 168. 1 lystopada; Chas i Podiyi. 2003. # 172. 15 sichnya; Chas i Podiyi. 2003. # 173. 1 lyutoho; Chas i Podiyi. 2004. # 228. 17 veresnya. 15. Merfi N. Ukrayintsi v SShA: zberezheniya natsional'nykh ta kul'turnykh tradytsiy [Ukrainians in the US: preserving national and cultural traditions]. Donets'k: Noulidzh, 2010. 247 s. 16. Motsyuk V., Makar V., Popyk S. Ukrayintsi ta ukrayins'ka identychnist' u suchasnomu sviti [Ukrainians and Ukrainian identity in the modern world]. Chernivtsi: Prut, 2005. 400 s. 17. Nedoshytko I. Ukrayins'ka diaspora SShA u derzhavotvorchykh protsesakh v Ukrayini (1991–2011 rr.) [Ukrainian diaspora of the USA in state-building processes in Ukraine (1991–2011)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Ternop. nats. ped. un-t im. Volodymyra Hnatyuka. T., 2013. 20 s. 18. Pavelchak V. Dlya dobrykh sprav baryeriv ne isnuye [There are no barriers for good affairs]. Chas i Podiyi. 2007. # 14. 5 kvitnya. 19. Struk Z. I. Ukrayins'ki vyrobnycho-torhovel'ni kooperatyvy v Zakhidnyy Ukrayini (1921–1939) [Ukrainian production and trade cooperatives in Western Ukraine (1921–1939)]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. istor. nauk. L'viv, 2001. 18 s. 20. Futala V. Hospodars'ko-kooperatyvnyy rukh Zakhidnoyi Ukrayiny mizhvoyennoho periodu XX st.: suchasni doslidzhennya ta interpretatsiyi [The Economic-Cooperative Movement of Western Ukraine in the Interwar

Period of the XX Century: Modern Studies and Interpretations]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatyuka. Seriya: Istoriya. Ternopil', 2011. Vyp. 1. S. 261–265.

Леся Билувус

МАТЕРИАЛЫ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ США КАК ИСТОЧНИК ИНФОРМАЦИИ О КРЕДИТНОЙ КООПЕРАТИВЕ «САМОПОМОЩЬ»

Статья рассматривает украиноязычную периодику США как источник информации о деятельности общества украинцев в Америке «Самопомощь» и основанном им одноименном кредитном союзе в контексте сохранения национальной идентичности. Исследуемые материалы дают сведения о работе кредитной кооперативы в области образования, культуры, общественной активности, гуманитарной помощи, что позволяет сделать вывод: кооперативное движение является важным фактором функционирования американского украинства, ведь только объединенная таким движением взаимопомощи украинская диаспора могла стать сильным источником сохранения национальной идентичности и украинской идеи.

Ключевые слова: украинская диаспора, периодические издания, национальная идентичность, кредитная кооперация, «Самопомощь».

Lesia Bilovus

MATERIALS OF THE USA UKRAINIAN DIASPORA'S PERIODICALS AS THE SOURCE OF INFORMATION ON THE COOPERATIVE'S CREDIT «SAMOPOMICH»

This article considers the Ukrainian periodicals in the USA as the source of information on the activities of the Ukrainian Society «Samopomich» in America and the credit founded by this Society in the context of national identity preservation. The investigated materials provide information on the work of credit cooperatives in the field of education, culture, social activism, humanitarian assistance. All this allows to make the conclusion, although it is unnoticeable, the cooperative movement has been the important factor in the functioning of American Ukrainians, because being united in such a movement of mutual help Ukrainian Diaspora could become a strong source of preserving the national identity and the Ukrainian idea.

Key words: Ukrainian Diaspora, periodicals, national identity, credit cooperative, «Samopomich».

УДК 94 (477): 314.743

Галина Саранча

РОЗСЕЛЕННЯ ТА ПЕРВИННА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ ЕМІГРАНТІВ У США

У статті досліджуються умови еміграції українців до США в другій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлено непрості обставини в'їзду емігрантів, зокрема проходження карантинної зони на Елліс Айленд, а також проблеми, пов'язані із «імміграційними домами». Значна увага зосереджена на вивченні первинних поселень українських іммігрантів у цій країні.

Ключові слова: еміграція, імміграція, карантинна зона, «імміграційні дома», Елліс Айленд.

Масова еміграція із західноукраїнських земель до США започаткована 1877 р. Того ж року на заклик агентів однієї із вугільних компаній Пенсільванії група селян Закарпаття виїхала туди працювати на шахтах. Після цього еміграція закарпатців не припинялася, за ними відправлялися до США галицькі селяни, злидарі Лемківщини. Всього за час з 70-х рр. XIX ст. – до 1914 р. у США зосередилося приблизно 700 тис. емігрантів-українців, при цьому майже усі вони прибули із Австро-Угорщини. З Росії за цей час до США емігрувало трохи більше однієї тисячі українців [55, р. 35].

Досліджуючи умови еміграції українців до США, важливо розглянути усі точки зору на цю проблему як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Це дозволить об'єктивно висвітлити досліджувану проблему та визначити її основні аспекти. У цьому полягає мета дослідження.

Усі дослідники української трудової еміграції до США відзначають її якісну відмінність від інших країн, що дозволяли українським емігрантам займатися тією ж споконвічною справою, що і на рідній землі – сільським господарством. У Львові коштом товариства «Просвіта» видано працю Осипа Олеськова «О еміграції» [95], яка пояснювала чому саме не обирати США як країну для еміграції – селянин із західноукраїнських земель, потрапивши на найважчі роботи у вугільні шахти та фабрики, мало того, що виконував найважчу роботу за мізерну оплату, він ще й потрапляв у так

званий «плавильний котел» іншої культури та швидко втрачав свою ідентичність. О. Олеськів обґрунтовував ідею еміграції українців до Канади – країни, що надавала значні земельні угіддя і дозволяла українським селянам зберігати національну самобутність.

У статтях Нестора Дмитріва в газеті «Свобода» є свідчення про те, що перші компактні групи емігрантів, прибували ще до початку масового переселення. Дослідник відзначав, що у 1850-х рр. перші групи українських емігрантів селилися у штатах Нова Англія, Масачусетс, Вермонт і займалися сільським господарством. Однак, на думку Н. Дмитріва, ці українці, будучи найманими робітниками на американським фермах, швидко асимілювалися в американському середовищі.

Ф. Заставний у розвідці «Українська діаспора», згадує першу компактну групу українців, що прибули до США наприкінці ХХ ст.: «Одними з перших українських поселенців з України, які в США одержали землю і почали займатися сільським господарством, були протестанти-«штундисти» із східних регіонів України, які втекли від релігійних переслідувань. Вони осіли в штаті Вірджинія (1892 р.) пізніше (1898 р.) – у Північній Дакоті. Згодом до них приїхали переселенці із Західної України і в штаті Північна Дакота всі вони створили село, назване Україна» [50, с. 45].

Абсолютна більшість емігрантів-українців у США працювала на найважчих роботах у промисловості: вугільній, металургійній і металообробній, ткацькій і швейній, добуванні золота, срібла, олова, на будівництві, передусім залізничному і шляховому. Умови праці робітників були жахливими, особливо на шахтах і рудниках, де частими були аварії, загибель і травматизм. Доля вуглекопа так оспівувалася в одній із емігрантських пісень:

«Нема там і дня такого,щоби що не сталось,
Тому побив уголь плечі,того поламало...» [76].

Українські робітники зазнавали дискримінації, їхня заробітна плата була нижчою у порівнянні із зарплатою корінних робітників. Хоча серед українців-емігрантів переважали селяни, у сільському господарстві США займалися менше третини українців, при цьому мали свої гомстеди – ділянки землі, й стали фермерами лише 0,3 %, а всі інші працювали найманими сільськогосподарськими робітниками-батраками [2, с. 23].

Лука Мишуга, аналізуючи соціальний склад української еміграції, відзначав той факт, що перші 20 років процесу еміграції, не було, окрім Агапія Гончаренка, жодного інтелігента чи свідомого діяча, який представляв би українців як окрему етнічну групу.

Українці проторували шлях до США задовго до масової еміграції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Українські імена можна зустріти як серед засновників колонії Джеймстаун у Вірджинії, так і серед учасників американської революції та громадянської війни. Коли на початку ХІХ ст. виникли російські колонії на Алясці та в Каліфорнії, українці – й, зокрема, козаки – були серед перших поселенців [2, с. 25].

Втім, українці, що почали масово іммігрувати до США, суттєво відрізнялися від своїх колоритних попередників. Це були переважно селяни-трударі із малорозвинених західноукраїнських земель – Закарпаття та Лемківщини. Чутки про існування за морем напівміфічної землі, де можна заробити вдсятеро-двадцяттеро разів більше, ніж звичайно, дійшли до лемків та закарпатців від їх сусідів – словаків, поляків та угорців. У 1877 р. виникла можливість перевірити ці чутки. Пенсильванська вугільна компанія, зіткнувшись із робітничими страйками, вирішила використати як штрейкбрехерів дешеву робочу силу із найбідніших районів Австро-Угорської імперії. Коли агенти компанії запропонували молодим лемкам і закарпатцям підйомні (з подальшим утриманням цієї суми грошей з їх заробітків), знайшлося чимало охочих. А після того як вони повернулися до своїх рідних сіл із добрими новинами (які до того ж поширювали, перебільшуючи, агенти пароплавних компаній) і небаченими досі грошима, виїзд до США швидко став набувати масового характеру [2, с. 49].

Найбільша за чисельністю еміграція із Європи та Азії до США тривала з 1850-х – до початку Першої світової війни, а потім пішла на спад. Упродовж 1891–1915 рр. до США в пошуках кращої долі прибув 16 млн 942 тис. 781 емігрант. Саме в цей період розпочинається масовий притік зі Східної Європи, зокрема з Італії, Польщі, Росії та України [2, с. 50].

Поляки йшли, як вони самі казали, «за chlebem» («за хлібом»), намагаючись підзаробити грошей і повернутися додому, аби купити там клаптик землі. Теж саме стосувалося і українців, в тому числі й закарпатців. Євреї втікали із насиджених місць від погромів. А були і просто авантюристи, яких манили розповіді про «золоту лихоманку» [3, с. 51].

Людей щороку прибувало все більше і більше. Усі прагнули побачити і відчути на собі дух «справжньої свободи». У 1890 р. Конгрес США змушений був виділити 3 акри землі, аби побудувати біля Нью-Йорка станцію прийому емігрантів. Вона розташувалася на острові Елліс (Ellis island), який пізніше отримав назву «Острів сліз» [1].

У 1892 р. станція була готова, але сталася пожежа і усі дерев'яні приміщення згоріли. Через п'ять років пожежа знову зруйнувала будівлі на Елліс Айленд. Люди казали, що ця земля проклята,

і тут не має ступати нога людини. Тоді ж уряд вирішив будувати станцію із каміння, якому вогонь нічого зробити не зможе. Так з початку 1900-х рр. щороку острів став приймати близько 0,5 мільйонів біженців щороку з усього світу. До 1910 р. через острів пройшло 6 млн нових американців [16].

Нелегкий шлях із європейських портів через океан не був останнім випробуванням, яке чекало новоприбулих. Усіх емігрантів не пропускали відразу на континент, а розташовували на острові Елліс, який символічно називали «островом сліз». Назва походить від прізвища Самуеля Елліса, який придбав цей острів у 1785 р. З 1892 р. на острові стала функціонувати імміграційна служба федерального уряду. Після пожежі 1897 р. на Елліс Айленд побудували досі існуючу будівлю з цегли у стилі французького відродження. З 1900 р. вона служила терміналом, через який в США прибули мільйони іммігрантів [16]. Згідно зі статистичними даними, 80 % всіх бажаючих потрапити до США, пройшли саме через цей «острів сліз».

Вважається, що упродовж 1892–1924 рр. через Елліс Айленд пройшло понад 16 млн осіб. Не менше третини з них осіли у Нью-Йорку. Пік припливу іммігрантів припав на 1907 р., коли через термінал пройшло майже 1,3 млн осіб. Упродовж 1 січня 1892 р. – 12 листопада 1954 р. федерально-імміграційна станція на острові Елліс Айленд пропустила приблизно 20 млн осіб здебільшого із Європи. Сьогодні приблизно 100 млн американських громадян мають родини, які пройшли через острів Елліс Айленд. Імміграційна служба припинила своє функціонування на острові у 1954 р., зараз там відкритий музей імміграції [16].

Спогади прибулих про перебування на острові Елліс Айленд були вкрай важкими, як і умови перебування на ньому. «День, коли ми прибували у Нью-Йорк, був схожий на Судний день, коли ми мали довести свою спроможність вступити до Раю», – писав у щоденнику один із емігрантів кінця XIX століття. «Коли ми побачили вперше символ свободи (статую Свободи), не могли відірвати своїх очей, а в грудях застигло повітря» [23], – розповідав інший. Для багатьох з емігрантів 1800-х років Америка асоціювалась з чимось надприродним, там, за плітками, було багато золота, багато родючої землі, диких тварин, а найголовніше – там було багато роботи, за яку добре платили. Тому статуя Свободи, наприклад, стала новим божеством, якому хотілося низько поклонитися» [23].

Юліан Бачинський, описує картину перевірок новоприбулих такою цитатою: «при вході стоїть лікар з кількома асистентами. Починаються лікарські оглядини. Впускають по одному. Один бистрий погляд на емігранта, опісля оглядини очий, устної ями, рук, часами ще одно-два питань – і оглядини скінчені. Здорові йдуть на право, слабі, зазначені крейдою на рукаві, на ліво» [2, с. 125].

Хворих та осіб із певними фінансовими проблемами затримували на острові на невизначений період. Усе ж, після незручностей під час подорожей через океан, палати та харчування в карантинній зоні здавалися набагато комфортнішими.

Згідно зі статистичними даними, у 1905 р. через Елліс Айленд пройшло 14,8 млн осіб, пропущено через контроль та дозволено в'їзд на континент 14,4 млн особам. Зі звітів відомо, що 215 осіб повернуто назад на батьківщину, 115 – залишено у лікарні на острові. Однак, основними причинами, чому прибулим забороняли в'їзд у США було зовсім не погане здоров'я, а відсутність коштів та нужденне становище. Відомо також, що із числа 115 повернутих осіб, – 7 осіб було українського походження. У наведеній нижче таблиці висвітлено категорії осіб, що були повернуті до Європи в 1905 р.

Психічно хворі	Жебраки та особи, що могли б стати тягарем для країни	Хворих на інфекційні хвороби	Робітники за контрактом	Разом
2	186	14	13	215

Після медичного огляду здорові емігранти проходили процедуру підтвердження особи та документів. Допомогали емігрантам чиновники, що належали до різних етнічних груп та володіли різними мовами. Працівники еміграційної служби допомагали придбати квитки на потяги чи обміняти гроші.

Шлях із карантинної зони острова Елліс Айленд пролягав до залізничної станції в Гобокен штату Нью-Джерсі, ця станція знаходилася поблизу острова, на материковій частині країни. Більшість емігрантів, не знаючи мови та не маючи знайомих, осідали у Нью-Йорку. Л. Мишуга, спираючись на дані американських істориків, так описує перебування емігрантів у Нью-Йорку: «Ален Невінс пише, що другого такого поганого міста під мешкальним і гігієнічним оглядом не було тоді в цілім християнському світі. Але особливо небезпечним був той Вавилон для молодих наших дівчат, що приїжджали без усякої опіки. Навіть не можна було уявити, що то діялося в початках нашої еміграції, коли Свобода ще в 1909 жалується, що стільки наших дівчат пропадає на віки, попавши невинно і несвідомо в руки поганців-агентів торгівлі дівчатами, які схоплюють їх відразу

при висіданні з корабля і запроднують до публічних домів у неволю, з якої нема виходу» [23, с. 13]. Про Америку того часу говорили, що це «край без радості» і в самому Нью-Йорку, вважали емігранти, це найбільше впадало у вічі.

У період активної хвилі еміграції, США переживало, на думку американських істориків, переломний період. Для самої країни відбувалася зміна настрою, характеру існування давньої хліборобської Америки на країну промислову, урбанізовану та покриту комунікаційною інфраструктурою від океану до океану. На тлі розвитку та технічного прогресу, деякі вчені, вважають цю епоху періодом занепаду американської цивілізації. Пояснюють вони це тим фактом, що перші емігранти-колоністи, яких називали «батьками Америки», з огляду на їх роль у створенні американської культури, що базувалася на філософії поваги принципів демократії, свободи та рівності, були знищені, як і молоде покоління патріотів Америки. На їх місце прийшло нове покоління людей, що вижили після громадянської війни і змінили філософію із поваги та поміркованості до гасла: «успіх за будь яку ціну». Саме люди-ділки стали обличчям тієї епохи у США і вони не переймалися принципами демократії, моралі чи гуманізму. Вони не чули «поклику американської землі» та не бажали працювати на цій землі, тільки хотіли отримати від неї якомога більший прибуток. З цією метою і доправлялися кораблі дешевої робочої сили з Європи і зокрема, з України.

Американські політики Ф. Рузвельт та В. Вільсон теж характеризували другу половину XIX ст. як період встановлення контролю над територією США шістьма олігархічними кланами – К. Юркеса, Ф. Раяна, В. Елкінса, П. Віндера, В. Уїтні, Т. Долан. Це були родини, в руках яких зосереджувалася енергетична система США та транспортна інфраструктура (у 80 округах країни, ці родини зберігали контроль у зазначених галузях, в тому числі найбільші міста – Нью-Йорк, Чикаго, Пітсбург, Філадельфія). Сферу інших інтересів розділили між собою Вандербілти, Морганти та Рокфелери.

У 1921 р. вперше уряд США прийняв закон про обмеження числа новоприбулих. Імміграційний акт 1924 р. встановив квоти, які базувалися на національному походженні людини. Мінімальні квоти отримали ті молоді нації, що виникли на мапі Європи після Першої світової війни. Наприклад, азіатам потрапити в Америку було вже досить складно. Особливо чомусь тут не любили китайців і відмовляли їм у будь-якому випадку [87, с. 19]. Насправді, за новими законами, було дозволено пропускати в Америку тільки повністю здорових людей. Усі проходили тести. Цим займалися лікарі. Багатьом ставили на одязі помітки крейдою «Н» – означало, що у людини хворе серце, «Е» – очі, «Х» – розумову відсталість, а «S» – означало, що людина вже досить стара. Іноді ці помітки наносилися навіть непомітно на спині. І людина навіть не здогадувалася, за що її відправляють назад – через океан – додому. «Нам потрібні були не люди, а добрі машини, – згадує один американець. – І ми відносились до цих людей, як до машин» [16].

Один із українців свої враження від острова Елліс Айленд подавав так: «Черга, в якій ми стояли, рухалась доволі повільно, – і ось ми підходимо до доктора, який перевіряє пацієнтів залізними інструментами, дивиться дуже уважно, а потім заставляє дихати на мокрий рушник – чи немає у нас якогось інфекційного захворювання» [16].

Дитина вже після 10-річного віку мала також пройти тест на фізичний розвиток. Якщо тест було не складено – він мав покинути Америку. З ним або повертався один з членів родини, старший за віком, або поверталася уся сім'я. Це була трагедія – ніякі жалоби і благання не допомагали. Часто сім'я не мала грошей на зворотній шлях.

Подібні трагедії відбувалися на «острові сліз» щодня, і було їх чимало. Президент Т. Рузвельт писав тоді про іммігрантів: «... але ми маємо пам'ятати, що відіслати його назад – це винести йому покарання, яке саме по собі трохи менше ніж сама смерть» [19]. Деякі обирали смерть. Упродовж існування імміграційної станції на Елліс Айленд декілька сотень людей саме тут покінчили життя самогубством. До речі, після перевірки лікарів, розпочиналася нове «катування» – вже запитаннями. Хто ви? Звідки? Чи маєте гроші? Скільки? Куди їдете? Навіщо? Хто за переконанням? Чи не анархіст? Не повія? Питань було безліч, і ніхто не знав, які відповіді мають бути вірними. Однак ніхто з емігрантів не сказав би, що їде в пошуках роботи. Усі вигадували: їду до брата, сестри, доньки, просто до друзів [16].

«Чому я маю боятися тепер пекельного вогню? – казала одна жінка. – Я пройшла його на Елліс-айленд» [16]. Тільки у 1914 р. кількість депортованих зі США склало 16 тис. 588 осіб або 2 % із загальної кількості. «Острів сліз», як іммігрантська станція, проіснував до 1954 р. Він став замалим і не комфортним. З ним було пов'язано багато неприємних спогадів. Були й інші причини [16].

Слід відзначити, що американський уряд, приймаючи доволі жорсткі еміграційні закони, в першу чергу, прагнув забезпечити стабільність у суспільстві та не допустити кризових тенденцій в індустріальній країні. У той же час, було прийнято ряд позитивних та доволі продуманих і раціональних заходів, що полегшували емігрантам процес переселення та допомагали зробити перші й найважчі кроки на новому континенті. До таких заходів слід віднести те, що еміграційна

служба наймала на роботу працівників, що самі недавно прибули із різних країн світу і володіли європейськими мовами, тому могли легко надати перші консультації новоприбулим, мовний бар'єр для яких був чи не основною проблемою в перші дні прибуття до США.

До інших позитивних аспектів також слід віднести заснування так званих «імміграційних домів», на кшталт тих, які були засновані корабельними компаніями у європейських портах. Засновувалися вони з метою надання притулку емігрантам, що не мали куди подітися в перші дні після прибуття за океан.

Ю. Бачинський відзначав факти заснування «імміграційних домів» такими обставинами: «Імміграційний уряд узгледнив потребу існування таких Домів і много іммігрантам, що не відповідають вимогам імміграційних законів, згледно з розпорядженням імміграційних комісарів, дає дозвіл вступати на територію З'єднаних Держав, коли ті Доми приймуть їх до себе на свою відповідальність. Кожна народність в З'єднаних Державах, старається заложити такий дім для своїх коннаціоналістів... Українського Еміграційного Дому нема, помимо 15-літніх заходів української еміграції заложити такий дім. По тількилітніх заходах, удалося їм ледве в 1909 р. заложити в Нью-Йорку українську філію австрійського товариства для охорони над емігрантами ім. сьв. Рафаїла» [2, с. 131].

Хороша ідея заснувати «імміграційні доми» для допомоги новоприбулим і малообізнаним із новими умовами життя людьми, перетворилися, у багатьох випадках, у місце зиску та знуцання над безпомічними. Потерпали українські емігранти від утисків та навіть фізичних знуцань, особливо у польських «імміграційних домах». Ю. Бачинський про цю проблему згадував так: «Просто гидь бере, коли слухати скарги і жалі іммігрантів на сей Дім, гидь тим більша, що визиск іммігрантів переводяться там з безприкладним цинізмом, під плащем католицької філянтропії, та й ще під покровом – святого» [2, с. 131] У цьому закладі українців схиляли до переходу в католицтво, працівники займалися здирництвом, вимагали неправомірні вигоди для пошуку роботи. Мало місце також і фізичне насилля. Зрештою, жорстокі умови, що існували тут, викликали незадоволення та скарги і серед власне польських емігрантів. Зібрана із цього приводу комісія, виявила зловживання та заборонила агентам закладу з'являтися на Елліс Айленд. Згодом, був заснований інший імміграційний дім для поляків. Слід зазначити, що випадки зловживань у подібних закладах були доволі частим явищем. Благодійність поступилася бізнесу та здирництву над знедоленими людьми.

Люди, що в незчисленному потоці емігрантів прибували до США, подолавши довгий виснажливий шлях, незабаром усвідомлювали, що в цій країні – країні багатих можливостей – треба працювати, не покладаючи рук. Спочатку більшість новоприбулих знаходила роботу на вугільних шахтах і металургійних заводах Пенсильванії, й цей регіон став осереддям перших українських іммігрантів. Інші влаштовувалися на заводах у Нью-Йорку, Нью-Джерсі, Коннектикуті, Огайо та Іллінойсі: «Попервах було важко: прибульці зіткнулися з чужою землею й незнайомою мовою, вони потрапили у вир міського життя, де їх оточувала усяка машинерія. Напередодні першої світової війни середній заробіток фабричного робітника чи шахтаря становив 1–2 долари за дев'яти-десятигодинний робочий день. Мешкали вони здебільшого у переповнених бараках чи мебльованих кімнатах. Прагнули повернутися додому, як тільки пощастить зібрати кілька сотень доларів, перші іммігранти жили вкрай убого, витрачаючи мізерні кошти на їжу, одяг та ін. Щоправда, багатьох притягала корчма. Українські іммігранти являли собою економічно самостійний та законопослушний прошарок населення: серед них значно меншою, ніж серед інших груп іммігрантів, була кількість людей, що потребували фінансової підтримки від держави (0,04 %), і правопорушників (0,02 %). У цей же час 4 % ірландських, 1,8 % німецьких та 1 % польських іммігрантів були карними злочинцями» [88].

Тимчасовий характер перебування перших українських іммігрантів у США безпосередньо відобразився на їх ставленні до американського суспільства: вони не вивчали англійської мови, мало контактували із американцями, нехтували американським громадянством. Мало хто цікавився американською політикою, їх життєві плани залишалися сфокусованими на поверненні додому. Та із зростанням масштабів імміграції й тут відбулися певні зміни. Дедалі більше новоприбулих вирішували залишитися у США. Зростала еміграція жінок-українок, хоча, наприклад, у 1905 р. вони складали лише 25–30 % від загальної кількості іммігрантів. Вони здебільшого працювали служницями, найчастіше – в українських та польських євреїв [2, с. 54]. З часом багато із них ставали швачками на фабриках. З утворенням у США українських сімей і з приїздом жінок і дітей до своїх чоловіків та батьків розпочався розквіт українських громад в імміграції.

Щоб обслуговувати їх, найбільш підприємливі із іммігрантів розпочинали власний бізнес як господарі мебльованих кімнат, бакалійних і м'ясних крамниць. Утім, найбільше прибутку давало корчмарство: корчмарі, зазвичай, були найбагатшими й найвпливовішими членами громад. Однак в цілому, українські іммігранти з усіх засобів заробітку віддавали перевагу фізичній праці. Це й не дивно – адже більшість із них не мала жодної фахової підготовки. Так, у рекордному за

масштабами імміграції 1905 р., коли до США прибули 14500 тис. українців, тільки 7 із них мали вищу освіту (в тому числі чотири – духовну), 200 були кваліфікованими робітниками чи ремісниками, а решту склали селяни та некваліфіковані робітники. З них лише одиниці зайнялися фермерством, що вимагало тривалих зусиль і значних капіталовкладень. Серед фермерів переважали штундисти, які у 1890-х рр. прибули із Наддніпрянської України й оселилися у Вірджинії та Північній Дакоті [91, р. 67].

Дуже важко встановити чисельність українців-іммігрантів, що мешкали у США напередодні Першої світової війни. На перешкоді стає той факт, що деякі з іммігрантів часто навідувалися на свою колишню батьківщину. Чимало українців були малограмотними й не мали виразної національної свідомості, а тому й фіксувалися американськими імміграційними службами як угорці чи австрійці – відповідно до того, звідки вони прибули. Деякі видавали себе за представників споріднених національних груп, наприклад, за словаків. А через те, що традиційною для західних українців була назва «русини», багатьох із них у США вважали росіянами. Як би там не було, більшість дослідників схильється до думки, що у 1914 р. чисельність українців у США досягла 250–300 тис. осіб. Майже половину із них становили закарпатці та лемки, що почали іммігрувати у 1880–1890-х рр.; друга половина складалася здебільшого із галичан, масовий виїзд котрих розпочався наприкінці XIX ст. Загалом, українці склали незначну частку майже 25 млн потоку іммігрантів, які прибули до США упродовж 1861–1914 рр. [91, р. 68].

Українці, які емігрували до Нового світу до 1914 р., переважно намагалися поліпшити своє соціально-економічне становище, у край важке на батьківщині. До цього вони йшли двома шляхами. Більшість прибулих у США, знаходили роботу на фабриках і шахтах у містах чи його околицях. Емігрантами, зазвичай, були неодружені парубки, які розраховували нагромадити достатньо грошей, аби повернутися у рідне село, придбати необхідну кількість землі і завести господарство. Однак згодом перспективи життя молоді у США ставали багатом привабливішими, ніж повернення додому. Коли ж емігрувати стали й жінки-українки, розпочалося швидке зростання українських громад у багатьох міських центрах північного сходу США [2, с. 54].

Власне, імміграція кінця XIX – початку XX ст. із західноукраїнських земель склала основу для формування українських етнічних груп у США й Канаді. Цьому процесові сприяло утворення однорідних поселень українських іммігрантів у американських штатах Нью-Йорк, Пенсильванія та Нью-Джерсі (тут сконцентрувалося близько 77 % усіх українців, які прибули до США) та канадських провінціях Альберта, Саскачеван, Манітоба, де поселялося 3/4 усіх переселенців з України [19, с. 35]. Такий характер розселення українців першої фази визначив можливість їх працевлаштування. Саме у названих штатах були зосереджені центри гірничодобувної, металургійної промисловості, будівництва, які потребували значну кількість робочих рук.

Список використаних джерел

1. Баран С. В світ за очі // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік. Джерсі Сіті: Свобода, 1952. С. 51–61.
2. Бачинський Ю. Українська еміграція. Т. 1. Українська еміграція у З'єднаних Державах Америки. Львів, 1914. 488 с.
3. Безпеченство в копальнях угля. Календар Українського Народного Союзу. Джерсі Сіті, 1918. 106 с.
4. Боряк Г. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол. Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. К., 1998. С. 105–130.
5. Ботушанський В.М. Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм // Буковинський журнал. 1999. Ч. 1-2.
6. Варварцев М.М. Агапій Гончаренко – піонер української еміграції в США // Український історичний журнал. 1969. № 6.
7. Видавництво часописи «Свобода» і друкарня Українського Народного Союзу. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1920. С. 27–31.
8. Варварцев М.М. Найдавніше джерело про заокеанську Україну та його автор // Українська діаспора. 1993. Ч. 3.
9. Винар Л. Дослідження української наукової діаспори: вибрані проблеми // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» Острог; Торонто; Нью Йорк, 2005. С. 21–30.
10. Вівчарик М., Патенко П., Жмихова В. Українці у близькому і далекому зарубіжжі // Українська нація: шлях до самовизначення. К., 2001.
11. Вівчарик М. Українці у світі: східна і західна діаспора // Український історичний журнал. К., 1993. № 11–12.
12. Віднянський С. Петрише П. Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці XIX – на початку XX ст. та її вплив на долю рідного краю // Українська діаспора. 1993. Ч. 4.
13. Відповідальність службовця за ушкодження при праці. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1914. С. 185–189.
14. Відшкодування за ушкодження робітників при праці. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1922. С. 174–187.
15. Воловина О. Українці в Сполучених Штатах: аналіз переписів 1880–1990 рр. // Українська діаспора. 1993. Ч. 4.
16. Ворон В. Першим українцем, який «відкрив» Америку, був волинянин // Віче. 1999.
17. Галич В. Розміщення української еміграції в Злучених Державах // Пропамятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. С. 451–457.
18. Галичин Д. В шістдесяті роковини // Українці у вільному світі. Пропамятна книга УН Союзу 1894–1954. Джерсі Сіті, 1954. 381 с.
19. Галичин Д. Моральна допомога поневоленій Україні // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік.

Джерсі Сіті: Свобода, 1952. С. 8–12. 20. Галичин Д. Запогогові організації в давнину і тепер. Початки запогогових організацій і їх цілі // Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. 178 с. 21. Геврик Т. 15-річний ювілей Українського музею в Нью-Йорку // Сучасність. 1992. № 4. 22. Геврик Т. Українські храми в Північній Америці // Пам'ятки України. 1990. № 4. 23. Геврик Т. Острів сліз: Національний музей імміграції // Пам'ятки України. 1994. № 3–6. 24. Герман Г. Конвенції У. Н. Союзу // Українці у вільному світі. Ювілейна книга УН. Союзу з нагоди 60-річчя. Нью Йорк, 1963. С. 37–39. 25. Герман Г. Український Народний Союз // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік. Джерсі Сіті: Свобода, 1952. С. 47–50. 26. Грищенко О. З історії української преси в США і Канаді // Українська діаспора. К., 1995. Ч. 7. 27. Данильченко М. Організація наших господарських сил в Америці // Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. С. 360–364. 28. Дашкевич Я. Українські збірки в Нью Йорку // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Л., 1999. Вип. 2: (1995–1997). С. 178–181. 29. Дашкевич Я. Українські збірки в Нью Йорку // Київська Старовина. 2001. № 2. С. 134–136. 30. Дві ковенції УН Союзу в Вашингтоні. Календар «Свободи» на рік 1956. Джерсі Сіті: Видання Українського Народного Союзу, 1956. С. 39–40. 31. Демидчук С. Слідами українських піонерів // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік. Джерсі Сіті: Свобода, 1952. С. 19–26. 32. Дещо про Український Народний Союз. Звідки беруться «Союзи» серед українських емігрантів в Америці // Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1922. С. 1–27. 33. Дмитрів Н. Короткий начерк історії розвою «Руського Народного Союзу» // Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1913. С. 86–232. 34. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1457. 28 арк. 35. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. № 2616. 19 арк. 36. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1477. 23 арк. 37. Драган А. Український Народний Союз. Від минувшини до сьогодення // Українці у вільному світі. Пропамятна книга УН Союзу 1894–1954. Джерсі Сіті, 1954. 381 с. 38. До Українського Народного Союзу в Америці // Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1914. С. 20–29. 39. Еміграційний закон Злучений Держав // Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1914. С. 184–185. 40. Енциклопедія українознавства: В 10 т. Париж-Нью-Йорк, 1955–1984. 41. Енциклопедія української діаспори. Сполучені Штати Америки / В. Маркусь, Д. Маркусь. Нью Йорк-Чикаго, 2012. 348 с. 42. Євтух В.Б., Камінський Є.Є., Ковальчук О.О., Трощинський В.П. Зберігаючи українську самобутність. Київ: ІНТЕЛ, 1992. 43. Євтух В. Українські етнічні групи в США і Канаді: соціально-економічний аспект. К., 1980. 44. Євтух В. Етнічний ренесанс: Історичні науки // Всесвіт. 1990. № 7. 45. Євтух В. Зберігаючи українську самобутність. К., 1990. 78 с. 46. Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область. К.: Гол. ред. УРЕ, 1971; Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1969 та ін. 47. З культурного життя наших емігрантів у Злуч. Державах. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1920. С. 36–42. 48. З часів руїни на еміграції. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1917. С. 64–69. 49. За море. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1913. С. 60–70 с. 50. Заставний Ф.Д. Українська діаспора. Львів: Світ, 1991. 51. Зарубіжні українці. Довідник / [С.Ю.Лазебник кер. авт. кол., Л.О.Лещенко, Ю.І.Макар та ін.]. К.: Вид. Україна, 1991. С. 53–59. 52. Західна Українська діаспора: Бібліографічний покажчик літератури. К., 1994. 53. Захарчук Д. Чужина / Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. 286 с. 54. Зубалій О. Д., Лановик Б. Д., Траф'як М. В. Історія української діаспори. К., 1998. 55. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2004. 496 с. 56. Камінський Є. Українці в США // Політика і час. 1991. № 12. 57. Кардаш П., Кот С. Українці у світі. Київ-Мельбурн, 1995. 423 с. 58. Каштанюк І. Послідна конвенція Українського Народного Союзу. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1920. С. 29–32. 59. Кедрин-Рудницький І. Діаспора і Батьківщина // Альманах українського Народного Союзу на 1991 рік. Джерсі Сіті-Нью-Йорк: Свобода, 1991. С. 69–73. 60. Кедрин-Рудницький І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі. Нью Йорк: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1976. 724 с. 61. Кедрин-Рудницький І. Мої шефи-редактори. Календар «Свободи» на рік 1956. Джерсі Сіті, 1956. С. 78–82. 62. Кедрин-Рудницький І. Нова українська еміграція в ЗДА // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік. Джерсі Сіті: Свобода, 1952. С. 75–81. 63. Кисілевська О. Що нам дала, а що може дати наша заморська еміграція // Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. С. 383–389. 64. Климчук М. Український Національний Музей в Чикаго – вчора, сьогодні, завтра. URL: <http://www.museum-ukraine.org.ua>. (дата звернення 01.02.2017). 65. Ковальчук О. Збереження і збагачення культурної спадщини у США (кінець XIX – початок 40-х рр. XX ст) // Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 66. Ковальчук О. Освітня діяльність українців Канади і США (кінець XIX ст. – початок 40-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.3. К., 1999. 67. Ковальчук О. Відродження української пам'яті // Українська діаспора. 1993. Ч. 3. 68. Ковальчук О.О. Освітня діяльність українців Канади і США (кінець XIX – початок 40-х рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36. статей. Вип. 3. К., 1999. 69. Кравченко О. Іван Волянський – перший український греко-католицький священник в Америці // Українська діаспора. 1994. Ч. 6. 70. Куропась С. Спогади з України й 60 років в Америці. Нью-Йорк-Париж-Чикаго, 1988. 575 с. 71. Лановик Б. Д., Траф'як М. В. та інші. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. Тернопіль, 1999. 512 с. 72. Лановик Б. Д., Траф'як М. В., Матейко Р. М., Матисякевич З. М.

Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури. Тернопіль, 2000. 410 с. 73. Лановик Б. Д., Матейко Р.М., Матисякевич З. М., Дацків І. Б., Совінська Н. В. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави. Тернопіль, 2001. 292 с. 74. Лебідь Ю. Ф. Роль преси в житті українців-іммігрантів Сполучених Штатів Америки // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. Т. XV. С. 496–499. 75. Левицький С. Українські трудові мігранти // Наше слово. № 20. 18 травня 2002. 76. Лемківські пісні про Америку. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 1920. 71 с. 77. Лепкий Б. В світ за очі. Календар Українського Народного Союзу на рік переступний. Джерсі Сіті, 193. С. 49–50. 78. Мишуга Л. Америка й Американізація // Пропам'ятна книга, видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. Джерсі Сіті. Нью Джерсі, 1936. 104 с. 79. Мишуга Л. В історичний момент // Календар-Альманах Українського Народного Союзу на 1952 рік. Джерсі Сіті: Свобода, 1952. С. 5–8. 80. Мишуга Л. За волю України (з доповіді про «Участь американських українців у визвольних змаганнях українського народу», виголошеній на IV Конгресі американських українців у Вашингтоні в 1949 р.) // Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу. Джерсі Сіті: Видання Українського Народного Союзу, 1954. С. 103–105. 81. Мишуга Л. Пропам'ятна книга, видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. Джерсі Сіті. Нью Джерсі, 1936. 752 с. 82. Мишуга Л. Матеріальний вклад іміграції в рідний край // Пропам'ятна книга видана з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. С. 449–452. 83. Мишуга Л. Український Народний Союз // Пропам'ятна книга з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу, 1936. Джерсі Сіті. Нью Джерсі. 193 с. 84. Мишуга Л. Ювілейні міркування // Українці у вільному світі. Пропам'ятна книга УН Союзу 1894–1954. Джерсі Сіті, 1954. 381 с. 85. Мудрий В. Нова українська еміграція // Українці у вільному світі. Ювілейна книга Ун. Союзу з нагоди 60-річчя. Нью Йорк, 1953. С. 119–120. 86. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції. 1919–1939. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 87. Настасівський М. Українська іміграція в Сполучених Державах. Нью-Йорк: Союз укр. робітничих організацій, 1934. 317 с. 88. Чернявський С.В. Американці українського походження: демографічна і соціально-економічна характеристика. За оцінками вчених США // Український історичний журнал. 1991. № 4. 89. Шлепаков А.М., Буркут І.Г., Васильєва Л.Д. та ін. Українці в зарубіжному світі. К.: Наук. думка, 1991. 90. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX– початок XX ст. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 91. Halich V. Ukrainians in the United States. Chicago: The University of Chicago Press, 1937. 147 p. 92. Kuropas M. The Ukrainians in America. Minneapolis, Lerner Publications Co. 1972. 327 p. 93. Kuropas Myron. Ukrainian Americans: Roots and Aspirations. 1884–1954. Toronto, 1991. 534 p.

References

1. Baran S. V svit za ochi [In the world of eyes]. Kalendar-Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1952 rik. Dzherisi Siti: Svoboda, 1952. S. 51–61. 2. Bachyns'kyu Yu. Ukrayins'ka emihratsiya. T. 1. Ukrayins'ka emihratsiya u Zjednanykh Derzhavakh Ameryky [Ukrainian emigration. T. 1. Ukrainian emigration in the United States]. L'viv, 1914. 488 s. 3. Bezpechenstvo v kopal'nyakh uhlya [Safety in coal mines]. Kalendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu. Dzherisi Siti, 1918. 106 s. 4. Boryak H. Zarubizhni arkhivy ta zarubizhna arkhivna ukrajinika [Foreign Archives and Foreign Archival Ukrainian Studies]. Arkhivoznavstvo: Pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv Ukrayiny / Redkol. Ya. S. Kalakura (hol. red.) ta in. K., 1998. S. 105–130. 5. Botushans'kyu V.M. Bukovyns'ka diaspora ta yiyi zvyazky z ridnym krayem [Bukovynian diaspora and its ties to the native land]. Bukovyns'kyu zhurnal. 1999. Ch. 1-2. 6. Varvartsev M.M. Ahapiy Honcharenko – pioner ukrajinis'koyi emihratsiyi v SShA [Agape Goncharenko – pioneer of Ukrainian emigration in the USA]. Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. 1969. # 6. 7. Vydavnytstvo chasopysy «Svoboda» i drukarnya Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu [Publishing of the magazine «Svoboda» and printing house of the Ukrainian People's Union]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1920. S. 27–31. 8. Varvartsev M.M. Naydavnishe dzherelo pro zaokeans'ku Ukrayinu ta yoho avtor [The most ancient source about overseas Ukraine and its author]. Ukrayins'ka diaspora. 1993. Ch. 3. 9. Vynar L. Doslidzhennya ukrajinis'koyi naukovoї diyaspori: vybrani problemy [Research of the Ukrainian Scientific Diaspora: Selected Problems]. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorychni nauky. Vyp. 5: Materialy Pershoї mizhnarodnoyi naukovoї konferentsiyi «Ukrayins'ka diaspora: problemy doslidzhennya» Ostroh; Toronto; N'yu York, 2005. S. 21–30. 10. Vivcharyk M., Patenko P., Zhmykhova V. Ukrayintsi u blyz'komu i dalekomu zarubizhzi [Ukrainians in the Near and Far Abroad]. Ukrayins'ka natsiya: shlyakh do samovyznachennya. K., 2001. 11. Vivcharyk M. Ukrayintsi u sviti: skhidna i zakhidna diaspora [Ukrainians in the World: Eastern and Western diaspora]. Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. K., 1993. # 11–12. 12. Vidnyans'kyu S. Petryshche P. Politychna diyal'nist' zakarpat-s'koyi emihratsiyi v SShA naprykintsi XIX – na pochatku XX st. ta yiyi vplyv na dolyu ridnoho krayu [Political activity of Transcarpathian emigration in the United States in the late nineteenth and early XX centuries. And its influence on the native land]. Ukrayins'ka diaspora. 1993. Ch. 4. 13. Vidpovidal'nist' sluzhbovtysya za ushkodzhennya pry pratsi [Responsibility of an employee for damage during work]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1914. S. 185–189. 14. Vidshkodovannye za ushkodzhennya robitnykiv pry pratsi [Compensation for damage to workers at work]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1922. S. 174–187. 15. Volovyna O. Ukrayintsi v Spoluchenykh Shtatakh: analiz perepysiv 1880–1990 rr. [Ukrainians in the United States: An Analysis of Censuses 1880–1990]. Ukrayins'ka diaspora. 1993. Ch. 4. 16. Voron V. Pershym ukrajinintsem, yakyy «vidkryv»

Ameryku, buv volynyanyn [The first Ukrainian to «discover» America was Volynian]. Viche. 1999. 17. Halych V. Rozmishchennya ukrayins'koyi emihratsiyi v Zluchenykh Derzhavakh [Location of Ukrainian emigration in the United States]. Propamyatna knyha vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. S. 451–457. 18. Halychyn D. V shistdesyati rokovyny [On the Sixtieth Birthday]. Ukrayintsi u vil'nomu sviti. Propamyatna knyha UN Soyuzu 1894–1954. Dzherisi Siti, 1954. 381 s. 19. Halychyn D. Moral'na dopomoha ponevolenyi Ukrayini [Moral Assistance to the Assassinated Ukraine]. Kalendar-Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1952 rik. Dzherisi Siti: Svoboda, 1952. S. 8–12. 20. Halychyn D. Zapomohovi orhanizatsiyi v davnynu i teper. Pochatky zapomohovykh orhanizatsiy i yikh tsili [Assisting organizations in antiquity and now. The beginnings of helping organizations and their purpose]. Propamyatna knyha vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. 178 s. 21. Hevryk T. 15-richnyy yuviley Ukrayins'koho muzeyu v N'yu-Yorku [15-year anniversary of the Ukrainian Museum in New York]. Suchasnist'. 1992. # 4. 22. Hevryk T. Ukrayins'ki khramy v Pivnichniy Amerytsi [Ukrainian temples in North America]. Pamyatky Ukrayiny. 1990. # 4. 23. Hevryk T. Ostriv sliz: Natsional'nyy muzey immihratsiyi [Island of tears: National Museum of Immigration]. Pamyatky Ukrayiny. 1994. # 3–6. 24. Herman H. Konventsiyi U. N. Soyuzu [Convention of the U.N. Union]. Ukrayintsi u vil'nomu sviti. Yuvileyna knyha UN. Soyuzu z nahody 60-richchya. N'yu York, 1963. S. 37–39. 25. Herman H. Ukrayins'kyy Narodnyy Soyuz [Ukrainian People's Union]. Kalendar-Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1952 rik. Dzherisi Siti: Svoboda, 1952. S. 47–50. 26. Hrytsenko O. Z istoriyi ukrayins'koyi presy v SShA i Kanadi [From the History of the Ukrainian Press in the US and Canada]. Ukrayins'ka diaspora. K., 1995. Ch. 7. 27. Danyl'chenko M. Orhanizatsiya nashykh hospodars'kykh syl v Amerytsi [Organization of our economic forces in America]. Propamyatna knyha vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. S. 360–364. 28. Dashkevych Ya. Ukrayins'ki zbirky v N'yu Yorku [Ukrainian Collections in New York]. Materialy zasidan' Istorychnoyi ta Arkheohrafichnoyi komisiiy NTSh v Ukrayini. L., 1999. Vyp. 2: (1995–1997). S. 178–181. 29. Dashkevych Ya. Ukrayins'ki zbirky v N'yu Yorku [Ukrainian collections in New York]. Kyyiv's'ka Starovyna. 2001. # 2. S. 134–136. 30. Dvi koventsiyi UN Soyuzu v Vashynhtoni [Two covenants of the United States Union in Washington]. Kalendar «Svobody» na rik 1956. Dzherisi Siti: Vydannya Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu, 1956. S. 39–40. 31. Demydchuk S. Slidamy ukrayins'kykh pioneriv [Following the Ukrainian Pioneers]. Kalendar-Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1952 rik. Dzherisi Siti: Svoboda, 1952. S. 19–26. 32. Desho pro Ukrayins'kyy Narodnyy Soyuz. Zvidky berut'sya «Soyuzu» sered ukrayies'kykh emihrantiv v Amerytsi [Something about the Ukrainian People's Union. Where do the "Unions" come from among Ukrainian emigrants in America?]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1922. S. 1–27. 33. Dmytriv N. Korotkyy nacherk istoriyi rozvoyu «Rus'koho Narodnoho Soyuzu» [A brief outline of the history of the development of the «Rusky People's Union»]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1913. S. 86–232. 34. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh obyednan' Ukrayiny (TsDAHO Ukrayiny). F. 1. Op. 24. Spr. 1457. 28 ark. 35. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 24. Spr. # 2616. 19 ark. 36. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 24. Spr. 1477. 23 ark. 37. Drahan A. Ukrayins'kyy Narodnyy Soyuz. Vid mynuvshyny do s'ohodennya [The Ukrainian People's Union. From the past to the present]. Ukrayintsi u vil'nomu sviti. Propamyatna knyha UN Soyuzu 1894–1954. Dzherisi Siti, 1954. 381 s. 38. Do Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu v Amerytsi [To the Ukrainian People's Union in America]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1914. S. 20–29. 39. Emihratsiynny zakon Zluchenny Derzhav [The Emigration Law of the United States]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1914. S. 184–185. 40. Entsyklopediya ukrayinoznavstva [Encyclopedia of Ukrainian Studies]: V 10 t. Paryzh-N'yu-York, 1955–1984. 41. Entsyklopediya ukrayins'koyi diaspory. Spolucheni Shtaty Ameryky [The Encyclopedia of the Ukrainian Diaspora. United States of America] / V. Markus', D. Markus'. N'yu York-Chykaho, 2012. 348 s. 42. Yevtukh V.B., Kamins'kyy Ye.Ye., Koval'chuk O.O., Troshchyn's'kyy V.P. Zberihayuchy ukrayins'ku samobutnist' [Keeping Ukrainian identity]. Kyyiv: INTEL, 1992. 43. Yevtukh V. Ukrayins'ki etnichni hrupy v SShA i Kanadi: sotsial'no-ekonomichnyy aspekt [Ukrainian ethnic groups in the USA and Canada: socio-economic aspect]. K., 1980. 44. Yevtukh V. Etnichnyy renesans: Istorychni nauky [Ethnic Renaissance: Historical Sciences]. Vsesvit. 1990. #7. 45. Yevtukh V. Zberihayuchy ukrayins'ku samobutnist' [Preserving Ukrainian Identity]. K., 1990. 78 s. 46. Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR: Ivano-Frankivs'ka oblast' [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR: Ivano-Frankivsk region]. K.: Hol. red. URE, 1971; Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR: Chernivets'ka oblast' [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR: Chernivtsi region]. – K.: Hol. red. URE, 1969. 47. Z kul'turnoho zhyttya nashykh emihrantiv u Zluch. Derzhavakh [From the cultural life of our emigrants in Zluch. states]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1920. S. 36–42. 48. Z chasiv ruyiny na emihratsiyi [Since the destruction of the emigration]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1917. S. 64–69. 49. Za more [Beyond the sea]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1913. S. 60–70 s. 50. Zastavnyy F.D. Ukrayins'ka diaspora [Ukrainian diaspora]. L'viv: Svit, 1991. 51. Zarubizhni ukrayintsi. Dovidnyk [Foreign Ukrainians. Directory] / [S.Yu.Lazebnyk ker. avt. kol., L.O.Leshchenko, Yu.I.Makar ta in.]. K.: Vyd. Ukrayina, 1991. S. 53–59. 52. Zakhidna Ukrayins'ka diaspora: Bibliohrafichnyy pokazhchyk literatury [Western Ukrainian Diaspora: Bibliographic Index of Literature]. K., 1994. 53. Zakharchuk D. Chuzhyna [Foreign country] / Propamyatna knyha vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. 286 s. 54. Zubaliy O. D., Lanovyy B. D., Trafyayk M. V. Istoriya ukrayins'koyi diaspory [The history of

the Ukrainian diaspora]. K., 1998. 55. Kalakura Ya. S. Ukrayins'ka istoriografija: Kurs leksiy [Ukrainian historiography: A course of lectures]. K.: Geneza, 2004. 496 s. 56. Kamins'kyy Ye. Ukrayintsi v SSHa [Ukrainians in the USA]. Polityka i chas. 1991. # 12. 57. Kardash P., Kot S. Ukrayintsi u sviti [Ukrainians in the World]. Kyiv-Mel'burn, 1995. 423 s. 58. Kashtanyuk I. Poslidna konventsija Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu [The successor convention of the Ukrainian People's Union]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1920. S. 29–32. 59. Kedryn-Rudnyts'kyy I. Diaspora i Bat'kivshchyna [Diaspora and the Motherland]. Al'manakh ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1991 rik. Dzherisi Siti-N'yu-York: Svoboda, 1991. S. 69–73. 60. Kedryn-Rudnyts'kyy I. Zhyt'tya – Podiyi – Lyudy. Spomyny i komentari [Life – Events – People. Reminiscences and comments]. N'yu York: Vydavnycha kooperatyva «Chervona Kalyna», 1976. 724 s. 61. Kedryn-Rudnyts'kyy I. Moya shefy-redaktory [My Editor-in-Chief]. Kalendar «Svobody» na rik 1956. Dzherisi Siti, 1956. S. 78–82. 62. Kedryn-Rudnyts'kyy I. Nova ukrayins'ka emihratsiya v ZDA [New Ukrainian emigration to the USA]. Kalendar-Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1952 rik. Dzherisi Siti: Svoboda, 1952. S. 75–81. 63. Kysilevs'ka O. Shcho nam dala, a shcho mozhe daty nasha zamors'ka emihratsiya [What gave us, and what our overseas emigration can give]. Propamyatna knyha vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. S. 383–389. 64. Klymchak M. Ukrayins'kyy Natsional'nyy Muzei v Chykago – vchera, s'ohodni, zavtra [The Ukrainian National Museum in Chicago – yesterday, today, tomorrow]. URL: <http://www.museum-ukraine.org.ua>. 65. Koval'chuk O. Zberezhennya i zbahachennya kul'turnoyi spadshchyny u SSHa (kinets' XIX – pochatok 40-kh rr. XX st) [Preservation and Enrichment of the Cultural Heritage in the USA (the end of the XIX – early 40's of the XX century)]. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu akademika NAN Ukrayiny profesora Valeriya Smoliya. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2010. 66. Koval'chuk O. Osvitnya diyal'nist' ukrayintsi v Kanady i SSHa (kinets' XIX st. – pochatok 40-kh rr. XX st.) [Educational activity of Ukrainians in Canada and the United States (end of the XIX century – early 40's of the XX century)]. Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka. Zbirnyk statey. Vyp.3. K., 1999. 67. Koval'chuk O. Vidrozhennya ukrayins'koyi pamyati [The Revival of Ukrainian Memory]. Ukrayins'ka diaspora. 1993. Ch. 3. 68. Koval'chuk O.O. Osvitnya diyal'nist' ukrayintsi v Kanady i SSHa (kinets' XIX – pochatok 40-kh rr. XX st. [Educational activity of Ukrainians in Canada and the United States (end of the XIX – early 40's of the XX century)]. Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka: Zb. statey. Vyp. 3. K., 1999. 69. Kravchenyuk O. Ivan Volyans'kyy – pershyi ukrayins'kyy hreko-katolyts'kyy svyashchenyk v Amerytsi [Ivan Volyansky is the first Ukrainian Greek Catholic priest in America]. Ukrayins'ka diaspora. 1994. Ch. 6. 70. Kuropas' S. Spohady z Ukrayiny y 60 rokiv v Amerytsi [Reminiscences from Ukraine and 60 years in America]. N'yu-York-Paryzh-Chykago, 1988. 575 s. 71. Lanovyk B. D., Trafyak M. V. Ukrayins'ka emihratsiya: vid mynuvshyny do s'ohodennya [Ukrainian emigration: from the past to the present]. Ternopil', 1999. 512 s. 72. Lanovyk B. D., Trafyak M. V., Mateyko R. M., Matysyakevych Z. M. Vnesok ukrayins'koyi emihratsiyi v rozvytok natsional'noyi ta svitovoyi kul'tury [The contribution of Ukrainian emigration to Development of national and world culture]. Ternopil', 2000. 410 s. 73. Lanovyk B. D., Mateyko R.M., Matysyakevych Z. M., Datskiv I. B., Sovins'ka N. V. Rol' ta mistse ukrayins'koyi diaspory v stanovlenni nezalezhnoyi Ukrayins'koyi derzhavy [The role and place of the Ukrainian diaspora in The formation of an independent Ukrainian state]. Ternopil', 2001. 292 s. 74. Lebid' Yu. F. Rol' presy v zhytti ukrayintsi-immihrantiv Spoluchenykh Shtativ Ameryky [The Role of the Press in the Life of Ukrainian Immigrants in the United States]. Zbirnyk naukovykh prats' Naukovo-doslidnoho instytutu ukrajinoznavstva. K.: Ukrayins'ke ahent-stvo informatsiyi ta druku «Rada», 2007. T XV. S. 496–499. 75. Levyts'kyy S. Ukrayins'ki trudovi mihranty [Ukrainian labor migrants]. Nashe slovo. # 20. 18 travnya 2002. 76. Lemkivs'ki pisni pro Ameryku [Lemko songs about America]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 1920. 71 s. 77. Lepkyy B. V svit za ochi [In the world behind eyes]. Kalyendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na rik perestupnyy. Dzherisi Siti, 193. S. 49–50. 78. Myshuha L. Ameryka y Amerykanizatsiya [America and Americanization]. Propamyatna knyha, vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi, 1936. 104 s. 79. Myshuha L. V istorychnyy moment [At the Historic Point]. Kalendar-Al'manakh Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu na 1952 rik. Dzherisi Siti: Svoboda, 1952. S. 5–8. 80. Myshuha L. Za volyu Ukrayiny (z dopovidi pro «Uchast' amerykans'kykh ukrayintsi v vyzvol'nykh zmahannyakh ukrayins'koho narodu», vyholosheny na IV Konhresi amerykans'kykh ukrayintsi v Vashynhtoni v 1949 r.) [For the freedom of Ukraine (from the report on «Participation of American Ukrainians in the liberation struggles of the Ukrainian people», proclaimed at the Fourth Congress of American Ukrainians in Washington in 1949)]. Ukrayintsi u Vil'nomu sviti. Yuvileyna knyha Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu. Dzherisi Siti: Vydannya Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu, 1954. S. 103–105. 81. Myshuha L. Propamyatna knyha, vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu [A memorable book, issued on the occasion of the fortieth anniversary of the Ukrainian People's Union]. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi, 1936. 752 s. 82. Myshuha L. Material'nyy vklad imihratsiyi v ridnyy kray [The material contribution of immigration to the native land]. Propamyatna knyha vydana z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. S. 449–452. 83. Myshuha L. Ukrayins'kyy Narodnyy Soyuz [Ukrainian People's Union]. Propamyatna knyha z nahody sorokalitn'oho yuvileyu Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu, 1936. Dzherisi Siti. N'yu Dzherisi. 193 s. 84. Myshuha L. Yuvileyni mirkuvannya [Anniversary considerations]. Ukrayintsi u vil'nomu sviti. Propamyatna knyha UN Soyuzu 1894–1954. Dzherisi Siti, 1954. 381 s. 85. Mudryy V. Nova ukrayins'ka emihratsiya [New Ukrainian emigration]. Ukrayintsi u vil'nomu sviti. Yuvileyna knyha Un. Soyuzu z nahody 60-richchya. N'yu York, 1953. S. 119–120. 86. Narizhnyy S. Ukrayins'ka emihratsiya: Kul'turna pratsya ukrayins'koyi emihratsiyi. 1919–1939 [Ukrainian emigration: Cultural Work of Ukrainian Emigration. 1919–1939].

К.: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 1999. 87. Nastasivs'kyu M. Ukrayins'ka immihratsiya v Spoluchenykh Derzhavakh [Ukrainian Immigration in the United States]. N'yu-York: Soyuz ukr. robitnychkykh orhanizatsiy, 1934. 317 s. 88. Chernyavs'kyu S.V. Amerykantsi ukrayins'koho pokhodzhennya: demohrafichna i sotsial'no-ekonomichna kharakterystyka. Za otsinkamy vchenykh SShA [Americans of Ukrainian descent: demographic and socio-economic characteristics. According to US scientists]. Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. 1991. # 4. 89. Shlepakov A.M., Burkut I.H., Vasylyeva L.D. ta in. Ukrayintsi v zarubizhnomu sviti [Ukrainians in the foreign world]. K.: Nauk. dumka, 1991. 90. Shlepakov A.M. Ukrayins'ka trudova emihratsiya v SShA i Kanadi (kinets' XIX – pochatok XX st. [Ukrainian labor emigration in the United States and Canada (end of the XIX – early XX centuries)]. K.: Vyd-vo AN URSS, 1960. 91. Halich V. Ukrainians in the United States. Chicago: The University of Chicago Press, 1937. 147 p. 92. Kuropas M. The Ukrainians in America. Minneapolis, Lerner Publications Co. 1972. 327 p. 93. Kuropas Myron. Ukrainian Americans: Roots and Aspirations. 1884–1954. Toronto, 1991. 534 p.

Галина Саранча

РАССЕЛЕНИЕ И ПЕРВИЧНАЯ АДАПТАЦИЯ УКРАИНСКИХ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ В США

В статье исследуются условия эмиграции украинцев в США во второй половине XIX – начале XX вв. Проливается свет на сложные обстоятельства въезда эмигрантов, а именно, прохождение карантинной зоны на Эллис Айленд, также проблемы, связанные с «иммиграционными домами». Большое внимание уделяется изучению первичных поселений украинских иммигрантов в этой стране.

Ключевые слова: эмиграция, иммиграция, карантинная зона, «иммиграционные дома», Эллис Айленд.

Halyna Sarancha

THE SETTLING AND PRIMARY ADAPTATION OF UKRAINIAN EMIGRANTS IN THE UNITED STATES

The article investigates the conditions of immigration into the United States in the second half of XIX – early XX century. Attention is focused on the problems of adaptation of Ukrainian immigrants overseas. Deals with the difficult circumstances of the entry of immigrants, including passing the quarantine zone to Ellis Island and the problems that were associated with the «immigrants houses». Much attention is focused on the study of primary settlement Ukrainian immigrants in this country.

Key words: emigration, immigration, quarantine zone, «the immigration houses», Ellis Island.

УДК 94 (323)

Володимир Грузін, Андрій Криськов

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920–1930-ТІ РР.)

Першою створеною у міжвоєнній Чехословаччині українською організацією націоналістичного спрямування стала «Група української національної молоді», основу якої становили колишні військовики Української Галицької армії. Створена у 1925 р. «Легія українських націоналістів» складалася з ветеранів армії Української Народної Республіки. Обидві організації підтримували зв'язок з Українською військовою організацією і у 1927 р. об'єдналися в «Союз організацій українських націоналістів». У січні 1929 р., після створення Організації Українських Націоналістів, у її керівництві з 9 осіб четверо (М. Сціборський, П. Кожевників, Д. Демчук та Л. Костарів) представляли українські організації націоналістичного спрямування з Чехословаччини. Організаційна мережа ОУН охопила усі основні центри української еміграції у Чехословаччині (Прага, Подєбради, Брно, Пршібрам). Наявність на території міжвоєнної Чехословаччини значної кількості українців-емігрантів та функціонування тут українських вишів стали сприятливими чинниками для поширення ідей націоналізму. Створені у першій половині 1920-х рр. організації націоналістичного спрямування еволюціонували до утворення єдиної Організації Українських Націоналістів. Об'єднання різних за ментальністю, походженням і статусом людей відбулося на основі спільності бачення майбутнього України та спільної позиції щодо орієнтації на власні сили у боротьбі за державність.

Ключові слова: еміграція, міжвоєнний період, націоналізм, українці, Чехословаччина.

З літа 1919 р. на території Чехословацької держави почали з'являтися перші українці, які змушені були покинути батьківщину через політичні переконання. Переважну більшість з них становили галичани, а з початку 1920-х рр. розпочався масовий наплив наддніпрянців, які втікали із таборів на території Польщі, шукаючи можливості отримати освіту. Фактично, саме у міжвоєнній Чехословаччині відбулася не декларативна, а реальна злука українців, різних за ментальністю та історичним досвідом, але об'єднаних єдиною ідеєю здобуття національної державності. Щось схоже спостерігаємо й тепер, коли громадяни України, такі різні за національністю, мовою спілкування, релігійними вподобаннями об'єднуються і збройно відстоюють право України бути державою.

Проблема зародження націоналістичного руху в середовищі української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині залишилася на узбіччі досліджень, які стосувалися вивчення українського націоналізму чи української еміграції, тому дане питання не дістало висвітлення у національній історіографії і є актуальним. Можна згадати у цьому контексті книгу, видану 1974 р. у Мюнхені фундацією ім. Є. Коновальця «Євген Коновалець та його доба» [1], де містяться спогади соратників Є. Коновальця, в чому числі і про розвиток націоналістичного руху серед українців у міжвоєнній Чехословаччині, а також сучасні дослідження, які побіжно, у тому чи іншому контексті торкаються даної теми [5; 11–12].

Метою статті є окреслення проблематики, яка потребує ґрунтовніших досліджень.

У липні 1920 р. у Празі відбулося останнє засідання стрілецької ради – політичного органу січово-стрілецької організації, на якому прийняте рішення приступити до організації боротьби в Україні в умовах ворожої окупації [2, с. 41–42]. Фактично на засіданні висунуто ідею створення окремої військової організації, яка діяла б у підпіллі, тобто прообразу майбутньої Української військової організації (далі – УВО). УВО являла собою таємну військову організацію із відповідною структурою командування. Вона таємно готувала демобілізованих ветеранів у Галичині та інтернованих солдатів у Чехословаччині до можливого антипольського повстання, а також проводила операції, скеровані на дестабілізацію польського окупаційного режиму. Організація, що, за приблизними даними, налічувала 2 тис. членів, мала зв'язки як із східноукраїнськими, так і з західноукраїнськими еміграційними урядами та отримувала фінансову допомогу від західноукраїнських політичних партій [3, с. 383–384]. Але в 1923 р., після вирішення долі Східної Галичини та рішення галицьких політичних партій вести легальну діяльність, становище УВО різко змінилося. Організація відмовилася змінити тактику збройних дій проти поляків, тим самим відштовхнувши від себе легально діючі партії, що відкидали тероризм.

На території Чехословаччини діяла експозитура (представництво) УВО. Вона вирішувала такі завдання: «1) здобувати і поширювати впливи УВО серед української еміграції в Чехо-Словаччині; 2) розшукувати і організовувати кандидатів в члени УВО; 3) організовувати вишкільні курси, тобто

готувати членів УВО до бойово підпільної боротьби на рідних землях; 4) легалізувати членів УВО, що нелегально перебували з Галичини, уможливити їм студії тощо; 5) утримувати важливі прикордонні пункти УВО в Цешині, Шлезьку і в Ужгороді» [4, с.334–335]. Таким чином, експозитура УВО відіграла значну роль в загальній діяльності організації. Крім рекрутування нових членів для УВО, вона займалась прикриттям переслідуваних у Західній Україні членів організації на території Чехословаччини.

У 1921 р. в таборах інтернованих військовослужбовців УГА в Йозефові та Ліберцях для протидії радянофільству створено «Групу української національної молоді» (далі – ГУНМ) [5, с. 23]. У зв'язку із ліквідацією таборів та переїздом більшості їх мешканців на навчання в українські та чеські вищі учбові заклади, до Праги сюди перемістився й центр групи. За короткий час були організовані її нові місцеві осередки у Брно і Пшібрамі, Німецькому Яблонному і Братиславі, а також за межами Чехословаччини – у Відні, Граці, Леобені, Берліні і Львові [6, с.364–365]. Діяльність ГУНМ мала суто ідеологічний характер. У Празі члени ГУНМ з метою легалізації своєї діяльності увійшли на правах секції до «Української академічної громади в ЧСР». У рамках цієї організації вони вели активну ідейно-політичну боротьбу з радянофілами. Їхні статті часто з'являлися в українських студентських часописах. Новий етап діяльності ГУНМ розпочався навесні 1924 р., коли у Празі відбувся з'їзд цієї організації, на якому прийнято ідеологічні основи, обрано виконавчий, як центральний керівний орган для всіх осередків ГУНМ, вирішено видавати власний друкований орган. У рішеннях цього з'їзду зазначено про необхідність об'єднання «в ЧСР всіх національно-державницьких угруповань», а також вказано про доцільність «утворити центр всіх емігрантських національно-державницьких угруповань в ЧСР» [7]. ГУНМ цілком відкидала програмно-політичні орієнтири екзильного уряду УНР й закордонних українських соціалістів, вважаючи, що ці політичні сили вже довели свою неспроможність, а тому їхні засади є помилковими. З квітня 1924 р. у Празі почав виходити власний друкований орган ГУНМ – «Національна думка». Група підтримувала контакти з експозитурою УВО в Чехословаччині.

Свою систему суспільних цінностей ГУНМ виклала у статті «Наша ідеологія», надрукованій у «Національній думці»: «Право на життя – це абсолютне право, нічим незміниме, яке не знає передавлення, яке мусить реалізуватися, а передумовою його реалізації є досягнення власної державності... І тому, що це боротьба о життя, не знає вона жадних обмежень, не знає жадних прав. Вона є законом для себе самої і джерелом всіх інших законів. Вона знає тільки право сильнішого, знає його волю. Пусті всі фрази про справедливість, пусті всі фрази про вселюдські ідеали!... Слабий гине!» [8].

У листопаді 1925 р. в Подєбрадах створена ідеологічно близька до ГУНМ організація, яка дістала назву «Легія Українських Націоналістів» (далі – ЛУН). ЛУН створена шляхом злиття в одну організацію «Українського національного об'єднання» (керівники М. Сціборський, Д. Демчук), «Союзу визволення України» (Ю. Коллард, Григорович) і «Союзу українських фашистів» (Л. Костарів, П. Кожевників). Невдовзі організація поширила свою діяльність на Прагу, Брно та інші місцевості Чехословаччини, де зосереджувалися українські емігранти, а також на українців у Берліні, Відні, Парижі і Люксембурзі [9, с. 380–386]. Були спроби створити свої осередки в Єгипті та Канаді, діяли представники ЛУН і у декількох містах Туреччини, Болгарії та Югославії, прагнучи встановити зв'язок із українськими емігрантами з Криму та Кубані [5, с.28].

Головний осередок ЛУН знаходився у Подєбрадах, де членство організації склали переважно колишні вояки армії УНР, що навчалися у той час в Українській господарській академії. На відміну від ГУНМ, кадрову основу ЛУН становили наддніпрянці – М. Сціборський, Д. Демчук, Є. Маланюк, Л. Костарів, П. Кожевників та інші. Разом з тим вже на початку існування ЛУН, до неї належало декілька галичан Я. Герасимович, В. Виноградник, Р. Мінів, П. Вигнанський та М. Селешко [5, с. 29]. Пізніше кількість галичан в ЛУН зросла за рахунок нових студентів із західноукраїнських земель. Характерно, що спільність поглядів стала об'єднуючим чинником для галичан та наддніпрянців.

Проте ЛУН не оминули внутрішні суперечності. Причиною їх було те, що організацію творили три названі групи, які принесли із собою дві основні ідейно-політичні течії. «Ці течії репрезентували, – писав один з фундаторів ЛУН Ю. Артюшенко, – дві різні відмінні по своїй ментальності групи вояків – членів ЛУН. До чисельно більшої з цих двох груп належали переважно ті військовики, що були пройняті романтикою українського історичного минулого і вже на початку 1917 р. спонтанно включилися в українську національну революцію. Ця група за джерело свого світогляду вважала традиції двох державницьких періодів, себто традиції давньої Козацької Держави і традиції державницького періоду Української Народньої Республіки, на яких і старалися оперти свої ідеологічні засади. До другої, менш чисельної групи, належало переважно те вояцтво, що включилося в державно-збройні визвольні змагання вже в пізніші часи під впливом недавньої дійсності. Це вояцтво включилося в Українську Армію з трохи інакшим психологічним наставленням і соціальними поглядами, що їх потім поступово змінювало... Стоячи осторонь від

козацької романтики, це вояцтво шукало спочатку обґрунтування своєї української націоналістичної ідеології в різних нових європейських рухах» [9, с.383–384].

Представники цієї другої течії об'єднувалися навколо «Союзу українських фашистів» на чолі із Л. Костаревим та П. Кожевніковим. Після створення ЛУН вони прагнули дотримуватися своєї політичної лінії, орієнтованої на наслідування фашизму. Ідеологічна боротьба всередині ЛУН закінчилася, зрештою, перемогою прихильників орієнтації на власний варіант націоналізму, який би враховував українську специфіку. ЛУН мала власний друкований орган – журнал «Державна нація». ЛУН належить особливе місце в розвитку українського націоналізму. Це була організація, що не лише першою вжила у назві термін «націоналісти», але й одна із перших спробувала сформулювати у своєму програмному документі «Політична платформа Легії українських націоналістів» політичну програму українського «інтегрального націоналізму». Вона складалася із 13 пунктів. У першому пункті подавалося визначення ЛУН як політичної організації, «що інтереси цілої нації та власної держави ставить понад інтереси будь-якої окремої класи або політичної партії» [10, арк. 1]. Другий пункт «Платформи» окреслював основні завдання організації, зокрема, «а) повне визволення Українського Народу з-під чужинецького поневолення шляхом консолідованої боротьби всіх національно-державних сил з окупантами українських земель; б) створення Суверенної Соборної Української Держави в її етнографічних і державних межах; в) охорону національно-державної незалежності» [10, арк. 1].

Наступні одинадцять пунктів політичної програми ЛУН стосувалися способів ведення визвольної боротьби, форми «єдиного та реально можливого» державного ладу й верховної влади у майбутній самостійній Україні, а також проблем соціально-економічного та духовного розвитку української нації в її майбутній незалежній державі. Стверджуючи, що «в інтересах нації, для досягнення умов, в яких можлива була б праця по відродженню України та відбудуванню власної держави», неможливим є дотримання «демократичних способів у визвольній боротьбі», організація зазначала, що необхідною є диктатура «Української Нації через об'єднані групи організованих націоналістів-патріотів, що посідають державно-творчі тенденції» [10, арк.1]. Такий висновок базувався на постулаті, що визвольна боротьба і саме існування держави можуть спиратися лише на реальну силу, яка була в змозі подолати негативні наслідки революції та окупації українських земель чужинцями.

Платформа ЛУН зафіксувала дві суттєві риси майбутнього українського «інтегрального націоналізму», які визначали діяльність націоналістичного середовища упродовж всього міжвоєнного періоду: це бажання виступати від імені всіх класів і соціальних груп України та спрямування на тоталітарно-диктаторські методи здобуття держави й управління нею, хоча б на перших порах.

Переломним у розвитку організованого націоналістичного руху став 1927 р. У червні-липні 1927 р. шляхом об'єднання ГУНМ і ЛУН в Чехословаччині створено Союз організацій українських націоналістів (далі – СОУН) на чолі зі М. Сціборським. Згідно зі статутом, основними завданнями СОУН були: «1). Пропагувати ідею українського націоналізму; 2). Вести боротьбу за повернення суверенності Україні; 3). Протистояти всім відцентровим силам і поширювати ідею соборності українських земель; 4). Діяти в напрямку створення єдиного визвольного фронту і одного спільного політичного визвольного центру» [9, с. 386–387]. Союз розглядав себе як перехідне формування. Своє головне призначення він вбачав у підготовці конференції, яка мала б вирішити такі завдання: виробити позицію до тодішніх партій; остаточно сформулювати націоналістичну ідеологію й визначити шляхи української національної політики; створити нову націоналістичну організацію, котра об'єднувала б усі схожі елементи як в Україні, так і в еміграції на основі єдиної організаційної схеми [11, с. 199].

У 1926–1927 рр. відбулося декілька зустрічей Є. Коновальця зі М. Сціборським і О. Бойдуником, велася активна підготовча робота для скликання представницької конференції, яка мала б організаційно оформити український націоналістичний рух. 3–7 листопада 1927 р. у Берліні відбулася I-ша конференція українських націоналістів. На ній вирішено «... створити єдину організацію українських націоналістів. До її створення, рахуючись з потребою часу, що вимагає опанування стихійного руху та координації різних організаційних його проявів, покликати до життя й чину Провід Українських Націоналістів». Таке рішення пояснюється тим, що делегати конференції мали різні погляди на процес об'єднання. Проти прихильників створення єдиної Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) (ця назва вже була сформульована тоді), виступили ті, хто бачив організацію, яка складалася б із двох частин: легальної партії, що розробляла б ідеологію та вела політичну боротьбу та підпільної УВО [12, с. 69]. Ця ідея відобразила розуміння розмежування військової боротьби і боротьби політичної. Тому питання створення єдиної організації залишилося відкритим. Найважливішим наслідком роботи I-а конференції стало утворення Проводу українських націоналістів (далі – ПУН). До нього увійшли: Є. Коновалець

(голова), М. Сціборський, Д. Андрієвський, В. Мартинець [6, с. 369]. Цей провід був тимчасовий, головним завданням його була підготовка конгресу українських націоналістів, що мав конституювати ОУН.

З цією метою 8–9 квітня 1928 р. у Празі проведена II-а конференція українських націоналістів. На основі рішень цієї конференції ПУН постановив, щоб усі націоналістичні організації, що діяли на західноукраїнських землях і в еміграції, рішуче відмежувалися від легальних українських партій й заборонили своїм членам до них належати. Також зазначалося, що до скликання конгресу організаційно-автономний статус окремих націоналістичних груп зберігався, але їх представником для зовнішніх стосунків ставав ПУН [13, с. 106–107].

У січні 1929 р. представники УВО та інших націоналістичних організацій зустрілися у Відні, де упродовж 27 січня–3 лютого поточного року в напівлегальній обстановці був проведений I-ий конгрес українських націоналістів. Внаслідок тижневої роботи утворено єдину ОУН. На I-ому конгресі українських націоналістів обрано новий провід. До його складу увійшли 9 осіб: Є. Коновалець, М. Сціборський, Д. Андрієвський, В. Мартинець, П. Кожевників, Н.Н. (із радянської України), Ю. Вассиян, Д. Демчук і Л. Костарів [14, с. 665].

Перші відділи ОУН у Чехословаччині засновано в еміграції у лютому-березні 1929 р. на основі місцевих осередків ЛУН та ГУНМ. З часом організаційна мережа ОУН в еміграції охопила майже усі основні скупчення української імміграції у Чехословаччині (Прага, Подебради, Брно, Пшібрам та ін.), Франції, Бельгії, Німеччині, Австрії, Люксембурзі, Італії та деяких інших європейських країн. Усього ОУН мала близько 35 відділів у Європі, а також підпорядковані їй організації в Аргентині, Бразилії, Канаді, Маньчжурії та США. Сумарна кількість членів ОУН у Європі вже на середину літа 1931 р. становила близько 900 осіб [11, с. 209].

У Чехословаччині під впливом ОУН перебували такі організації: 1) Центральний союз українського студентства, більшість членів якого одночасно були членами ОУН; 2) Союз українських емігрантських організацій в ЧСР, який складався з п'яти українських емігрантських організацій; 3) Союз українських пластунів-емігрантів, який очолював член ОУН І. Чмола; 4) Українсько-литовське студентське товариство. Через цю організацію ОУН мала стосунки з посольством Литви у Празі; 5) Український «Сокіл» та 6) Українська студентська спілка «Зарево», головною метою якого було ведення пропаганди через літературу і мистецтво [15, с. 190–191].

Незважаючи на значну кількість різних організацій, найбільший вплив на українців у Чехословаччині мали націоналістичні ідеї, що їх пропагувала ОУН. Хоча упродовж 1931–1939 рр. відбулося багато репресій проти її членів, організація швидко поширила свій вплив на різні верстви українського середовища у Чехословаччині. Характерними з цього погляду є резолюції XI з'їзду Центрального союзу українського студентства організації, що об'єднувала переважну більшість українського студентства в Європі. У одній із них зазначалося: «XI з'їзд ЦеСУСа віддає свій поклін тіни Вождя Української Нації, полк. Є. Коновальця, що був забитий большевицькою Москвою підступно 23.V.1938 р. в Роттердамі. Свому трагічно згинувшому Вождеві, який ціле своє життя присвятив служенню Нації, та який привернув Українській Нації віру в себе та вказав шлях до здобуття своєї незалежності XI з'їзд ЦеСУСа прирікає святочно цим шляхом іти, аж до зреалізування того, чим горіла ціла душа Великого Покійника, – до створення Самостійної Соборної Української Держави» [16]. ОУН стала найголовнішою політичною силою в українському середовищі у Чехословаччині 1930-х рр.

Список використаних джерел

1. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Фудация ім. Євгена Коновальця, 1974. 1019 с.
2. Євген Коновалець. Біографічний нарис. Івано-Франківськ: Облвидав: «Галичина», 1991. 57 с.
3. Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
4. Мельникович О. До історії УВО у Чехо-Словаччині // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С.328–340.
5. Книш З. Становлення ОУН. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. 128 с.
6. Бойдуник О. Як дійшло до створення ОУН // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С.359–379.
7. Національна думка. 1924. Ч.1.
8. Національна думка. 1924. Ч.3.
9. Артющенко Ю. Легія Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С.380–394.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф.4465. Оп.1. Спр.21.
11. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: «Інтел», 1994. 260 с.
12. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич: «Відродження», 1994. 192 с.
13. Бойків О. Моя співпраця з Полковником // Життя і смерть полковника Євгена Коновальця. Львів: «Червона калина», 1993. 326 с.
14. Онацький Є. Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С.665–700.
15. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinske emigraci v meživalečnem Československu // Slovanský přehled. 1993. № 1.
16. Пробоем. 1939. Ч.8.

References

1. Evhen Konovalets ta joho doba [Evhen Konovalets and His Epoch], Munich, Evhen Konovalets Foundation, 1974, 1019 p.
2. Evhen Konovalets. Biohrafichnyj narys [Evhen Konovalets. Biography Essay], Ivano-Frankivs'k, oblvydav

«Halychyna», 1991, 57 p. 3. Subtelny O. Ukraïna: Istorija [Ukraine: History], Kyiv, «Lybid», 1991, 512 p. 4. Melnykovich O. Do istoriji UVO u Chekhoslovachchyni [History of UMO in Czechoslovakia] in Evhen Konoval's ta joho doba [Evhen Konoval's and His Epoch], Munich, 1974, pp. 328–340. 5. Knysh Z. Stanovlennia OUN [Becoming OUN], Kyiv, O.Teliha Publ., 1994, 128 p. 6. Bojdunyk O. Jak dijslo do stvorennia OUN [How It Came To Creating OUN] in Evhen Konoval's ta joho doba [Evhen Konoval's and His Epoch], Munich, 1974, pp. 359–379. 7. Natsional'na dumka [National Opinion], 1924, № 1. 8. Natsional'na dumka [National Opinion], 1924, № 3. 9. Artiushenko Yu. Lehia Ukraïns'kykh Natsionalistiv [Legion of Ukrainian Nationalists] in Evhen Konoval's ta joho doba [Evhen Konoval's and His Epoch], Munich, 1974, pp. 380–394. 10. Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukraïny [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine], fund 4465, description 1, case 21. 11. Troshchyn's'kyj V. Mizhvoïenna ukraïns'ka emihratsiia v Evropi jak istorychne i sotsial'no-politychne javyshche [Interwar Ukrainian Emigration in Europe as a Historical and Socio-Political Phenomenon], Kyiv, «Intel», 1994, 260 p. 12. Bahan O. Natsionalizm i natsionalistychnyj rukh [Nationalism and Nationalist Movement], Drohobych, «Vidrodzhennia», 1994, 192 p. 13. Bojkiv O. Moja spivpratsia z Polkovnykom [My Cooperation with Colonel] in Zhyttia i smert' polkovnyka Evhena Konoval'tsa [Life and Death of Colonel Evhen Konoval's], L'viv, «Chervona kalyna», 1993, pp. 102–115. 14. Onats'kyj E. Konoval's i PUN pered problemoju rozbudovy OUN v Ukraïni [Konoval's and PUN in Front of the Problem of Building OUN in Ukraine] in Evhen Konoval's ta joho doba [Evhen Konoval's and His Epoch], Munich, 1974, pp. 665–700. 15. Tejchmanova S. Dokument o ukraïnske emigraci v mezhvalečnem Československu [The Document About Ukrainian Emigration in the Interwar Czechoslovakia] in Slovanský přehled [Slavic Review], 1993, № 1. 16. Probojiem [Attack], 1939, № 8.

Владимир Грузин, Андрей Крыськов

ЗАРОЖДЕНИЕ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ЧЕХОСЛОВАКИИ (1920–1930-Е ГГ.)

Первой созданной в Чехословакии периода между мировыми войнами украинской организацией националистического направления стала «Группа украинской национальной молодежи», основу которой составляли бывшие военнослужащие Украинской Галицкой армии. Созданная в 1925 г. «Легия украинских националистов» состояла из ветеранов армии Украинской Народной Республики. Обе организации поддерживали связь с Украинской военной организацией и в 1927 г. объединились в «Союз организаций украинских националистов». В январе 1929 г., после создания Организации Украинских Националистов, в её руководстве из 9 человек четверо (М. Сциборский, П. Кожевников, Д. Демчук та Л. Костарив) представляли украинские организации националистического толка из Чехословакии. Организационная сеть ОУН охватила все основные центры украинской эмиграции в Чехословакии (Прага, Подебрады, Брно, Пришибрам). Наличие на территории межвоенной Чехословакии большого количества украинцев-эмигрантов и функционирование здесь украинских вузов стали благоприятными факторами для распространения идей национализма. Созданные в первой половине 1920-х г. организации националистической направленности эволюционировали к созданию единой Организации Украинских Националистов. Объединение разных за менталитетом, происхождением и статусом людей произошло на основе общности видения будущего Украины и общей позиции касательно ориентации на собственные силы в борьбе за государственность.

Ключевые слова: эмиграция, межвоенный период, национализм, украинцы, Чехословакия.

Volodymyr Hruzyn, Andriy Kryskov

THE BIRTH OF UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT IN CZECHOSLOVAKIA (1920–1930-IES)

The problem of evolution Ukrainian nationalist movement among Ukrainian emigration in Czechoslovakia in the interwar period needs further investigation. Most of immigrants were veterans of Ukrainian military units. Nationalism as a political doctrine started spreading in the middle of the 1920s. This direction of Ukrainian politics was represented such organizations as «Group of Ukrainian national youths» and «Legion of Ukrainian Nationalists». They united in summer 1927. When Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) was created these organizations have become its members and their leaders led OUN. In the late 1930s, nationalism was the dominant political force among Ukrainian emigration in Czechoslovakia.

Key words: emigration, interwars period, nationalism, Ukrainians, Czechoslovakia.

УДК 94:316.626–027.522(=161.2-054.73)(430.1)«1945/...»

Олена Подобєд

ЧУТКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В СЕРЕДОВИЩІ ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ ПОВОЄННОЇ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ

Аналізується чутка як інструмент формування колективної пам'яті в середовищі українських переміщених осіб повоєнної Німеччини. Встановлено, що у середовищі переміщених українців циркулювали спонтанні та сфабриковані чутки. Визначено, що переважну більшість чуток розповсюджували радянські спецслужби. Вони ставили за мету переконати переміщених українців не реемігрувати до країн Європи, Америки та Австралії, а повертатися до СРСР. Радянським громадянам спецслужби навіювали думку, що ті переміщені особи, які не захотіли повернутися на Батьківщину, є «зрадниками». Значна частина чуток поширювалася спецслужбами з метою недопущення консолідації політичних сил української еміграції. Окрім того, породжували поширення чуток і відсутність достатньої офіційної інформації з питань, які цікавили переміщених українців. Встановлено, що спонтанні та сфабриковані чутки можна вважати дієвим інструментом, що впливав на формування та корегування колективної пам'яті українців.

Ключові слова: чутка, переміщені особи, Західна Німеччина, радянські спецслужби, повоєнний період.

«Чи знаєте ви, що...», «Ви чули, що ходять чутки про те, що...». Із такими формулюваннями з уст в уста ширилися чутки серед переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. Яким був їхній зміст, хто та з якою метою їх поширював? Який вплив мали чутки на формування колективної пам'яті українців? Подібні питання ще не були у полі зору дослідників, що й зумовлює актуалізацію розвідки. Автор ставить за мету проаналізувати різновиди чуток, які циркулювали в середовищі переміщених українців повоєнної Німеччини, визначити їхню роль у формуванні колективної пам'яті українців. Під час написання роботи автор використовував теоретичні напрацювання О. Бойка, А. Назаретяна, Ю. Шерковина та ін. Джерельну основу дослідження становлять матеріали архівів, підручники вищої школи КДБ та спогади учасників події.

Чутка – специфічний спосіб інтерпретації інформації, зумовлений дефіцитом поінформованості, невизначеністю ситуації, поширенням настроїв тривоги та страху в суспільстві, якому притаманні деформованість, узагальненість, актуальність змісту, простота, доступність, емоційність, неофіційність форми подачі; циркуляція/самопоширення/актуалізація у процесі розповсюдження в усній формі через канали міжособистісної комунікації [1, с. 3].

Серед джерел чуток слід назвати засоби масової інформації, друковану продукцію, виступи офіційних осіб та міжособистісну комунікацію. Водночас згадані джерела можуть відображати вже існуючі чутки і таким чином продовжувати їм життя. Феномен чуток, що передається з уст в уста психологи пояснюють відсутністю інформації з тих питань, які цікавлять людей і є для них важливими. Чутка може бути спеціально запущена там і тоді, де і коли для цього виникають необхідні умови – інформаційний вакуум. Окрім того, чутка може прижитися лише у тому суспільстві, в якому є незадоволений інтерес до певної теми [2]. І тут не важливо наскільки достовірною буде інформація, що її приготували для ретрансляції.

Чому люди активно долучаються до поширення чуток? По-перше, чутки полегшують міжособистісну комунікацію, надаючи їй нового імпульсу, приводу для початку розмови. По-друге, передавання особою в усній формі «неофіційних відомостей» підкреслює її соціально-психологічний статус, престижну близькість до джерела інформації і таким чином дає їй можливість самоствердитися. Відповідно протидією розповсюдження чуток є своєчасне заповнення інформаційного вакууму достовірною інформацією, а також заохочення громади брати участь в суспільно-корисній праці, що емоційно наповнюватиме їхнє життя й убезпечуватиме від безглузкого базікання [3, с. 9].

Існує декілька класифікацій чуток. Так, за походженням чутки можуть бути спонтанні, тобто ті, що не створюються спеціально, а є лише результатом ситуації та її інтерпретації; сфабриковані, тобто створені спеціально, оскільки в їх основі лежить формування штучного інтересу. У свою чергу за ступенем достовірності інформації виділяють чутки цілковито недостовірні, не достовірні із елементами правдоподібності, правдоподібні чутки та достовірні чутки із елементами неправдоподібності. За рівнем циркуляції чутки можуть бути локальні, регіональні, національні та міжнародні. За емоційною характеристикою виокремлюють чутки-бажання та чутки-страховища, а також агресивні. Остання класифікація – за ступенем впливу на психіку: ті, що

активізують громадську думку певних груп людей, а також ті, що викликають антигромадську поведінку деякої частини певних соціальних груп [1, с. 3–4].

На думку, сучасного історика О. Бойка, «чутка – майже ідеальний маніпулятивний інструмент, здатний суттєво впливати на процес формування колективної пам'яті» [1, с. 7]. Чому ж чутка є одним із потужних засобів формування колективної пам'яті? Саме чутка, на думку вченого, за певних обставин може дати поштовх виникненню та утвердженню у суспільній свідомості віртуальних образів подій, осіб, явищ. Вони можуть відповідати, або частково відповідати, або й взагалі не відповідати істині. У цьому контексті чутка здатна перетворитися на зародок/основу/підставу формування у колективній пам'яті міфів і стереотипів [1, с. 8]. Окрім того, чутка може впливати не лише на формування/деформування колективної пам'яті, а й на її корекцію.

Радянські дослідники-психологи Аюп Назаретян та Юрій Шерковін стверджували, що у 1920-х рр. вороги СРСР успішно використовували чутки з метою дискредитації держави [2]. Однак незабаром СРСР взяла на озброєння феномен чуток і використовувала його у боротьбі зі своїми ідеологічними ворогами.

Розглянемо чутки, як спонтанні, так і сфабриковані, що циркулювали у середовищі переміщених українців Західної Німеччини у непрості повоєнні роки. По-перше, радянські спецслужби поширювали серед переміщених українців чутки про те, що країни Європи, Америки та Австралії, до яких агітували реемігрувати таборян «агенти буржуазії» [4, арк. 24], зустрінуть їх непривітно. Як контраргумент навіювали думку, що краще повертатися на Батьківщину, де для них будуть створені усі умови для повноцінного життя – можливість здобути освіту й роботу та навіть обійняти керівну посаду чи зробити політичну кар'єру. До слова, з не меншим ентузіазмом спецслужби агітували повертатися на «родину» переміщених росіян, білорусів, естонців, латвійців і литовців.

З метою проведення серед емігрантів пропагандистських дій та поширення чуток радянські спецслужби використовували власних співробітників, знакових постатей СРСР, а також вербували переміщених осіб. Так, Рада Міністрів СРСР 11 жовтня 1947 р. прийняла постанову про відрядження у західні окупаційні зони Німеччини й Австрії делегацій громадсько-політичних діячів Української, Білоруської, Естонської, Латвійської та Литовської РСР терміном на чотири місяці для роботи у таборах переміщених осіб [4, арк. 4]. Перед ними ставилася мета прискорити процес репатріації вказаних народів до СРСР. Планомірно навіювалася думка про те, що «усі радянські громадяни, що повернулися на Батьківщину, оточені піклуванням нашого (радянського. – П. О.) уряду. Вони користуються всіма правами, що їх надає Сталінська Конституція» [4, арк. 4]. Сучасник подій Федір Пігідо-Правобережний вірно зауважив, що чимало людей по той бік «залізного муру» «милуються «промінням Сталінської конституції» й не знають «про справжній стан речей у совітському «соціалістичному раю» [5, с. 13]. Про чималу кількість чуток щодо репатріації переміщених українців до СРСР писав у спогадах сучасник подій Дмитро Нитченко, наголошуючи на поширенні значної кількості неправдивої інформації [6, с. 341].

Автори низки праць, виданих вищою школою КДБ при Раді Міністрів СРСР, переконували, що найкращі результати у роботі із переміщеними особами дають завербовані емігранти [7, с. 11; 8]. Це пояснювалося тим, що зазвичай, табори переміщених осіб або табори Ді-Пі (з англ. Displaced Persons, скорочено: D. P., а в трансліті: Ді-Пі) насторожено ставилися до новоприбулих із СРСР агітаторів, не довіряли їм. Водночас «свої» не викликали підозри.

Описувана радянськими агентами-пропагандистами картина щасливого життя репатрійованих до СРСР українців приємно вражала. Однак цілковито не співпадала із чутками, які почали масово ширитися серед переміщених українців про долю перших примусово повернутих до радянської України. Як відомо, спочатку вони потрапляли до перевірконо-фільтраційних таборів, що розташовувалися головним чином у європейській частині СРСР. Дослідник Михайло Куницький зазначає, що тривалість перевірки репатрійованих складала від декількох місяців – до кількох років [9, с. 163]. Вона супроводжувалася низкою допитів, при чому на перший із них могли викликати через півроку. Такі табори, зазвичай, розташовувалися в районах великих промислових міст, вугільних шахт і будівництва [9, с. 165]. Відповідно усіх таборян використовували на виробництві, вони отримували заробітну плату, переважно більшість якої тут же віддавали за харчування. Умови проживання були незрівнянно гіршими, ніж у таборах переміщених осіб Західної Німеччини. Однак цій категорії осіб пощастило значно більше, ніж засудженим на 20 років перебування у концентраційних таборах. Частина з примусово репатрійованих до СРСР українців була розстріляна як «вороги народу».

По-друге, радянські спецслужби з метою створити привабливий образ наддержави поширювали серед переміщених українців чутки про високий рівень економічного розвитку СРСР. При цьому особливий акцент робився на «проробці» саме емігрантів із західноукраїнських земель [4, арк. 12], які перебували під ідеологічним впливом ОУН. Навіювалася думка про те, що сільське господарство УРСР відбудовується швидкими темпами, отримано від братніх радянських народів

допомогу у вигляді техніки та худоби, а західноукраїнські селяни, що повернулися «на рідину» отримали відібрану у польських поміщиків землю, а також хати та довготермінові кредити [4, арк. 9, 14]. У такий спосіб створювалося, за визначенням полковників КДБ І. Хамазюка та А. Комлева, «правильне уявлення про радянську дійсність» [7, с. 10]. Заохочення повернення переміщених українців на Батьківщину мало, окрім іншого, економічний підтекст: після завершення Другої світової війни, згідно із даними історика Олександри Веселової, 28 тис. сіл лежало в руїнах, а у сільському господарстві залишилося зовсім мало фізично здатних до праці людей [10, с. 353].

На частину переміщених українців подібна інформація справляла позитивне враження. Особливо сприятливо чутки про економічне благополуччя СРСР сприймалися на тлі економічної кризи повоєнної Німеччини з картковою системою розподілу продуктів, інфляцією, чорним ринком і безробіттям. Лише згодом, повернувшись до радянської України, колишні переміщені українці побачили й інший бік медалі радянського економічного благополуччя. Йдеться про голод 1946–1947 рр., який зумовлювався передусім конфіскаційною хлібозаготівельною політикою радянського керівництва, що, за різними підрахунками, забрав від 100 тис. – до 2,8 млн життів [10, с. 358]. Колгоспну систему попри надії селянства теж ніхто не відминив, а на західноукраїнських землях, приєднаних до СРСР у роки війни, постання колгоспів стало одним із напрямків політики радянської країни.

По-третє, органи державної безпеки СРСР закидали «націоналістично налаштованим особам», тобто емігрантам, що вони поширювали «чутки про великодержавний шовінізм росіян» [11, с. 112]. Проаналізувавши періодику, різноманітні джерела особового походження та офіційні документи епохи ДіПі, можемо ствердити, що наведена думка не має об'єктивних підстав для існування. Українські переміщені особи виступали проти радянської влади, вважаючи епіцентром зла Кремль, однак ніколи – проти росіян. Інтелектуали-емігранти стверджували, що Україна перебувала під ворожою окупацією й наголошували на необхідності звільнення її земель та проголошення відновлення Української Народної Республіки [12, с. 681].

Нагадаємо, ще у роки Другої світової війни ОУН(Б) еволюціонувала від інтегрального – до загальнодемократичного націоналізму, що й зафіксовано на III-ому надзвичайному великому зборі організації у серпня 1943 р. У працях представників поміркованого крила ОУН(Б) Йосипа Позичанюка («До питань боротьби за УССД») та Осипа Дякова («Наше ставлення до російського народу») декларувалася ідея національної співпраці, об'єднання сил усіх народів СРСР для спільної боротьби проти радянської влади. Ідеолог ОУН нового покоління Й. Позичанюк, апелюючи до ролі росіян у розпаді імперії Романових, стверджував, що вирішальна роль у розвалі комунізму належатиме саме російському народові [13, с. 37].

На початку 1950-х рр. частина українського еміграційного політикуму, очолювана Іваном Багряним, оголосила про співпрацю з Національною організацією російських демократів (далі – НОРД) та її лідером Григорієм Алексінським. Співпраця мислилася можливою, оскільки НОРД «стоїть на [...] позиціях визнання прав кожного народу СРСР на національну свободу і окремішність і державну незалежність» [14, с. 102]. Разом із тим, українські еміграційні політики та громадські діячі не бачили можливості співпрацювати з російськими еміграційними організаціями, які відмовлялися декларувати принцип «рівності всіх народів СРСР і визнання їхніх прав на національну незалежність і суверенність» [15, арк. 13]. Йдеться про Комітет друзів російського народу, Совет освобождения народов России (СОНР), Координаційний центр антибільшовицької боротьби (КЦАБ) та ін.

Таким чином, чутка, інспірована радянськими спецслужбами, початково не містила достовірної інформації й мала на меті створити негативний образ українських емігрантів, посягти зерно міжнародної ворожнечі між двома східнослов'янськими народами.

По-четверте, спецслужби СРСР навіювали радянським громадянам думку про те, що усі переміщені українці, які не захотіли повернутися на Батьківщину з повоєнної Німеччини, є «зрадниками» і «буржуазними націоналістами». Таким чином, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. відбувалося формування колективної пам'яті радянських українців. Її деструктивні наслідки можемо спостерігати на відстані майже 80-ти років у сучасному українському суспільстві.

По-п'яте, поширення чуток радянськими спецслужбами серед представників окупаційних адміністрацій про те, що оунівці, упівці та інші «українські буржуазні націоналісти» займаються протиправною діяльністю й відповідно мають бути позбавлені статусу ДіПі, виселені із табору переміщених осіб, а краще – репатрійовані на «рідину». Поширення таких чуток особливо актуалізувалося під час скринінгів з метою позбавити опіки воєнних злочинців і колаборантів [13, с. 50]. У такий спосіб спецслужби намагалися дискредитувати «українських буржуазних націоналістів». Позбавлені опіки останньої, переміщені українці ставали легкою здобиччю радянських репатріаційних органів.

У свою чергу серед переміщених українці поширювалися чутки про видачу «злочинців» радянським репатріаційним органам, які сприяли створенню атмосфери страху й розпачу. Йдеться про чутки-страховища. Письменник Дмитро Нитченко згадував, як у 1946 р. провокатор подав до радянських репатріаційних органів, що працювали у Німеччині, список із 375-ма прізвищами «злочинців». Радянська сторона вимагала від окупаційної влади видати останніх. Окупаційна адміністрація пішла на зустріч: на таборовій площі зібрано переміщених українців і запропоновано усім, хто був зазначений у списку, вийти із юрби. Сміливості вистачило лише у 140 осіб. З огляду на ситуацію, що склалася, усіх «злочинців» відпустили. Однак, боячись репатріації на «родіну», близько 1700 таборян виїхало за один день із табору, значна частина з яких переховувалася у лісі [6, с. 341–342]. Чутка про подібні події, обростаючи новими «фактами», зі значною швидкістю розповсюджувалася серед переміщених українців.

Достовірної інформації бракувало і в Австрії. Після завершенні Другої світової війни ця країна, як і Німеччина, опинилася під окупацією США, Великої Британії, Франції та СРСР. Поки цього ще не відбулося повоевною Австрією ширилися у середовищі переміщених українців чутки про те, що Тироль та Форальберг мають опинитися під окупацією Франції (згодом так і сталося) і що французи видаватимуть українців «советам» [16, с. 410]. Чутки, за спогадами історика Івана Кедрина, спричинили почуття страху серед української громади.

По-шосте, чутки, що поширювалися переміщеними українцями та радянськими спецслужбами у середовищі українського еміграційного політикуму з метою дискредитації політичних опонентів та недопущення консолідації політичних сил. Такі чутки, впливаючи на психіку, активізували громадську думку певних груп людей. Окрім того, компрометація радянськими спецслужбами діяльності, за визначенням полковника КДБ М. Майорова, «націоналістичних ватажків» [17, с. 41] в очах рядових учасників політичних партій чи їхніх симпатиків сприяла відходу останніх від антирадянської діяльності, а подекуди й долученню до «розкладання центрів націоналістичної еміграції» [17, с. 41]. Також дискредитуючи українські еміграційні політичні сили, спецслужби створювали умови, що «спонукали розвідки імперіалістичних країн відмовлятися від використання цих організацій у боротьбі проти Радянського Союзу» [7, с. 8] і позбавляли їх фінансової підтримки, без якої, на думку співробітників КДБ, вони б довго не змогли діяти.

Найперше зупинимось на питанні дискредитації політичних опонентів. Проблемним питанням на порядку денному української еміграції у Західній Німеччині була консолідація українських політичних сил. Улітку 1948 р. на німецькій землі проголошено Українську Національну Раду (далі – УНРаду) як передпарламент державного центру Української Народної Республіки в екзилі. Президент республіки Андрій Левицький наголошував, що головною метою створення УНРади була потреба «якнайбільшої активізації українських визвольних змагань і посилення державотворчої праці, як всередині українського народу, так і на міжнародному форумі, а разом з тим об'єднання для цієї великої мети всіх членів української нації» [18, с. 9]. У реальності не так сталося, як гадалося. Формально УНРада об'єднала різні еміграційні українські політичні сили: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП), Українську революційно-демократичну партію – соціалістичну (УРДП-соц.), Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Українську революційно-демократичну партію (УРДП), Український національно-державний союз (УНДС), Організацію українських націоналістів революціонерів (ОУНР), Організацію українських націоналістів (ОУН) [19, с. 146]. Однак на практиці вони більше дбали про з'ясування між собою відносин, ніж про державотворення.

Випадки ідейно-політичної боротьби не за правилами серед українського політикуму на еміграції не були поодинокими. Письменник і громадсько-політичний діяч, член Української революційно-демократичної партії (УРДП) Василь Гришко зазначав у своїх спогадах, що політичні опоненти на лідера УРДП І. Багряного та його друзів-однодумців вказували «американським і радянським репатріаційним чинникам, як на тих, кого треба відправити на «родіну». Це останнє стало взагалі одним із найбільш ганебних засобів тієї «ідейно-політичної боротьби», до якої вдавалися низові партійні й безпартійні примітиви, що уособлювали в таборах «владу» домінуючої ОУН» [20, с. 235].

Однією із класичних причин розбрату традиційно було фінансове питання. Його також використовували опоненти. Письменник Д. Нитченко у 1946 р. переповідав те, що почув від свого соратника Михайла Воскобійника, а той у свою чергу – із перших уст від Зенона Пеленського. Передісторія наступна: у 1945 р. Іван Багряний, захищаючи усіх переміщених осіб від повернення на «родіну», написав памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?». Брошуру видано, зокрема у США і, як ширив чутку З. Пеленський, «в Америці на conto Багряного вже лежить у банку тисяча сімсот доларів» [6, с. 349]. Одразу слід сказати, що сума для переміщених українців повоевною Німеччини дуже велика. Поширення З. Пеленським чутки (навіть якщо в її основі лежала правдива інформація) зумовлювалося тим, що вони з І. Багряним були політичними опонентами. Ще в

Україні разом створювали Українську Головну Визвольну Раду, згодом їхні шляхи розійшлися: Іван Павлович відійшов від ОУН і створив у Німеччині Українську революційно-демократичну партію, був головним редактором газети «Українські вісті», а Зенон Павлович залишився послідовним оунівцем і був головним редактором газети «Українська трибуна». Слід сказати, що окрім розпускання чуток, політичні опоненти не гребували й наклепами. На початку 1950-х рр. політичні опоненти І. Багряного – Панас Феденко і Тарас Бульба-Боровець, як писав Іван Павлович у листі до однодумця Івана Дубинця, «засипала німецьку установу доносимами про мої якобы «великі літературні заробітки»» [15, арк. 46]. Як наслідок І. Багряного позбавлено фінансової допомоги німецького уряду. При цьому слід врахувати, що родина Івана Багряного ніколи не жила у розкошах, усі зароблені кошти він вкладав у видання газети «Українські вісті» та діяльність партії. Показово, що на початку 1950-х рр., обіймаючи посаду голови УНРади, Іван Павлович дякував своєму другові Д. Нитченку, який тоді уже перебрався до Австралії, за надіслані у подарунок шкарпетки [21, арк. 5].

Цілком імовірно, що компроментуючи І. Багряного, документи (або інформацію про їхню (імовірну) наявність), З. Пеленський отримав від радянських спецслужб. На цю думку наштовхує детальна інструкція, подана полковниками КДБ І. Хамазюком та А. Комлевим: «Що стосується компрометації ватажків конкретної організації один перед одним, то для цього не обов'язково використовувати справжні матеріали. Важливо, щоб матеріали ці відповідали обставинці, що склалася в конкретній організації, становили інтерес для одного з угруповань, що виникло у ній, і могли бути використані нею проти інших ватажків. Розповсюдження таких матеріалів через агентів, уведених до керівництва організацій, становить окремий випадок використання агентури з метою розпаду закордонних антирадянських організацій» [7, с. 27].

Окрім того, радянські спецслужби в Україні шляхом поширення чуток успішно створили образ І. Багряного як «націоналіста-контрреволюціонера» і «зрадника». Яскравим свідченням успішності зазначеного проекту були баталії, які розгорнулися у Верховній Раді України в серпні 2006 р. під час обговорення питання про відзначення 100-річного ювілею від дня народження Івана Павловича. Як не дивно, але вищий законодавчий орган незалежної України відхилив проект відповідної постанови [13, с. 164]. Можемо стверджувати, що чутка – дієвий засіб, інструмент формування історичної пам'яті народу. Подібними речами, але з протилежними конотаціями займалися політичні опоненти І. Багряного в еміграції, які безпідставно таврували останнього «комуністом», «енкаведистом» й «агентом Москви» [13, с. 56].

Розглянемо питання ролі чуток у недопущенні консолідації політичних сил. Такі чутки виникають з метою відволікання уваги громадськості від нагальних питань й стимулюють обговорення питань другорядних. До їхнього поширення мали відношення радянські спецслужби, які віртуозно використовували та штучно створювали протиріччя, що мали місце у середовищі українських політиків. Вони «докладали всіх зусиль, щоб якнайбільше розсварити нашу еміграцію» [22, арк. 375]. Чимало українських інтелектуалів того часу розуміли, що заслугою саме радянських спецслужб, а не переміщених українців є поділ останніх на «східняків» і «західняків», «католиків» і «православних», а православних у свою чергу на «автокефальників» і «соборників».

Для здобуття інформації про український політикум в еміграції та поширення серед останнього потрібної інформації радянські спецслужби вербували агентів. Зазначалося про вербування переміщених осіб. Наведемо конкретний приклад механізму вербування та завдання, які ставилися перед новоспеченим агентом. Радянські агенти, які працювали у Західній Німеччині, придивлялися до переміщених українців і відшуковували серед них потрібних для агентурної справи людей. Ідеальною кандидатурою вважалася особа позапартійна, яка подекуди розділяла погляди націоналістичних партій та організацій й мала широке коло знайомих, зокрема і серед керівництва, згаданих політичних сил. На наступному етапі для встановлення контакту могли використати наосліп близьких родичів, що мешкали в радянській Україні, наприклад, взяти у них лист і подарунки для родича-емігранта. Відповідно перша зустріч агента з ДіПі відбувалася під приводом звернення родичів до радянського посольства з метою розшукати родича-емігранта і передати йому листа. Під час зустрічі агент придивлявся до ДіПі і якщо був переконаний, що останній придатний для агентурної роботи, поступово вербував його.

Саме у такий спосіб радянські спецслужби завербували «Критика», який не мав міцних політичних переконань, час від часу співпрацював із українськими патріотичними організаціями, шукаючи у цьому матеріальної вигоди. «Критик» надавав спецслужбам СРСР матеріали про діяльність УНРади, Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради (далі – ЗГП УГВР), ОУН та УРДП [8, с. 187] і виконував інші завдання. Радянські спецслужби, стимулюючи та створюючи протиріччя у середовищі українського політикуму в еміграції, намагалися відволікти останніх від боротьби з СРСР [7, с. 22].

Констатуємо, що згадані деструктивні дії мали значний успіх. ЗП УГВР в одному зі своїх аналітичних документів кінця 1940-х рр. констатувало, що «еміграція витрачає свої зусилля на внутрішню боротьбу, сварки, на взаємне видирання тої чи іншої емігрантської інституції, замість зосередитися на зовнішній роботі, на ставленні української справи серед інших народів, на піднесенні на високий рівень організації і життя емігрантської маси» [22, арк. 375]. Далі автори документу подавали рецепт протидії чуткам, інспірованих радянськими спецслужбами. Вони наголошували, що «тільки доконані факти і широка пропаганда наших ідейно-політичних концепцій заставить Західний світ цілком признати Україну, покладе край всяким ворожим підшептам і інсинуаціям» [22, арк. 375 зв.].

Не оминули радянські спецслужби своєю увагою і балтійські народи в еміграції. Вони вносили деструктив у діяльність політичних партій латвійців, литовців та естонців. У 1945 р. в Західній Німеччині продовжив діяльність, створений ще 1943 р. у Литві, Верховний комітет звільнення Литви (лит. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, VLIK), який позиціонував себе як литовський парламент [11, с. 35]. Забігаючи наперед зазначимо, що він згодом перебрався до США й припинив своє існування у 1990 р. зі здобуттям Литвою незалежності. Також у навчальному посібнику вищої школи КДБ, виданого під грифом «таємно», йшлося про створені у США Всесвітнє товариство литовців і Раду литовців Америки та діючий у Швеції Литовський союз опору [11, с. 39–42].

Латвійські політичні організації в еміграції також перебували у полі зору радянських спецслужб. Серед них «Яструби Даугави» (лат. «Daugavas Vanagi», DV) у Бельгії, Закордонний комітет Латвійської соціал-демократичної робочої партії у Швеції та «Комітет звільнення Литви – Європейський центр» у Лондоні [11, с. 42–46]. Серед естонських еміграційних організацій, у діяльність яких втручалися радянські спецслужби, назовемо Естонську національну раду та Представництво естонців Швеції [23, с. 46–49].

По-сьоме, відсутність достатньої офіційної інформації з питань, які цікавили переміщених українців і могли докорінним чином вплинути на їхню долю, також стимулювали поширення чуток. За емоційною характеристикою це були чутки-бажання і чутки-страховища. До перших можна зарахувати чутки, які ширилися серед переміщених українців про пристойні умови життя і праці, які пропонують європейські країни реемігрантам із Західної Німеччини. Поштовою до поширення чуток зазвичай слугували листи, які надсилали колишні таборяни до Західної Німеччини. Уся кореспонденція була написана у піднесеному тоні: колишні таборяни були у захваті від умов роботи на заводах, фабриках або фермах, від оплати праці, адже на зарплату вони могли собі придбати усе те, про що у Німеччині і мріяти не могли, побутові умови проживання також були пристойними [4, арк. 252–252 зв., 260–260 зв., 268 зв., 270, 275, 279 зв.; 24, арк. 9 зв.]. Наведемо уривки з декількох типових листів.

Фермер Ничипір Мизинець, який виїхав на працю до Бразилії, улітку 1947 р. у листі зазначав: «[...] один поміщик узяв мою родину на своє господарство.

Він мав 13 гектарів бананового саду, 0,40 гектарів кавової плантації, 1 гектар баштану, 1 гектар лимонів. Між бананами можна садити кукурудзу. Господар хоче мати 500–1000 штук курей. Умови для нас він виставив чудові. Житло та реманент нам нічого не обійдуться. Увесь заробіток з господарства, за яким ми маємо доглядати, буде поділено на дві рівних частини – одна піде господареві, а одна мені. Отже, в кінці року я сам стану досить заможною людиною в Бразилії. [...] Квартира та дрова для нас цілком даремні» [4, арк. 270].

Водій Володимир, який замешкав в Англії, улітку 1947 р. повідомляв: «Я працюю у великого поміщика. В нього влаштувалася і вся наша родина. Я й Гриша працюємо за фахом – шоферами. Я вожу на легковому авті самого поміщика, а Гриша – його дружину. Батько й дядько працюють на господарському дворі поміщика. Мама ніде не робить, перебуває на нашому утриманні.

Живемо ми дуже добре. Істи маємо, що завгодно – масло, сало, молоко, м'ясо, сир. [...]

Мешкаємо всі разом, але не в одній квартирі. Батько й мати мають свою спільну кімнату, дядько й Гриша живуть в іншій, а мені господар виділив самому окреме помешкання. Всі кімнати добре обставлені [...]

Господар подарував мені мислівську рушницю та нового ровера і сказав, щоб у вільні години я ходив полювати на звірів. Він вважає, що кожний чоловік мусить бути, насамперед, мисливцем. Привчає до цього й мене. Я радий старатися, займаюся полюванням скільки влізе.

Живемо наче на курорті, так принаймні, ми ще ніколи не жили. [...] Кожний з нас уже має по два нових костюми, по парі черевиків та роверу.

Вчора ж приїхав наш господар з міста й привіз спеціально для всієї нашої родини окреме авто. Він сказав, щоб у неділю та в інші свята тим авто ми їздили в кіно і відвідували своїх знайомих, які влаштувалися на працю в довколишніх місцевостях. Злидні Німеччини вже вилетіли навіть з пам'яті» [4, арк. 275 зв.].

Закономірно, що чутки про щасливе сите життя доволі швидко розповсюдилися серед переміщених українців, яких чекала рееміграція. Зрозуміло, що наведені приклади були швидше винятками, ані ж правилом. Тут також слід врахувати, що листи писалися практично одразу після приїзду до нової країни й тому все здавалося новим і привабливим. Разом із тим у частини переміщених осіб почута інформація створювала ілюзію про безтурботне життя за океаном, що далеко не завжди відповідало дійсності. Вплив подібних чуток на формування колективної пам'яті переміщених українців можемо простежити на такому прикладі. У одному із листів наприкінці 1952 р. І. Багрянний дорікав своєму другу письменнику Уласу Самчуку, який у 1948 р. виїхав до Канади, що мовляв останній відцурався своїх українських друзів, що залишилися в Німеччині, оскільки «мабуть Вам там дуже добре живеться, що Ви старих знайомих забуваєте» [25, арк. 1]. Ймовірно листи з подібним змістом Іван Павлович писав не вперше, оскільки Улас Олексійович у березні 1950 р. спробував розставити всі крапки над «і»: «Вам, чую, винятково подобався жарт, що ми «збагатіли». Коли б це зо мною чи з Вами сталося, то я б лише тішився б. Таня (дружина. – П.О.) працює у фабриці і дістає дев'ятнадцять дол. тижнево, щоб я міг писати. А поза тим пуста і темнота» [26, арк. 2]. Отже, чутки-бажання, за визначенням історика О. Бойка, з одного боку вселяють надію підтримують тонус соціального існування, а з іншого – деморалізують, створюючи завищені очікування [1, с. 4].

До других належать чутки, пов'язані передусім із загрозою погіршення власного соціального становища та примусової репатріації до СРСР. Вони викликали негативні настрої у суспільстві й стимулювали посилення почуття страху. Так, письменник Д. Нитченко записав у середині травня 1945 р.: «У Мюнхені пішли чутки, що всі чужинці мусять зареєструватися до 12-ої години в один з перших днів закінчення війни. Казали, що хто не зареєструється, ловитимуть. З вікна від знайомих бачу, що поліцаї ведуть групу авслендарів*. Що робити? Знайомі теж в паніці» [6, с. 334]. Ретранслятор чуток використав класичне формулювання «казали, що...». Вибір такої форми зумовлювався тим, що Дмитро Васильович сам не був впевнений у достовірності інформації і таким формулюванням знімав із себе звинувачення у її поширенні, оскільки не був автором чуток. Зміст інформації надавав їй гостроти, тому подібні чуток за браком достовірної інформації поширювалися доволі швидко.

Цікаву ситуацію із поширення чуток за відсутності достовірної інформації про радянську Україну можемо спостерігати у Канаді. Коли до країни улітку 1946 р. приїхала делегація українських радянських культурних діячів у складі Луки Паламарчука, Зої Гайдай, Андрія Малишка, Івана Паторжинського та Семена Стефаніка, канадійські українці поставили їм сотню запитань. Серед них були очікувані питання на кшталт «Чому листи не доходять?», «По чому хліб і м'ясо?», «Які міста зруйновані?», найбільше цікавилися долею переміщених осіб [27, арк. 11, 13]. Водночас ставили запитання, на яких позначилися різноманітні чуток, зокрема, «Чи правда що чоловіки мають там (в Україні. – П.О.) по 3–4 жінки?» [27, арк. 11].

Отже, чуток, як спонтанні, так і сфабриковані, що циркулювали у середовищі переміщених українців у повоєнній Німеччині можна вважати дієвим інструментом, що впливав на формування та корегування колективної пам'яті українців. Переважну більшість чуток розповсюджували радянські спецслужби та завербовані ними агенти із середовища переміщених українців. Вони ставили за мету переконати українських ДіПі не реемігрувати до країн Європи, Америки та Австралії, а повертатися до СРСР, де для них були створені умови для здобуття освіти та кар'єри. У свою чергу радянським громадянам спецслужби навіювали думку, що ті переміщені особи, які не захотіли повернутися на Батьківщину, є «зрадниками». Агенти поширювали чуток з метою дискредитації «українських буржуазних націоналістів» перед американською, англійською та французькою окупаційною владою, у результаті чого частину переміщених українців позбавляли опіки влади. Значна частина чуток поширювалася спецслужбами з метою недопущення консолідації політичних сил української еміграції. Окрім того, породжували поширення чуток і відсутність достатньої офіційної інформації з питань, які цікавили переміщених українців.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Д. Чутка як інструмент формування та корегування колективної пам'яті // Національна та історична пам'ять / [зб. наук. праць]. Вип. 6. Київ: «НВЦ «Пріоритети»», 2013. С. 3–13.
2. Шерковин Ю. А., Назаретян А. П. Слухи как социальное явление и как орудие психологической войны // Психологический журнал. 1984. Т. 5. № 5. С. 41–51. URL: <http://psyfactor.org/lib/rumours.htm> (дата звернення 01.02.2017).
3. Побігуший-Рен С. Мозаїка моїх споминів: [у 2 т.]. Мюнхен; Лондон: Б. в., 1985. Т. 2. 1985. 302 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5166.
5. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.
- 6.

*Авслендар (від нім. *ausländer*) – іноземець.

Нитченко Д. Від Зінкова до Мельборну. Із хроніки мого життя. Мельбурн; Австралія: В-во «Байда», 1990. 407 с. 7. Хамазюк І. В., Комлев А. А. Разложение зарубежных антисоветских организаций // Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Совершенно секретно. Москва: Типография ВШ КГБ при СМ СССР, 1962. 30 с. 8. Шульженко Б. С., Хамазюк І. В., Данык В. Т. Украинские буржуазные националисты // Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Совершенно секретно. – Москва: Редакционно-издательский отдел, 1963. – 290 с. 9. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 248 с. 10. Історія українського селянства: [у 2 т.]; [ред. рада: В. М. Литвин та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. 653 с. 11. Оловяников Я. И., В. А. Золототрубов, Нерушенко В. А., Чернов В. Т. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов [учебный материал] // Высшая краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. Москва: Типография редакционно-издательского отдела Высшей Краснознаменной школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1974. 140 с. 12. Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП): Збірник матеріалів і документів / [упоряд. О. Коновал]. Чикаго; Київ: Фундація ім. Івана Багряного, 1997. 856 с.: іл. 13. Подобєд О. Іван Багряний: громадсько-політична та культуротворча діяльність. Київ: Ніка-Центр, 2014. 248 с. 14. Багряний І. Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада. Доповідь виголошена в Англії: запитання та відповіді. Німеччина: Українські вісті, 1954. 135 с. 15. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. Ф. 1186. Оп. 1. Спр. 38. 16. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк: Червона калина, 1976. 724 с. 17. Майоров М. Г. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами // Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. Москва: Типография ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. 44 с. 18. Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді: [збірник] / [ред. М. Добрянський]. Мюнхен: Б. в., 1969. 112 с. 19. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992 / [упоряд. В. Яблонський]. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с. 20. Гришко В. Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика: [у 2 т.]. Київ: Смолоскип, 1999. Т. 1. 1999. 868 с. 21. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 172. Без оп. № 17. 22. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 7. 23. Оловяников Я. И., Шевчук В. М., Нерушенко В. А., Голушко Н. М., Чернов В. Т. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов [учебное пособие] // Высшая краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. Москва: Типография редакционно-издательского отдела Высшей Краснознаменной школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1978. 200 с. 24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5167. 25. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 195. Без оп. № 1037. 26. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 195. Без оп. № 320. 27. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 59.

References

1. Boiko O. D. Chutka yak instrument formuvannia ta korehuvannia kolektyvnoi pamiaty [The rumor as a tool for correcting and collective memory]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, Kyiv, NVTs «Priorityety», 2013, vol. 6, pp. 3–13.
2. Sherkovin Yu. A., Nazaretyan A. P. Sluhi kak sotsialnoe yavlenie i kak orudie psihologicheskoy voynyi [The rumors as a social phenomenon and as an instrument of psychological warfare]. *Psihologicheskii zhurnal*, 1984, vol. 5, #5, pp. 41–51. Available at: <http://psyfactor.org/lib/rumours.htm>.
3. Pobihushchyi-Ren Ye. Mozaika moikh spomyniv [Mosaics of my memories]. Munich; London, 1985, vol. 2. 302 p.
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 23, spr. 5166.
5. Pihido-Pravoberezhnyi F. «Velyka Vitchyzniana viina». Spohady ta rozdumy ochevydtsia [«The Great Patriotic War». Memories and Reflections witness]. Kyiv, Smoloskyp, 2002. 288 p.
6. Nychenko D. Vid Zinkova do Melbornu. Iz khroniky moho zhyttia [From Zinkov to Melbourne. Chronicle Of My Life]. Melbourne, «Baida», 1990. 407 p.
7. Hamazyuk I. V., Komlev A. A. Razlozhenie zarubezhnykh antisovetskiykh organizatsiy [Disintegration of foreign anti-Soviet organizations]. Moscow, Typography of the Higher KGB under the USSR Council of Ministers, 1962. 30 p.
8. Shulzhenko B. S., Hamazyuk I. V., Danko V. T. Ukrainskie burzhuaznyie natsionalisty [The Ukrainian bourgeois nationalists]. Moscow, Editorial department, 1963. 290 p.
9. Kynytskyi M. Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor) [The forced repatriation of Soviet citizens to the Soviet Union after the Second World War (Ukrainian vector)]. Luck, Volyn regional printing, 2007. 248 p.
10. Istoriiia ukrainskoho selianstva [The history of Ukrainian peasantry]. Kyiv, Naukova dumka, 2006, vol. 2. 653 p.
11. Olovyannikov Ya. I., Zolototrubov V. A., Nerushenko V. A., Chernov V. T. Osobennosti borbyi sovetskoy kontrrazvedki s ideologicheskoy diversiey zarubezhnykh burzhuazno-natsionalisticheskikh organizatsiy i podryivnoy deyatelnostyu vrazhdebnykh natsionalisticheskikh elementov [The features of the struggle of Soviet counterintelligence with the ideological diversion of foreign bourgeois nationalist

organizations and subversive activities of hostile nationalist elements]. Moscow, Typography of the editorial and publishing department of the Higher Red Banner School of the KGB under the USSR Council of Ministers. F.E. Dzerzhinsky, 1974. 140 p. 12. Ukrainiska revoliutsiino-demokratychna partiia (URDP-UDRP). Zbirnyk materialiv i dokumentiv [The Ukrainian Revolutionary Democratic Party (URDP-UDRP). Collection of materials and documents]. Chicago; Kyiv, Foundation of Ivan Bagryany, 1997. 856 p. 13. Podobied O. Ivan Bahrianyi: hromadsko-politychna ta kulturotvorcha diialnist [Ivan Bagryany: socio-political and culture-activities]. Kyiv, Nika Center, 2014. 248 p. + 24 p. 14. Bahrianyi I. Borotba proty moskovskoho imperiializmu y Ukrainiska Natsionalna Rada. Dopovid vyholoshena v Anhlii: zapytannia ta vidpovidi [The struggle against imperialism and Moscow Ukrainian National Council. The report delivered in England: Questions and Answers]. Germany, Ukrainski visti, 1954. 135 p. 15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. F. 1186, op. 1, spr. 38. 16. Kedryn I. Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari [Life – event – people. Memoirs and comments]. New York, Chervona kalyna, 1976. 724 p. 17. Mayorov M. G. Nekotoryie osobennosti rassledovaniya gosudarstvennykh prestupleniy, sovershaemykh burzhuaiznyimi natsionalistami [Some features of the investigation of state crimes committed by bourgeois nationalists]. Moscow, Typography of the Higher School of the KGB under the USSR Council of Ministers, 1964. 44 p. 18. Dokumenty i materialy do suchasnoi sytuatsii v Ukrainskii Natsionalni Radi [Documents and materials on the current situation in the Ukrainian National Council]. Munich, 1969. 112 p. 19. Ukrainyskiy parlamentaryzm na emihratsii. Derzhavnyi tsentr UNR: dokumenty i materialy. 1920–1992. [Ukrainian parliamentarism in emigration. State Center UPR: documents and materials. 1920–1992]. Kyiv, Olena Teliha Publishing, 2012. 840 p. 20. Hryshko V. Karby chasu: Istorii, literatura, polityka, publitsystyka [Milestones in time: history, literature, politics, journalism]. Kyiv, Smoloskyp, 1999, vol. 1. 868 p. 21. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 172, bez op., № 17. 22. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 13, spr. 376, т. 7. 23. Olovyannikov Ya. I., Shevchuk V. M., Nerushenko V. A., Golushko N. M., Chernov V. T. Osobennosti borby sovetskoy kontrrazvedki s ideologicheskoy diversiey zarubezhnykh burzhuaizno-natsionalisticheskikh organizatsiy i podryivnoy deyatel'nostyu vrazhdebnykh natsionalisticheskikh elementov [The features of the struggle of Soviet counterintelligence with the ideological diversion of foreign bourgeois nationalist organizations and subversive activities of hostile nationalist elements]. Moscow, Typography of the editorial and publishing department of the Higher Red Banner School of the KGB under the USSR Council of Ministers. F.E. Dzerzhinsky, 1978. 200 p. 24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, op. 23, spr. 5167. 25. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 195, bez op., № 1037. 26. Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 195, bez op., № 320. 27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. F. 22, op. 1, spr. 59.

Елена Подобед

СЛУХ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ В СРЕДЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ УКРАИНЦЕВ ПОСЛЕВОЕННОЙ ЗАПАДНОЙ ГЕРМАНИИ

Анализируется слух как инструмент формирования коллективной памяти в среде украинских перемещенных лиц послевоенной Германии. Установлено, что в среде перемещенных украинцев циркулировали спонтанные и сфабрикованные слухи. Определено, что подавляющее большинство слухов распространяли советские спецслужбы. Они ставили целью убедить перемещенных украинцев не реэмигрировать в страны Европы, Америки и Австралии, а возвращаться в СССР. Советским гражданам спецслужбы внушали мысль, что те перемещенные лица, которые не захотели вернуться на родину, являются «предателями». Значительная часть слухов распространялась спецслужбами с целью недопущения консолидации политических сил украинской эмиграции. Кроме того, порождали распространение слухов и отсутствие достаточной официальной информации по вопросам, которые интересовали перемещенных украинцев. Установлено, что спонтанные и сфабрикованные слухи можно считать действенным инструментом, влияющим на формирование и корректировку коллективной памяти украинцев.

Ключевые слова: слух, перемещенные лица, Западная Германия, советские спецслужбы, послевоенный период.

Olena Podobied

THE RUMOR AS A TOOL FOR COLLECTIVE MEMORY AMONG DISPLACED UKRAINIANS POSTWAR WEST GERMANY

The rumor as a tool for collective memory among Ukrainian displaced postwar Germany are analyzed. Found that among the displaced Ukrainians are circulating spontaneous and fabricated rumors. Both kinds of rumors can be considered an effective tool to influence the formation and correction Ukrainian collective memory. Among the sources of rumors should include media, printed materials, speeches of officials and interpersonal communication. The phenomenon of rumors passed from mouth to mouth psychologists explain the lack of information on issues of interest to people and are

important to them. The vast majority of rumors spread Soviet secret services and their agents recruited from among the displaced Ukrainians. They were intended to convince the Ukrainian displaced persons not reemigrate to Europe, America and Australia, and return to the USSR, where they were created for education and careers. In turn, the Soviet secret service navigated citizens believe that those displaced persons who did not want to return home, are «traitors». Agents spread rumors to discredit the «Ukrainian bourgeois nationalists» to the American, British and French occupation authorities, as a result of displaced Ukrainian denied custody occupation authorities. Much of the intelligence agencies spread rumors in order to prevent the consolidation of political forces Ukrainian emigration. In addition, the generated spreading rumors and lack of sufficient official information on issues that interest Ukrainians displaced.

Key words: rumor, displaced persons, West Germany, Soviet special services, postwar period.

УДК 94(438)

Ірина Гнідик

ТЕНДЕНЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТАНОВЛЕННЯ ГКЦ У США

У статті проаналізовано характерні риси активізації національно-культурної спадщини української еміграції упродовж початкового етапу становлення Греко-Католицької Церкви у США (кінець XIX – початок XX ст.) На основі аналітичного та синтетичного підходів здійснено спробу характеристики основних напрямків збереження та розвитку національно-культурної та релігійно-обрядової ідентичності. Схематично окреслено ключові напрямки національно-культурної діяльності, першими осередками яких були греко-католицькі парафії. Здійснено дослідження української та американської преси, архівних джерел з метою дослідження становлення національної ідентифікації та закріплення у чужому середовищі головних аспектів української культурної спадщини.

Ключові слова: еміграція, ГКЦ, США, культура, національно-культурна спадщина.

Аналіз еміграційних процесів в історичній ретроспективі дає змогу побачити специфіку реалізації власної національної, духовної, культурної ідентичності у чужорідному середовищі. Натомість синтез з перспективи сучасності може реконструювати моделі історичної пам'яті, форми збереження, розвитку та передачі нащадкам національно-культурної спадщини. У процесі адаптації на чужій території національно-культурне «я» проходить кілька ступенів розвитку, презентуючи моделі своєрідного націогенезу поза межами національної території.

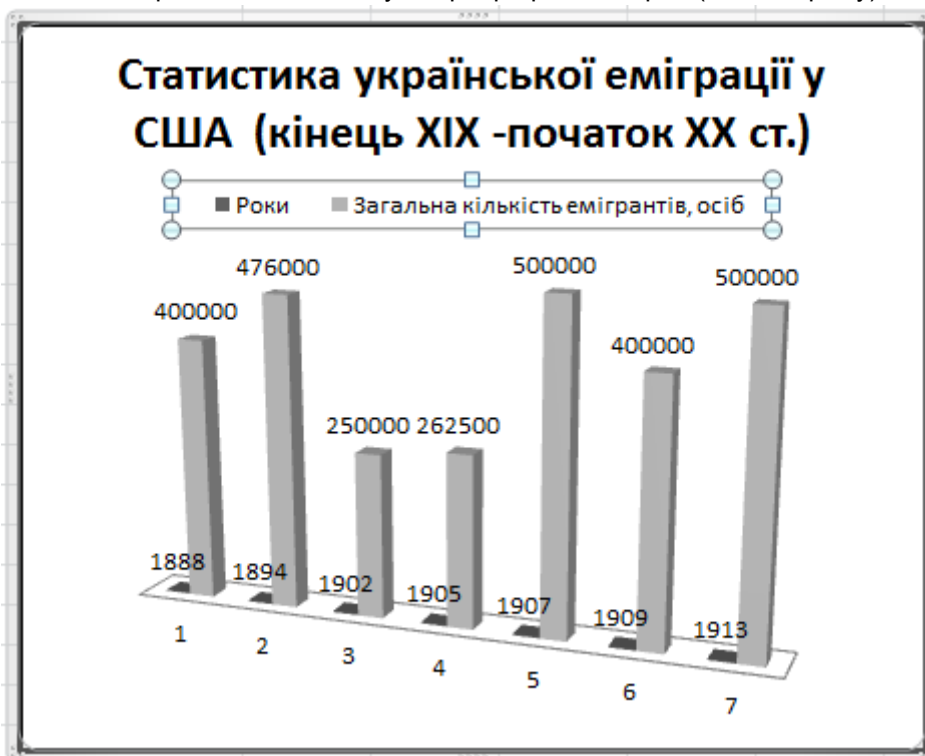
Історія української діаспори багатовимірною як у географічному, так і суспільно-політичному, національно-культурному та духовному вимірі. Творення своєрідної «України в мініатюрі» відбувалося на тлі перетину національно-культурних ідентичностей. Цікавим прикладом для ілюстрації подібного процесу є початковий період становлення Греко-Католицької Церкви (далі – ГКЦ) у США (кінець XIX – початок XX ст.). Від початків еміграції до США в останній чверті XIX ст. українці проявили потребу відтворення тих структур націогенезу, які були розвинені на той час на рідних територіях. Оскільки вагому роль у національно-суспільному становленні відігравала ГКЦ, то відповідно і в еміграції українці вже на початку виявили бажання до творення церковних осередків.

Зазначена проблематика ще не має комплексного аналітичного дослідження у науковій літературі. Питання ролі ГКЦ у національно-суспільному розвитку українців постійно привертає увагу українських та закордонних дослідників. Зокрема, різні аспекти процесу розвитку ГКЦ та національно-культурного становлення українських емігрантів у США аналізували Б. Процько, В. Паска, І. Кащак, А. Пекар, В. Юшкевич, В. Важеський, М. Куропась, К. Королевський (справжнє ім'я – Жан Франсуа Жозеф Шарон), П.-Р. Магочі, А. Шіпман, Дж. Бреді, М. Санфіліппо [1–17] тощо. Однак, з огляду на різні історіографічно-хронологічні підходи до її висвітлення, існує потреба аналізу на основі новітнього методологічного інструментарію та міждисциплінарного підходу, що дасть змогу науково моделювати процес становлення, збереження, розвитку та актуалізації національно-культурної спадщини української еміграції.

Метою цієї статті є висвітлити основні тенденції цього процесу.

Українська еміграція до США наприкінці XIX – початку XX ст. представлена здебільшого вихідцями із Закарпаття та Східної Галичини. У історіографії їх ідентифікують як «русинів-католиків», «емігрантів східного церковного обряду» та поділяють на дві групи: українців (галичани) і так званих карпато-русинів (закарпатці) [2, р. 351; 14, р. 15, 32]. Їх відрізняв різний рівень

національної свідомості, на що безпосередньо вплинули етнічно-регіональні відмінності та національна політика Австро-Угорщини. Через це статистичні дані української еміграції у США є доволі заплутаними. Визначення динаміки кількісної характеристики доцільно здійснювати на основі аналітично-порівняльного аналізу історіографії та джерел (див. діаграму).

Важливим орієнтиром розвитку української спільноти у США на зазначеному етапі є співзалежність релігійно-обрядового та національного самовизначення. У чужому американському середовищі приналежність до греко-католицького обряду стала інтеграційним чинником для українських емігрантів та своєрідним прихистком, у якому вони могли почувати себе в безпеці [7, р. 207; 18, с. 3; 19, р. X]. З перспективи сучасності можна припустити, що цей чинник допоміг українській діаспорі зберегти свої національно-культурні особливості.

Цікавий фактаж на підтвердження значного впливу релігійного чинника на життя української еміграції міститься у назвах братств, товариств та відділів Руського народного союзу (далі – РНС) (згодом перейменовано в Український народний союз). Згідно із «Календарем американських русинів» за 1910 р. з 299 відділень РНС 271 має релігійну назву (на честь святих, Богородиці та церковних святих) і лише 28 – назви з національно-історичним ухилом («Клуб Поступовий», «князя Данила», «Запорозька Січ» (10 товариств з такою назвою), «Заокеанська Україна», «Б. Хмельницького», «Січ», «Згода», «Тисьмениця», «Івана Франка», «Українська Просвіта», «Українська згода», «Поміч», «Сокіл», «Українська січ», «Любов», «Зоря») [20, с. 143–147].

Процеси активізації національно-культурної спадщини, мови, культури та історичної пам'яті української громади у США наприкінці XIX – на початку XX ст. тісно пов'язані із парафіями як осередками не лише духовного, а й громадсько-культурного життя емігрантів. Зокрема, можна виділити такі тенденції: парафіяльні школи та становлення розвиненого шкільництва; розвиток церковної архітектури від дерев'яних храмів за зразком старовинних українських до сучасних мурованих; створення українських читалень (перша – у м. Шенандоа, штат Пенсильванія) із залученням літературних та інтелектуальних здобутків зі «старого краю»; проведення українських концертів, фестивалів, присвячених пам'ятним датам та постатям української історії – репрезентація української пісенної, поетичної, музичної, хореографічної, хорової складової національно-культурної спадщини. На початках еміграції це були прості парафіяльні заходи, які пізніше еволюціонували до великих концертів, про які писала американська преса; мистецькі заходи; діяльність та розвиток парафіяльних хорових колективів з вираженням національно-духовним характером; економічно-підприємницькі заходи (зокрема, товариства взаємодопомоги для українців у США «Банк руских (мається на увазі «українських» – авт.) емігрантів в штаті Нью-Джерсі», українське товариство «Поміч в чужині» в Нью-Йорку); український театр; видання української преси, зокрема ювілейних альманахів, які репрезентують стан та здобутки культурного розвитку [21, с. 110; 22, с. 8–9; 30, с. 8; 24, с. 5; 25, с. 229–241].

Такі заходи більшою чи меншою мірою привертали увагу американського суспільства до української громади та її культури. Свідченням цього є періодика США, за допомогою якої можна прослідкувати процеси інтенсифікації, трансформації та популяризації української національно-культурної спадщини у США з боку української діаспори та її рецепцію та специфіку акцептації [26].

Перший греко-католицький священик у США Іван Волянський вже від початку докладав зусиль не тільки для духовного, а й національного, суспільного та освітнього розвитку своїх парафіян. Своєрідна програма його церковної та просвітницької діяльності висвітлена у редакторській статті в часописі «Америці». У ній він наголошував на потребі релігійної та національної єдності, збереженні своєї ідентичності та постійному освітньому розвитку: «Вітаємо вас, Браття Русини, перший раз нашим рідним словом на землі Американській. Живемо ми тут поміж різними народами, які на цій вільній землі не занедбують розвитку своїх народностей і ставлять церкви своєї віри і зі своєю мовою, створюють різні товариства і видають свої газети. Окрім незчисленних часописів англійською, німецькою та французькою, маємо також видання польською, італійською, литовською, угорською, єврейською, ірландською та багатьма іншими мовами. І ми Русини, хоч не давно осіли ми в Америці і не є дуже заможними, проте не хочемо бути останніми. Початок до нашої просвіти вже зроблений: маємо одну руську Церкву в Шенандорі, при ній організовано братство св. Миколая, а також засновуємо школу і читальню. Тепер хочемо зробити пробу чи вартий наш народ мати свій часопис (газету) в Америці. (...) Від вас, браття, залежить майбутнє цього часопису. (...) Задля того покажіть, чи варті ми бути народом, чи маємо бути вічно погордженими причепами» [27, с. 1]. Священик наголосив, що газети сприяють піднесенню та просвіті народу та закликав підтримати новостворений часопис, щоб серед чужих народів не забути своєї віри, обряду та мови. Видання газети планувалося двічі на місяць, а при наявності передплатників – частіше, без підвищення ціни.

Після цього першого українського часопису справа періодики розвивалася доволі активними темпами. Згодом, принагідно до знакових пам'ятних дат перебування українців в США, виходили друком так звані «ювілейні видання української періодики». Вони репрезентують спроби осмислення здобутків та втрат еміграційної спільноти та місце національно-культурної спадщини у їхньому житті. Автори намагаються створити певного роду письмовий музей на сторінках часописів, описуючи тих, хто доклався до формації української громади у США. Свідченням цього є згадки про пам'ятники, некрологи, посмертні згадки та спроби доповнити наявні списки новими іменами. Таким чином вкоренилася своєрідна тенденція глорифікації та певної реконструкції історичної пам'яті. «[...] властивих творців і виразників українського життя в Америці треба шукати в сірій масі, а з нею в тих ідейних одиницях, що віддавали українській ідеї серце й душу і допомагали ту масу організувати на церковному і народньому полі й надали їй виразного українського обличчя» [28, с. 5–7] – зазначено на сторінках одного з ювілейних видань. Відповідно, навіть найменші ювілейні часописи, так званих «допомогових товариств та організацій», відзначалися певними історичними екскурсами публіцистичного стилю.

Цікавим аспектом для аналітичного дослідження є трансформація ідентифікаційних самоназв української еміграції у США. Упродовж початкового періоду становлення ГКЦ у США спостерігається тенденція зміни та утвердження термінології на означення національно-релігійної ідентифікації від «русинів» до «українців». Термін «Україна» щоразу частіше з'являється у виданнях із відчутним сентиментом. Одночасно із цим часописи активізують тему української культури та зв'язку з батьківщиною. Водночас простежується бажання поєднати виразно українську термінологію із прив'язкою до американського контексту. У газеті «Свобода» трапляються такі звороти, як «Джерзиситська Україна», «Пасайська Русь», «філадельфійські русини» [29, с. 1, 7; 30, с. 1].

Аналіз архівних матеріалів та закордонної періодики кінця XIX – першої третини XX ст. дає змогу простежити динаміку вживання та зміни національно-етнічних та релігійно-ідентифікаційних назв щодо українських емігрантів. Зокрема, у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України) зберігаються копії листування А. Шептицького із закордонними єпископами та ватиканськими кардиналами (у даному випадку до 1914 р.). На основі цих листів можна простежити якими термінами вони окреслювали українців греко-католиків, крім того у різних мовах – латинській, французькій, італійській тощо. До прикладу, у листах до єпископів Карла Шульте, Дремана вживається термін «Ruthenes» («рутени»). Натомість у телеграмах кардинала Меррі дель Валь є окреслення «greco ruteno», «sacerdotes rutheni». У листах від інших єпископів можна знайти терміни «greco», «sacerdote di rito greco-cattolico» («священик греко-католицького обряду»), «Chiesa Rutena» («Русинська Церква»), «Ruthenorum» (русинський), «populis Rutheni Ritus» («народ русинського обряду») тощо. Конгрегація поширення віри теж вживала термін «Rutheni» [31, арк. 3, 5, 10, 15, 24, 23–26, 30–32, 38; 32, арк. 1; 33, с. 153, 144]. У офіційних запрошеннях на урочисте посвячення першого греко-католицького кафедрального

собору у США вжито визначення «Greek Catholic Ruthenian». Апостольський делегат у Вашингтоні у листі до А. Шептицького вживав термін «Greco Ruteno» [34, арк. 3, 5].

У листах греко-католицьких священників цього ж періоду переважав термін «русини» [35, арк. 4; 35, арк. 13 зв., 15 зв.]. Натомість у документах пізнішого періоду (20–30 рр. ХХ ст.) він витісняється визначенням українці, як в українських джерелах, так і в закордонних. Зокрема, газета «Tablet» вжила таке означення: «[...] Ukrainians (ecclesiastically called Ruthenians)» (українці, в еклезіальному плані їх називали себе русинами) [36, арк. 3; 37, арк. 190]. Проте, складно абсолютизувати цей процес, бо ще у 1910 р. газета «Свобода» вжила означення «український» [38, с. 4].

У процесі становлення та адаптації української громади у США були й певні негативні тенденції. Зокрема, щоб бути «справжніми американцями», а не їх «тінями», частина намагалася затерти свої національні корені, прізвища, акцент мови, щоб розчинитися в американському суспільстві [28, с. 11]. На початках еміграції українські переселенці часто розчинялися в американському середовищі. Допоки не було зорганізовано греко-католицьких парафіяльних осередків, частина із них відвідувала польські, словацькі та американські парафії. Назagal американське суспільство не сприймало українських емігрантів, не розуміючи ні їхнього національно-етнічного, ні релігійно-обрядового походження. Однак, саме обряд відрізняв їх від інших чисельних еміграційних спільнот та привертав щоразу більше увагу громадськості та преси.

Однак, попри певні негативні явища, щоразу чіткіше наскрізною темою українських часописів у США початку ХХ ст. виявляється проблема збереження своєї національно-культурної ідентичності, мови, відповідного виховання дітей та солідарності з батьківщиною. Зокрема, у статті «Чим повинні відзначатися Українці в Америці?» в одному із періодичних видань зазначено: «Передівсім (українці – автор) повинні все і всюди показувати, що вони не виреклися ані не забули своєї вітчизни, прекрасної України. Навіть той, що вже не гадає вертатися на Україну, повинен дорожити її долею, бо любов вітчизни се признака краси людської душі. Політична думка і політичні домаганя цілого українського народу повинні бути законом і для його синів на чужині. Така єдність в політичній думці і домаганях нації вказує на її політичну зрілість. У великих хвилях, які переживає нація, її члени на чужині повинні виявити сю зрілість – політичними виступами, згідними з домаганями вітчизни, а також і з жертвами для неї» [39, с. 5].

Автори часописів постійно привертають увагу до проблеми збереження української мови: «Днесь виключно на рідній мові опираєся весь розвиток нашого народу, усе наше духове і матеріальне добро. І тому, нам заточенцям, коли не хочемо потонути у чужім океані, передовсім треба всіми силами плекати і розвивати нашу рідну мову. (...) Купуйте і читайте українські книжки і часописи. Уважайте на чистоту мови і уникайте мішання до ньої слів англійських. Не забувайте ніколи, що Ви є дітьми великого і колись славного українського народу» [40, с. 9].

Процес збереження та трансформації національно-культурної спадщини відбувався одночасно із розвитком двосторонніх зв'язків з батьківщиною. Еміграційна громада у США не залишалася осторонь головних подій на рідних землях. Зокрема, актуальним питанням стала підтримка питання відкриття українського університету в Львові з акцентуванням на потребі розвивати освітні організації та праві українського народу на освіту [40, с. 3; 41, с. 3, 5]. «Ми солідаризуємося вповні з жаданнями Української молодіжи на університеті у Львові що до заснованя Українського університету у Львові. Ми запевняємо наших [...] братів, що всіми силами будемо старатися їх всегда спомагати» [41, с. 3] – зазначено з цього приводу у резолюції віча у Клевеленді (штат Огайо). Для фінансової підтримки фонду українського університету у Львові 10 вересня 1910 р. у Нью-Йорку Українським Товариством «Поміч в чужині» (відділення 215 Українського Народного Союзу) був проведений «Перший Великий Баль» [41, с. 5]. Від української еміграції у США часто надходили фінансові пожертви на різноманітні благодійні цілі, в т. ч. акцію проведення виборчої реформи в австро-угорському парламенті та на допомогу українським студентам, ув'язненим через боротьбу за український університет [22, с. 10; 43].

Високий рівень збереження та розвитку української культури у США проявився під час візиту А. Шептицького у 1910 р. Митрополит спільно із єпископом С. Ортинським здійснював візитації численних українських церков. З цієї нагоди мистецькі колективи організували значну кількість концертів та культурних заходів. Наприкінці візиту українські емігранти організували прощальну церемонію, яка свідчила про високий рівень розвитку мистецько-культурного життя української еміграції. Для «достойника та мецената руського народу» прозвучала музика українських композиторів у виконанні дитячого і дорослого хору. «[...] Ціла церков була буквально набита людьми. Були свої, були й чужі. Між чужинцями бачили ми кількох американських адвокатів (т. ов); котрі в розмові зі своїми руськими знакомими не могли начудувати ся нашому гарному обрядови і прекрасному т. ові. Подивляля вони також кремезну постать галицького князя руської церкви і дуже жалували, що не могли зрозуміти його милозвучної бесіди. А сей великий церковний

достойник говорив справді велику проповідь. Промовляв до серця так щиро і так популярно, що й мала дитина могла легко зрозуміти зміст та поодинокі слова незвичайного проповідника» [43, с. 1].

Отже, упродовж початкового періоду становлення ГКЦ у США (кінець XIX – початок XX ст.) відбулися важливі процеси збереження, трансформації та актуалізації національно-культурної спадщини української еміграції. Розвиток національно-культурної, освітньої та мистецької діяльності переселенців безпосередньо пов'язаний із заснуванням перших парафіяльних осередків, які стали своєрідними центрами збереження та розвитку національно-культурної спадщини. Свідченням цього є багаті матеріали української та американської періодики. На основі дослідження історіографічної та джерельної бази зазначена проблематика становить особливий матеріал для подальшого моделювання тенденцій розвитку української національної та державницької ідеї, культури, спадщини у середовищі еміграції та відкриває нові аспекти у світлі сучасних наукових та міждисциплінарних підходів.

Список використаних джерел

1. Procko B. P. The establishment of the Ruthenian Church in the United States, 1884–1907 // *Pennsylvania history*. 1975. № 42. P. 137–154.
2. Procko B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in the United States // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / editor P.R. Magocsi. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. P. 349–362.
3. Procko B. The Byzantine Catholic Province of Philadelphia: A History of the Ukrainian Catholic Church in the U.S.A. Dissertation presented to the Faculty of Arts of the University of Ottawa through the Department of History as partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Villanova, 1963.
4. Kuropas M. B. The Ukrainians in America. Minneapolis, Minnesota, 1978.
5. Paska W. Sources of Particular Law for the Ukrainian Catholic Church in the United States: A Dissertation Submitted to the Faculty of the School of Religious Studies of the Catholic University of America. Washington, 1975. 183 p.
6. Кашак І. Митрополит Андрей Шептицький і постанови Української Католицької Церкви в Сполучених Штатах Америки. 92 с.
7. Kaszczak I. The Ukrainian Catholic Church in America: the first forty years (1884–1924) // *The Ukrainian Quarterly*. 2008. Vol. LXIV. N. 3–4. Pp. 200–210.
8. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. Т. I: Євхарістичне оформлення. Рим, 1967. 242 с.; Пекар А. Sheptyts'kyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States // *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. P. 363–374.
9. Юшкевич В. Діяльність отця Івана Волянського серед американських українців (1884–1890 рр.) // *Етнічна історія народів Європи*. Випуск № 31. С. 106–113.
10. Юшкевич В.В. Українська греко-католицька церква у суспільно-політичному житті українців Північної Америки у 1870–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К., 2011. 21 с.
11. Warzeski W. Byzantine Rite Rusins in Carpatho-Ruthenia and America. Pittsburgh: Byzantine Seminary Press, 1971. 332 p.
12. Kuropas M. B. The Ukrainians in America. Minneapolis, Minnesota, 1978. 88 p.
13. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) / пер. з фр. Я. Кравець. Львів: Свічадо, 2014. 512 с.
14. Magocsi P.R. Our people: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. Multicultural History Society of Ontario, 2004. 267 p.
15. Shipman A. Greek Catholics in America // *The Catholic Encyclopedia* // http://catholicism.academic.ru/5292/Greek_Catholics_in_America.
16. Brady J. Transnational conversions: Greek Catholic migrants and Rusky Orthodox conversion movements in Austria-Hungary, Russia, and the Americas (1890–1914). A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of the Kenneth P. Dietrich School of Arts and Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of PhD in Religious Studies. Pittsburgh, 2012. 531 p.
17. Sanfilippo M. I Ruteni nelle Americhe: emigrazione e viaggio // *Da est ad ovest, da ovest ad est. Viaggiatori per le strade del mondo*, a cura di Gaetano Platania. Viterbo, Sette Città, 2006. P. 397–429.
18. Кравченко О. Стежками Отця Івана Волянського в Америці. Їорктон, 1981. 85 с.
19. Slivka J. Historical Mirror Sources of the Rusin and Hungarian Greek Catholics in USA, 1884–1963. Brooklyn, N. Y., 1978. 342 p.
20. Календар для американських русинів на рік 1910. Нью-Йорк, 1909. 112 с.
21. Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених державах Америки. Т. 1. Львів, 1914. 492 с.
22. Брат – Братові. Книга про ЗУАДК (Злучений Український Американський допомоговий комітет). Філадельфія, 1971. С. 8–9.
23. Свобода. 22 серпня 1907. Ч. 34. С. 8.
24. Свобода. 1 серпня 1910. Число 35 С. 5.
25. Шустакевич Ю. М. Український театр в Америці (спомин української артистки) // Ювілейний Альманах 1894–1944, виданий з нагоди п'ятидесятилітнього ювілею Українського Народного Союзу / зредагував д-р Лука Мишуга. Джерзі Ситі, Нью Джерзі, накладом Українського народного Союзу. С. 229–241.
26. Ukrainian Tribute to George Washington Bicentennial // *Henry Becket in New York Evening Post*, May 9, 1932; *Receive Papal Blessing at Philadelphia Last Sunday* // *Kentucky Irish American*. 1910. October, 8; *Szepticki to be Cardinal* // *The intermountain Catholic*. 1910. December, 17; *The Evening Herald (Shenaisdoah, PA)* // September. 1891. P. 1; *To be Made a Cardinal* // *El Paso herald*. 1910. November, 11. P. 8; *To make Ruthenian a cardinal* // *New-York tribun*. 1910. November, 11.
27. Америка. 1886. 15 серпня.
28. Мишуга Л. Понад пів століття у новому світі // Ювілейний Альманах 1894–1944, виданий з нагоди п'ятидесятилітнього ювілею Українського Народного Союзу / зредагував д-р Лука Мишуга. Джерзі Ситі, Нью Джерзі, накладом Українського народного Союзу. 29. Свобода. 1910. 8 грудня. 30. Свобода. 1907. 22 серпня. 31. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 66. 69 арк. 32. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 184. 44 арк. 33. Мудрий С. Перехід на інший обряд (з візантійсько-українського на латинський) / пер. з латинської мови о. Івана Козовика. Жовква: Місіонер, 2013. 228 с. 34. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 82. 68 арк. 35. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 283. 17 арк.; Ф. 358. Оп. 2. Спр. 317. 47 арк. 36. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 34. 35 арк. 37. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 34. 247 арк. 38. Петровський О. Голоси українських часописий про XI. Гол.

Конвенцію «Гр. Кат. Руського Союзу»// Свобода. 1910. 20 жовтня. С. 4–5. 39. Календар Українського Народного Союзу в Америці на рік звичайний 1915 / Зладив Володимир Лотоцький Коштом Українського Народного Союзу. 40. Свобода. 1912. 5 вересня. 41. Свобода. 1910. 1 вересня. 42. ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 108. 138 арк. 43. Прощане Ексцеленції Андрея Шептицького // Свобода. 1910. 8 грудня. С. 1.

References

- Procko B. P. The establishment of the Ruthenian Church in the United States, 1884–1907. *Pennsylvania history*. 1975. # 42. P. 137–154.
- Procko B. Sheptyts'kyi and Ukrainians in the United States. *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / editor P.R. Magocsi. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. P. 349–362.
- Procko B. The Byzantine Catholic Province of Philadelphia: A History of the Ukrainian Catholic Church in the U.S.A. Dissertation presented to the Faculty of Arts of the University of Ottawa through the Department of History as partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Villanova, 1963.
- Kuropas M. B. The Ukrainians in America. Minneapolis, Minnesota, 1978.
- Paska W. Sources of Particular Law for the Ukrainian Catholic Church in the United States: A Dissertation Submitted to the Faculty of the School of Religious Studies of the Catholic University of America. Washington, 1975. 183 p.
- Kashchak I. Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi i postannya Ukrayins'koyi Katolyts'koyi Tserkvy v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky [Metropolitan Andrey Sheptytsky and the establishment of the Ukrainian Catholic Church in the United States of America]. 92 s.
- Kaszczak I. The Ukrainian Catholic Church in America: the first forty years (1884–1924). *The Ukrainian Quarterly*. 2008. Vol. LXIV. N. 3–4. Pp. 200–210.
- Pekar A. Narysy istoriyi Tserkvy Zakarpattya. T. I: Yerarkhichne oformlennya. Rym, 1967. 242 s.; Pekar A. Sheptyts'kyi and the Carpatho-Ruthenians in the United States. *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*. P. 363–374.
- Yushkevych V. Diyal'nist' ottsya Ivana Volyans'koho sered amerykans'kykh ukrayintiv (1884–1890 rr.) [Activities of Father Ivan Volyansky among American Ukrainians (1884–1890)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. Vypusk # 31. S. 106–113.
- Yushkevych V.V. Ukrayins'ka hreko-katolyts'ka tserkva u suspil'no-politychnomu zhytti ukrayintiv Pivnichnoyi Ameryky u 1870–1939 rr. [Ukrainian Greek Catholic Church in the socio-political life of Ukrainians in North America in 1870–1939]: avtoref. dys. na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk. K., 2011. 21 s.
- Warzeski W. Byzantine Rite Rusins in Carpatho-Ruthenia and America. Pittsburgh: Byzantine Seminary Press, 1971. 332 r.
- Kuropas M. B. The Ukrainians in America. Minneapolis, Minnesota, 1978. 88 p.
- Korolevs'kyi K. Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi (1865–1944) [Metropolitan Andrei Sheptytsky (1865–1944)] / per. z fr. Ya. Kravets'. L'viv: Svichado, 2014. 512 s.
- Magocsi P.R. Our people: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. Multicultural History Society of Ontario, 2004. 267 r.
- Shipman A. Greek Catholics in America. *The Catholic Encyclopedia* // http://catholicism.academic.ru/5292/Greek_Catholics_in_America.
- Brady J. Transnational conversions: Greek Catholic migrants and Russky Orthodox conversion movements in Austria-Hungary, Russia, and the Americas (1890–1914). A Dissertation Submitted to the Graduate Faculty of the Kenneth P. Dietrich School of Arts and Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of PhD in Religious Studies. Pittsburgh, 2012. 531 r.
- Sanfilippo M. I Ruteni nelle Americhe: emigrazione e viaggio // *Da est ad ovest, da ovest ad est. Viaggiatori per le strade del mondo, a cura di Gaetano Platania*. Viterbo, Sette Città, 2006. R. 397–429.
- Kravchenyuk O. Stezhkamy Ottsya Ivana Volyans'koho v Amerytsi [Tracks of the Father Ivan Volyansky in America]. Yorkton, 1981. 85 s.
- Slivka J. Historical Mirror Sources of the Rusin and Hungarian Greek Catholics in USA, 1884–1963. Brooklyn, N. Y., 1978. 342 p.
- Kalendar dlya amerykans'kykh rusyniv na rik 1910 [Calendar for American Rusyns in the 1910]. N'yu-York, 1909. 112 s.
- Bachyns'kyi Yu. Ukrayins'ka immihratsiya v Z'yedynenykh derzhavakh Ameryky [Ukrainian Immigration in the United States]. T. 1. L'viv, 1914. 492 s.
- Brat – Bratovi. Knyha pro ZUADK (Zluchenny Ukrayins'kyi Amerykans'kyi dopomohovyy komitet) [Brother – Brother. Book on ZUADK (United Ukrainian American Assistance Committee)]. Filadel'fiya, 1971. S. 8–9.
- Svoboda. 22 serpnya 1907. Ch. 34. S. 8.
- Svoboda. 1 septembra 1910. Chyslo 35 S. 5.
- Shustakevych Yu. M. Ukrayins'kyi teatr v Amerytsi (spomyn ukrayins'koyi artystky) [The Ukrainian Theater in America (Remembrance of the Ukrainian Artist)]. Yuvileynny Al'manakh 1894–1944, vydanyy z nahody pyat'desyat'litn'oho yuvyleyu Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu / zredahuvav d-r Luka Myshuha. Dzherzi Syti, Nyu Dzherzi, nakladom Ukrayins'koho narodnoho Soyuzu. S. 229–241.
- Ukrainian Tribute to George Washington Bicentennial. Henry Becket in *New York Evening Post*, May 9, 1932; Receive Papal Blessing at Philadelphia Last Sunday. *Kentucky Irish American*. 1910. October, 8; Szepticki to be Cardinal // *The intermountain Catholic*. 1910. December, 17; *The Evening Herald* (Shenaisdoah, PA). September. 1891. P. 1; To be Made a Cardinal. *El Paso herald*. 1910. November, 11. P. 8; To make Ruthenian a cardinal. *New-York tribun*. 1910. November, 11.
- Ameryka. 1886. 15 serpnya.
- Myshuha L. Ponad piv stolittya u novomu sviti [More than half a century in the new world]. Yuvileynny Al'manakh 1894–1944, vydanyy z nahody pyat'desyat'litn'oho yuvyleyu Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu / zredahuvav d-r Luka Myshuha. Dzherzi Syti, Nyu Dzherzi, nakladom Ukrayins'koho narodnoho Soyuzu. 29. Svoboda. 1910. 8 hrudnya.
- Svoboda. 1907. 22 serpnya.
- TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 2. Spr. 66. 69 ark.
- TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 1. Spr. 184. 44 ark.
- Mudryy S. Perehid na inshyy obryad (z vizantiys'ko-ukrayins'koho na latyns'kyi) [Перехід на інший обряд (з візантійсько-українського на латинський)] / per. z latyns'koyi movy o. Ivana Kozovkyha. Zhovkva: Misioner, 2013. 228 s.
- TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 2. Spr. 82. 68 ark.
- TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 2. Spr. 283. 17 ark.; F. 358. Op. 2. Spr. 317. 47 ark.
- TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 2. Spr. 34. 35 ark.
- TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 1. Spr. 34. 247 ark.
- Petrovs'kyi O. Holosy ukrayins'kykh chasopysy pro XI. Hol. konventsiiyu «Hr. Kat. Rus'koho Soyuzu» [Voices of Ukrainian magazines about XI. Goal. Convention «Gr. Executioner. Russian Union»].

Svoboda. 1910. 20 zhovtnya. S. 4–5. 39. Kalendar Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu v Amerytsi na rik zvychnyuy 1915 [Calendar of the Ukrainian People's Union in America for the year of the usual 1915] / Zladyv Volodymyr Lotots'kyu Koshtom Ukrayins'koho Narodnoho Soyuzu. 40. Svoboda. 1912. 5 veresnya. 41. Svoboda. 1910. 1 veresnya. 42. TsDIAL Ukrayiny. F. 358. Op. 1. Spr. 108. 138 ark. 43. Proshchanye Ekstselentsiyi Andreya Sheptyts'koho [The Farewell to the Excellency by Andrey Sheptytsky]. Svoboda. 1910. 8 hrudnya. S. 1.

Ирина Гнидык

ТЕНДЕНЦИИ СОХРАНЕНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДСТВА УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ СТАНОВЛЕНИЯ ГКЦ В США

В статье проанализированы характерные черты активизации национально-культурного наследия украинской эмиграции на протяжении начального этапа становления ГКЦ в США (конец XIX – начало XX вв.) На основе аналитического и синтетического подходов осуществлена попытка характеристики основных направлений сохранения и развития национально-культурной и религиозно-обрядовой идентичности. Схематически очерчены ключевые направления национально-культурной деятельности, первыми ячейками которых были греко-католические парафии. Осуществлено исследование украинской и американской прессы, архивных источников с целью исследования становления национальной идентификации и закрепления в чужой среде главных аспектов украинского культурного наследия.

Ключевые слова: эмиграция, ГКЦ, США, культура, национально-культурное наследие.

Hnidyk Iryna

TENDENCIES OF MAINTENANCE AND TRANSFORMATION OF NATIONAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINIAN EMIGRATION THROUGH THE PRISM OF GREEK-CATHOLIC CHURCH BECOMING IN THE USA

In the article main points of activation of Ukrainian emigration national and cultural heritage are analysed during the initial stage of becoming of Greek-Catholic Church in the USA (the end of XIX and beginning of XX century) On the basis of analytical and synthetic approaches the attempt of description of basic directions of maintenance and development of national and cultural and religiously-rite identity is carried out. The key trends of national and cultural activity, the first centres of that were greek-catholic parishes, are schematically outlined. Research is based on the Ukrainian and American press and archived sources. It is carried out with the aim to investigate national identity becoming and fixing of main aspects of Ukrainian cultural heritage in the stranger environment.

Key words: emigration, Greek-Catholic Church, USA, culture, national and cultural heritage.

УДК 94 (497.5) «1990/1998»

Микола Нагірний

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ ПІД ЧАС ЛОКАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: ДОСВІД ХОРВАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Стаття присвячена становичу русинсько-української діаспори Хорватії упродовж 1990-х рр. Висвітлено умови, в яких перебували русини й українці під час хорватсько-сербської війни. Описано ставлення влади самопроголошеної Республіки Сербська Країна до українського населення, пояснено причини її ворожості до української діаспори. Виділено причини переселення українців на не охоплені війною території та напрямки цієї міграції. Охарактеризовано масштаби переселення, показано частку українських вигнанців у загальному хорватському контексті. Проаналізовано політику хорватського уряду, діяльність діаспорних організацій, зусилля української влади щодо вимушених переселенців. Розглянуто етапи та особливості повернення українців Хорватії на довоснні землі свого проживання. Показано суперечливу діяльність міжнародних структур і миротворчих сил під час цього процесу. Охарактеризовано труднощі, з якими стикалися репатріанти під час повернення. Проаналізовано хорватське законодавство з питань реінтеграції.

Ключові слова: українська діаспора, хорватсько-сербська війна, вигнанці, вимушені переселенці, етнічні чистки.

Сучасні події на Донбасі спричинили низку негативних наслідків для України та її суспільства. Однією із них стала проблема переміщених осіб – біженців та вимушених переселенців із зони, охопленої війною. Українці нещодавно вже стикалися з подібними проблемами. Щоправда, це

стосувалося однієї з наших найдавніших діаспор – балканської, зокрема, під час хорватсько-сербської війни (1991–1995 рр.). Тож подібність подій та процесів на Балканах і Донбасі, їх близькість у часі і стосунків до українського населення становить актуальність нашої статті.

Дослідження проблематики переселенців під час війни на Балканах – поширена тематика у хорватській історіографії. Однак український чинник цієї проблеми з'являвся лише епізодично в окремих розвідках (М. Киша, О. Малиновської, Г. Такача, Дж. Бикия), спеціальних робіт фактично немає. Тож метою нашого дослідження є висвітлення особливостей вимушеного перебування русинів й українців Хорватії поза своїми домівками внаслідок хорватсько-сербської війни 1990-х років.

За понад 200 років свого перебування на південнослов'янських землях русинсько-українська діаспора зуміла пережити й складні періоди, зокрема лихоліття двох світових воєн. Однак найбільше випробування на її долю випало під час хорватсько-сербської війни 1990-х рр.

Воєнні дії охопили територію, де проживало 80 % усіх русинів й українців [13, с. 18]. 19 грудня 1991 р. проголошено утворення Республіки Сербська Країна (далі – РСК). Під її владою опинилася половина русинів й українців Вуковарської опчини (адміністративного району) – зокрема, Вуковар, Миклушевці та Петровці.

Хорватсько-сербська війна посилила міжнаціональний антагонізм, спричинила практику етнічних чисток і виникнення величезної кількості біженців та вигнанців.

На початку війни у Хорватії стосовно всіх мешканців, які змушені були залишити свої оселі, використовувався термін «біженці». Однак, оскільки міжнародне право статус біженців визнає тільки за тими особами, котрі перебувають поза межами своєї держави, то в Хорватії для означення вимушених мігрантів усередині країни («внутрішніх біженців») стали вживати термін «вигнанці» [19, с. 471]. Щодо згаданих категорій також доречно використовувати термін «вимушені переселенці».

Станом на середину листопада 1991 р. у Хорватії налічувалося близько 1 млн вигнанців [2, с. 20]. Ця проблема безпосередньо зачепила й українську діаспору, яка за переписом 1991 р. налічувала 5,8 тис. осіб.

Перші переселенці із русинських населених пунктів Східної Славонії з'явилися ще на початковій стадії війни. На початку вересня 1991 р. їхня кількість перевищила 320 осіб [16, с.17]. Нова хвиля переселенців зумовлена політикою «етнічних чисток» з боку самопроголошеної РСК. Українці й русини взяли активну участь у захисті хорватської незалежності та її територіальної цілісності. Загалом, у складі хорватської армії воювало 410 русинів та українців [13, с. 19], що складало найбільший відсоток військових, порівняно із іншими національними меншинами. Не дивно, що уряд РСК депортував українців під приводом їх співпраці із хорватською владою.

Наймасовішими та резонансними були депортації русинів й українців у 1992 р. з Петровців (22 березня, 112 осіб), Вуковара (21 квітня, 52 особи), Миклушевців (18 травня, близько 100 осіб) [12, с.13]. Подібні виселення тривали й надалі. Станом на кінець травня 1992 р. нараховувалося понад 2000 вигнанців та 280 біженців серед русинів й українців [5, с. 40]. Разом з тим відбувалася і добровільна еміграція із окупованих територій. Загалом, із 6 тис. русинів й українців близько 50 % були змушені залишити свої домівки [13, с.19]. Серед біженців і вигнанців нехорватської і несербської національностей русини й українці склали понад 25 % [15, с. 393–394].

Частину тих, хто отримав статус біженців чи вигнанців, склали особи, які були полонені та ув'язнені у сербських таборах. Серед русинів й українців таких налічувалося 320 осіб [11, с. 43–44].

Переселенці були розпорошені у 42 населених пунктах Хорватії [13, с. 19]. Сотні сімей (серед них переважно жінки, діти, літні люди, хворі та каліки) змушені були зимувати у таборах для біженців. Вони значною мірою втратили міжособистісні контакти. Наслідком цього стало завмирання культурного, освітнього, духовного та релігійного життя діаспори [11, с. 44].

Головними центрами вимушеної тимчасової еміграції русинів та українців стали Загреб, Градац та Винковці [6, с. 96]. Умови проживання тут були нелегкими: у деяких приміщеннях спали по 20 осіб у кімнаті, незалежно від віку, статі й сімейного стану. Не було елементарних побутових умов – теплої води і т.д. [10, с. 66–67].

Значній кількості вигнанців, розміщених у Винковцях у приватних будинках, не вдалося знайти роботу, і вони жили на соціальну допомогу (4,5 тис. динарів), що достатньо для сплати комунальних послуг, але не вистачало на харчування та інші життєві потреби. Соціальну або іншу допомогу отримували 91 % вигнанців [10, с. 73–75].

Не забули про русинсько-українських вигнанців і в Україні. Зокрема, звідти 4 квітня 1992 р. їм у Загреб надійшли медикаменти та продукти харчування. Україна запропонувала прийняти у себе на відпочинок і навчання 60 дітей, але ніхто з батьків не захотів їх відпускати так далеко [10, с. 52, 67–68].

Попри складну ситуацію, вигнанці зуміли зберегти і розвинути діяльність своїх культурно-мистецьких товариств: «Осиф Костелник» з Вуковара, «Яким Гарді» з Петровців та «Яким Говля» з Миклушевців. Товариства брали участь у низці культурно-мистецьких заходів [10, s. 88–98].

Намагання вигнанців відзначати свята якомога ближче до дому блокувалися миротворцями. Так, «блакитні шоломи» неодноразово у день мертвих (1 листопада) затримували переселенців на лінії розмежування попри їхнє бажання відвідати кладовища родичів [10, s. 93, 99].

Усі вигнанці бажали повернутися, але реалізація цих прагнень відкладалася на невизначений час. Молодь на новому місці перебування знаходила роботу. Це становило загрозу для такої незначної меншини, оскільки без молоді у неї не було б майбутнього. Виникали побоювання, що русини й українці Хорватії зникнуть як громада. У вигнанні опинилася значна частина інтелігенції та духовенства як носіїв національної свідомості. У 1995 р. Хорватія змінила свою пасивну позицію і вдалася до тактики рішучих дій. У ході збройних операції «Блиск» (30 квітня – 4 травня 1995 р.) і «Буря» (4–6 серпня 1995 р.) ліквідовано Сербську Країну. Однак повернення Східної Славонії, де проживало найбільше русинів й українців, передбачалося робити поступово і під контролем УНТАЕС (перехідної адміністрації ООН). Завдання УНТАЕС полягало у встановленні миру на цій території та відновленні довоєнної мультиетнічної картини регіону. Перехідна адміністрація мала сприяти поверненню біженців та вигнанців, які отримали право на повернення майна [17, s. 284–285].

Відповідно до плану реінтеграції Подунав'я, вигнанців поділено на чотири категорії. До першої потрапляли особи, члени родин яких залишилися на окупованих територіях, і їх слід було возз'єднати. Аби повернутися, достатньо було письмового дозволу від УНТАЕС.

До другої категорії потрапили ті вигнанці, чиї будинки не були серйозно пошкоджені, і там ніхто не жив. Однак досить складно було отримувати такі дозволи від перехідної адміністрації ООН, яка ставила їх у залежність від процесу повернення країнських сербів у Хорватію, що емігрували внаслідок «Бурі» в 1995 р. Навіть коли вдавалося отримати такий дозвіл, повернення могло бути проблематичним. Так, русин Янко Тиркайло, повернувшись до Петровців із дозволом від миротворців, застав у своєму будинку сербка, яка добилася того, що поліція УНТАЕС заборонила йому наблизитися до свого ж обійстя [8, с. 16–17].

Третя категорія вигнанців мала повертатися до будинків, у яких уже жили серби. Ті натомість вимагали, аби хорватський уряд виділив житло або кошти, на які вони могли його придбати у Сербії чи Боснії і Герцеговині.

Четверта категорія – це ті, чиї будинки були повністю зруйновані. Тут уже не було клопотів з УНТАЕС, але слід було чекати на допомогу від держави у будівництві житла.

На випадок конфліктів за помешкання у Подунав'ї були сформовані так звані житлові комісії, які видавали дозволи на проживання у конкретному приміщенні. Причому вони склалися з 5 осіб, 2 з яких – серби; рішення приймалося тільки одностайно, і фактично право вето нівелювало його [3, с. 10]. Перехідна адміністрація ООН проводила таку політику повернення вигнанців, що поверталися лише серби [9, с. 13].

Під час процесу реінтеграції Подунав'я у 1997 р. хорватський парламент прийняв закон про чинність і перевірку юридичних актів окупаційної влади у Східній Славонії, у т. ч. й стосовно національних меншин. Наслідки цього закону, який Хорватія прийняла під тиском міжнародної спільноти, фактично легалізувавши юридичні акти сербських державних утворень, діаспора відчувала дуже довго. Русини й українці, навіть маючи рішення суду, не могли повернути свою приватну власність та нерухомість, якими володіли до війни. Фактично цей закон був платою за мир у регіоні та за визнання Подунав'я частиною Хорватії [18, с. 88].

Швидке повернення українців і русинів також утруднювалося відсутністю коштів у держави для відбудови житла. Сім'ї репатріантів отримували лише 600 кун допомоги впродовж перших шести місяців [1, с.20; 14]. Допомога на матеріальні та культурні потреби на той час теж була скромною. Так, на 1999 р. уряд виділив Союзу русинів і українців Хорватії 376 тис. кун (трохи більше 50 тис. доларів США), в основному для будівельно-відновлювальних робіт [4, с. 141]. Тривалий час зберігалася непомітна, але відчутна дистанція між колишніми вигнанцями і тими, хто пережив окупацію на місці. Обидві сторони вважали саме себе більш постраждалими у війні [7, с. 29].

Хорватсько-сербська війна значно вплинула на становище русинсько-української меншини Хорватії, особливо у її східній частині. Війна посилила міжнаціональний антагонізм, спричинила практику етнічних чисток і виникнення величезної кількості біженців та вигнанців. Вигнанці значною мірою втратили міжособистісні контакти. Наслідком цього стало завмирання культурного, освітнього, духовного та релігійного життя діаспори. Існувала небезпека розселення або навіть зникнення українсько-русинської громади Хорватії. Тому зрозуміло, що війна, як і спричинені нею втрати, страждання та масовий характер міграції серед русинів та українців украй негативно вплинули на розвиток нашої діаспори у Хорватії. Безумовно, актуальність проблеми вимушених переселенців, спричиненої війною на Донбасі, ще не раз спонукатиме звертатися до розгляду

подібних ситуацій у інших країнах. Тож тема українських біженців та вигнанців у Хорватії ще чекатиме на своє ретельне вивчення.

Список використаних джерел

1. Бичанич Ю.-Х. Актуалности о врацаню вигнатих Петровчаньох // Нова думка. 1998. № 104. С. 20–21. 2. Звернення СРУРХ до товариства «Україна» // Нова думка. 1991. № 90/91. С. 20–21. 3. Киш М. Зоз Горватского державного сабору и Влади Републики Горватскей // Нова думка. 1998. № 104. С. 10–11. 4. Костелник В., Такач Г. 40 роки Союзу Русинох и Українцох Републики. Горватскей. Вуковар, 2008. 296 с. 5. Лист до Президента України // Нова думка. 1992. № 94/95. С. 39–40. 6. Нагірний М. З. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці ХХ століття. Нововолинськ, 2012. 328 с. 7. Такач Г. Знова бал у Миклошевцох // Нова думка. 2001. № 115. С. 29. 8. Такач Г. О статусох прегнатих // Нова думка. 1997. № 101/102. С. 16–17. 9. Тимко О. Актуална розгварка зоз паном мр. Мирославом Кишом // Нова думка. 1997. № 101/102. С. 11–15. 10. Biki Đ. Rusini Mikluševaca u Domovinskom ratu 1991. Mikluševci, 2001. 186 s. 11. Burda S. Iz rada Kriznog staba Saveza 1991.–1993. g. (2) // Нова думка. 1998. № 106. С. 43–45. 12. Jolić S. „Мушим найсц синов гроб» // Нова думка. 1993. № 98/99. С. 13. 13. Kiš M. Republika Hrvatska i hrvatski Rusini i Ukrajinci i danas se bore protiv fašizma // Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995) / [urednik S.Burda]. Zagreb, 1995. S. 15–19. 14. Report submitted by Croatia pursuant to article 25, paragraph 1 of the framework convention for the protection of national minorities (Received on 16 March 1999) Zagreb, January 1999 URL: <http://www.minelres.lv/reports/croatia/croatia.htm>. 15. Šakić V., Raboteg-Šarić Z., Brajša-Žganec A. Uzroci progonstva i obilježja hrvatskih prognanika u kontekstu izbjegličkog problema u svijetu // Društvena istraživanja. Zagreb. 4–5 / God. 2 (1993). Br. 2–3. Ožujak–lipanj 1993. S. 383–406. 16. Takač G. Stradanja Rusina i Ukrajincaca Republike Hrvatske u Domovinskom ratu // Нова думка. 1994. № 100. С. 14–20. 17. Temeljni sporazum o Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu // Tatalović S. Manijinski narodi i manjine. Zagreb, 1997. S. 284–285. 18. Zakon o konvalidaciji // Нова думка. 1997. № 101/102. С. 88. 19. Živić D. Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća // Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat / [Zdenko Radelic ... \et al.]. Zagreb, 2006. S. 420–483.

References

1. Bychanych Yu.-Kh. Aktualnostsy o vratsanyu vyhnatykh Petrovchan'okh [Recent news about the return of expelled Petrovchans]. Nova dumka, 1998, vol. 104, pp. 20–21. 2. Zvernennyya SRURKh do tovarystva «Ukrayina» [SRURH appeal to the company «Ukraine»]. Nova dumka, 1991, vol. 90/91, pp. 20–21. 3. Kysh M. Zoz Horvat-skoho derzhavnogo saboru y Vlady Republyky Horvat-skey [From the Croatian state Sabor and government of the Republic of Croatia]. Nova dumka, 1998, vol. 104, pp. 10–11. 4. Kostelnyk V., Takach H. 40 roky Soyuzu Rusynokh y Ukrayintsokh Republyky. Horvat-skey [40 years of the Union of the Ruthenians and Ukrainians of Croatia]. Vukovar, 2008. 296 p. 5. Lyst do Prezydenta Ukrayiny [Letter to the President of Ukraine]. Nova dumka, 1992, vol. 94/95, pp. 39–40. 6. Nahirnyy, M. Z. Khorvat-s'ki rusyny ta ukrayintsi: suspil'stvo, identychnist', kul'tura naprykintsi XX stolittya [Croatian Ruthenians and Ukrainians: society, identity and culture in the end of twentieth century]. Novovolyns'k, 2012. 328 p. 7. Takach H. Znova bal u Mykloshetvsokh [There is a party again in Miklusevtsi]. Nova dumka, 2001, vol. 115, p. 29. 8. Takach H. O statusokh prehnatykh [About the statuses of exiles]. Nova dumka, 1997, vol. 101/102, p. 16–17. 9. Tymko O. Aktualna roz-hvarka zoz panom mр. Myroslavom Kyshom [Current conversation with Mr. Miroslav Kysh]. Nova dumka, 1997, vol. 101/102, pp. 11–15. 10. Biki Đ. Rusini Mikluševaca u Domovinskom ratu 1991. [The Ruthenians of Miklusevtsi in Homeland War]. Mikluševci, 2001. 186 p. 11. Burda S. Iz rada Kriznog staba Saveza 1991.–1993. g. (2) [From the work of the Crisis Staff of the Union in 1991–1993]. Nova dumka, 1998, vol. 106, pp. 43–45. 12. Jolić S. «Mushym naysts synov hrob» [«I have to find the grave of the son»]. Nova dumka, 1993, vol. 98/99, p. 13. 13. Kiš M. Republika Hrvatska i hrvatski Rusini i Ukrajinci i danas se bore protiv fašizma [The Republic of Croatia and Croatian Ruthenians and Ukrainians today are fighting against fascism]. Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995), Zagreb, 1995, pp. 15–19. 14. Report submitted by Croatia pursuant to article 25, paragraph 1 of the framework convention for the protection of national minorities (Received on 16 March 1999) Available at: <http://www.minelres.lv/reports/croatia/croatia.htm>. 15. Šakić V., Raboteg-Šarić Z., Brajša-Žganec A. Uzroci progonstva i obilježja hrvatskih prognanika u kontekstu izbjegličkog problema u svijetu [The causes of the persecution and characteristics of Croatian refugees in the context of the refugee problem in the world]. Društvena istraživanja. Zagreb. 4–5 / God. 2 (1993), vol. 2–3, ožujak–lipanj 1993., pp. 383–406. 16. Takač G. Stradanja Rusina i Ukrajincaca Republike Hrvatske u Domovinskom ratu [Suffering of the Ruthenians and Ukrainians of the Republic of Croatia in the Homeland War]. Nova dumka, 1994, vol. 100, pp. 14–20. 17. Temeljni sporazum o Istočnoj Slavoniji, Baranji i Zapadnom Srijemu [Basic Agreement on Eastern Slavonia, Baranja and Western Srem]. Tatalović S. Manijinski narodi i manjine, Zagreb, 1997, pp. 284–285. 18. Zakon o konvalidaciji [The Law on Validation]. Nova dumka, 1997, vol. 101/102, p. 88. 19. Živić D. Demografski okvir i gubitci tijekom Domovinskog rata i poraća [Demographic Frame and losses during the war and post-war period]. Stvaranje hrvatske drzave i Domovinski rat, Zagreb, 2006, pp. 420–483.

Николай Нагирный

**ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ ВО ВРЕМЯ ЛОКАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ:
ОПЫТ ХОРВАТСКИХ УКРАИНЦЕВ В КОНЦЕ XX В.**

Статья посвящена особенностям положения русинско-украинской диаспоры Хорватии в течение 1990-х гг. Освещены условия, в которых находились русины и украинцы во время хорватско-сербской войны. Описано отношение властей Сербской Краины к украинскому населению. Выделены причины переселения украинцев на не охваченные войной территории и направления этой миграции. Охарактеризованы масштабы переселения, показано долю украинских переселенцев в общехорватском контексте. Проанализированы политика хорватского правительства, деятельность диаспорных организаций и усилия украинской власти в отношении вынужденных переселенцев. Рассмотрены этапы и особенности возврата украинцев Хорватии на довоенные земли своего проживания. Показано противоречивую деятельность международных структур и миротворческих сил во время этого процесса. Охарактеризованы трудности, с которыми сталкивались репатрианты при возвращении. Проанализировано хорватское законодательство по вопросам реинтеграции.

Ключевые слова: украинская диаспора, хорватско-сербская война, изгнанники, вынужденные переселенцы, этнические чистки.

Mykola Nahirnyj

**MIGRANTS IN LOCAL CONFLICT: THE EXPERIENCE OF THE CROATIAN UKRAINIANS
IN THE END OF TWENTIETH CENTURY**

The article is devoted to the features of situation of Ruthenian-Ukrainian Diaspora of Croatia during the 1990s. The conditions of living of the Ruthenian-Ukrainian diaspora in Croatia during the Croatian-Serbian war in the 1990s are described. Military actions covered the territory inhabited by 80% of the Ruthenians and Ukrainians. The reasons of the Ukrainian's migration to the area not covered by the war and directions of this migration are highlighted. The Ukrainians and Ruthenians participated in the defense of Croatian independence and territorial integrity, so the government of Serbian Krajina deported them on pretext of their cooperation with the Croatian authorities.

The reasons of relocation of the Ukrainians on a territory not covered by the war are highlighted and the ways of their migration are shown. The nuances of terminology used in relation to displaced persons during the Croatian-Serbian war, the legitimacy of the use of the concepts of «refugees», «exiles», «internally displaced persons», «temporarily displaced persons» are marked. The scale of resettlement is characterized and the share of Ukrainian's exiles in Croatian's general context is shown. Croatian government policy, activity of diaspora's organizations and efforts of Ukraine's authorities to internally displaced persons are analyzed. A threat to the Ukrainian Diaspora in connection with the forced migration during the war is considered. The stages and features the returns of the Croatian Ukrainians to pre-war land of residence are considered. The controversial activity of international organizations and peacekeeping forces during this process is shown. Challenges faced by immigrants during the reintegration are characterized. Croatian legislation on reintegration is analyzed and its inconsistency and imperfection in relation to the return of property and compensation for property loss of returnees related to the war are shown. The war and the consequent mass migration among the Ruthenians and Ukrainians negatively influenced on the development of this diaspora in Croatia.

Key words: Ukrainian diaspora, Croatian-Serbian war, exiles, displaced persons, ethnic cleansing.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ангелова Ангеліна – кандидат філософських наук, доцент Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Берека Віктор – доктор педагогічних наук, професор Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Бистрицька Елла – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Біловус Леся – кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Бойченко Галина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Гапєєва Ольга – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Гнідик Ірина – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України та етнокommунікацій Національного університету «Львівська Політехніка».

Грузін Володимир – викладач Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського-національного економічного університету.

Джахангірова Туран – аспірант Бакинського державного університету, Уповноважений із прав людини в Азербайджанській Республіці (омбудсмен), Департамент із захисту прав людини.

Димидюк Дмитро – здобувач історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Заплетнюк Ольга – асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Захожай Зореслава – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету технологій та дизайну.

Котляров Петро – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Криськов Андрій – доктор історичних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Кришталь Світлана – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лахманюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лучаківська Іванна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мацьков Олександр – аспірант кафедри всевітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Нагірний Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних наук Нововолинського навчально-наукового інституту економіки та менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Павлович Юрій – аспірант Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Пасічник Наталя – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Подобєд Олена – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Саранча Галина – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Слободян Станіслав – аспірант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Слюсаренко Андрій – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника з наукової роботи Національної академії сухопутних військ України імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Стоцький Ярослав – доктор історичних наук, професор Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Терещенко Вікторія – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка.

Уллах Павло – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	3
Дмитро Димидюк ОЗБРОЄННЯ ВІРМЕНСЬКОГО ВОІНА НАПРИКІНЦІ ІХ – ВСЕРЕДИНИ ХІ СТ.	3
Олександр Мацьков ЧИСЕЛЬНІСТЬ АРМІЇ Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ: СПРОБА З'ЯСУВАННЯ	12
Галина Бойченко РОБІТНИЧА РЕВОЛЮЦІЯ У ФІНЛЯНДІЇ 1918 Р.....	17
Ігор Дацків НІМЕЦЬКИЙ ЧИННИК У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ УНР 1918 Р.....	20
Зореслава Захожай МІЖ ПОЛЬСЬКИМ «МОЛОТОМ» І РАДЯНСЬКИМ «КОВАДЛОМ» (СХІДНА ГАЛИЧИНА В 20–30 РР. ХХ СТ.).....	29
Павло Уллах ВІЙСЬКОВА ПІДТРИМКА США ПАКИСТАНУ ВПРОДОВЖ 1965–1971 РР.	35
Turan Jahangirova FEATURES OF REFUGEES PROBLEM IN AZERBAIJAN.....	41
Ярослав Секо ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1980-Х РР.....	43
Юрій Павлович ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У ВІЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ТА ПОЛІТОЛОГІВ (1991–2004 РР.).....	51
Тетяна Лахманюк СПІВРОБІТНИЦТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ІСЛАМСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПАКИСТАН У ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ (1991–2013 РР.).....	56
Ольга Гапесва ІСТОРИКО-МЕНТАЛЬНІ СКЛАДОВІ КОНФЛІКТНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ МІЖ РОСІЄЮ ТА КРАЇНАМИ БАЛТІЇ	60
Андрій Слюсаренко СТАНОВЛЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ СИЛ СПЕЦОПЕРАЦІЙ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК США (СЕРЕДИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)	65
ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ.....	73
Ангеліна Ангелова СТАРІСТЬ У ПЕРВІСНО-РЕЛІГІЙНОМУ СВИТОГЛЯДІ	73
Ольга Заплетнюк РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА ФАРАОНА АМЕНХОТЕПА ІV ЯК НАСЛІДОК ЗМІЦНЕННЯ ПОЗИЦІЙ ФІВАНСЬКОГО ЖРЕЦТВА КУЛЬТУ АМОНА	80
Елла Бистрицька ЕКУМЕНІЧНИЙ РУХ 1940-Х РР. І РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ.....	84
Вікторія Терещенко МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ В СЕРЕДИНІ 1940–1950-Х РР.....	88
Ярослав Стоцький НАУКА І РЕЛІГІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ ЛАУРЕАТІВ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ (ЗА ВИНЯТКОМ НОБЕЛІАНТІВ ПРЕМІЇ МИРУ)	92
ІСТОРІЯ ОСВІТИ	101
Петро Котляров ПОСИЛЕННЯ RELIGIONIS STUDIUM ЗА ШКІЛЬНИМ СТАТУТОМ ХЕРЦБЕРГА І НАВЧАЛЬНИМ ПЛАНОМ ДЛЯ АДРІАНА ХЕЛМЦЬКОГО.....	101
Наталя Пасічник ВИКЛАДАННЯ НАУКИ ПРО ФІНАНСИ У НІЖИНСЬКОМУ ЮРИДИЧНОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА	106

Іванна Лучаківська	
СТАНОВЛЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ:	
ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ, НАПРЯМИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	116
Станіслав Слободян	
ДИСКУСІЯ ЩОДО ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ	
В СРСР НАПРИКІНЦІ 20-Х РР. XX СТ.	122
Світлана Кришталь	
ПІДГОТОВКА СЛУХАЧІВ РОБІТФАКІВ ДО ВСТУПУ У ВИЩІ	128
Віктор Берека	
НОВІТНІ ПІДХОДИ В МЕТОДОЛОГІЇ	
ТА МЕТОДИЦІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ	134
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ	140
Леся Біловус	
МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США ЯК ДЖЕРЕЛО	
ІНФОРМАЦІЇ ПРО КРЕДИТНУ КООПЕРАТИВУ «САМОПОМІЧ»	140
Галина Саранча	
РОЗСЕЛЕННЯ ТА ПЕРВИННА АДАПТАЦІЯ	
УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ ЕМІГРАНТІВ У США	147
Володимир Грузін, Андрій Криськов	
ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ	
У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920–1930-ТІ РР.)	158
Олена Подобед	
ЧУТКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ В СЕРЕДОВИЩІ	
ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ ПОВОСННОЇ ЗАХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ	163
Ірина Гнідик	
ТЕНДЕНЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ	
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ	
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТАНОВЛЕННЯ ГКЦ У США	172
Микола Нагірний	
ПЕРЕСЕЛЕНЦІ ПІД ЧАС ЛОКАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ:	
ДОСВІД ХОРВАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ XX СТ.	178
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	183

УДК 93**ББК 63****Н 34**

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. 188 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.06.2017 р. Підписано до друку 02.06.2017 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 23,5.
Замовлення 203. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»